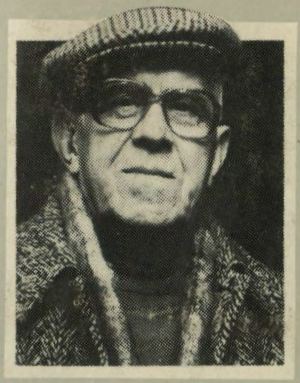
84832

ЙОРДАН ВАСИЛЕВ

Христо Радевски

АНКЕТА

КНИГО-ЦВЯТ

Книгата
е издадена
с конкурс
на Националния
център
по книгоиздаване

ЙОРДАН ВАСИЛЕВ

Христо Радевски

ЛИТЕРАТУРНА АНКЕТА

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО „ЦВЯТ“
ОСНОВАНО 1918 г.

886.4
В24
84832

886.4/092/+
+92 Радевски, Хр.

Книгоиздателство
„Христо Ботев"
София

„Проверена 2019"

ISBN 954—8409—04—6

425402

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
„АПРИЛОВ-ПАЛАУЗОВ"
ГАБРОВО

ДА РАЗГОВАРЯШ С ХРИСТО РАДЕВСКИ

Отец Паисий започва своето сказание с разсъждения за ползата от историята. Ако бих заимствувал неговия похват, щях да назова това въведение „Ползата от анкетите".

Стотици са били разговорите с Христо Радевски — в гостоприемния му дом, при събирания с общи приятели, при разходки, при пътувания, на плажа и на вечерно почерпка в някое крайморско кафене през лятната почивка във Варна — в продължение на повече от десетилетие. Сигурно е доста и изпитата в компания троянска сливова. Но може ли точно да се възстанови един разговор, дори вчерашен, не отпреди години? От дългото общуване остават внушението на личността и отломки от случки. А магнитофонът присъствуваше само при тридесетина разговора и сега пред мен (утре пред вас) се редят думите — правилни или погрешни, но такива, каквито са изречени, без изкривяванията на субективната, избирателна и абериращa памет.

Не е само тази ползата от анкетите. Радевски написа три тома с достоверни и увличащи спомени за хора — другари съидейници, приятели, познайници. Но в мемоарните му страници фигурата на автора почти не се мярка. Разбира се, че духът на създателя не може да не остави своя отпечатък върху книгата. Но все пак за него самия ние почти нищо не узнаваме от очерците в „Живи като живите". Анкетата е такава дяволия, която заставя да отговаряш. Като те питат за рода ти и за тебе самия, ще си кажеш. Като те питат за мнение и оценка на хора или събития, неучтиво е да извърташ. А не е в характера на човек като Радевски да се измъква. Той ще заяви откровено и открито, без да се съобразява. Така е било, когато са го викали в полицията заради различни издания на комунистическата партия: — Ти ли си редакторът? — Аз съм. — Така е и сега. Каквото ще каже на четири очи в доверителен разговор, това ще изрече и на събрание пред пълна зала. И може би подобна откритост е една от психологическите предпоставки, за да пишеш поезия.

Съдбата е дарила Радевски с много срещи, пътувания, опасни преживелици, поставяла го е в различни слоеве на социалната почва — от долния дебел и тегав пласт на горчилките до тънкия слой на каймака, бил е и гладен обитател на софийски тавани, бил е и ръководител на Съюза на писателите, член на ЦК на БКП, депутат, дипломат, редактор на едно от големите списания. Служебната му линия познава въздигания и падове. С две думи — човек, който има какво да разкаже. Колкото повече патил, толкова по-благодарен събеседник за анкета. Историята не познава сантименти, често от чевешките страдания тя си трупа най-значителните и най-занимателните страници. И наша милост сега се превръща в нейно послушно оръдие: да питам, да питам и за неща, които сигурно извикват мъка, напомнят тягостни състояния. Не са малко те по пътя на Радевски. И в разговорите той никъде не отклони, не замълча. Остава последният етап от изпълнението на задачата ми: да браня като квачка пилците, тоест думите от съкращаване. Първо от самия им стопанин, защото те са си негови, докато не са изхвъркнали от печатницата. А скромността и гордостта му — пословични — сигурно ще се възбунтуват, когато почне да чете записаното: — Та това може да се каже пред познат човек, ама трябва ли да се изнася на показ? — И после от редакторите: — Та това са работи, които може и да раздразнят тогова-оногова.

Вероятно не се заблуждавам като мисля, че съвременниците, а още повече потомците, ще искат да чуят от него за срещите и впечатленията му от обществеици като Георги Димитров или Хо Шимин, от нелегални ръководители като Никола Кофарджиев или Крум Кюлявков, с които е работил, от световни именити писатели като Корней Чуковски или Твардовски. Той е другарувал с хора, чиито имена са вече история: Жендов, Вапцаров, Димитър Найденов, Бакалов, Фурнаджиев, Ангелушев, Любомир Пипков. Познанство го е свързвало с Елин Пелин, Лилиев, Бешков, Димитър Димов, Константин Константинов и безброй още дейци и строители на българската култура в продължение на пет десетилетия. За мнозина от тях е вече разказал в трите тома „Живи като живите". Една от допълнителните задачи на тази анкета е да свърже отделните очерци от мемоарните книги чрез включването им в биографичната нишка на самия поет.

Читателят ще забележи празнини в анкетата — тъкмо за най-близките другари и приятели на Радевски тук по-

малко се говори. Но за тях той е разказал в книгите си със спомени и дублирането на едни и същи факти, преценки, впечатления би било излишно.

Когато лудувах из старата троянска гимназия хич и не ми е идвало наум, че три десетилетия преди това и Радевски е тичал по нейните коридори, а още по-малко — че само десет години по-късно ще разговарям с автора на стиховете, които учехме от христоматията и че той е много по-различен от образа, който ни бе внушен.

Още при запознанството с него се докоснах до една от същностните черти на характера му. И сигурно така е с всеки, който е беседвал с Радевски, защото този поет не познава скритността.

Още съвсем зелен съчинител на критически текстове, бях поканен да напиша за списание „Септември" статия за детската литература и нейните слабости. В началото на 1963 година завеждащият отдела за критика Тончо Жечев ме въведе в кабинета на главния редактор, за да ме представи. Радевски подаде ръка, стисна моята здраво и рече: — Ама люта да е статията! — Това бе и приветствие, и напътствие. Фурнаджиев седеше на канапето — едър и мълчаливо наведен.

От думите на редактора-поет в мен се преля кураж и убеждение: в литературата няма място за самосъхранение и предпазливост. Който пише, трябва да се съобразява с нейните интереси не със своите. Страниците, които следват, ще покажат, че през целия му път на поет, сатирик, публицист и общественик това е било за него неписан закон: първо — обществото, после — собствената личност.

Както в своето творчество, така и при разговорите в анкетата, Радевски не заобикаля парливите, острите проблеми за човека и обществото, за литературните взаимоотношения и т. н., говори за тях прямо и категорично, без да се крие зад мъгляви или общи фрази. Може на места да изрича и заострени преценки и съждения, плод на страсти и пристрастия. Може някои впечатления да са оспорими, но ако се тръгне по пътя на туширането и заглаждането на ръбовете, ще се стигне до текст, който създава невярна представа за личността на поета, заблуждава и читателя, и литературната наука.

В погледа на Радевски към миналото често проблясват искри на хумор. С ирония говори той и за себе си, и за

познайници, съратници, трагични в онова преживелици вижда сега и от смешната им страна. Това е още една проява на силния характер. Подобно отношение може да се види и в „Записки по българските въстания". Цялостната душевна обвързаност с едно обществено движение дава увереност на истинския революционер и той не се бои да покаже в ироничен план някои събития или дейци. Хуморът е залог за достоверност и обективност.

Поезията на Радевски е привличала вниманието на критиката. За първите му сбирки пише Бакалов. За „Пулс" излиза рецензия от Вапцаров. За творчеството на Радевски са се изказвали академиците Державин, Тодор Павлов, Георги Цанев, Петър Динеков, Пантелей Зарев, статии и отзиви са писали Никола Фурнаджиев, Борис Делчев, Тончо Жечев, Пенчо Данчев, Здравко Петров, Милена Цанева, Светлозар Игов и др., но и до днес делото му не е разглеждано в цялост и в развитие. Критиката е оставила почти без внимание сатиричните му произведения. По някаква странна инерция поезията му продължава да се заключва главно в 30-те години, а оттогава тя е преминала през нови етапи. Това изправи „водещия предаването" пред необходимостта да запълни донякъде съществуващите празнини.

Искаше ми се да бъдат привлечени и свидетелства на родственици или приятели на поета-сатирик, но и без това обемът на книгата стигна установения издателски предел. Да се надяваме че в текста и така са достатъчно изчерпателно представени биографията и творчеството на един от видните дейци на българската култура в XX век. В свой стих, посветен на песента, поетът казва: „Сестра е тя на съвестта." Цялата му личност излъчва строгата гордост на неговото поколение, отдало силите си в борба, подчинена на социалната съвест. Минувачите по булевард „Руски" срещат неговата изправена, с неогънато достойнство фигура. Софийските улици познават твърдата му стъпка, стегнатата му походка. Така минава той през тях, през болките и болестите, през изпитанията, опазил устрема на своята младост.

София, януари 1980

ИЗГРАЖДАНЕТО НА ЛИЧНОСТТА

6 август 1975. Сядаме двамата до кръглата масичка в хола на просторния му и приветлив дом на бул. „Руски“ 29, където толкова пъти сме се отпускали на сладки приказки, но като че не сме същите. И кафето си е както винаги — гъсто и вкусно, поднесено с усмивка от съпругата на поета, и старата щампа със светиите и змейовете до нас на стената си е същата, с внушението си за неизменност и трайност, и безбройните книги от шкафовете ни подтикват към неизбродните пътеки на литературната разговорка, а тя не тръгва. Мълчим скована, като че за пръв път се виждаме и не знаем откъде да подхванем. Причината? Между нас е зинал един необичаен свидетел, магнитофонът. Ролките му търпеливо чакат. Зеленото му око без примигване се е вторачило в нас. Най-после пускам лентата и щем не щем — почваме.

— Дали помислихте по въпросите, които ви дадох.

— Не съм.

— Всъщност не е и нужно. Бих предпочел да няма предварителна нагласа.

— Добре, ама аз не умея много да импровизирам. Когато ще пиша, обмислям, редактирам — да бъде за пред хора.

— Иска ми се да се запази естествеността на разговора.

— Така да бъде. Както казваше покойният артист Русков: — Нямам нищо общо против това.

— Бих ви помолил първо да се опитате да изброите тия моменти, при които животът ви е претърпял някаква рязка промяна, някакво преобръщане: смяна на мястото на живеене, политическо или друго събитие, което ви е разтърсило вътрешно, загуба на близък човек, т. е. и лични, и обществени неща, които са накъсали на парчета биографията ви.

— При тия анкети, дето напоследък ги правят, обикновено питат: — Спомнете най-тъжния си ден! — Аз не мога да си спомня такъв момент в моя живот. Така са се стекли житейските обстоятелства. Не съм живял при едни условия и после внезапно да попадна в съвършено противоположна среда. Моето променяне, еволюиране, стана по-

степенно. Бях ученик в село, после в Троян — в прогимназията, в реалката, после в гимназията в Ловеч. Попадах между другари, които живееха с някои младежки заблуди, с които и аз за известно време живях. Като например, че обществото ще се възроди чрез въздържателното движение. В Ловеч ме завари Деветоюнският преврат 1923 година. Там първи път ядох бой. Имаше една група ученици-фашисти, с които ние — друга група — не се съгласявахме, разбира се. Някакви бурни истории, в които аз да съм участвувал, не са ставали в гимназията. След това дойдох тука в София студент и попаднах в такава среда — революционна — на студенти, на приятели с определени убеждения вече.

— Не смятате ли, че това преместване от провинцията в София доста неща промени у вас?

— Разбира се, че промени. Запознаването тука с нови хора, следването, което аз не завърших, сближаването ми с революционния печат, с културни дейци, моето участие, макар и като начинаещ журналист — всичко това определяше моята насока на живот, моето мислене, моето, тъй да се каже, духовно битие.

Когато дойдох в София, вече настанаха много бурни събития. По улиците се избиваха хора. Всеки ден почти. Беше период, през който военната организация при партията — това е известно — имаше своя терористическа дейност. На всяко убийство, извършено от фашистите, отговаряше с убийство. Водеше се необявена гласно гражданска война.

— Коя година беше това?

— 1924. След това стана атентатът в „Света Неделя". Положението бе много тежко. Атмосферата — нажежена. Аз вече сътрудничех в революционния печат, дружах с такива другари. По-късно, когато почнах да работя в „Наковалня"[1] като експедитор и коректор, попаднах в съвсем определена партийна среда. Тогава се организираше Работническата партия[2], законна формация на забранената от Закона за защита на държавата компартия.

— Легалната.

— Да. Аз станах член на тази партия. Много често посещавах събрания в клуба ѝ. Това стана мой бит. Бях вече член и на комсомола, и на нелегалната компартия.

— В София?

— Да, по-рано не съм имал политическа дейност. В Ловеч участвувах, но не организирано.

Тогава моят живот взе вече определена насока — по-

литическа. И естествено е, както човек в младежките си години се запалва, и аз с много голям ентусиазъм се увлякох от работническото движение. Чести стълкновения с полицията, арести. Това са сложни събития и сега като говоря, не мога да ги систематизирам, да ги подредя хронологически. Защото нищо не съм записвал.

— Запитах така общо, за да се види на какви етапи е разделен животът ви.

— Ако се говори за етапи, те са в известен смисъл формални. В Троян аз бях съвсем зелен, в Ловеч попаднах вече в идейна среда. Дори един литературен кръжок направихме. Беше съвсем младежка работа и смътно си го спомням. Обаче някаква определена политическа физиономия нямахме. В гимназията имаше много комунисти и земеделци. Аз не се чувствувах обвързан с никакви политически течения. Но усещах силата, влиянието, правотата на комунистите. И когато дойдох в София, бях съвършено подготвен за възприемане на идеите, които изповядвам и до ден днешен.

Тъй че някакъв рязък прелом няма: да съм бил на едни позиции и после из един път — на други. Като дойдох в София, почна мизерията. Отначало баща ми ми пращаше пари, които в нашето семейство винаги са били кът. Когато вече работех в „Наковалня", отдето получавах нищожна заплата, му писах да не се охарчва повече по мене.

— Той беше затруднен материално?

— Дори е заемал от някои съседи и аз, като разбрах това, му писах да не ми праща. Откъде ще има той пари! Тук в София много трудно си изкарвах хляба и от тия години знам какво значи глад. Случвало се е по три дни да не ям.

— Моят въпрос не беше само за идейни етапи, а и за житейски. Тъй че преместването в София е една граница.

— Да, София беше, ако не е нескромно да се каже, моето идейно-политическо закрепване, моето възмъжаване. Постепенно навлизах и в литературния живот. Като ученик още се интересувах от литературни въпроси, четенето беше главното ми увлечение. Дори още от прогимназията. Тука в София се увлякох от литературата като човек, когото блазни процесът, наречен литературно творчество.

Интересуваха ме много литературните полемики, които се водеха из печата, вече имах отношение, почнах да пиша статии. Публикувах в разни вестници и списания. Сега дори не мога всичките да си ги спомня. Постепенно навлизах и в обществения, и в литературния живот. Навлязох по-

сериозно и в партийните борби. Занимавах се много активно и с конспиративна работа, която беше една част от моето всекидневие — доста голяма.

— Искам да ви питам за друг момент — може би етапен: смятате ли, че краят на „Кормило“[3] в 1936 за вас е означавал гранична точка в живота ви?

— Не! Това беше един инцидент.

— А според вас на какви фактори човек дължи изграждането си като личност?

Категорично не мога да отговоря на този въпрос, задължаващо за всички като общо правило. Човек попада при различни обстоятелства и те определят неговата идеология, поведението му. Колкото за мене, вече се опитах да кажа. Първо, в село живях в една среда — бедна, макар да не гладувахме. Майка ми и баща ми винаги са се възмущавали от несправедливостите. Баща ми беше невероятно чист и принципен човек. Беше набожен и постеше. Често спорехме. Убеждавах го, че няма Бог. Той си настояваше на своето. Дори понякога сме се сдърпвали. После почна да боледува и аз разбрах, че е излишно да го дразня. Но майка ми беше по-склонна на компромиси. Например ние с брат ми блажим — в петък, или през Петрови пости, да речем. Почваме да я убеждаваме, и тя току вземе да яде мляко заедно с нас. Казваше: „Щом децата ми ще бъдат в мъките на оня свят, и аз искам да бъда с тях.“ А баща ми: „Значи и ти се потурчи.“

Той — повтарям — беше много принципен човек. Държеше на убежденията си. Това винаги ми е правело много силно впечатление. Имаше, разбира се, в село хора, които обичаха да крадат и учеха и децата си на това. В нашето семейство това се смяташе за грях. И тази — да не кажа висока дума — принципност ми е останала от нашата патриархална семейна среда.

— От детинство у мене са натрупани доста впечатления от невероятно тежкия, примитивния живот в село. После, когато навлизах в среди с по-широки възгледи, където се разискваха вече и други въпроси и особено, като дойдох в София, всичко това, наслоено от детинството ми послужи като материал, въз основа на който изграждах своите граждански убеждения.

— Като морални основания.

— Искам да кажа, че от малък не съм развращаван от нещо, което после да трябва да преодолявам в себе си. Не съм имал и потресения. Нашето семейство беше много иди-

лично. Не е имало и ненавременна смърт, да речем. Баща ми и майка ми починаха, когато вече бях възрастен, след Девети септември. Сестрите ми и досега не са здрави, но са живи. А брат ми неотдавна почина. Дядо ми и баба ми умряха по реда си. Тоест в нормална старческа възраст. Всичко в нашето семейство е вървяло обикновено. Работехме извънредно много. Всички у нас бяха и са много работливи. Тоя навик да се трудя ме е възпитал да имам към безделниците отрицателно отношение. И като видя тук из София млади хора — такива съм срещал и преди Девети септември, и след това, — които разчитат само някой да ги дикиса[4] — неприятно ми е. Имаше такъв писател от нашите среди. Той беше храненик, макар рядко да ядеше. И все в името на революцията. А сам не се трудеше. Когато беше назначен чиновник в Министерството на просветата, напусна. Не желаел да служи на тая буржоазия, направо ходеше да проси от хората. Дори беше натоварил с „данъци" свои приятели. Те му даваха по 20—30 лева на месец. Спомням си веднъж казва на един от тях: — „Ти още не си ми дал моите 30 лева." Те си бяха приятели, ама все пак това е самоунижение. Човек, който плюе на личността си. Такова нещо аз никога не съм могъл да си позволя, защото съм свикнал да получа нещо, срещу което съм дал труд. Още от моето детинство е така.

— Дали това е характерно изобщо за балканджиите от този край, или е особеност на вашето семейство?

— Не е изключение, разбира се — защо само на нашето семейство? Но имаше всякакви хора. Балканджии, балканджии, уж чисти хора, но имаше и такива, които обичаха да посягат на съседния имот. Подобни работи често ставаха. Нуждата, несправедливото разпределение на земята — частната собственост, оскъдицата у едни, у други алчността за повече естествено израждаха хората.

От моите родители съм наследил уважение към людския труд. Ако в мене има нещо не както трябва, то е създадено после, когато се откъснах от тях. В разни среди съм попадал, разни хора съм срещал, животът ми беше тежък. Може би някъде и аз съм стъпил не както трябва и не както трябва съм работил.

— В първите ви стихове се усеща доста силна ненавист към града. У широки кръгове от българската интелигенция — вече няколко поколения — съществува убеждение,

че чистотата остава в селото, а градът е този, който разваля. Това се забелязва в първите ви стихове, част от които влизат в първата ви книга.

— Голяма част не влизат. Такова нещо има. Наистина в село подобно разложение, падение на хората като в града не можеше дори да се сънува. В нашето село — разпръснати по баирите в махали — хората живееха съвсем примитивно. На всекиго животът е като на длан пред другите хора. Когато дойдох тука в града — с неговите публични домове, с кабаретата — естествено попаднах в съвършено друг климат. И колкото ме очароваше градът с политическата активност на работническото движение, със самопожертвователността на много хора в името на човешкото добруване, толкова ме отвращаваха и ме потрисаха тия тъмни страни на софийския живот — грабежите, за които се съобщаваше във вестниците, мошеничествата, проституцията, просеците, големият контраст между много богатите хора и нищетата. В селото това не се виждаше чак така. В нашето село нямаше такива крайни богаташи, които рязко да контрастират с най-крайните сиромаси. Всеки си има добитък, всеки си има къща и си работи. Имаше и такива сиромаси, които не могат да свържат двата края, и други, които живееха сносно. Аз съм например от семейство, което не е чувствувало оскъдица, не сме гладували. Имахме си всичко. Обаче там впрягаха кола с крави. Защото кравите дават и мляко, раждат телци. А пък волът нищо не дава. Той е скъп добитък за нашите баири. Рядко някой държеше волове.

В нашата махала живееше Кольо Колевски, чичо Кольо, който минаваше за един от най-богатите хора — и в махалата, и в селото. Но той си ходеше облечен точно така, както и чичо Стайко, нашият крайно сиромах съсед. Имаше повече добитък от него. Но също така си впрягаше колата с двете крави.

Имахме и общи места — радевокото нали, всичко наследено от дядо Радю. Някои ливади неразделени и всички се събираха да косят там наедно. Още запазен такъв почти патриархален живот. Тая рязка граница между охолство и сиромашия — до израждане — в село я нямаше. Поне в нашето село, което беше едно от бедните балкански села.

Сега, като си спомням, виждам, че някои хора са страдали, без да се оплакват, без да протестират. А други са живеели малко по-прилично. Но тука в София после видях крайности, наистина големи. В градчетата също го е

имало това, но в по-малка степен. И в Троян — спомням си като малък майка ми ме водеше на черква и там — около черквата — имаше много просеци. В село просяк не съм виждал. Само циганите ходеха по просия. Смяташе се за неприлично да просиш. А в София... И тогава с моите ограничени представи за света — не бях ходил в чужбина, не бях виждал Лондон, нито Париж, нито Берлин — за мен София беше големия град.

— Това отношение към града е навеяно отчасти и от известни поети. То си съществува като традиция — проклятието към града.

— А за потресението ми от града... Аз например живеех все по тавански стаички. Лятно време като се нажежи и едни дървеници, като нападнеха, беше ужас. Като се напечат тука тия каменни здания, тия плочи! Горещината ми действуваше много лошо, на селско чадо, което е свикнало цяло лято по полето. Това в село го няма. Нощем там можеш да спиш на открито. Това също пораждаше подобни чувства на омраза. Като притуриш и трудния живот — главно в прехраната, — който в село аз не знаех, там винаги е имало с какво да се нахраня... А тука останах само на себе си. Знаеш, че довечера я ядеш, я не. Наем трябва да плащаш. Често оставах без квартира. Няма къде да спиш. От друга страна, слава Богу, аз никога не съм се поддал на изкушението да тръгна по друг път — да бохемствувам, да краде, да лъжа и прочие, та да просъществувам в града. Това, което ми е завещано от село, от моите родители, винаги ме крепеше.

— Струва ми се, че в наследствеността са заложени до голяма степен посоките за развитие, а после личността само се моделира. Вие какво мислите по този въпрос?

— Не знам. Сега напоследък има едни теории, че човекът е програмиран, казват дори, че имало изказвания на учени. Програмиран — в смисъл колко време ще живее, какво е заложено в него. Не съм склонен да го приема. Но колкото до заложбите... Старите хора казват — Бог ги е дал, ние казваме — природата.

Навярно хората се раждат, както казват в село, с „подадинѐ“[5]. Не знам дали у човека след това — чрез възпитание и образование, чрез средата, чрез обстоятелствата, в които попада дадена вложеност от природата, не може да се трансформира. Да речем — ако е роден за математик, да стане естественик. Или ако тръгне не по предписания му от природата път, няма да бъде в силата си. Това не зная.

Но за себе си мога да кажа, че винаги ме е блазнела поезията и още от малък съм се опиянявал от хубавите стихотворения, от хубавите книги. Дори моят баща, който беше прост човек — после не съм се сетил да го питам откъде — знаеше наизуст „Черен арап и хайдут Сидер“[6]. Оттогава у мене е останало очарование от тази поема, която и досега обичам.

Не мога да кажа дали от малък съм си внушил, че ще вървя по тоя път, но ме е блазнел духовният живот. Макар че като бях ученик много ме увличаше естествената история. Обичах да изучавам тревите, цветята. За съжаление много от тия работи съм забравил вече. Мечтал съм да следвам естествени науки. И дори много съжалявам, че не се записах там. И сега природата много ме занимава. Има много тайни на нашата прамайка, които не са открити. С упование слушам из парка птиците, като пеят. В село имаше голямо разнообразие от птици. И много съжалявам, че не съм ги изучавал. Като слушам косовете, които много ми харесват, често си задавам въпроса — косовете от всички краища на земята едни и същи ли песни пеят?

Миналото лято във Варна, Мила — жена ми — забеляза у един кос мотив от музиката на операта „Кармен“. Дали това е случайно съвпадение у композитора и у коса и дали композиторът не го е чул от коса? Или пък косът — казват, че подражавал много — го е заимствувал? Интересно ми е дали птицата се ражда с вродена, еднаква у всички по цялото земно кълбо, генетическа даденост да пее едни мелодии или това после се развива в зависимост от околната среда — слухът им долавя разни шумове на живота и въз основа на това те си създават своя музикална система. Природата много ме занимава. Аз издадох една книжка стихове за нея. Ако е здраве и живот, искам още една да напиша, тя ще бъде малко по-друга.

Имам една може би примитивна теория, че човекът е още твърде далече от природата, той не я е изучил. И това му нанася големи беди. Воюва така безразсъдно срещу нея, като мисли, че ще я покори. Няма да я покори. Защото човекът е рожба на природата, както всички останали живи твари. Само че си мисли, че е най-възвишената рожба — това сигурно е така, — но много си позволява. А природата, тази прамайка е колкото нежна и обилна, толкова и жестока. Тя е сляпа и безсърдечна, не си играе на сантименти.

— Много е самомнително човечеството.

— Та за дадеността на човека. Все пак мисля, че хората се раждат с някакви предразположения. Още у малките деца се забелязва влечение към нещо. Това много хубаво е описано от Сенкевич в „Янко музикантът", един разказ, който едно време съм превеждал за издателство „Игнатов". Много трогателен. Как това бедничко момченце от малко още чувало непознати звуци, слушало в природата музика. Правело свирки, свирело, учудвало хората. Но умира. А шляхтичите се връщат от чужбина и се възхищават от музиканти там, не виждат че пред очите им музикален талант умира. Един социално много силен разказ.

Спомням си в село мои другарчета, пастирчета, умело свиреха на свирки, овчарски свирки, които най-често сами си правехме, и аз много съм свирил. Други не умееха. Аз например не се научих така, макар да смятам, че съм бил свирджия. А имаше едно пастирче на чичо Кольо, за когото стана дума, Марин се казваше, не можеш си представи как хубаво свиреше! Очевидно аз нямам такъв слух, такова подадинѐ музикално като него.

Дали това се нарича програмиране, не знам. Забелязал съм разлика дори и у добитъка. Не са еднакви, някои добичета са някак по-подвижни, по-съобразителни, по-хитри са, отколкото други. Това съм го забелязал в добитъка, който съм пасъл.

— Не мислите ли, че има влияние и Троянският балкан, троянската атмосфера?

— Винаги, когато съм приказвал за природата, се пренасям в нашия край. Специално в Белиш, където съм бродил по ливади, гори, баири. Винаги тази природа ми е пред очите.

— Не по-късни впечатления от пътувания, а тези, детските?

— Имам, разбира се, и по-късни те добавят. Бил съм в Армения и там пейзажът извънредно много прилича на нашия. Половината от Армения е просто пустини, а там, където е свежа, прилича много на нашата. И ме вълнуваше така, като че пътувам из нашите места.

При честването на Низами[7] в Азърбайджан — преди години — ни водиха в един колхоз, пътувахме с коли. Беше Фадеев още, покойният, генерален секретар на Съюза на съветските писатели. Стотици писатели имаше. Направи ми впечатление — минаваме покрай едни къщурки, едни плетища, точно като нашите плетища в село. Обрасли

с коприва, с повет. И всичко те връща към онова, което се е запечатало от родните места.

И сега слухово си спомням песента на косовете в ясни пролетни вечери през април и началото на май, когато ливадите още не са забранени. Защото през май вече ги забраняват — да не се пасат — и се косят после. Разшумява се гората и пеят птичките. Това е останало дълбоко, трайно у мене. Това изпъква като главно впечатление от природата.

(На 1 и 2 май 1979 отидохме заедно с поета и съпругата му в Троян при приятели. Бяха ни поканили на печено агне. Радевски без усилие намери разговорка с непознатите около голямата трапеза и рязкостта, откритостта на неговите съждения не се намали нито с милиметър. От това пътуване обаче у мен се запечатаха часовете, които прекарахме в родното му място, в село Белиш. Отидохме да видим снаха му. След това се отбихме в други къщи. Изкачихме се на гробището, високо над шосето. Там почива брат му. Около нас бяха познатите му баири и долове. Той помни всичките с имената им. В слънчевия ден и у него грееше слънце. Оживлението не го напусна за дълго и той продължи да припомня хора и случки. Но магнитофонът го нямаше...).

— Макар да предполагам какъв ще бъде отговорът, ще ви запитам за другата страна на битието — обществената. Според вас би ли могъл писателят да съществува, да бъде пълноценен, ако държи линия на отдалеченост от социалното, ако се стреми към литературно усамотение?

— Писателят трябва да всмуква духовно всичко, което става около него. Той трябва да бъде отглас на целия многостранен живот в неговото време. А животът е така многообразен, че не се е намерил човек да го опише изцяло и няма да се намери. Какъвто и всеобемащ да е талантът му. Ние това сега особено ясно го виждаме. Нашата прекрасна теория — такава възвишена, такава научна, такава хуманна — също не се прилага безпрепятствено към живота. Той разпуква всичките шевове, когато не умеем да ги шием.

Преди малко приказвахме за капризите на природата. Човекът е творение на природата, нейно дете, нейна проява. Зависи от характера на таланта. Той може привидно да не живее със социалните проблеми, а да хване такива дълбо-

ки неща в живота, които дори един много социален писател не е видял. Това нещо е възможно. Един Тютчев например, който не е участвувал активно в обществените борби. Цял живот из легациите е бил, а много дълбоки неща е казал — специално за съдбата на Русия. Та това е възможно, но не като правило. Зависи каква е нагласата на даден писател. Може да е затворен, да не общува с хората, но той живее в тоя живот. Ако душата му е надарена да поема тия вибрации, които по въздуха му препраща животът, той ще усети — пълно или непълно — и социалните вълнения.

Тъй че, обратно на твоето очакване, че ще дам догматичен отговор, аз така мисля.

Писателя не бива да преценяваме по калъп. „Писатели, вие трябва да познавате живота!“ Значи, като ходя постоянно из ТКЗС-тата, ще разбера душата на хората. Аз живея и сега сред хората. Битът и професията на всеки човек дават известна отсянка, но дълбоко в душата си хората си приличат твърде много. Ако вземеш нашия кооперативен дом — има четирима архитекти, един полковник от Държавна сигурност, чиновници. Ако взема с тях да говоря, ще се окаже, че националните, общочовешките вълнения са същите, които ще изкаже — по свой начин — един работник, един селянин.

Истинският творец е много чувствителна натура и той попива, той долавя непостижимите за обикновения човек вълни.

— А конформизмът и компромисите дали не се коренят в егоизма на твореца, в стремежа му да се опази на всяка цена? Вие сте бил свидетел в миналото на отстъпления от избрания път, на ренегатство.

— Всеки прави компромиси. Няма човек, който да не ги прави. Аз се възмущавам от нашата търговия. Но всеки ден ходя в магазините. Значи влизам в тези заведения. Виждам много нередности в нашия обществен живот, но аз съм в този обществен живот, в тази държава. Плащам й данъци и искам от нея.

Има, повтарям, хора, които са устроени така, че да имат колкото се може по-малко контакт с този тъй наречен живот. И такъв човек може да бъде невероятно наблюдателен, да види много повече неща, отколкото друг, който постоянно ходи и изучава живота. Това е въпрос на подадинѐ, на талант.

— Въпросът ми беше в по-друг смисъл: дали не пречи

на творчеството социалният конформизъм, който е ясен, който е позиция?

— Не ми се вярва, но може да има такъв писател — в обществото да е един, а в себе си да живее друг живот. Писателят — говоря за истинския писател — по принцип по този път не може да отиде далече. А дребни компромиси всеки ще прави.

— Един конкретен пример — Елин Пелин. Остра социалност в произведенията, а иначе — политическа апатия и близки връзки с двореца. Как се съчетават тия неща в една личност?

— Аз мисля, че те не се твърде съчетават у Елин Пелин. Той написа своите напълно социални разкази, когато не беше около двореца. Бил е учител в село, тука — сред бохемствуващата интелигенция, която се бунтува. Правели са вечеринки в село, той е разбирал много страданието на народа. И независимо от това, че не е човек, озарен от революционните идеи, той е народник, който много дълбоко и състрадателно вижда народния живот. Когато се сближава с царя, вече не пише. Много дълго време не е писал. Не знам кога точно се е запознал с царя и какво е написал после. Обаче Елин Пелин, въпреки тая критичност в неговите най-хубави разкази и въпреки че с тях просто произнася смъртна присъда над цялата вълча система — както и много писатели: Вазов, Пенчо Славейков — не вижда живота на народа и държавата извън тоя обществен ред на частна собственост, на царе и прочие. Тези писатели са искали само по-голямо демократизиране, да се зачитат правата на човека. И приятелството на Елин Пелин с царя според мен вътрешно не противоречи на неговата народност в творчеството му, макар че това приятелство продължи и през едно време, когато вече тая система, която царят представляваше и ръководеше, беше изцяло против делото на Елин Пелин. И може би писателят е чувствувал някакъв вътрешен смут от това.

С Елин Пелин съм имал много разговори, но такива въпроси не е било удобно да му задавам. Знам, че ще се разсърди, няма да му е приятно, пък и не ми е идвало на ум да го питам. Нямаше и да отговори, ако го питах.

— Преди Девети септември той не дружеше ли с някои комунисти?

— Не. Той дружеше с Тодор Боров, знаеше го какъв е, но това бяха чисто приятелски, частни отношения. В едно изявление той казва, че от младите най-големи надежди

будят Караславов и Радевски и го казва във вестник „Зора"[8] Но аз мисля, че това е след разговор с Тодор Боров. Питах Борова, той не си спомня. Навярно е така, защото надали Елин Пелин е имал пряко впечатление от това, което публикуваме. Някой му е говорил.

Много от неговите разкази са написани от човек, като че живял в нашето движение. Обаче субективно той никога не се е борил да дойде в България комунистически строй.

— Дружбата му с царя започва някъде в началото на 20-те години. Мисля, че Балабанов ги запознава. От това време нататък Елин Пелин малко пише или нищо не пише.

— Тогава той вече не е Елин Пелин. Той се мъчи, опитва се. Това е така. По-раншният Елин Пелин няма да дружи с царя и царят няма да го търси.

— А дали и това не е един от факторите за неговото пресъхване?

— Може. Той влиза вече в друга среда, почва да мисли по-другояче, поласкан от царя... Почва да си прави къща чрез учебници и прочие. Това е официално положение. Пресекването на един творец може да стане по разни причини. Няма вече тая морална сила, тия сокове. Той е скъсал с черноземa, който го е подхранвал по-рано. А може и самият автор вече да се е изчерпал. Един Лилиев, да кажем. И той престана да пише, без да е дружил с царя. Такива явления има в литературата.

Пенчо Славейков, който също така не е революционер, такива работи е изрекъл за царете и така се подиграва с тях... И у Вазов го има това нещо. Но само избухвания, а, общо взето не са против системата. Това е бедата на тия хора, че са виждали решението на големите социални проблеми в дадената система. Вън от това те не са могли да излязат. Цялото им страдание за хората, протестът им преминава отвъд границите на техните теоретически убеждения и те ни протягат ръка, стават съюзници на социализма. Това става несъзнателно у тях, както при всички гении в миналото. Няма реакционен гений. Макар някой да говори против тълпата, той е озарен от хуманизъм. Без да подозират, те стават съюзници на всяко прогресивно бъдеще. Голямото изкуство хваща въжделенията на масите.

— А не мислите ли, че ще дойде момент в бъдеще — не знам кога — ще кажат и за нас: ето те не са видели най-точния път?

— Не е чудно. Животът никакви догми не търпи. А ние често — без да разбираме цялата просторност на собствена-

та си теория — се опитваме да го вкараме в догми и се получават недоразумения. Много са ме питали за два стиха от едно мое стихотворение: „Аз знам, аз вярвам че си права, когато съгрешиш дори!“ — какво съм искал да кажа и не е ли това погрешно. Партията като идея, като теория на справедливостта е абстрактно понятие. Но тя се състои от хора и грешат хората, които я осъществяват на практика, а не тя като идея греши.

РОД И УЧЕНИЧЕСТВО

СЕЛО БЕЛИШ, ТРОЯН, ЛОВЕЧ (1903—1923)

— Да започнем хронологично. Какво знаете за рода си по бащина и по майчина линия? В тая махла — Радевското — всички ли бяхте роднини? Рождената си дата със сигурност ли я знаете?

10 октомври 1903 година. Така в свидетелството пише. Стар стил.

— Няма ли колебание, че попът по-късно е записал и е допуснал грешка?

— Не! И да има, сега вече никой не може да го докаже. Но не е сбъркал попът.

Гледам по тези анкети, дето ги правят по вестниците — имате ли знаменити хора в рода си? Това е за самоизтъкване: дядо ми беше такъв, баща ми онакъв.

Нашата махала се казва Радевското. Не знам дали всичките Радевци, които живееха там, са от един род, но главно произхождат от дядо Радю. Той е дошъл от Банско. Моят баща ми е разказвал, че прадедите ни са дошли оттам. Дядо Радю е бил син на дядо Илия. Този дядо Илия се заселил в скута на Балкана, близо до Троян. Там имало една, Илиевата лъка се е казвала. Казват, че тя била наречена на негово име. Но не знам дали това е така. Дошъл с добитъка си и се настанил в тая лъка.

— Това е станало още по турско време?

— Да! Не знам дали са бягали по политически причини или просто са търсели по-удобно място за добитъка си. Овчари са били. Казват, а и от баща ми съм го чувал, че дядо Илия се настанил там, но малко неудобно му се видяло за овцете и по-късно се преместил в Радевското, където е проветриво, високо и хубаво за добитъка. От дядо Радю се раждал дядо Христо, прекият ми дядо. След това баща ми. Тоя род има няколко семейства. Докъде се разклонява, по какви линии, точно не знам.

— Да сте чували — дали по едно и също време са дош-

ли, когато семействата Папазовци и Балевци са дошли от Македонския край в Троян?

— Не знам. Сега почват повече да ме интересуват тия неща обаче няма кой да ми ги каже. И баща ми толкова е знаел вероятно.

— Дядо Христо е третото поколение след преселването, така ли?

— Аз се казвам Христо Василев Христов Радев Илиев. Оттам нататък не знам кой е.

— Знаете до четвърто поколение рода си.

— По майчина линия пък хич не ги знам. Знам само дядо Иван, бащата на майка ми, и баба Иванца. Тях помня. Дядо Иван, виж той беше колоритна личност. За него съм слушал разни анекдоти, майка ми ги е разправяла. Когато се карали двамата — дядо Иван и баба Иванца, — тя му надумвала, че бил налудничав, напомняла му: — Не се знае кой е минавал през Ловеч по риза! — Защото дядо Иван се съгласил за някакъв бас да мине през Ловеч по риза, без гащи.

— Дядо Иван се казва Иван Перевски?

— Да. Спомням си, като бях малък, той дойде в къщи, хвърли петаче, гологан, 20 стотинки. Те много пари бяха тогава. И каже: — Хайде гонете го! — То се търкулне и падне под одъра. Той се смееше малко сипкаво: — Парата е дявол, виж къде се вре.

Той имаше между Врабево и Лешница едно голямо място — даймата му викахме. Там си направил къщичка, и добитъкът му там, макар че и в Белиш имаше имот. Много коне въдеше. По пет-шест коня имаше и хайгър винаги. Пращаше ги на балкана, защото нашето село нямаше мера, а ни даваха на балкана мера.

Лятно време добитъка, който не ни трябва, едрия добитък, го пращахме там с един или с двама говедари. Цяло лято прекарват на балкана и на есен си ги прибирахме. Ходехме да ги кърмим, защото сол нямаше в пасището, кърма със сол им правехме. Дядо Иван своите коне ги е оставял на свобода. Един път на даймата ги бяха нападнали вълци и му изяли един кон. Той разправяше как мъжките коне се отбраняват от вълците — с дирните си крака и вълците не смеят да припрат. Но в борбата удушили и изяли един кон.

— Вие заварихте дядо Иван вече старец?

— Стар беше, аз бях малък когато почина. Там си живееше, на даймата. Ходеше в Троян на пазар. И в Ловеч е ходел, защото от там и до Ловеч е близо, слиза се направо в

село Лешница, Турска Лешница се казваше тогава. Когато ходеше в Троян, се отбиваше у нас, винаги яхнал. Конят — не със седло, а със самар — в дисагите натоварил сол, едно-друго.

— Дайма се нарича само сградата или цялото имение?

— То е една колиба, много проста. Но „на даймата", като се каже се разбира цялото имение, макар самата къща да се нарича „дайма". Дали у Вазов нямаше — „къшла". Такова нещо. Това е в същност една стаичка. Спомням си страшен дим имаше в нея. И отвън едно малко, незащитено от студове помещение.

Дядо Иван и баба Иванца имали много деца: трима синове и три дъщери. Мисля, че единият — рано покойник — е Дешо. После вуйчо Димитър и вуйчо Геро, така му викаха, а се казваше Георги, най-малкият. След вуйчо Димитър майка ми, после леля Райка, леля Мита. Измряха всичките. Вуйчо Геро през Първата световна война беше пленен и закаран от англичаните в Египет.

Майка ми разправяше, че дядо Иван ненавиждал поповете. Като чуе поп и го хващат дяволите. Не му дава да припре у тях. Един път дошъл попът да ръси. Него го нямало. А баба Иванца набожна и не могла да го изгони. И той, като се върнал научил! Мокро било, валяло дъжд преди това. — Тоя пръч е идвал! — извикал той. Видял къде е минал попът, взел мотиката, та му изкопал стъпките и с лопата изхвърлил пръстта през дувара извън двора.

Такъв един харамия бил. Переолу, така са му викали.

— А разговорчив ли беше, да го помните да е разказвал нещо?

— Аз съм го виждал два-три пъти само. Минеше покрай къщи, отбие се. А си живееше на даймата. После ходехме често там при баба Иванца, която сама живееше. Особено през войната, когато синовете ѝ бяха на фронта. Тя си беше там с добитъка. Ходили сме с мама да я посещаваме. Лятно време ходехме да ѝ помагаме. Но той беше умрял вече.

Как почина. Бил е в Ловеч на пазар. Яхнал кобила. При Лешница има брод, но Осъмът бил придошъл от валялия дъжд и му казват: — Дядо Иване, реката е голяма, няма да минеш! — Ха, аз няма да мина! — Недей, буйна е. — Но той с кобилата — през реката. Повлича го водата. А пък и солта тежала. Бил изпонатъртен от камъни. Излязъл все пак, не се удавил. Обаче заболя и почина.

Обичал да си попийва. Бъдненцето с ракия винаги му е било в пояса. Постоянно го понадигал. Спял облечен, не е

имал като нас пижами. Край огъня и нощем си глътва пò малко. И вуйчо ми Димитър, който беше също така доста буен, стар ерген, отначалото никак не пиел, много се ядосвал на тая работа и един път взел бъднето и го хвърлил в нужника. Дядо Иван страшно се разсърдил.

— А на баба Иванца как и́ беше цялото име?

— Че как се казваше? Виж това не помня. А майката на баща ми — Мария.

— По колко деца са били двете семейства — майчиното и бащиното ви?

— За майчиното вече казах. А бащиното — дядо Христо Радев, имал две дъщери и двама сина. Единият син умира още млад. И моят баща също имаше четири деца — двама сина и две дъщери.

— А баба си Мария помните ли?

— Помня я. Знам когато почина. Тя умря преди дядо ми.

— От децата вие ли сте най-големият?

— Аз съм третият. Две сестри имам преди мене. Първата сестра се казва Мария, пет-шест години е по-стара от мене. Втората се казва Рада. След това се раждам аз. Много са се радвали нашите — момче! Брат ми Иван е три години по-малък от мене.

— А баща ви и майка ви коя година са родени?

— Виж това не мога да ти кажа. Те не са имали свидетелства между другото. Баща ми почина в 1948 година, на 78 години.

— Около 1870 е роден.

— Майка ми почина по-късно, в 1954 ли, не помня точно, на 84 години.

— Почти връстници са били.

— Майка ми се е оженила на 18 години. Била е хубавица и баща ми се влюбил в нея. Той е бил скромен, както казах, сгънат такъв, не е бил представителен ерген. Казал: — Ако тя не ме ще, няма да се женя. — Оженват се. Не са имали деца две или три години. Скарала се с една съседка, тя я проклела и майка ми много се тревожела. Мислела, че клетвата я постигнала. След това обаче се ражда сестра ми.

— През времето, от което помните колко семейства или къщи да е имало в Белиш?

— За целия Белиш не мога да ти кажа.

— А колко махали бяха?

— Правих веднаж списък на махалите, но трябва да го потърся.

— Толкова много ли са, че не можете да ги изброите наизуст?

— Нашето село е характерно с това, че докъдето се простира топракът — така се казва на землището — дотам са и махалите му.

Топракът му граничи от югозапад с Троянския топрак. А махалите са следните: Ангеловци, Акалите, Байрактарите, Вълковци, Даневци, Дузговци, Ковачите, Лалеците, Минковци, Марковци, Маргадинчани, Новата махала, Перевци, Михалевци, Пананите, Радевци, Самарджиите, Славчовци, Спахиите, Троаните, Чифличани, Черньовци, Шабаните. Навярно не всички съм изредил.

— Една махала се състои от 5—6 къщи, така ли?

— Имаше махали от по две-три къщи — Дузговци бяха две къщи. Най-голяма беше Минковската, 20—30 къщи. Там беше общината. Нашата — Радевската махала, беше около десетина къщи.

— Идваха ли преселници от други места?

— Не. Отсядаха понякога цигани-катунари. Напротив от Белиш бягаха. Спомням си няколко семейства се изселиха. Родителите на един мой съученик се изселиха, беше ми много мъчно. Избягаха някъде по дунавските села.

— Това вероятно е около 1913 — 1914 година.

— Не помня. На чичо Кольо Колевски, за когото вече стана дума и който имаше много деца, единият от синовете, Йовчо, беше отишъл да си дири късмета из полските села и станал съдружник на някого в село Сломер, мисля. Държал бакалия. И идваше понякога вече с граждански дрехи и с велосипед, който по баирите в нашето село не можеше да се язди. Веднаж по сурвакане ни даде по осем пари — имаше такива монети по 4 стотинки и това ни направи силно впечатление. През време на войната го убиха.

— Балканската ли?

— Да.

— А какво означаваше за Белиш от онова време „най-заможният човек"?

— Който имаше най-много имот.

— Колко, 20 — 30 декара или повече.

— А — стотина декара моят баща имаше. Но той е имот непроизводителен. Декари много, а нищо не раждат. Ливади имахме и ниви няколко по-хубави. Голямата част от имота са ливади, гори. Баща ми садеше много овощни дървета.

— А този, най-богатият, колко да е имал — 200, 300 декара?

— Не чак толкова. До сто и петдесет. Но това е, нали ти казвам, голяма част от него непроизводителен имот.

— А колко добитък притежаваше едно семейство, вашето например?

— По едно време, когато аз растях и дядо ми пасеше овцете, имахме към 60 овце. После постепенно намаляха. От едрия добитък — към пет-шест добичета: две крави, някое даначе, някое биче, което се продава после.

— Коне?

— Ние имахме винаги кобила. Като роди конче го продавахме.

— Кобилата за каква работа служеше?

— Ходехме главно на воденица с нея. Товарехме я със самар. От двете страни на самара по чувал с товар. С каруца по нашите баири не можеше да се работи. Пренасяхме с нея сливи, мамули. Например есенно време, като берем мамули и завали и се закаля пътя, кола въз баирите не могат да вървят. Тогава с кобилата пренасяхме всичко. А съседите чакаха да се оправи времето. Беше изобщо много тежко. Някои държаха магарета. С кобилата вършеехме. Чичо Кольо Колевски имаше кон и с нашата кобила — вършеем. Една седмица те вършеят, после една седмица ние.

— На един харман?

— Не, всеки в двора си. Ние отначалото на къра, а после си направихме харман в двора, макар че беше полегато, неудобно.

— Жито сеехте ли в такова балканско село, че да се вършее?

— Разбира се, и жито. Голяма част от селяните купуваха зайре, мамули главно, макар че минаваха за земеделци. Не можеше имотът да им даде достатъчно зърно. Ние не сме купували. Случи се един или два пъти само.

— А коне държаха ли и други?

— Държаха. Например нашият съсед Тодор Недялков. С коня си той ходеше отвъд Балкана, в Тракия, купуваше тютюн, прекарваше го тайно и го продаваше контрабанда.

— А птици?

— Всички имаха кокошки в дворовете си. По няколко десетки. Ние имахме едно куче, което познаваше нашите. Като види чужда кокошка из двора, погне я. За нощуване на кокошките имаше курник, но лятно време повечето спяха из градината по овощните дървета и лисицата често идеше. Те изкрякат. Майка ми се събужда и извика: — У-а! —

Кучето хукне, обаче в повечето случаи лисицата вече си е свършила работата.

— Тя редовно ли идваше?

— Почти. Големи пакости правеше. Те като я усетят се разтреперват и се разбягват по земята. Глупави същества. На дървото нищо не може да им направи, но те от страх слизат.

Спомням си, като си отидох в село един път, понеже в къщи имаше бълхи, легнах навън да спя. По едно време се разкрякаха кокошките, майка ми стана и се развика. Не можах да заспя вече. Мисля си — да напиша една книга: всички животни, които са нападани от другите, от месоядните животни, се съединяват и решават да им дадат отпор. Да се напише такава книга, която да има социален характер. Като се върнах в София, срещам случайно Лъчезар Станчев и му разправям трагедията на кокошките и моята идея. Той още тогава пишеше стихове за деца и мислех, че може да му е интересно. Той одобри идеята, но не се зае с нея. После виждам Орлин Василев и на него — също. Той рече: — Интересно! — Не се мина много време и пак го срещам: — Пише се — казва — такава книга! И ще сложа: по идея от Христо Радевски. — Написа „Дивата гора“[9].

— От това се е родила „Дивата гора“? Но той никъде не е написал, че е по идея на Христо Радевски?

— Не съм му и искал да го пише. Какво има в това? Аз не съм използувал идеята. Нека друг я използува. Един мой приятел Веселин Ценов преди време така ми даде идея за сатирично стихотворение. Написах го и отбелязах: „По и на Веселин Ценов“. Защото — макар никому това да не е известно — хрумването беше негово.

— „Дивата гора“ е една от хубавите книги на Орлин Василев. Но да наставим отново връзката на биографичната последователност: бащината ви къща какво представляваше, имаше ли голям двор, изглед към Балкана?

— На един етаж, ниско на земята. От двора се влиза направо, едно сводче. Отпред помещение — „къщата“ му викахме. Друга стая — „задницата“ — там стояха дрехите обикновено. После го приспособихме като стая. Друга — „соба“, в която живеехме зимно време. Там се пали печка, а „къщата“ отвън е с камина. В нея живеехме лятно време. Три стаи всичко. Горе — таван. Там туряхме мамулите да съхнат есенно време. Къщата беше на урвесто място и отдолу — маза. Под свода, до вратата на мазата имаше хамбар. Там житото си държахме.

В мазата стояха и бъдните с ракия. Варехме ракия много. Там стоеше и сирене, от овчето мляко направено. Там и арамеята си правехме. Кацата със сланина и други зимнини. И дрехи излишни туряше мама там.

— Имахте ли казан за ракията или я варяхте на общ казан?

— Баща ми си беше купил казан. Каците със сливовата каша стояха под саята. В двора ни имаше една голяма плевня от горната страна на къщата, откъм улицата. (Ако пътя през махалата може да се нарече улица.) Под нея имаше помещения — саи — за добитъка. А на горния, тъй да се каже, етаж туряхме сено. Друга плевня под хармана на другия край имахме — сламата там туряхме. Между тях се намираше „слона", където запирахме овцете си.

— Как казахте названието?

— „Слон" — от „заслон". Може би трябва да бъде „слонь", с ер малък.

— А колко ракия горе-долу варяхте годишно?

— Не помня точно, но може няколко стотици, до хиляда литра.

— Един тон!

— Разбира се. Много бъдни имахме.

— Колко събира един бадън?

— Различно — от няколко десетки до няколко стотин кила.

— Със зор сте я изпивали.

— Продавахме я. Това беше главният ни доход. От ракия каквито пари вземем — това е. После почнаха и сливите да купуват. Или добиче някое като продадем. Или някое дърво. Други доходи нямахме. Баща ми беше освен земеделец и терзия. Шиеше гащи, потури, памуклии антерии. Учил се едно време. Беше майстор на атлазените антерии — най-фините. Шиеше на някои моми, които после ще дойдат да ни жънат, пари мисля не взимаше.

— Натурално заплащане, по-точно — с труд.

— Нямаше време за шивачество, той се занимаваше със селски труд. Но между другото някоя мома дойде: — Чичо Василе, уший ми една антерия, ще дойда да ти жъна или да ти копая. — Нямаха пари хората. Така се отплащаха.

— Разказвахте една вечер как баща ви шиел под някаква лампа, за твърдия плат. Може ли по-подробно сега да си припомните тези неща от първите десетилетия на XX век в Белиш?

— Платът се казва димия. Че няма ли го в речника?

(Посяга към библиотеката и го взима.) Ето: „Домашен вълнен плат за мъжки дрехи. Димии — потури.“ Аз не знаех, че на потурите им викат димии. Но от димията се шиеха и сукмани. Само че тях обикновено ги боядисваха с черна боя, а димиите си бяха от естествен плат — каквито са овцете, сивокафеникаво.

От такъв плат шиеше баща ми. А над него спусната лампа с абажур, закачена с шнур за дъските на потона. Палеше се с гас. Фитила се увеличава или намалява. Тогава ми изглеждаше светло, светло! Имахме и друга лампа, която стоеше обикновено на прозореца, пак със стъкло, но много по-малка. А друг вид осветление беше газеничето. Това са едни конусовидни тенекийки, сега не ги правят, със захлупак. Налива се гас, слага се фитил и то дими... Газеничето стои в пезуля и мирише, дими! А още по-примитивно — през войната, когато и гас нямаше — като кандило: паничка някаква се пълни с лой и се тури фитилче.

При излизане извън къщата вечер в село си служехме и с палички. Това са изсушени и начукани — да омекнат — върбови пръчки или паздерки, от гръстите, от конопа.

— А какво сеехте?

— Жито и мамули главно. И овес на по-изпусталялите ниви.

— Какви овошки имахте?

— Главно сливи и ябълки. Круши доста имахме и малко орехи. Баща ми беше цял агроном — самоук, разбира се. Непрекъснато се занимаваше с овощните дървета, постоянно правеше присадки, постоянно садеше. Почти около всичките ни ниви насади сливови дръвчета. Това зарази и други селяни и почнаха мнозина да садят сливи. По едно време се яви по тях някаква болест и спомням си, че околийският агроном идва да се съветва с баща ми — каква ще да е тази болест и как би могла да се премахне.

Макар че където живеехме беше балканско и сравнително студено място — баща ми и смокини беше посадил в градината до къщата. И добре виреeха. Зимно време ги затрупваше с мамулак да не измръзнат. В двора беше насадил асми. Една се виеше около голямата плевня със саите, за която стана дума, друга — около южната стена на къщата. А в градините до къщата беше направил два чардака за други асми. Тъй че ние имахме в двора си грозде, макар че филоксерата отдавна беше унищожила лозята в нашето село.

Най-омразните животни за баща ми бяха зайците, ко-

зите и катериците. Зайците и козите на съседите гризяха зимно време корите на младите фиданки, които той садеше. Макар като фелдшер постоянно да превързваше стъблата им с разни дрипи и да ги мажеше с говежди тор и с кал.

И затова, въпреки че имаше насмешливо отношение към ловците, които смяташе за несериозни хора — понеже вместо да си гледат работата, гонят Михала по къра, — щом чуеше, че някой е убил заек — почерпваше го с ракия.

А катериците ненавиждаше, защото изгризваха ябълките заради семките им. И по този начин унищожаваха голямо количество плодове. И той, който имаше някакво отвращение, а може би и страх от оръжието — дори нож на пояса си не носеше — ми даде пари да купя пушка да бия катериците. Тогава оръжието се продаваше свободно.

— По реката обичахте ли да ходите?

— Че кое момче не обича да ходи по реката лятно време? И сам ходех, и с другари. И когато ни паднеше, се къпехме до посиняване на устните. Особено забавен беше риболовът. Тогава нямаше като сега забрана и никакво разрешение не се искаше да ловиш риба. Забранени бяха само прèсушите. Но за тях после ще кажа нещо.

Ловехме риба по различни начини: с кошове, сакове, леси и пресуши, но най-много с ръце. Аз съм залагал кошове и със сак съм ловил, но не помня с тия две „съоръжения" да съм осъществявал сериозен лов. С леси риба ловяхме в нашата малка Белишка река, която през много сушави лета пресъхваше. Лова с леси правехме през първата половина на лятото. Като завали силен дъжд Осъмът прижда много буен и мътен и рибата от него бяга въз Белишката река, която е по-тиха и по-бързо се избистря. И когато Осъмът се уталожи и се избистри, рибата от нашата рекичка почва да се връща към него, защото усеща, че водата в малката река намалява. Тогава именно ние правехме леси.

Те се правеха на бързейче, обикновено след някой вир. Ограждаше се с камъни водата така, че се насочва към едно тясно място, нещо като улейче. Там се курдисва плосък дълъг камък. Опрени с единия си край върху него, полегато и плътно се нареждат дълги, гладки върбови пръчки, които в долния край също са облегнати върху равен камък. От долния край и отстрани на тези пръчки се прави нещо като дуварче. И върху това дуварче като покрив се нареждат пръчки, които се покриват с шума и се затискат отгоре с камъни. По този начин се образува покрит улей, в който

се влива идещата от вира вода. Но още по средата на лесата водата се изцежда между пръчките и долния край остава сух.

Така рибата, която пътува надолу по течението — без да се усеща, влиза в торбата от пръчки и камъни. И никакво връщане назад не може да има. Подла работа, както виждаш! Но нима отношението на човека към околния животински и растителен свят, с който той разполага както си ще е хуманно? Но той — човекът, решил, че всичко в природата е създадено за него. И че нему всичко е позволено.

Най-много — както вече казах — ловехме риба с ръце. Това е най-простият и най-лесен начин. Обикновено се събличахме голи, завързвахме по една торба през кръста над слабините си и почвахме да бъркаме под камъните из водата и из прибрежните подмоли. Често се налагаше да се гмуркаш дълбоко под водата — в зависимост от дълбочината. И нищо по-приятно нямаше от това — да напипаш под някой камък спотаена риба и да я извадиш. Разбира се, случваше се, макар и рядко и змия да спипаш. Този риболов ставаше обикновено след обед, когато слънцето найсилно прежуряше. И гърбовете ни силно се зачервяваха от слънцето и след време се обелваха.

Казах, че ще обясня нещо и за риболова чрез прèсуша. Той беше забранен. Затова го вършехме нощем. Изберем някой удобен и по-лесен за пресушаване ръкав от Осъма и заприщим горния му край, тоест началото с камъни, чимове и клонки с шума — а на долния край заложим кошове и саци. И рибата, която бяга надолу по течението с оттичащата се и намаляваща вода — попада в кошовете и саците. След като водата в пресушеното корито се оттече, почва претърсването на коритото и се събира рибата.

Веднаж си спомням при такава пресуша извадихме към тридесет килограма риба. Но бяхме и доста хора. Дори чимове за заприщването на дупките между камъните в яза карахме с кола. Всичко това беше и тогава наказуемо. Но ние, както вече казах, го извършихме нощем.

Това, както виждаш, е бракониерство, разбойническа работа. Но такива неща, които засягаха интересите не на частния човек, а на държавата, не се смятаха от народа за престъпление. Хората например масово криеха сливовата каша — от която вареха ракия, — за да не я облагат с беглик. Масово криеха по същите причини овците си. На държавата гледаха като на обирник. Веднъж си спомням някакъв свещеник от Троян се отби у нас и родителите ми го пока-

445402
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
„АПРИЛОВ-НАЛАУЗОВ"
ГАБРОВО

ниха на обед. В разговора за туй-онуй баща ми не знам по какъв повод каза, че държавата ни е баща. А отецът веднага възрази: „Абе тя ни е баща, но такъв баща, който бърка в джобовете ни.“ Изобщо несправедливите и несправедливо прилаганите закони бяха нещо обикновено. И народът от своя страна реагираше както намери за добре.

Аз имам две сестри — и двете ги крадоха. Тогава имаше такъв обичай, да се крадат моми. Единият случай беше особено скандален, но на крадците — по-право за опитите им да откраднат сестра ми — нищо не сториха. Защото похитителите бяха от управляващата тогава земеделска партия. По-горе споменах, че баща ми ми даде пари да купя пушка против катериците, но тази пушка той се съгласи да купя и за такива случаи — щом властта не желае справедливо да се намеси, стига се до саморазправа. На нашето семейство — поради мекия нрав особено на баща ми — това не се наложи. Но то е отделна и сложна тема.

— След като се сблъскахме с толкова различни човешки съдби, иде ми един такъв въпрос: кога се пробуди у вас социалното чувство и как прерастна в симпатия към социализма? От семейството ли е, от книги ли, от хора ли?

— Не е от семейството. Бях малък, ученик, имахме един съсед Тодор Радевски, син на споменатия вече чичо Колю. Той беше ходил в Америка. Имаше голяма емиграция от нашето село в Америка. Дори трима души се удавиха с парахода „Титаник“[10]. Та Тодор се върна заедно с други. Но преди това се говореше много за него. Бил харамия. Дойде от там убеден комунист. Когото срещне, говори за комунистическото движение как един ден ще вземат комунистите властта, какво ще бъде. И аз тогава имах впечатлението, че люлката на комунизма е Америка. Той — кой знае защо — не викаше Ленин, а Линин. Пък аз бях чел някъде Ленин.

Спомням си такъв случай. Сестра му се жени, една от сестрите му, те бяха многодетно семейство. На сватбата се събрали много хора, пият и ядат, а той проповядва. Това беше 1916 или 1917 година, комунистическото движение беше във възход.

— Вие сте вече гимназист.

— Не, в прогимназията още бях.

През 1923 година свърших гимназия, тъкмо през прехрата.

И говори той. А аз четях много книги, току-що бях чел

„Клетниците“ от Юго. Там има една страница, в която Юго доказва съществуването на Бога. Той казва — не Бог като някакво брадато същество, но както всеки човек има едно единствено аз, което е в същност неговата личност, неговата индивидуалност, така и Вселената има едно „аз“. Това е Бог. — Горе-долу такова нещо, не си спомням точно, с голямо закъснение го предавам сега. Този беше смисълът. Някой каза там — хайде, Боже, помози. А Тодор взе да се подиграва — какъв ти Боже, никакъв Бог няма! Да ги оставите тия попски работи, казва. — Аз тогава се обаждам: — Не е верно. Бог има. И издекламирах този пасаж от Юго. Разбира се, прости селяни — никой нищо не разбра от това, което казвам аз: индивидуалност, както човек има едно „аз“ ... Вселената ...

Тодор се смути. Смути се много от това и се объркa. Защото самият той — работник, прост човек. С тия високи материи не се е занимавал. Той си беше комунист само че знае обикновената агитация — класовата борба, експлоатацията и пр.... Но заговори друго нещо, пак увлече хората и на мен, разбира се, никой не ми обръщаше вече внимание.

Но после казал: — Ей, това Василювото момче — голям реакционер! — Чак в 1928 година, когато ме интернираха, той беше разбрал, че съм влязъл в пътя.

А към социализма ни вдъхваше любов един безпартиен човек — Калчо Калчев. Имаше такъв учител в Троян.

— Той е известна личност, но нали е повече толстоист?

— Той не беше комунист, обаче така говореше за Русия, за руската революция! Казва: — Учете руски, че идат! — Той ни преподаваше между другите предмети и руски език. — Тая революция ще измете тинята, ще дойде нещо ново. Какво ще бъде не се знае, но ще бъде нещо ново. Няма да е старото.

На един Кирил и Методий — празник, който много тържествено се чествуваше в училищата, произнесе реч. Помня го в сюртук, така ходеше той ... Не знам дали стои това училище, точно под черквата, прогимназията?

— Да, сега се нарича „Иван Хаджийски“ и си е прогимназия.

— На източната страна беше трибуната. Калчо Калчев излезе и произнесе пламенна реч. Почна така:

Стресни се, племе закъсняло!
Живейш ли, мреш ли ти не знайш.
След теб потомство иде цяло
какво ще да му завещайш?

И почна да говори в проза. След това пак цитира:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува...

Все така беше речта му съставена. Не я помня цялата, беше много силна. И, разбира се, реч антибуржоазна, прогресивна, революционна. Тя не е и записана никъде. На другия ден си спомням, между учениците се заговори за нея. В излизащия тогава вестник — не помня как се казваше — се появи злъчна бележка в смисъл: „Трябва господин Калчев да бъде освободен от учителската катедра, за да проповядва неговото никому непотребно комунистическо слово..." Но не го уволниха.

— Помните ли учителите си от Белиш, в отделенията?

— Разбира се. В първо отделение ни учеше Стефана Рачева, от Ловеч. Тя ни беше в същност до четвърто отделение.

Нашата учителка очевидно имаше любовни връзки с учителя Георги Николов. После са се оженили, доколкото разбрах. Той беше някъде от Добруджа. Селото пръснато, учителите живееха в най-близката до училището махала — Минковска. Казвали са ми, че този Георги Николов после станал офицер и загинал при атентата в черквата Света Неделя.

През време на първо отделение той ни чете целия „Робинзон". Имаше такива часове — за четене. Беше много хубаво. Идваше с учителката.

Колоритна личност беше учителят Минко Дренски от село Орешака. Висок, говореше простовато.

— С какво ви е останала в паметта вашата учителка Рачева?

— Много добра учителка беше. Държеше се меко с всички.

Една наша съученичка, Стана Пенчева, далечна моя роднина, майките ни — братовчедки, бяха многочленно семейство, пееше много хубаво. Също и братовчед ми Тодор Караджов. В час по пеене те запяваха обикновено. Много въшки имаше по нас. И учителката често пъти — види върху някого и тихо му посочи, да излезе и да я махне. Спомням си, така направи и със Стана, без да я засрами пред цялото отделение. Тогава въшките бяха напаст. Майка ми винаги — като се върнех от училището — ме подлагаше на внимателен преглед.

Към мене — поне така ми се виждаше — се държеше приятелски.

— Вие буен ли бяхте или от по-кротките ученици?

— Кротък бях аз. Спомням си, че с комшията ни Стоян Колев, той почина миналата година, седяхме на един чин, на втората редица. И учителят сочи към нас — да стане някой. Ние не разбираме кой и аз питам: — Азека ли? — Те двамата с учителката се разсмяха. Все двамата влизаха в клас. И после ни викаха Азека и Тизека.

Учителката ни караше да й правим пръчки, с които ни биеше. Така беше прието: който не мирува — дай си ръцете! По ръцете или по ушите.

Много тържествени бяха празниците, особено „Свети Кирил и Методий". Училището беше на два етажа. Всички се събирахме и с цветя изписвахме имената на Кирил и Методий. Най-хубаво беше сутрин — отидем и почнем да правим буквите. През деня има програма, декламации, сценки, песни. После — хоро. В село му викаха „Даскалския празник". Един от най-светлите, най-приятните празници! Без обичайните напивания, които ставаха по Коледа и дори по Великден.

— Училището дали още стои?

— То беше на самотно място построено, около него няма къщи. Сега се руши, вероятно е разрушено. В нашето село вече няма деца, няма и училище. В същност село вече няма. Останаха две махали. И децата им ходят на училище в Троян.

— През отделенията и в прогимназията увличахте ли се, както повечето деца, от приключенски или криминални книги?

— Тогава романи не съм виждал. Бях се записал за списания — за „Светулка". Четях с особен интерес списание „Природа". Много хубаво се редактираше. Заглавието му беше изписано с букви, направени сякаш от клечки. Интересни работи имаше вътре. Четях и разни приказки, които случайно стигаха до нас. Като отидох в Троян, в прогимназията, почнах да проявявам интерес към литературата. В село не достигаха книги.

— В прогимназията романи четяхте ли вече?

— Майн Рид четях. Той не е напълно приключенски. Тогава вече много четях. До зори. Съседите казвали на хазайката ми: — Вашият ученик много рано става. — Те се събудили и видели, че стаята ми свети.

— А вие изобщо не сте лягал.

— Именно. Тогава си спомням — четях „Клетниците“ от Юго, „Хиляда и една нощ“ и др. От Троянското читалище ги взимах. То е много богато. И по-късно като студент вече съм взимал оттам книги. Оскар Уайлд съм изчел от там целия. Метерлинк целия, и много руски поети. А в училището имаше изданията на Паскалев[11] — прекрасно подвързани — съчиненията на Яворов, на Петко Тодоров, на Пенчо Славейков. „Идилиите“ бяха издадени в голям формат. Дори беше останал в мен екземпляр от тях. Не съм ги върнал. Дълго време го пазех този том, гризеше ме съвестта — как съм могъл да не го върна.

„Под игото“ тогава четох. Вазов, Ботев, българската литература изобщо.

Елин Пелин — два тома разкази — ми правеше много силно впечатление.

— В читалището на Троян заварих през 1952 едно старо руско издание на Конан Дойл в много томове. Не сте ли го чел?

— Чел съм, разбира се, за Шерлок Холмс съм чел пак по онова време вероятно. Имаше на български един том.

— В тия юношески години у вас не се ли породи обичайната стръв към приключенски романи?

— Тях ги нямаше. Отде да ги взема? Чел съм тогава, да речем, Камил Фламарион[12]: „Свършека на света“. Помня я, беше с илюстрации. Спомням си текста под една снимка: „Париж, прекраснийт Париж не съществува вече.“

Нямах тогава интереса — да видя кой го е издал, кой е преводач. Сега биха били интересни за мене да ги видя.

— От прогимназията в Троян кои учители ви повлияха?

— Преди всичко Калчо Калчев, за когото споменах вече. Той така ни преподаваше литература: когато ни говореше за поема, ни прочете „Демон“ от Лермонтов. Да видим какво е поема.

— Това е в прогимназията?

— Да. На руски цялата. Когато ни говореше за драма, ни прочете „Враг на нарсда“ от Ибсен. Прочете ни също така „Шильонският затворник“ от Байрон.

— Това вече на български?

— Да, само „Демон“ в оригинал. Спомням си в Байрон има един пасаж — главният герой в затвора, когато умират и двамата му братя, настава у героя душевен момент — нито тъмнина, нито светлина ни ден, ни нощ — едно такова състояние извън битието. Калчев забелязва: — Тук поетът се мъчи да надникне отвъд човешкия живот, отвъд битието...

Много умен човек беше.

Прочете ни веднаж и статия от френски вестник, мисля че от „Юманите". Тогава се получаваха чужди вестници. А той знаеше езици — френски, немски, руски. По време на войната е бил с немци и е учил немски. Разказваше ни.

— Първата световна?

— Да. И ни прочете писмо на Горки до някаква дама, която през време на революцията го пита: — Господин Горки, какво става с руския мужик — тоя покорен, тоя послушен, тоя хрисим руски мужик? Взел оръжието сега... — И той много злъчно отговаря: — Госпожо, защо не ме питахте, когато го биеха тоя мужик, когато го унижаваха... Защо сега ме питате какво става? — Предавам по памет смисъла.

Калчев ни го чете това — със симпатия към руската революция. Тая статия-писмо я има в съчиненията на Горки. Аз я намерих много по-късно, когато излезе многотомникът. Спомних си и го потърсих. Обаче се оказва, че Горки е писал това през 1905 година, през първата революция.[13]

Изглежда, че френският вестник през втората революция го използува и го публикува. И Калчо Калчев оттам го взима и ни го прочете. Това беше през 1917 година, когато бушуваше революцията. Чувахме, че болшевиките идат. Аз тогава за пръв път чух думата „болшевизъм". Дори „богослужинки" им викаха.

— А сладкодумен ли беше Калчев?

— Много. И никога не вадеше тефтерче. Знаеше ни наизуст. Всеки час изпитва всекиго: — Стани ти, кажи това! Стани ти, това! — И накрая си туря бележките. Той познаваше всичките си ученици, кой какво струва. А някога, като стане някаква разправия в класа, ни държи през цялото време словесно на етични теми. Един път беше станало нещо с някакво огледало. Цял час ни говори — как може такива отношения, казва, трябва да се възпитаваме да бъдем добри граждани, да бъдем етични хора! Заряза урока. Тоя обичай между другото имаше и Александър Балабанов — като се отплесне и говори за други неща. И Калчев най-после каза: — Карам се на вас, защото не мога да се карам на себе си!

В къщи аз постоянно говорех за Калчев, бях дори омръзнал на майка си: — Ти с тоя Калчуф, само Калчуф, друг човек нема!

Голямо влияние имаше той.

— Не само върху вас, да речем, като човек заинтересован вече от литературата?

— Не, изобщо беше висока класа човек! И много се шегуваше, водеше ни на разходки извън града пролетно време. Държеше се свободно, а не препарирано, както правеха някои учители — види се за авторитет.

Беше разведен. Веднаж на шега рече: — Аз на бърза ръка се ожених и на бърза ръка се разжених . . .

— А той към вас имаше ли някакво отношение, да забелязваше, че ви интересува литературата?

— Не. Специално нещо не. Спомням си, когато първи път дойде в клас, няколко души бяхме закъснели. Той влязъл вече и казва: — Седнете си! — Седнахме. — Аз през войната, случи се така, че имах много докосвания с немци. Това е една нация, която знае какво значи дисциплина, знае какво значи ред, какво значи работа. И, разбира се, че такава нация напредва. Ние българите, с нашата повлеканщина, никога няма да стигнем тия народи. — А на нас нищо не ни казва. И аз почувствувах веднага цялата тая реч за немците за какво я говори.

Един път ме похвали. Беше ни дал свободно съчинение по литература. Валяха много дъждове през пролетта, вече лятото наближава. — Я напишете на тема „Страх задават пролетните дъждове тази година". — Всички написахме и си дадохме тетрадките. Знае се кои ученици се проявяват в клас, аз с нищо не съм се проявявал дотогава . . .

— В прогимназията това, нали?

— Втори клас ли беше, не помня. И пита той учениците: — Кои мислите, че са направили най-хубаво? — Знаят кой — имаше един Георги Чакъров, който пишеше стихове и ги четеше там, Чакъра му викаха. И всички: — Георги Чакъров! — А той казва: — Ами Радевски например. — И Вачко Монов имаше един, който беше се върнал, демобилизирал се, един възрастен ученик, и той пишеше стихове. — И Монов, и Радевски — са написали хубави съчинения.

Нашите съчинения му харесали. Иначе специално внимание към мене — не.

— А какви бележки ви пишеше?

Високи бележки нямах аз. Четворки ли . . . Не си спомням. Трябваше да ни преподава старобългарски език. Имаше го тогава в програмата. Той казва: — Вижте какво, тоя език нито ще ви трябва, нито ще го научите. Няма смисъл

да се занимаваме. — Изглежда, че е имал свобода тогава учителят. — Руски учете, казва.

Калчев ми вдъхна любов към тоя език.

— По история кой ви преподаваше?

— Пак Калчев. И много интересно. Спомням си как говореше за Сюлейман Великолепни: — Влязъл, казва, във Виена и я ошушкал докрай!

— А по френски не ви ли преподаваше пак той?

— Не, по френски ни преподаваше учителка — Райна Баева, която — после аз научих — била сестра на Борис Баев, един от водачите на комунистите в Ловеч, когото в 1925 година убиват. Като отидох после ученик в Ловеч съм го виждал този Борис Баев. Беше с очила. Там му викаха „Троцки в диво състояние", защото приличал малко на Троцки. С мъжа на Райна Баева после вече, когато бях в София, имах едни истории... Васил Вишневин се казва той.

— Той е писал сигурно стихове?

— Стихове. Преди Девети септември беше издал една книжка. В „Изкуство и критика" написах отрицателна рецензия. Занимавах се тогава много с рецензии. И той един път — у Вапцарови живеех — идва при мене...

— Комунист?

— Комунист. Аз малко в небрано лозе се намерих. — Извинявайте, викам, аз така... — Ама не, рецензията е много хубава. — Той пък много доволен, че е споменат в едно такова списание. А аз го правя нищо и никакво. Ама споменàт, все пак... Един пасаж има за Васил Вишневин...

— Вашата статия е за няколко книги?

— За много.[14] За Лозан Стрелков имаше, за Петър Горянски. Бях ги насякъл всичките... Сега виждам — справедливо. Имаше преди време един слаб поет от Казанлък — Алеко Пламенов. И той беше издал стихове. И за него писах отрицателна рецензия.[15] Той ходил при Тодор Павлов да се оплаква и след време Павлов публично в някакъв вестник ме упрекна: „Радевски много висок мерник е вдигнал към Алеко Андреев. Не е правилно това."

Срещаме се. Викам: — Бачо Тодоре, бъдещето ще покаже — висок ли мерник съм взел... — И слава Богу, бъдещето показа. Както и да е. Та името на Вишневин ми помогна, когато ме арестуваха по-късно, но то е отделна история.

— Да се върнем пак назад. От Калчо Калчев се поражда смътен интерес към социални идеи, тогава сте ученик в прогимназията. Симпатия към тия хора, които са се

надигнали в Русия. След това вие учите в Троян и после в Ловеч?

— В Троян имаше до шести клас и се казваше реалка. И след това в Ловеч, в гимназията.

— В реалката в Троян имаше ли някой откроряващ се учител?

— Николай Джеров ни беше учител, писателят. Преподаваше ни по руски език в реалката. Държеше се много добре с нас. Спомням си, че веднъж го попитах как е на руски „Великден", нали „възкресение" е неделя. Той не се смути и рече: — И аз не зная. Ще трябва да попитам. — И на другия път: — Пасха или Светлый праздник. — Обясни.

Четохме някакво стихотворение от Лермонтов на руски от учебника. Там имаше някаква печатна грешка. Нарушен беше размерът на стихотворението: — Тук нещо има, господин Джеров. — Да, тук има печатна грешка. — Направи му впечатление, че съм я забелязал. Но повече не се заинтересува от мене — как съм я открил.

— Учителка ви е била и Дора Конова, бившата съпруга на Михаил Кремен. Нейното име се преплита в трагедията на Лора и Яворов.

— Като бях секретар на Съюза, тя идва при мене: — Кремен пише книга. Вие трябва да я спрете! Той е мръсен човек. — Говори много лошо за него. — Ние книгата, казвам, не можем да спрем. Но като излезе, кажете мнението си.

После в музея „Яворов" се срещахме с нея. Тя ми даде една снимка със своя клас в Троян. Но е по-горен випуск, аз не съм вътре.

— А като учителка как си я спомняте?

— Тя беше много красива жена. Млада. Ние бяхме малчугани, но ни правеше впечатление, че твърде малко общо имаше с класа. Предаде си урока — естествена история ни учеше, — и седне. Извади някой ученик да разкаже урока, обърне се към него: — Говорете. — И пак се унесе. Де да я знам какво си е мислила.

Забелязали бяхме, че като сложи чантата си, тропне нещо тежко. Всички мислехме, че носи пистолет. За това се говореше. Пусна се слух по едно време, че яздела кон. Но никой не знае нищо, само се говори. След години, в музея реших да я попитам: — Един ученически въпрос, казвам. Така и така — Не, пистолет никога не съм имала. Това са били тоалетни принадлежности сигурно, парфюми. А за яздението — аз съм от Севлиево. Веднъж с братовчед ми ходих-

ме до Севлиево с коне. Беше ме страх, но се качих. Тогава са ме видели сигурно.

– Като ученик вие не знаехте ли, че тя се е познавала с Яворов?

– Нямахме понятие. Чак след години ми стана ясно това.

– От Троян е имало един интересен автор — Петко Тополов. Той е умрял на 26 години през 1925. Познавахте ли се?

– Да. Той печаташе в толстоистки издания. Помня го като студент. Симпатичен човек. От туберкулоза ли, от какво умря, не зная. Много рано. Като бях ученик, Калчев беше го повикал в нашия клас да ни говори по някакъв въпрос. Не помня какво беше. Трябва да са били някакви общи приказки – да не ги запомня. Той сигурно е бил вече студент. Или е бил свършил гимназията. Интересно говореше, с ентусиазъм, правеше ми впечатление на интелигентен човек, знае много. Това са тогавашни впечатления, разбира се.

По мое време имаше в Троян един Иван Дренски[16], учител. Драми пишеше. Не знам печатал ли е. Малко настрани се държеше от учителите, бил нещо анархистуващ. Оригинал. За него покойният д-р Минко Мондешки[17] ми е разказвал анекдот: попаднал Дренски на събрание или конгрес на социалисти и като се свършил доклада на секретаря, станал и рекъл: не съм съгласен с докладчика, името му не зная. Докладчикът скочил: — Как може да не ми знаеш името? – Аз не съм длъжен да знам имената на всички серсеми по Балканския полуостров — отвърнал Дренски. Той все ходеше с тетрадки из джобовете си.

Трябва да се пита за него и за други троянчани, постари хора. Но измряха интересни хора от Троян: Андрей Шипковенски[18], Димитър Гимиджийски[19], Симеон Гатев[20]. Те помнеха всички тия дейци. Сега Христо Урчев[21] може би знае нещо, също – Петър Хаджиев[22], художникът. Той пише доста за историята на Троян. Там е учителствувал Иван Костурков, който е пишел разкази. Кольо Фурнаджиев им е казвал, че му е роднина. Умрял е от туберкулоза много рано.

– Вие пишехте ли вече стихове в реалката в Троян?

– А, още от прогимназията се опитвах.

– Нищо ли не пазите от тия работи?

– Как ще пазя! Отде накъде ще ги пазя.

– Все пак интересно е.

– Имаше някакви тетрадки, но са изчезнали. Помня някои отделни стихове.

— Че кажете де.

— Няма смисъл. Те са подражателни, разбира се. Малко социални. При беседи с ученици съм ги казвал — да се смеят децата.

—

— Значи три класа в Троян учихте и последните два — в Ловеч.

— В Ловеч имаше една педагогическа и една реална гимназия. Аз свърших реалната. Ний бяхме последният випуск и я закриха.

— Вече в гимназиално време как се развиха нещата, за да стигнете до една категорична ориентация по социалните проблеми?

— Винаги съм имал влечение към литературата. В гимназията в Ловеч с книги се занимавах главно. Тогава имаше руснаци-белогвардейци. Аз се сдружих с някои от тях, дори идваха в квартирата ми и се напиваха там. Ние — със съквартирантите ми — нямахме ясно политическо съзнание, че това са белогвардейци. Бяха интересни хора. Имаше един полковник Белявски. Знаеше много езици. Един полковник също — Чичерин, казваха, че бил братовчед на дипломата. Дали наистина беше не знам, но ние ги черпехме и с тях аз се учех да говоря руски език.

— Излиза, че белогвардейците са ви направили симпатизант на Съветския съюз?

— Спомнях си, че те разсъждаваха един път — как, откъде ще минат, за да се върнат в Русия. Стратегически планове развиваха. А нашият хазаин беше комунист — Рачо Нечев се казваше — и ние гледахме да не ги види, че идват, защото му бяха неприятни. Обаче това много бързо се свърши. На 9 юни, като стана превратът, мен ме арестуваха, биха ме. И тогава вече постепенно видях, че тия хора, белогвардейците, не са стока. Между тях имаше и добри хора, които не говореха против комунистите. Кротко си говореха за Русия, пееха си песни. Мене ме интересуваше главно езикът.

Четях много руска литература. Класическа. Съветска не ми е попадала тогава. И пишех стихове. Едни такива сантиментални. Не ги и помня. Трудно свърших гимназия.

Имах един приятел Георги Чакъров, който е сега в Америка. С него постоянно си правехме сантиментални разходки и декламирахме стихове — от Пенчо Славейков, от други. Следяхме всичко ново, което се издаваше. В чита

лището се получаваха тогава много книги и списания. Имаше един библиотекар, бате Иван му викахме, куц. Той също се интересуваше и ни препоръчваше: — Ето ви нова книга. — Спомням си тогава Сирак Скитник беше издал стихосбирка[23]. И някои други от учениците четяха и много спорехме. Един казваше: — Никой няма да може никога да отрече поезията на Сирак Скитник! — Аз пък мисля, че тая поезия едва ли изобщо някой ще я чете, възразих. — Не ми харесваше.

— Споменахте едно име — Георги Чакъров. Какво стана с този човек?

— Ние бяхме с него като братя в Ловеч и си споделяхме всичко. Една ученичка го задиряше. А той беше серафическа личност, не налиташе на момичета. Майка му почина. Получи телеграма, разплака се. И си отиде.

— Също троянчанин?

— Той е от Бели Осъм. Погреба майка си. Това стана в последния клас. Свърши гимназията. След като ни разпуснаха, Георги идва в село. — През есента май беше. — Баща ми ме изпъди, казва. — Баща му се оженил. Кръчмар беше той, заможен човек. Мащехата не можела да търпи Георги. И той дойде в къщи, живя у нас около месец. Майка ми много се радваше. Имал брат в Америка и му писал. Той го поканил да отиде и замина.

— Това е 1923 година?

— 1923 или 1924. Преди няколко години Георги ми се обади тука.

— Преди това десетилетия — ни кост, ни вест?

— Мисля, че един път получих писмо от него.

— Преди войната?

— Да. Знаех, че е в Канада, че се е настанил.

И ми се обади Георги. Сега, съвсем скоро. Ходихме в Руския клуб на „Добруджа“. Дошъл да си види родината. Обядвахме там и той даде на келнера един долар бакшиш.

— А какъв е станал там?

— Имал магазин за зеленчук. С литературата, казва, край. Но още се вълнува политически. За американците така се отзова: — Нали знаеш на село овцете. Като се уплашат, тупат с крак, но бягат след това. И американците са така — тупат, но бягат. — Така духовито говореше. — Гледам, казва тука вашите магазини, зеленчуковите. Ами ако такъв магазин е моят, ако продавам такова нещо, на втория ден ще фалирам. Тука продават един увяхнал лук. Нито подредено, нито почистено. „Абе как го продавате, питам, купу-

ват ли го?“ „Купуват го.“ У мен никой няма да купи такова нещо.

Питам го: — Георги, ти не мислиш ли да се връщаш? — Не — казва. Жена му починала. — Имам деца, те са американизирани. Не мога да се върна вече тука.

Отиде си до село, видя се там с роднини и си замина пак за Америка.

— Разбра ли, че вие сте писател?

— Чул, разбира се. Драго му. Много свестен човек. Писа ми писмо. Аз му отговорих. Загубих адреса после.

— Не ви забравил толкова години?

— Как ще ме забрави? Ние като братя бяхме. По онова време много обичаше стихотворението „Запустение“ от П. Славейков, непрекъснато го повтаряше.

— А да се интересува сега от български книги?

— Пратих му някои, но постоянно как да го снабдяваш? В някое малко градче се настанил.

В Ловеч той живееше у един адвокат, който е бил състудент на Константин Константинов. И един прекрасен ден се явяват афиши — гостува в Ловеч писателят Константин Константинов с няколко беседи. — Знам, че държа беседа за Достоевски.

— Това е 1923 година?

— Да, преди преврата. Идва в Ловеч и отсяда у хазаина на Георги, понеже — както казах — бяха приятели, юристи и двамата. Поканил го — вместо да търси хотел. — Хазаинът ми, разказа ми Георги, знае, че пиша стихове и като обядваха ме покани и мене. Константинов го попитал: — Какво пишете, стихове ли? Хубаво, само че трябва все пак да си заловите някаква професия, защото днеска писателят в България от стихове не може да живее.

— Значи литературните ви интереси предхождат идейните?

— Разбира се. Като ученик много четях книги. Тогава в учебниците пишеше: френски лъжекласицизъм. Така наричаха — Мелиера, Расина, Корнейя, Лафонтена — лъжекласици. Види се някой голям теоретик го е казал това нещо и така вървеше. Така ги изучавахме. Четях всички произведения, които ни препоръчваха от училище. Обаче дълбокият смисъл на тия произведения не съм разбирал... После вече отново трябваше да ги препрочитам съзнателно. Четях безразборно, някаква система в четенето ми нямаше. И кой ще ми дадеше тогава тая система? Каквото ми попадне. Главно български писатели.

– Вазов ви харесваше?

– Разбира се.

– А да си спомняте „Записките“ на Захари Стоянов тогава да сте чел?

– Не. Не съм го чел тогава.

– А биографиите му на Ботев, Левски?

– Имаше една биография на Ботева от Иван Клинчаров, ней съм чел. Препоръча ми я бащата на Иван Керешки от Троян. Казва: — Това е хубава книга. Аз като бях печатар, си забелязвах с нокът докъде съм прочел. Наизуст я знам. — Той беше комунист, просветен човек. Имаше книжарничка и печатничка в Троян. Сега тая книга не я издават. Тя в същност не е сериозна. Какви не измислици имаше вмъкнати в нея. Случки с Ботев. Това създава интерес, забавно е.

– Малко пикантерийно . . .

– Пикантерия, да, увлекателно. Написана е с голяма любов. – Като роман — както казваше по-късно Харманджиев, като бяхме студенти. Съжалявам, че я нямам сега, изчезна. Клинчаров е работил с дъщерята на Ботев по съчиненията му. И написва тази книга.

– Какви бяха идейните течения в гимназията в Ловеч?

– Имаше много ученици комунисти. Изобщо още до Девети юни комунистическото движение беше силно — демонстрации ставаха, големи манифестации в училището, открито се говореше за комунистическите идеи, за Съветска Русия. На един Първи май искат да ни извеждат извън града, понеже комунистите правят манифестации. Аз в гимназията не съм участвувал в комунистически организации. Но там сигурно е имало комсомолска организация, защото комунистите — ярки, идейно определени момчета — раздадоха на всички ни ленти. Е, не на всички, но те знаят на кои. По една червена лента. И я закачих на ревера. Имаше един дебел учител, троянски зет, Лальо, не помня фамилното му име, по гимнастика. Като се разтича: — Какви са тия червени ленти! Ще ви дам едни ленти! — Изпокъса ги, взе ги.

И пак — сега си мисля, сигурно е имало организация — някой даде на всички ни по едно червено лале. Оня, гимнастикът, пак се разфуча: — Какви са тия работи? — Цветя, господин учителю.

Изведоха ни извън града. Вървим през Баш-бунар по алеята. Спомням си един ученик. След години той стана пощенски чиновник тука в София. Аз бях член на районен

комитет и отговарях за пощите. Имаше там партийна организация и той членуваше в нея. Викам му веднъж: — Помниш ли в Ловеч, през целия път ни декламираше Смирненски! — Тогава за пръв път чух Смирненски, за пръв път ми прозвуча.

— Името му за пръв път или стихове?

— Не, знаех Смирненски, но тогава го усетих с цялото му величие. „През бурята“ декламираше и други стихове.

Изведоха ни така нагоре, в Сливешките ливади. Там пък, не щеш ли, от селото комунистическата организация, направили си едно ешмедеме — обяд, с хора̀, с песни. Учителите ни поведоха по други места. А то почервеняло! Ама на нас не ни се карат — тоя декламира, учителите слушат, не го закачат. Какво да му забраняват — декламира си Смирненски. Фашизмът още не беше настъпил в училищата.

Спомням си, тогава излизаше „Развигор“ на Балабанов и Тодор Боров.[24] И там имаше една много хубава рубрика: посочете стихотворение, което най-много ви харесва в българската поезия. Тогава се печатаха такива работи. Там беше предложено от някого „През бурята“.

— Това е нещо като по желание на читателите?

— Читателите пращат до „Развигор“ това, което най-много им харесва. И те го публикуват. Спомням си, че и от Траянов, из „Песен на песните“ имаше. Отам съм запомнил един такъв пасаж:

Дошла бе нощ безумна и аз ломях бълнуващ
Закон и строй и вяра, оковй железа,
Борбата исполинска на злото и доброто
Бушуваше у мене, но всичко мигом спре. —
Аз чух през вековете гласа на мойто племе,
На моя род измъчен, сам себе си проклел...

И тъй нататък, ако съм запомнил добре. Един такъв много богоборчески пасаж.

— Правят един вид читателска антология.

— Да. Беше много интересна идея. Там от Ясенов беше публикувано това:

И аз отново ще заспя, и аз отново ще погасна...

— „Развигор“ четеше ли се много?

— Четеше се.

— И дори между учениците?

— Аз не знам дали всички са го четели, но ние с Чакъров, за когото ти говорих, го четяхме много редовно.

Балабанов казваше тогава — единственият в света литературен вестник, първият. После научих, че още Пушкин е издавал литературен вестник, че Балабанов се хвали.

— Пак да се върна за влиянието на левите идеи. В гимназията комунистите бяха само най-ярките момчета или това беше масово увлечение?

— Много комунисти имаше. Не мога да ти кажа точно колко, но много от учениците бяха така настроени. От друга страна, имаше фашисти. Например такъв беше Джабарски. След Девети юни се проявиха. Сега не им помня имената. На актрисата Жени Филипова баща й, Борис Филипов, попски син, беше комунист. В училището през междучасията си правехме много шеги. Левите ученици взимаха връх.

И много от учителите бяха комунисти. Например имахме един учител по история, д-р Василев, беше много педантичен, страхуваше се, не ни позволяваше да говорим много: — Само каквото е в учебника! — Защото много от учениците излизат, чели разни икономически учения, тълкуват иначе историята. Знаеха го, че е комунист и той се боеше. Той е брат или братовчед на Милица, жената на Никола Илиев, кмета на Ловешката комуна. После, като дойдох тука в София, се сприятелих с Петко Буюклиев, той живееше у Никола Илиев, който беше администратор на в. „Новини".[25]

— Той е бил висок.

— Да, с брада. Погребахме го в 1928 година, умря в Централния затвор. Отиде по агитация като кандидат за народен представител, арестуваха го и там умря, мисля, от сплитане на червата.

Един път дошъл д-р Василев у тях и аз му разправям: — Така и така, вие ми преподавахте ... — Да, и сега ме е срам като си спомня как се държах. Но какво да правиш? Такъв режим!

Имаше една хубава учителка, на Цачо Сяров жена, мисля, беше. Тя преподаваше литература.

— На мъжа й е кръстена сега една от централните улици на Ловеч. Комунистка ли беше и тя?

— Не, за нея не казвам, мъжът й. Един учител имахме по математика, Стефан Балев, той беше определен комунист. Неговият шурей беше наш съученик. След деветоюнския провратСтефан Балев ходеше по три пъти да се разписва в участъка, но си беше пак учител, не го уволниха. Обаче след време го срещнах в София. В Министерството на просветата беше станал някакъв висш чиновник и

между другото се беше доста приспособил към официалния курс. Чувах за него от Люба Драмалиева, жена на Коджейков и на Кирил Драмалиев сестра, която пък аз съм венчал. Тя беше сътрудничка на „Релеф“.[26]

— Да се върнем пак в Ловеч през 1922—1923 година. Споменавал сте ми, че там сте правили опит да издавате някакъв вестник.

— Не бях аз организаторът, а друг ученик, Васил Енчев, комунист, той беше определен комунист. А ние с Георги Чакъров само клоняхме към движението. Събрахме се няколко души: Васил Енчев, Рада Балевска, Георги Чакъров, аз — и не помня кои още — ще издаваме вестник „Кипарис“. Едно дърво, което сега не мога да понасям. Издадохме един или два броя. То беше едно листче. Какъв ти вестник! Повикаха ни в полицията: — Да не се занимавате с тая работа! Да си гледате училището, че . . .

— Значи е бил с ляво съдържание.

— Какво ти ляво съдържание! Но е имал някакъв дух, който е бил съмнителен за полицията. Това беше още преди преврата от 1923 година.

— Земеделската полиция посягаше ли на комунистите?

— Знам, че в София известният Пруткин[27] запали клуба на Комунистическата партия. Има по тоя повод стихотворение от Смирненски.

— Пруткин тогава е май градоначалник.

— В затвора го виждах по-късно. Много колоритна личност. Вкараха ме като редактор на „Работническо дело“[28] заедно с Кутю Панчев[29] ни арестуваха. Пруткин беше там, грееше се с едно примусче. Ревматизъм го мъчеше и така се лекуваше. Фашистите го бяха вкарали. А беше духовит. Вестниците писаха, че при някакво учение на Редута артилеристите сгрешили и една граната пада върху Централния затвор. Пруткин коментираше: — Изтървали я гранатата. Случайно станало. Как пък не се изтърси върху двореца, ами върху затвора падна?

— Стамболийски виждал ли сте?

— Той идва в Ловеч през 1922 ли, през 1923 ли. Влезе в града на кон с оранжева свита от негови съмишленици. Трябва да е дошъл с влак или кола, но така влезе. Имаше един мой съученик, Цигарски, и той след него, на кон. В гимназията беше известен като голям земеделец.

Стамболийски държа реч от балкона на един ресторант на площад „Тодор Кирков“.

— Избори ли предстояха?

— Не. Това беше някакъв земеделски събор. Аз бях в публиката. Гледах го как си съблича мушамата, как един пазвантин я взима. Той беше с къдрава коса. Не помня какви слова каза. Но след това тълпата се юрна. Кварталът около площада беше с жилища на блокари, на буржоазията. И се почна едно чупене на мебели, дрънчат пиана. Улицата се покри с пух от възглавници.

— Как говореше той?

— Просто. — Аз, кай, отидох и казах — на европейците де! — не мойм да плащаме, бе!

— Казахте преди, че вие сте бил още неориентиран. А защо тогава след превратa са ви хванали и били?

— Е, аз все пак бях... Между другото в Ловеч имаше една шивачка, която шиеше хубави ризи. Аз отидох и си направих черна риза. Анархистите тогава носеха черни ризи. Аз не бях анархист, макар че клонях натам. Харесваха ми някои работи у тях, но никога не съм бил организиран анархист, както някои после писаха. Това не е вярно. Ризите на анархистите бяха закопчани някъде към едното рамо. Аз си направих с копчета по средата до долу и с един шнур. Изпонаправиха си маса ученици такива ризи. Станах един вид законодател на модата. И Георги Чакъров си направи.

Всички леви ученици се знаехме — и около гостилницата. И фашистите ни знаеха. Та на 9 юни от улицата ме хванаха.

Имаше един мой съученик от село Борима Васил. Попски син. Той беше анархист. Казва ми: — Искаш ли да си купиш бокс? — Искам. — И носех бокс в задния джоб. Защо съм го носил и аз не знам. Но като ме арестуваха, го намериха. Бой, бой! На улицата още. Войници, агенти и ученици-фашисти — единият от тях бе Джабарски, за когото вече споменах.

Подкараха ме към казармата. А там между другото бяха убили няколко души — брата на околийския началник, един земеделец и други. И както ме карат, срещам ме на улицата един мой съученик — Мойно Русинов. Син на фабрикант. Баща му имаше мелница. Тоя Мойно беше много мързелив ученик, но веселяк, добряк. Идваше при нас, в нашето общежитие, да учи с нас уроците. Каквото сме научили, му го казвахме, защото него го мързеше. Той казваше как баща му давал по един човал брашно — да не го изпитват. Разправяше си, че дава рушвети. Идваше на лаф мохабет.

И както вървим — Мойно. — Какво бе? — Арестуваха ме, викам.

Той ги извика настрана. Пък те му приятели. Подшушна нещо и ме пуснаха. — Отивай си в къщи, казва.

— Не стигнахте до казармата, не влязохте изобщо?

— Да. Той ме освободи. Преди казармата. Аз живеех на улица „Булеверд“ у Дейнови. Дъщерята, София Дейнова, ми беше учителка по пеене. Дейнов беше баджанак с генерал Цонков, който беше един от факторите при Деветоюнския преврат. Запасен генерал.

— Вие се дипломирате през същия този юни 1923?

— След преврата, да. Но мене ме скъсаха на изпит, после се явих на поправителен. Есента.

— Същата година ли решихте да следвате или не?

— Една година си стоях на село. Баща ми нямаше никакви пари. Работих физическа работа. Моят чичо беше кмет, сговористки кмет.

— На баща ви брата?

— Братовчед. Баща ми говорил с него — не може ли да го назначите учител? Но той не щеше да се ангажира с мене, защото ме знаеше...

— От ученически години ли се събуди и интерес да превеждате?

— Когато стоях в село. След като свърших гимназия. Тогава взимах книги от Троянското читалище, което, както вече казах, имаше много богата библиотека. И много руски издания.

— Това са дореволюционни издания, чел съм и аз от тях тридесет години по-късно.

— Стари издания, да. Много книги съм изчел оттам. В „Пелеас и Мелизанда“ от Метерлинк има стихове. И аз ги превеждах. Дори цялата пиеса преведох. Това ми е първият преводачески опит. От руски, разбира се. Нищо не мога да си спомня за тия стихове, щото съм загубил и тетрадката. Изчезнала е.

— Не ги донесохте в София?

— Не съм и мислил, че трябва да се печата това нещо. Просто така съм си ги превеждал.

— Много ми е интересно — откъде идва тоя подтик – да го направиш на своя език, след като го разбираш на руски?

— Вече бях почнал да пиша стихове, пращах в „Звънар“[30], тук-таме. Някои поместиха. Първото отпечатано стихотворение е в „Звънар“.

Превеждах и стихове от Хайне.

— От руски пак?

— Да, пак от троянската библиотека. Чел съм тогава целия Хайне. Дори доскоро помнех някои от своите преводи. Има там стихотворения от по̀ два куплета, любовни, много хубави. Няколко съм превел.

— Превеждахте си ги така, за удоволствие?

Да, за себе си. Държал съм ги до известно време, обаче не съм ги запазвал. Сега ми е интересно да видя как съм разбирал тая работа.

— Какъв е според вас стимулът на младия човек да преведе, при положение, че се изключва печатане, публикация?

— Хареса ми стихотворението като поезия и после — чрез превода винаги преводачът осъществява себе си като поет. И затова смятам, че преводачът трябва да превежда това, което му допада, което му е по душа, което го увлича и което чувствува, че е негово. Има много поети, които се осъществяват чрез преводите. Например този Нюмата...

— Гребнев, да! Преводачът на Расул Гамзатов, Кайсън Кулиев и др.

— Той и сам си казва това. Също — Лозински, който преведе „Божествената комедия“. Бих казал, че Маршак до голяма степен се осъществява и чрез своите преводи. Те са великолепни: Шекспир, из английската поезия, Бърнс особено. Аз така си обяснявам. Тогава не съм си давал теоретически сметка защо го правя, но понеже ми харесва стихотворението, понеже аз не мога свое такова да напиша, взимам чуждото и чрез него си изявявам поетическите наклонности, осъществявам се, тоест опитвал съм се да се осъществя като — да не кажа като поет, — като човек, когото го блазни да каже нещо поетично, в художествена форма.

— А дали няма тука и инстинктът на бъдещия поет да се школува чрез стиха на майсторите?

— Тогава не съм мислил за „бъдещ поет“.

— От сегашно гледище, разбира се...

— Това е порив да се пишат стихове, сигурно е една моя школовка. Най-малко съм предполагал, че един ден ще дойда в София, че ще стана редактор тука...

В СОФИЯ

СТУДЕНТ. СЪТРУДНИК НА „ЗВЪНАР“, „НАКОВАЛНЯ“, „НОВИНИ“, „РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО“ (1924—1928).

— През 1924 година, есента, идвате в София.

Да, баща ми заемна пари да дойда да следвам. Една година и нещо получавах пари. След това почнах да работя тука, в София, в нашия печат и му казах да не ми праща.

— И по колко горе-долу ви пращаше, помните ли?

— По 500, по 1000 лева. Тогава това бяха оскъдни пари. Гладуваше се. Аз почнах да се занимавам с политически работи и си реших защо ще му харча парите? Той после беше много недоволен от мене защо не съм си свършил университета! По-нататък, след Девети септември 1944, вече се промени, разбра, че аз не съм такъв човек..., тоест нехранимайка.

Тогава преследваха комунистите. А аз вече правех своите прощъпулки в печата. Това научили в село. И баща ми разбира се. Той беше мек, плах човек, с политика не се занимаваше, политиканите смяташе за загубени хора, и ми правеше деликатни намеци да се оставя от политическата работа, да си гледам ученето. Но му беше неудобно да говори рязко с мене. Само ми казваше, че файда от политиката няма. И когато в 1928 година ме интернираха и ми забраниха да напускам селото, той с нищо не ме упрекна. Само каза: „Пак ли те емнаха!“ И нищо повече. Но сигурно мъчително е преживявал моите — според него — тежки заблуди.

— Когато идвате тука в София, вие нямате никаква връзка с компартията. Как се свързахте, помните ли?

— С някои студенти. Например имах един състудент от селото на Никола Ланков, Рачо. Той беше комунист. Както вече казах, почнах да сътруднича в работническия печат, дето сътрудничеха и други начинаещи като мене: Ангел Тодоров, Ланков, Караславов и др. Не помня как точно се запознахме и някак си сдушихме.

— Те също студенти?

— Да. В университета беше на Смирненски брат му, Антон Измирлиев. Също Тодор Харманджиев, Емил Коралов — те вече бяха сътрудничили в „Нов път“ на Бакалов.

— Кой брат на Смирненски е това?

— Най-малкият. Той не пишеше.

С тия и други прогресивни студенти се сдружихме, но не бяхме организация, а само съидейници, съмишленици. В партията и комсомола влязох чрез други хора — около работническия печат.

— Първо в партията, после в младежката организация!

Не съм влизал в партията — както сега приемат. Партийни билети, разбира се, нямаше. Просто почнаха да ми възлагат работа, почнах да ходя в клуба. И не мога да ти кажа точно в кой момент съм влязъл като организиран деец в движението.

— А в редакциите кой пръв ви заведе все пак? За да разберете, че има редакции.

— Аз отидох. Никой не ме е завел.

В „Звънар“ с никого не съм се сближавал. Тъкмо бях свършил гимназия и от село пратих стихотворения. Получавах „Звънар“, бях се абонирал. Един път, таман се връщам от косите ли, от какво ли, раздавачът ми подаде списанието. Разгръщам, гледам — едно мое стихотворение. То е първото ми стихотворение, което е публикувано.

— Вие на адреса на редакцията го пращате и толкоз!

— Да. Нито те ме знаят, нито аз ги знам. Скито се подписах, понеже в Ловеч учениците така ми викаха.

— От окончанието на „-ски“ ли е това?

— Да. Уж всички троянци са на „-ски“, има мене нарочиха. Скито — така ми и остана и аз използувах тоя псевдоним. После, като дойдох тука студент, на следната година, отидох в печатницата — не мога да си спомня къде беше — и там видях един работник, който добре познавам после от времето на „Релеф“ — Борис се казваше. Беше метранпаж на печатницата. Питам го: — Къде е редакцията? — Той се усмихва: — Редакцията е по кафенетата. Там са. Нема редакция. — И аз си отидох. Втори път пак влязох в печатницата, вртеше се брой на „Звънар“. Гледам един симпатичен човек, приближих се. Той рече: — Заповядайте! — И взе един брой, сгъна го и ми го подаде. Беше ми стеснително. Нито аз се представих, нито го попитах кой е. Той обаче усети, че аз се интересувам някак особено и ми даде броя. Оказа се после, вече се запознахме, че това е Любичек, Тома Измирлиев. По-големият брат на Смирненски. Но

аз не заговорих с него, не му казах, че съм пращал стихове, че искам да се срещна с редакцията. Така че с редакцията не съм се срещал.

Спомням си — мисля, че го писах това в спомена за Жендов или за Кюлявков — по априлския атентат 1925 година, последния брой на „Звънар“. По улиците имаше дъски, на които се залепваха вестниците, близо до будките, за реклама. И „Звънар“ така — извяхнал вече, извехтял, обезцветен от дъжда, дълго висеше след като всичко бе разгонено, никакъв революционен печат нямаше. Мисля, че в този брой имаше нещо за Възкресение Христово.[31]

И после вече се запознах с Жендов, с Кюлявков покъсно, когато той се върна от СССР, имах срещи. С Любичек също. Те са били редакцията — примата, но главно Любичек и Кюлявков.

— Аз съм намерил по библиографиите като най-ранно стихотворение „Настъпи“. Дали е то? Подписано е със Скито, от 1924, в 13 брой, страница 7.

— Не, то е по-късно. Тогава имаше много хубава традиция в хумористичните списания. Те бяха не като сега вестници. Всички хумористични списания тогава — някои като „Тарикатски глас“ и други такива, почнаха като вестници, — но класическите списания — като „Червен смях“, „Звънар“, „Маскарад“ на Смирненски, макар и малко по-голям, искал е от европейски тип да бъде като „Симплицисимус“ да речем — всички бяха сгънати, осем страници. Първата страница — непременно карикатура. Втората станица винаги почва със злободневка.

— Стихотворна?

— Да. По злободневен въпрос, в дадения момент политическо събитие. Може и друго, но някакво събитие да бъде. Тия злободневки, разбира се, се пишат от редакцията. Бях вече публикувал не знам колко пъти в „Звънар“. Пратил бях стихотворението „Настъпи зимния сезон“[32] и много ме учуди, като видях, че са го турили него като злободневка. Зарадвах се, приятно ми стана. Защото такова стихотворение се пише от вътрешен на редакцията човек.

— Това е един вид като уводната статия в хумористичното списание?

— Да, именно. Но после — когато и аз станах редактор — си обясних как в „Звънар“ съм попаднал на уводно място. В редакционната работа има такива трудни моменти — трябва да запълниш рубриката, а нямаш време да на-

пишеш каквото е нужно, и тогава вадиш от редакционната папка нещо сравнително подходящо.

— Вие сте сигурен, че това не е първото?

— Не е, разбира се. Първото стихотворение нещо против Сговора беше. Не си спомням точно. От село го пратих. „Настъпи“ написах, когато бях вече тука студент.

— Това е в брой 13. Вие, като сте се абонирал значи сте получил няколко броя, за да почнете да пращате. То беше седмично, нали?

— Седмично.

— След това нещо в брой 13, имате почти през брой участие. „Ний“ в брой 15, „Елегия“ в брой 16, в 19-и „Забравил“.

— Те са калпави стихотворения.

— Защо ги смятате сега за калпави?

— Защото са първи опити, доста навеяни от Смирненски. Тогава аз четях много Смирненски. Четях, разбира се, и Яворов, Вазов, Дебелянов, цялата наша поезия. Обаче хуморът на Смирненски ме хващаше много. Първото ми стихотворение не знам дали не беше такова — в смисъл, че — то беше през есента — посърнали полята и всичко — и казвам, че и на природата омръзна вече Сговорът. Нещо в този смисъл.

— Но тогава е само една година откак Сговорът е дошъл на власт?

— Левият печат веднага взе отрицателно отношение към правителството на Цанков. Дори си спомням и карикатурите на списанието. То не знам колко излиза — две години ли — 1923 през септември, мисля почна да излиза.

— 1924 е почнало.

— Значи другата година е почнало. А 1925 спря. И не знам дали има една година пълна дори.

Аз имам впечатлението, че 1923, есента, започна то, след Септемврийското въстание веднага. Но я да погледнем в справочника „Български периодичен печат“. Имам го, подари ми го Боров. Да, ето: „Редактор Георги Вълков“. Този редактор го застреляха после, на „Пладне“[33] беше редактор.

— Вие познавахте ли го?

— „Пладне“ и „Ехо“ в едно помещение работеха.

— Той после ли е станал земеделец?

— „Пладне“ беше земеделски, но го смятаха за сръбски вестник. В „Звънар“ Вълков беше като единофронтовец, а си беше земеделец. Партията си служеше с отговор-

ни редактори. Георги Вълков, без да пише нещо, той не е хуморист, си дава името и става редактор. И го интернираха. Знам, имаше една карикатура — как с велосипед се отправя на юг. По южната граница ги интернираха.

По-нататък: „От бр. 26 отг. ред. Николай Иванов." Това е Никола Медникаров, той пишеше в „Звънар". Той е жив. И него интернираха.[34]

Редуваха се: един брой Кюлявков карикатурата прави, един брой Жендов, един брой Бешков. Това беше неизменно — като правило.

Много стихотворения от „Звънар" помня. Там е публикувано също и на Тома Измирлиев едно: „Йордан Бадев критикува":

Знам да четам, знам да пишам
— оти да не сум критик?
Ако сгрешам — ке го бришам,
ке го лижам со язик!

Историята е такава. Асен Разцветников издаде „Жертвени клади". Тогава излязоха „Пролетен вятър", „Ръж", „Жертвени клади" и полицията конфискува „Жертвени клади". Разцветников пусна обаче второ издание и в него пише: „От първото издание има смачкани екземпляри. Това се дължи на свободата на печата". Там има едно стихотворение „Молитва". В него такива стихове:

На смърт ранените в борбата
за правда и за свобода.

И Йордан Бадев пише статия във в. „Слово"[35]: „Защо, казва, ония отвъд барикадата, т. е. потушителите на въстанието, защо да нямат и те своя правда и свобода, която имат право да защищават? По тоя повод Георги Бакалов написва остра полемична статия, в която казва: „Юдите и Нероновците никой поет не ги е възпял!" Много силно му отговори. А пък Любичек излезе с това стихотворение. То продължава така:

Жи ми Рйстос, нèмам àбер,
шо е ова ритъм, стил...
Ама я сум Йордан Бадев —
не се плашим от резил!

Ето там е марифетот —
како гюптин да си бос,
ама пак да мисли светот
дека не си толко прост...

Како свират — вака скокам.
Ова ми е занаят!
Пустиот му мазен кокал
не се грабват со инат.

Вчера майсторот ми даде
една песнопойка мен.
Четам: „Жертвените клади“
от Разцветников Асен.

Наш е?! — Не! Розбра̀ф! Готово!
Грабнаф калемот и — хоп,
в долниот отаж на „Слово“
го напсувах како шоп.

Ке те псуам, ке ти викам —
нели не си ти со нас!
Ова пущина критйка
вака я разбирам яс.

Знам да четам, знам да пишам,
оти да не сум критик.
Гледам си алъш-веришот
не сум улав тутманйк!

Такава борба се развй около книгата. Но искам да ти кажа, че съм чел в „Звънар“ това стихотворение, оттогава го помня.

— Вашите първи хумористични стихове не сте ли ги включвал по-късно в книга?

— Издадох сборник в „Народна култура“ — едно време. Подбрах три томчета. В единия том хумористични стихотворения. В един — фейлетони, а другия — лирически стихове. От тия стихотворения после едно или две съм използувал за други сборници.

— В това тритомното, жълото издание, са включени дзетри, така ли?

— Не, там са много от тях. И които съм писал после в „Жупел“, и в други издания. Но аз изобщо ги смятам за безпомощни стихотворения.

— Как преценявате сам — от кое време започва узряване на стиха у вас?

— Не мога да кажа. Там има някои стихове, в които нещо ми харесва вътре, отделни стихове, но всичко това са начални опити. Не ми харесват нито като стих, нито като

хрумване. Виждам го — нещо незряло, недоизкусурено. Никак не съм доволен от тях. И ми е неудобно сега да знам, че някой ги чете. Но, надявам се, такова нещо не се случва...

— Всеки автор преживява такъв период.

— Така е, но... Ти вземи Яворов, Дебелянов какви стихове имат слаби в началото. Ако са живи, няма да седнат сега да ги показват, напротив.

— Смешното е, че някои литературни историци сега се възхищават на ранните, наивни Яворови опити — „Пред тъмничний зид" и други такива.

— Това ти говоря, че няма критика. Това просто не са никакви стихове. Един Ботйов има слаби стихове. „Ней" например. То какво е? Аз не бих се подписал под това стихотворение. Ама някои пишат — ето там се чувствува Ботев, мъжката ръка. Абе чувствува се Ботев, той Ботйов си е Ботйов, ама това не е стихотворение на неговото равнище.

Критиците — много пъти съм забелязал това — плащат данък на авторитета на даден писател. А след като е дал хубави работи, поетът може пак да напише лошо стихотворение. Това не е изключено.

— Да се върнем към вашите начални стъпки в литературата и печата. В справочника видях при вашето име едно списание „Дъмпинг" от 1930 година. С Никола Ланков сте го издавали.

— Споменавал съм ти, че мене от време на време ме е хващала една такава мания — да издавам хумористично списание. Това на няколко пъти е ставало. С Веселин Ценов преди това мислихме да правим такова списание. Нарекохме го даже „Скандал". И злободневка написах. Но не можахме финансово да го осъществим.

За „Дъмпинг" идеята беше моя. Ланков стана отговорен редактор за пред полицията. Два или три броя излязоха и не можахме да издържим по-нататък. Полицията почна да го преследва, да конфискува. Дело нямаше, но списанието издъхна.

И още един такъв опит. Ние бяхме почнали — дали не с Кольо Ланков или с Кутю Панчев — списание „Прожектор". След това видяхме, че не може да се издържи и го направихме страница в „Новини" — „Под прожектора на Новини".

— Да, видях и това в справочника — отпечатани са два

броя от „Прожектор“ в края на 1927 година. Като редактори сте посочени вие и Кутю Панчев. Всичките тези издания са преди „Жупел“.

– Да, разбира се. Аз много неща помня, но кое след кое – не знам. А има хора — фактите им подредени в паметта като в чекмеджета.

– В други издания печатахте ли през първите години след идването ви в София?

– И в списанието на Полянов „Нови дни“ печатах.[36]

– То излиза кратко време — през март 1925. Появяват се само пет броя — така сочи справочникът за периодичния печат. Спряно е вероятно след атентата на 16 април.

– После вече „Наковалня“. Пръв път там почнах да пиша и публикувам редовно също нехумористични стихове. „Новини“ после почна да излиза. В „Работническо дело“ почнах да пиша фейлетони.

– В „Новини“ излизаха ли литературни материали?

– Излизаше една хумористична страница — „Под прожектора на Новини“. И стихове излизаха.

– Сътрудничил сте във в. „Студентска трибуна“, който излиза от 1927 до 1930 нередовно. Много от броевете му са конфискувани от полицията. С кого работехте там?

– Мисля, че беше Марко Темнялов.[37]

– В спомена си давате на Полянов много точна характеристика. Как ви прие той в първия миг — иде непознат млад човек?

– Давайте стихове, казва. И аз почнах да давам. Той ги поместваше.

– Дружелюбен? Или начумерен?

– Дружелюбен, когато е дружелюбен. Понякога влезеш в редакцията — той намръщен. Оставиш си произведението и си отидеш. Понякога весел. Зависи какво му е настроението. Но аз там отидох — както вече казах — по препоръка на Найденов ли, на Петър Георгиев ли, та той ме взе за коректор. И почна вече много неща да споделя с мене, разговаряхме. Той не се съобразяваше с това, което аз ще кажа, вършеше си работата, но понякога разговаряхме много откровено. Петър Георгиев идваше често в редакцията. Макар че той изобщо не се явяваше с името си в нашия печат. Аз понякога носех троянска ракия и се черпехме. Георгиев казваше: — Тая е хубава. — Найденов не пие. Той често си пишеше статиите в редакцията.

Помествах там стихове, статии. Бях коректор и експедитор същевременно.

— Това сте го описал в спомена за Полянов от „Живи като живите“.

— Сега по ред в кое списание по-рано, в кое по-късно, не мога да си спомня. Дори един път, още в началото на „Наковалня“, не знам как се бяхме събрали в редакцията – Андрей Каменградов[38], Ангел Тодоров, Славчо Красински.

— Тогава Красински беше комунист?

— Комсомолец. Той беше най-идейният между нас. Славчо Красински е син на Генко Кръстев, виден комунист. Брат му беше в затвора.

Полянов веднъж рече: — Хайде да излезем, да идем да се почерпим. И ни заведе в едно кафене на това място, където е сега Партийният дом. „Балкан“, застрахователното дружество, имаше часовник. До улица „Търговска“ отсам имаше някакъв ръкав, който се пресичаше с булевард „Дондуков“ и там имаше кино на ъгъла.

— Това е било към книжарницата на Чипев, към Докузанов?

— Не, по-близо до „Леге“.

— По-близо до театър „Балкан“, сегашния Театър за младежта?

— Да, татък имаше една пресечка. Седнахме там и говорихме — аз съм го писал това в спомена си: — Давайте сега да сътрудничим, да печатаме, а после да издадем един сборник „Наковалня“. — И аз тогава си отидох с нещо като писателско самочувствие. Събрал съм се с писатели, с Полянов ще издаваме сборник... Този сборник не стана, разбира се. След година или две се яви и Ами Бакалов.

Идваше в „Наковалня“ и носеше, изпратени от чичо си — Георги Бакалов — статии и свои. Един път решихме да организираме и ние като другите писатели литературно четене и дори приготвихме афиш. Уговорихме се кои хора да участвуват. Наехме салон, не помня кой. Пуснахме афиша — начело с Димитър Полянов. Обаче полицията забрани четенето и то не се състоя. Афишът си стоя така.

— В тези ранни години кои поети четяхте освен левите? За някои от по-младите тогава да си спомняте?

— За Стубел едно време, аз бях още ученик, някои критици писаха, че това е наследникът на Дебелянов.

— Бил е популярен тогава?

— Чак популярен — едва ли. Но все пак би трябвало да се издаде Стубел сега. В детските му стихотворения има и доста повтаряне, една техника и сръчност, но той е позабравен по политически причини. Беше свързан с реакцион-

ните среди у нас. Но и такива хора вече трябва да излизат няма защо да ги държим под миндеря. Да се издаде един сборник стихове, да се види какво представлява.

И Стратиев едно време ми правеше впечатление — бях ученик и си спомням стихотворение, посветено на Димчо Дебелянов. Интересно. Едно друго също помня:

Приюти ме, Звездомира, в свойта свилена порфира.
Виж: навън нощта трепери в сини лунни светлини.
Приюти ме в полумрака, че аз знам: смъртта ме чака
тая нощ във мойта кула там над градските стени.

Аз отивам. Три удари. Там са всичките боляри,
слушай: боен шум от шпаги, звън от счупени стрели.
Те се бият сред пожара и умират под ханджара.
Те се бият, а във боя дъжд от копия вали.

Приюти ме, Звездомира, в свойта свилена порфира,
поднеси ми топли устни, че в настръхналата сеч,
син на кървава родина, аз победно ще загина,
може би от вражи удар — може би от своя меч.

Правеше ми впечатление — изящна техника и ярко. Но някакво оригинално стихотворение не е.

– Прочетено е сигурно в някое списание?

– Не помня къде съм го чел.

(След като го чух, казано наизуст и записано на магнитофона, все пак трябваше да открия текста, защото строежът на строфата не личи при произнасяне. Оказа се, че в стихотворението има вътрешно римуване в първия и в третия стих. Намерих го в колективния сборник „Пет години", издаден през 1924, съставен от Йордан Стубел и Владимир Полянов. Включени са произведения от 13 души млади автори, появили се след Първата световна война: Е. Багряна, И. Стубел, Хр. Смирненски, И. Стратиев, Дим. Пантелеев, А. Разцветников, Н. Фурнаджиев, Ч. Мутафов, Вл. Полянов, Панчо Михайлов, Св. Минков, Ал. Паничерски, А. Каралийчев. От значителните имена липсва само Ат. Далчев. Най-вероятно Христо Радевски да е чел този нашумял сборник веднага след своето пристигане в София през есента на 1924. От запаметените стихове личи, че той в никакъв случай не може да бъде уличен в младежка идейна ограниченост, в сектантство. Напротив, търсел е с увлечение всичко ярко в тогавашната българска поезия.)

Мисля, че и от Стратиев заслужава да се издаде една книжка. Тия стихове са от една по-друга школа, с по-друга техника, но това е Лилиевско-Траяновско-Дебеляновското поколение. Трябва да се види в техните наследници докъде е оригиналното и къде е епигонското.

Тези двама автори Гео Милев не ги представя в антология-

та си, но той някъде е много строг, някъде никак не е строг. Има в антологията му автори, които не пеят в българската поезия. Във всеки случай с вкус е направена, интересна. Тя е единствената според мене най-сериозна антология. Защото тогава вече има и поезия. По-рано, когато Дебелянов и Подвързачов правят тяхната антология, има малко поети. И затова са натуряли автори, които сега са забравени.

— Имало е и шумни имена, които са си останали с празния шум. Бобевски, Андрейчин . . .

— Иван Андрейчин като социален поет с модерни влияния, навярно има стихове, които заслужават сега да се издадат. Но ние като речем да забравим нещо, съвършено го зачертаем. Той понеже малко конфузно свърши. Аз в затвора го видях.

Не знам там ли почина или излезе. Безславно свърши. Едно време той много шумеше. Социални мотиви има в неговите стихотворения. Трябва да се види сега.

А Бобевски е лош стихотворец. Той има ултрашовинистични стихове, дори полицейски. Тука намерих една книжка, като си прочиствах библиотеката, запазих я: „Полицейски стихотворения" от Бобевски.

— Ама наистина така е заглавието! „Полицейска стихотворна сбирка", библиотека списание „Полицай", № 5 от Любомир Бобевски. 1931 година. Има и „Марш на българската полиция".

— Разбира се, какво се чудиш.

— В бележка авторът се обосновава: „В нашия обществен живот само полицията остана без достатъчно внимание и без нужната преценка." Бобевски вие виждал ли сте го?

— Не. Жендов ми е разправял много за отношенията им със Смирненски. Бобевски подарява на Смирненски своя книжка, те се познавали. Смирненски казва: — Благодаря, но такава обида малко трудно ще преглътна. — Нещо такова, в стих. Експромт.

Едно време хумористът Сава Злъчкин издаваше „Балкански папагал". Злъчкин е бил несретник, бохема. Много добър човек бил, според Жендов, със Смирненски са били близки приятели. Той пишел стихове. Може би заслужава да се издаде негова книжка. Но ние не се сещаме за такива хора. Помня нещо за него:

Сава Злъчкин фукарата,
зъл противник на парата.

– От Смирненски е това?

– Не. От Злъчкин. Злъчкин пишел стихове на Бобевски срещу някакво (или никакво) заплащане. И Бобевски си ги печата. Един път му написал някаква поема. Но Смирненски го подучил — да я напише като акростих със своето име. А после Смирненски в едно свое стихотворение разкрил шегата, обърнал внимание върху акростиха и изложил Бобевски.[39] Този случай е широко известен в литературните среди.

– Да се прехвърлим към пролетарските писатели, към вашия кръг. В един от предишните разговори споменахте, че и Клинчаров идвал и сътрудничел на „Наковалня".

Клинчаров беше много беден човек, адвокат, блъскаше се в живота. Хубав човек като Маркс, брада голяма, връзваше си нещо тънко като канапче вместо връзка, идваше в редакцията на „Наковалня" и разправяше често пъти такива работи, които според мен не са и верни. Дълго време с Бакалов водеха спор за дневника на дядо Паничков.

– Печатаря?

– Печатарят Паничков имал някакъв дневник. Клинчаров внушаваше, че се е сдобил с тоя дневник, с тия записки на Паничков. Бакалов го ядеше — да ги публикува. Нали и Бакалов се занимаваше с Ботев. Клинчаров все обещаваше. Оказва се, нали Клинчаров отдавна почина, че такъв дневник няма. Просто е заблуждавал, че има тези записки на дядо Паничков. Дълго време, ако отвориш печата от едно време, Бакалов питаше какво става с Паничков, онзи ги крие. И не излязоха на яве.

– Малко несериозна история . . .

– Така беше.[40]

Клинчаров пишеше по едно време прегледи в „Наковалня", сведения заимствуваше от „Юманите", Полянов му даваше вестника. Но нещо се сдърпаха. Все идваше и пита: – Оставил ли е нещо за мене? — Не е. — Един път каза: – Значи Димитрий Иванич вече не ще аз да му сътруднича? – И така си отиде огорчен. Беше ми много мъчно. Кафе като му поръчаме, той го изпие, изплакне чашата и пак я изпие.

– Един адвокат тогава е имал доста възможности да печели.

– Той се занимаваше повече с литературна работа. Може би не се е занимавал толкова с адвокатлъка си. Все безпаричен.

По едно време беше доста опозиционно настроен и го

критикуваха, беше изключен от партията. Обаче правеше усилия да се върне и един път в клуба на Работническата партия държа реч. — Аз съм с партията. Ние сме една клетка от голямо кошерище. — И се обърна: — Тука чисти ли сме всички? — Огледа се към залата, защото говореше за връзките на нашата партия с Коминтерна. Това бе нещо извън законите, а събранието става в Работническата партия, която е легална. Легална, но и полицията знаеше какво представлява тази легална партия.

Чисти ли сме? Де ще знаеш кой какъв е, десетки хора. Спомням си, искаха от него — през сектантския период ходехме да правим едни акции — да го видят така, на дело да покаже. Един път по улица „Клементина" ли, „Ботев" ли, стреляха по нас и куршум мина на Клинчаров през палтото. Целият побледня, като се погледна ...

На една трибуна говори. Правеше усилия човекът, беше му свидно движението, макар че си имаше свое мнение, макар че го критикуваха.

— Ликвидатор го наричат.

— Ликвидатор, именно. Той е бил със Сакаров[41]. Не знам точно всичките му криволичения, но човекът се усещаше като комунист в едно голямо семейство независимо от отделните особени мнения, които той е имал по движението.

Спомням си, заедно издадохме един лист — Смирненски—Ясенов—Гео Милев.

— Коя година беше това?

— 1926 ли, 1927, 1928. Клинчаров беше написал статия в този лист.[42]

— Спомняте ли си — около атентата 1925 година — арестуваха ли ви? Преживявания някакви?

— Аз съм си бил в село за великденската ваканция.

— Там в село не ви закачаха?

— Не. Аз не бях още и замесен в 1925 година. След това влязох в движението. Не бях активен още. След това започнаха да излизат нашите издания, където сътрудничех. Дотогава само в „Нови дни" и „Звънар" печатах. Не бях някаква проявена за полицията личност. Помня, че си отивах към Троян. В Ловеч имаше хотел „Балкан" на бай Колю. Много разговорлив човек. Там дойде новината за атентата на Арабаконак.

— Срещу царя.

— И той каза: — Ама че Великден щяхме да направим! — После май беше атентатът в църквата.

— Мисля, че само два-три дни е разликата.[43]

– В село научихме, че станало тука атентат. Аз си идвам след ваканцията. Слязох на гарата. Носех една торба, цедилник от къщи с провизии, дамаджанка. Гарата блокирана цялата: войници, полицаи. Живеех в Подуене. Претърсват ме. – Ти откъде си? — От Троян. — Един вика: — Тоя ще го опипате хубаво. — Знаят, в троянско има много комунисти.

Тогава нямаше такси — файтони. Бях с някого, не помня с кого. Файтон взехме. Докато стигнем до Подуене може би на десет места от разни ъгълчета излизат въоръжени цивилни хора, спират файтона: — Дайте си личната карта. — И ни претърсват. Всичко беше блокирано!

– Какви бяха тия, цивилните?

– Агенти и доброволци. Реакционни разни елементи.

– Шпицкоманди? Е, какво ще открият те по лична карта?

– Да видят кой си във всеки случай. Те знаят, че на гарата са прегледани един път тия хора. Но пак.

Започна страшен терор. Чак към края на годината излезе първият вестник, „Единство“, на профсъюзите.[44] Реакцията все пак смяташе, че трябва да се дава отдушник. Те знаеха, че това е голямо движение. На работниците, на профсъюзите, не можеш да не им дадеш вестник. Но се мъчеха да го държат те, да го опитомяват. Орган на независимите синдикати — така беше написано. Как плахо се говореше тогава! Например — работниците в някакво предприятие обявили стачка. Стопанинът повикал полицията — арестували там, били ги. И пише: „Работниците в еди кое си предприятие обявили стачка. Господарят се е държал с тях грубо. Така не бива.“ Само това. Повече не можеше.

След това почна да излиза „Наковалня“. После — „Новини“. След това почнаха един по един разни вестници, побойки.

– Това е краят на 1925?

– 1926 и 1927 почнаха. Отначало се говореше за революционен изход от кризата. Полицейската цензура почна да го инкриминира — това значи революция. Нашият печат почна да пише: „борчески изход от кризата“. Те разбраха, че това значи същото. След това нашият печат почна: „прогресивен изход от кризата“. Те пак се усетиха. Много интересно е да се проследи при тая полицейска цензура как се мени терминологията в нашия печат. Как ние лавираме, как ония ни ловят. Цялата тая борба, това надхитряне беше много интересно.

— Излезе книга за тоя период и тъкмо на тая тема – „Цензори и журналисти“ от Таня Натан. Но това между другото. През тези години вие учите романска филология, нали?

— Романска бях записал. Ама аз почнах да се занимавам с политическа работа и в университета не ходех. После записах педагогия само за да не ме вземат войник.

— Колко години изкарахте в романската филология?

— Още през първата година почнах да сътруднича във вестниците и с ученето не се занимавах. Никакъв изпит не съм взимал.

— Педагогиката?

— Също.

— Все пак — някакви впечатления от университетски хора, освен от Шишманов, за когото написахте в „Литературна мисъл“?

— Тома Томов помня. Обичаше да се криви пред студентите. Франт беше, с мустачки, педант. Старофренски ни преподаваше. Константин Гълъбов не беше неприятен. Аз съм ходил да слушам негови лекции. Тогава изкарваха студентите на трудова. И Гълъбов често идваше. Беше много драстичен, груб в изразите си. Зная от писанията му главно. И съм го срещал по улиците. Аз не се познавах с него тогава, късно се запознах. Той редактираше по едно време вестник „Изток“[45]. В тоя вестник Дончо Измирлиев беше администратор. Издателят му беше приятел. Не съм сътрудничил, не бях близък с тоя кръг. Гълъбов развиваше там едни теории за три типа българин: човекът на Балкана, човекът на кавала и човекът на „Рибния буквар“. Той шумеше много със своите беседи за Шпенглер, за „Залезът на Запада“. Не зная преведе ли се тая книга, излезе ли?

— Откъс само.

— Дали не цялата? Той много говореше, много сказки държеше за нея.

— Смяташе я като откритие?

— Пропагандираше я. И си спомням негова статия дали беше специално против Колю Фурнаджиев или пък за едно с други поети беше го ошмулил. Подиграваше се с това — „като свиня нощта се черна тръшна“. Не било ново в българската поезия. Един наш възрожденец бил писал „и се тръшка като бик“. — После, оспорваше това — „Коници, конници, конници“ — като емоционално начало имало и в Рюрик Ивнев.[46]

Аз по-късно се запознах с Ивнев. Дори скоро гледах не

гова книжка. Той има такова стихотворение: „Всадници, всадници, мчитесь.“ То няма нищо общо с Фурнаджиевото. Пък и да има нещо общо — „всадници, всадници“ — то е съвършено друго нещо, ама Гълъбов показваше знанията си, понеже беше против тая форма в поезията на Фурнаджиев. Против неговото новаторство. Както и Людмил Стоянов.

— Споменахте — гарата. Тогава не беше ли по-удобно с автобус да се пътува от Троян до София?

— Автобус не знам тогава имаше ли. Автобусите по-късно се явиха. До Ловеч се отиваше с каквото намери човек, редовни рейсове нямаше. Имаше едни коли, които се товареха много с багажи. Леки коли. Сандъчета — на седалките отстрани туряха. Имаше някакви рейсове до Ловеч с малки коли. Спомням си, че един път пътувахме с Минко Мондешки, професор по-късно, покойник, и с един д-р Куцаров. Те събираха по пет-шест, по десетина души. Завърза се политически спор и Куцаров искаше някъде да ни свали, да ни арестуват. Голям фашист се оказа. И тоя неприятен разговор си го спомням. След години, когато аз станах секретар на Писателския съюз и народен представител на Троян, тоя д-р Куцаров идва при мене. Припомня ми: — Другарю Радевски, ние сме земляци, аз съм бил винаги прогресивен. — Аз си спомних веднага, но нищо не му казах, разбира се. — Аз съм хирург, а не ми дават да оперирам. На мене това ми е смисълът на живота. — В една болница бил, ИСУЛ ли, не помня.

— Той вече в София дошъл.

— Оказа се, че там партиен отговорник е д-р Мара Малеева. Аз й се обаждам по телефона. Казвам така и така, при мене идва д-р Куцаров, мой земляк. Като народен представител да ме моли за съдействие. Тя много любезно ми отговори: — Ние не го гоним, ами се чудим какво да го правим. Той е стар човек, треперят му ръцете, пък иска да оперира. Как да му позволим такова нещо? *(И двамата се смеем от сърце.)*

Като станах народен представител, дядо Власи Власковски[47] ми даде един списък от двадесетина души: — Христо, — каза — тия хора, аз досега съм се грижил за тях, но нищо не съм направил. Завещавам ти ги по-нататък да ги поемеш ти. Между тях и д-р Куцаров беше.

— Колко време се пътуваше от Ловеч до София с влака?

— На гара Левски се чакаше варненския влак. Това беше мъчително пътуване. Чакаш на гарата, натъпкан дойде.

Да можеш само багажа си да вкараш! Единият се качи, тегли, другият отдолу подава. То беше невероятно нещо. Сутринта се тръгва и вечерта се стига. Понякога пък влаковете спират. Един път си спомням — някакъв преход имаше, един километър, повредена линията. И тия огромни бохчи, сандъци и куфари ги мъкнем ...

Веднаж — на равното беше, към Червен бряг ли, на една поляна — дерайлира. Никаква катастрофа не стана, излезе от релсите и заора. Стана сътресение и спря. Излязохме. Цялата публика, всички, седяхме там половин ден на поляната. Дойде друг влак от София и го изтеглиха. Големи приключения бяха.

— Но въпреки това си отивахте за всяка ваканция?

— Ходех си винаги. Лятно време — да помагам, да кося. После вече, като се залових тука на работа, спрях. Станах софиянец заради едни избори. Вече бях член на партията. — Ти, казват ми, къде ще гласуваш? — Не съм софийски жител. — Скоро да бягаш в село да се отчислиш от общината. Да не загубим тука един глас!

Тогава не беше никаква проблема това. Отивам в общината — дадоха ми отчислително.

— Софийски жител за пет минути!

— Никой не те пита. Само за да гласувам. Записах се софийски жител и така си останах.

— Колкава беше София тогава, 1925 година? Към 300 000?

— Точно не зная. Това може да се провери. Като дойдох в София студент нямаше нито едно кооперативно здание. Това беше — както биха казли Илф и Петров — едноетажна София. После почнаха да се строят.

— Как сградата, където е било кафене „Народен театър“, наричано после „Бамбука“, не беше ли отдавна преди това построена?

— На Гендович[48] ли? Да. Има и други такива, стари. За този „барон“ Гендович четох на Михаил Топалов едни стенограми от разговора с Буров в Дряново. Като записки бяха много хубави, но той после ги развали.

— А кооперацията „Св. София“? На ъгъла „Московска“ и „Раковска“?

— Не помня. Тогава ли я строиха или я заварих? Но общо взето — нямаше го това явление.

— Не стърчаха такива сгради?

— Не! Почнаха да се явяват разни кооперативни сдружения. Даже Тодор Боров беше редактор на едно списание

„Подслон“[49], си спомням. То се занимаваше с тия работи. Аз бях сътрудник. Едно много луксозно списание.

– Това е вече 30-те години.

– Навъдиха се и разни мошеници. Събират пари, правят далавери. Имаше из вестниците за тия мошеничества.

Редакцията на Боров беше на площад „Славейков“ и на „Левски“, на самия ъгъл, където е сега книжарницата на художниците. Отгоре някъде беше. Там съм ходил при Боров. Елин Пелин му беше постоянен сътрудник.

– Значи София пред вашите очи се превърна в град с високо строителство?

– Аз съм я гледал — какво става с нея. В професорския квартал дето му казваха — по „Иван Асен втори“, тогава почнаха да ги строят тия къщи. Бяха дали местата на професори извън града: Александър Балабанов, Михалчев там има къща...

– На „Светослав Тертер“.

– След Девети септември Мила — която се върна от Москва през 1949 г.[50], помни квартал „Ленин“ — там имаше една огромна локва и купи сено. Беше празно, после го застроиха.

– От Полиграфическия комбинат нагоре бяха поляни.

– И на запад, и на изток София се разрастна, стана чудовище. Това е съвършено друга София. Милионен град е вече. Но грозен и неуютен.

На мен много силно впечатление ми правеше, като някакво невероятно нещо. Аз дойдох в София през есента. Много хубава беше тогава. Не беше замърсена от коли, чиста. Приятна есен. По пазара като отидеш — плодове, плодове. Много обичах да обикалям пазара. Като завали сняг — невероятно. Не си я представлявах така. Като замаян ходех. Зимна София.

– Има оттогава едно ваше стихотворение за София с много подтискащо настроение. От какво се е породило то? „София с гнойното злобно сърце! София с двойното пъстро лице!“

– За тая София съм го писал.

– В него и отвращение има.

– От това идва — в София аз виждах две: капиталистическата и другата София. И после — тогава беше характерно – сега това го няма — сутрин в 8 ч. виеха сирените на фабриките. Призовават работниците. В целия град се чуваха. За тогава е стихотворението.

– Да, ето го:

Сутрин с гърлата на гневни сирени
виеш ти като същинска хиена —
виеш и с алчен разбойнишки глад
гълташ потоци работнишки свят.

Фурнаджиев има едно стихотворение за Сливен: „Часът е 12, на крак: тръбите ни викат, тръбите пищят без умора...“ Това е също така — за нощната смяна пък говори той. Тогава така беше. И беше пълна София с гальоти.

— Спомням си пак в това стихотворение:

Вик на трамваи, вик на таксита,
ек на гальоти, звек на копита.

— Такъв трясък, такъв шум! Ний сега се оплакваме, но и тогава бе шумно. На „Патриарх Евтимий“ като живеехме с Ангелушев, нали е калдъръм... Таман отшуми една гальота, зададе се друга. Те караха кюмюр. Конете подковани, а и колелетата — с шини, железни. Ама троплят, не ти е работа! Страшен шум.

София беше тогава мръсна пък от друго — много печки. Зимно време като излезеш с бяла яка, върнеш се — почерняла. И като се изплюеш — черно, сажди. Сега изчезна това нещо, но се трови от друго. Всяко време си има своите неприятни неща.

— Споменът ви от София при навлизането в нея, първите години, е приятен, така ли?

— Приятен!

Файтони главно имаше тогава, коли рядко се явяваха, макар че пиша „вик на таксита“. Две-три таксита стояха пред книжарницата на Чипев на булевард „Дондуков“ и другаде. От другата страна беше млекарница „Швейцария“ и колбасница „Докузанов“, а до Чипев имаше друга салам-джийница. Картина имаше нарисувана — касапин с бяла гугла, хванал нож, с демонична физиономия, държи свиня. Тя плаче.

Из града много рядко се мяркаха частни коли: легациите имаха, някои министри, не всички. Файтоните бяха главното луксозно превозно средство.

— Стотици файтони?

— Разбира се. Много. Приятно нещо бе София тогава. Въпреки страшните й контрасти и зимните мъгли, наситени със сажди от кюмюра.

По „Цар Освободител“ минаваше трамваят. От булевард „Дондуков“, по „Търговска“, където е Партийният дом

покрай двореца, заобикаляше, голям завой правеше и скриптеше ужасно, чуваше се оттука чак. Как го е търпял царят, не знам! Минаваше покрай двореца и по целия булевард „Цар Освободител".

– Знам, че вървеше покрай банката, към „Граф Игнатиев".

– И там мисля, че имаше един. А тука друг вървеше по „Цар Освободител". После го спряха.

– По тясното между двореца и градската градина?

– Да, завиваше. Защото градината беше вдадена навътре. Трамвая стигаше до Орловия мост.

Спомням си един земеделски конгрес. Беше в опозиция Земеделският съюз, ама напълниха тука едни земедлци, едни потурлии. По „Цар Освободител" трамвая върви — зън, зън! Един земеделец гледа — негов човек вътре в трамвая. Вика: – Иване, Иване, чакай бе! — Хукна след трамвая. — Хай да ти се не види . . . — Той мисли, че трамвая ще спре, щом като се развика.

Бешков има една карикатура за същите тия земеделци. После някакъв конгрес на Цанков имаше, а някои от тях — на конгреса на Цанков — вече фашисти. И на единия, и на другия конгрес. Двама се срещат и единият припалва от другия цигара: — Да ти върна огъня, дето ми го даде на земеделския конгрес.

– Нещо друго за тоя период искам да ви питам: още в началото на вестника на Страшимиров „Ведрина", във втория брой от 1926, печатате две стихотворения: „Сираче" и „Тъга".

– Така ли?

– Дали той ви е поканил?

– За тези не помня. Но Страшимиров като почна да издава вестника, ни събра всички. Много любезно се отнасяше. Ходеше по улицата винаги с бастон. Срещне те, хване те и почне да симулира бой с бастона — гальовно. Постоянно ходехме в дома му на улица „Денкоглу", някъде в началото беше. Той на един клатещ се стол седеше. Много младежи се събирахме при него. Всичките сътрудници на „Наковалня" ходехме там. Славчо Красински, тогава деен комсомолец, беше някакъв уредник на вестника.

Между другото Здравко Петров е написал една статия за Славчо Красински, в която има някои неща недомислени. Може и да му напиша едно писмо. Твърди, че Славчо Красински не бил сътрудник на „Релеф" поради сектантските позиции на редакцията. Това не е вярно. Той вече беше

отишъл оттатък и нито щяхме да го поканим, нито той да дойде. Няма защо заради ренегатството на един човек да се обвиняват други. Той беше безхарактерен човек, а никой не го е гонил. Заряза гимназията, не свърши, макар че партията правеше всичко възможно да му помага. Нашето сектантство си е сектантство, обаче един Илия Волен ни сътрудничеше с псевдоним.

След Девети го погнаха Славчо Красински. Но — оставиха го жив. Беше пратен в лагер. По-късно пак Лозан и Славчо Васев идваха при мене и аз подписах — гарантираме, за да го освободят. Пуснаха го. Той дойде в къщи — на „Васил Коларов" живеех. — Аз сега какво трябва да направя? — Мисля, че трябва да напишеш едно изложение. — И аз това съм решил.

И какво напрвил — изложение до ЦК, в което се нахвърля срещу Светослав Минков и Никола Фурнаджиев. Че те не знам какви си, не знам какво си! — Там му казват — чакай, господине, ние тебе питаме. За тия хора не се грижи.

Той така написал. С две думи — и аз, ама и те са виновни.

Втори път вече написал самокритика.

— Дали по времето на „Релеф" той не е бил все още комунист, щом вие излизате срещу него чак в „Кормило"?

— Не си спомням точно, да ти кажа. Но не е бил. Когато обсъждахме „Релеф" Славчо Красински не съществуваше в нашите среди.

(Справката показва, че е точно така: от 1930 Красински сътрудничи вече в „Златорог", а „Релеф" излиза 1929–1934. Писмото на Радевски е в „Кормило", № 24 от 1936.)

— Как се отнасяше Страшимиров към младите?

— Разговаряше с нас любезно, макар в държането му да имаше нещо грандоманско.

Спомням си веднъж получил той нови стихове и се пали: — Това е нещо по-високо от Смирненски. — Той беше ентусиаст. — Чете ни стихове от някой си Бран. Публикувал ги. Оказа се, че това е един адвокат, който и сега е жив — Неделчо Бранев, негов приятел.

— А стиховете — средна работа?

— Нищо не струват, не средна работа. Риторични.

Говорехме веднъж за Благоев и Страшимиров отсече: — Той е един тесняк. Но аз ще разпукна черупката на тая теснящина! — Страшимиров се беше приближил до нашето

движение. В клуба на синдикатите държа няколко беседи. Не помня темата. Но се обръщаше „другарки и другари". Единия път беседата му откри Тодор Павлов, представи го, както той умееше.

И Страшимиров не само се закани, но и написа някаква статия, в която засягаше Коминтерна, комунистическата партия. Не я помня точно. Тогава Енчо Стайков му отговори мисля в „Младежка дума", който той редактираше заедно с Цветан Стефанов. Или в „Работническо дело" — не помня точно. С учтив тон, но му даде да разбере, че засяга едни въпроси, в които не му е работа да се бърка.[51]

По-късно Страшимиров излезе вече и срещу комунистите. Той беше неравен човек, противоречив. Скъса скоро с нашето движение. Било е временно негово увлечение.

– За някакви постъпки на Осинин за помирение на Страшимиров с партията тогава да знаете?

– Тогава не познавах Осинина.

От Страшимиров имах писма, които изчезнаха за съжаление. В село имах библиотека с много книги от онова време. Там бяха и писмата. Но родните ми ги пръснали. Там бяха и писмата от Порфирий Велков, от други приятели. Страшимиров ми пишеше през лятото, когато си бях на село. Спомням си едно много поетично писмо: седи в къщи, скучновато, дъжд вали. Много хубаво описваше как вали и как на него му е тъжно.

Пратих му веднъж буренце ракия.

– Обичаше ли той да пийва?

– Да. И той ми писа: — Христо, ти съвсем ще ме впиянчиш! – Едно много топло благодарствено писмо получих. Картичка. Към 5—6 писма трябва да бяха, но изчезнаха.

– В ония години спомняте ли си къде видяхте за първи път Димитър Найденов? Как изглеждаше?

– Пръв път го видях на улица „Тетевенска", сега „Будапеща". Бях студент, а той вероятно е следвал втора специалност след правото — филология.

– Погледнах в справочника. През 1927 е завършил право. Затова е ходил в Университета, когато и вие сте бил там. Роден е през 1896, със седем години е по-възрастен от вас.

– Двамата с Разцветников чакаха и си говореха, шегуваха се нещо. Те са от един край, от Търновско. Косата на Найденов оредяла вече, плътни устни. Една физиономия блага и аз не знам защо реших, че това е Любичек, бра-

тът на Смирненски, понеже в „Звънар“ четях от него под тоя псевдоним. А после — в работата сме се запознали. Дали в „Ехо“[52] може би в „Наковалня“. Той идваше. Да, да. Там.

— Този том, който се издаде с негови статии, не е пълен.

— Осакатен! Статията за езика на нашия печат от „РЛФ“ я няма. Филип Панайотов казва в предговора, че такава статия има, но не я дават в книгата. Казва, че едно време са емнали Найденова. Мене ме свалиха от „Релеф“ заради тая статия. Аз я пуснах.

Владко Найденов искаше повече да включи. — Направи пълно издание! — му викам. — Не ги пускат!

За тия съчинения аз писах една статия. От търновски вестник ми искаха. Едно издателство, казвам, пусна произведенията на Найденов, дават портрета му отпред с брада. Найденов с брада никога не ходеше. Той си е пуснал брада в затвора и в Своге, като лежеше в санаториума. Иначе ходеше гладко избръснат. Та казвам, редакторите са му дали портрета с брада, а самото издание са обръснали.

И двамата се засмиваме от сърце, макар че работата не е за смях, а по-скоро за съжаление.

— Е добре, след това в целия тоя период — от 1924 година, когато идвате в София — вече активно участвувате в печата, пишете и стихове, печатате ги — в тоя период за преводачески неща нямахте ли желание?

— Имах — Есенин! Като дойдох в София много превеждах Есенин. Но тогава не съм печатал тия преводи.

— Пак така продължихте, за себе си?

— Като дойдох студент си купих едно задгранично издание, берлинско, на Есенин. Дори корицата си спомням, особена беше. И Маяковски в такова издание. Еренбург, Волошин и много други съветски поети.

В Берлин имаше голямо издателство за руска поезия.

От Есенин силно се увличах. Много го обичах. И сега знам много негови стихове наизуст.

— От кои периоди на Есенин са ви любимите стихове?

— Главно първите, селските му пейзажни:

Топи да болота,
Синий плат небес.
Хвойной позолотой
взвенивает лес.

Тенькает синица
Меж лесных кудрей.
Темным елям снится
Гомон косарей...

(У дома сравнявам записа с тома на Есенин — цитирано е безпогрешно. Стихотворението е от 1914 г.)

Тая селска природа... Видяна по есенински.

– От тия преведени стихове на Есенин вие нищо не публикувахте тогава?

– Не, не съм. По-късно чак.

– Когато издавате антологията?

– Други стихове преведох. Тия първите са изчезнали.

– В този период — между края на 20-те години и антологията от 1938 нещо да сте публикували преводи, изобщо занимаваше ли ви това?

– Не помня. Много преводи съм правил от разни автори.

– Още преди антологията?

– Разбира се. От немски поети на руски, от Карл Либкнехт има стихотворение — „Не можете ни забрани?..“

Граждански стихотворения, които са ми харесвали. Корейски поети са ми попадали и съм превеждал. Имаше от един индуски поет Екс Хабиб Вафа поема „Махатма Ганди“. Много силна — против Ганди като демагог. Бях я превел донякъде, обаче не съм я публикувал. Оставих я.

– Ставало е дума преди време, че с приятели сте опитвали в тези години да издавате литературен вестник или списание.

– „Талаз“. Бяхме — Емил Коралов, Тодор Харманджиев, Андрей Каменградов, Лъчезар Станчев и аз.

– Колеги ли?

– Не, Лъчезар Станчев беше още ученик. И ние решихме да издаваме един вестник само за поезия.

– Нищо друго да няма вътре?

– Нищо, само поезия. Дълго мислихме и го кръстихме „Талаз“. Връзването беше такова — имената ни в триъгълници оградени. Всеки по една страница. Два броя излязоха. Първият брой беше голям, вторият брой съкратен и третият брой – никакъв. Дори някакъв вестник писа, че това е комунистическо издание с кабалистични знаци. В тия триъгълници виждали нещо кабалистично. Нищо подобно нямаше, разбира се.

Енчо Стайков[53] и Цветан Стефанов[54] тогава редактира-

ха „Младежка дума“, комсомолския вестник. Викам му на Енчо: — Дайте реклама за нашия вестник. — Ще дадем, ще дадем. — Пък после ми каза: — Неблагоприятно се гледа на този вестник, че го почвате без да питате някого. — И го спряхме.

Тогава правилото беше такова — един комунист, а аз вече бях в Работническата партия, трябва да иска разрешение от партията, за да издава вестник или списание. Не може на своя глава да прави издания. Така беше.

— Това е 1926 година?

— Да. Аз тогава таман-таман да влизам в партията, не бях партиец още, в 1927 година влязох. Но в „Новини“ работех.

— Като какъв?

— Завеждах една хумористична страница, поправях дописки, литературна страница завеждах, фейлетони пишех.[55]

— Значи още от 1926 година вече и фейлетони се явяват?

— Да. В „Работническо дело“ почнах да пиша фейлетони. Бях фейлетонджия.

— Вие много бързо след идването в София се свързвате с левия печат.

— Дойдох студент и почнах да сътруднича. Появи се „Наковалня“, ние се групирахме около нея. После „Работническо дело“. Там беше администратор Дончо Измирлиев. А с „Новини“ се свързах понеже „Наковалня“ там се печаташе. Не помня точно как съм влязъл в „Новини“, но ме взеха там на работа.

— Кой редактираше тогава „Новини“?

— Редактор беше отначалото Йордан Грънчаров[56], един млад човек от Елена, който обаче после при формирането на Работническата партия, при образуването на комитетите, имал становище в разрез с установеното и го свалиха от редакторството. Туриха Михаил Пенджерков[57], един много енергичен и смел човек.

— Вие сътрудничехте още при Грънчаров?

— Да. На него занесох първата си журналистическа статия. Бях си отишъл напролет в село и там ми се оплакват — от общината ни карат да ходим всички по полето и да бием гарги. Унищожавали покълнатите посеви. Как ще бием гарги с тояги? — питаха ме селяните и молеха: — Напиши във вестника!

Връщам се в София и след няколко дни отнасям в „Новини“ цяла статия срещу това безсмислено разиграване на

хората. Грънчаров я взе, обеща, че ще я пусне. Мина седмица, минаха две — не излиза. Отивам и му напомням: — Обещах на селяните... — След няколко дни гледам в хрониката три реда — властите в Плевенско карат хората да бият гарги по полето. Докога?

Няма село Белиш, Троянско. Толкоз. Такъв е дебютът ми в журналистиката.

Грънчаров беше неуравновесен човек и после заболя. Помня една забавна история с него. Иска той от Стоян Венев карикатура — как хората четат „Новини". Нарисувал я: един чете вестника, а около него струпани няколко души и надничат. Но на Грънчаров му се сторило, че са малко слушателите и сам донарисувал още главички. Излиза карикатурата, пристига Венев гневен: — Какво е това? Кой го е направил? — Грънчаров обяснява самоуверено: — Малко бяха хората, защо да не добавя още...

Пенджерков беше много симпатичен и деен човек. Нисичък, подвижен. Иде един ден в редакцията и разказва. Срещнали го македонствуващи и го заплашили: — Ти си отишъл да работиш в комунистически вестник! Кръвчицата ти ще изпием! — Тогава те не се шегуваха, постоянно ставаха убийства по улиците. Той взе, че описа цялата сцена във вестника. Но не посмяха да го закачат. Решителен, смел човек беше.

– Други редактори на „Новини" да знаете?

– После беше редактор Димитър Илиев[53], един верен на партията човек. След него, мисля — Енчо Стайков. Сега някои споменават, че и Димитър Ганев е бил редактор, но аз не помня той да е бил там. Тия бяха редакторите.

После – за пред полицията. Ангел Вълев[59] беше вече за пред полицията. И Илиев беше повече за пред полицията.

– През 1926–28 я нямаше още тая практика, така ли?

– Не, имаше я. „Работническо дело" например. Но покъсно се утвърди. Отначалото дори нямаше такава полицейска цензура. Не помня точно, 1926 или 1927, в печатницата – тя беше „Земеделско знаме", където е Операта сега, едно грамадно като хамбар здание на Земеделския съюз – дойде един детектив, Гешев или друг като него висок. Казва: – Господа, има нареждане от Дирекцията на полицията да ми давате по два броя от вестниците — от „Новини", от всички. — И те там ги цензурират. След една седмица иде пак: — Има нареждане да не се пуска в продажба преди да е разрешено. Създаде се тогава бюро „Преса" при Дирекцията на полицията. Началник му беше ня-

кой си Сапунов. Започна полицейската цензура.

— Предварително не се цензурираше материала?

— Не. Само след като е набрано изданието.

— Рискуваш вестникът да се спре целият?

— Ами така — броят печатим, а полицията го задържа. След това го пращат на прокурора с предложение да бъде конфискуван. Прокурорът го бави. То бяха едни разкарвания. И никой не се сещаше в началото — да не го печатим предварително, да не хабим поне хартията. После се сетихме — чакаме, ако го разрешат, тогава печатим целия тираж.

— Отпечатвате няколко броя само за пред полицията?

— Да. И чакаме. Тая полицейска цензура беше много жестока. Чак в 1934 година, когато стана вторият преврат, 19 май, тогава въведоха официална цензура вече. Тогава се носеше предварително всичко в цензурата. Можеш и ръкопис да занесеш, и машинопис или пък вестниците на страници. Вестникът не се конфискуваше, но е цензуриран. Занесеш го, цялата страница ти я задращи и се чудиш после какво да туряш. Беше позорна работа.

— За превратa — нарекохте го вторият.

— Да, след Деветоюнския от 1923 г. Александър Цанков готвеше конгрес. Той създаде свои профсъюзи. Цанковите синдикати се казваха. Между другото Цанков беше увлякъл голяма част от интелигенцията. Всички тия, златорожието, с него бяха.

— Още от 20-те години?

— 1928, 1929, 1930 година.

— Как, когато е паднал от власт ли ги увлече?

— Да. Когато се разделиха с Ляпчев, той си образува свое, вече фашистко движение, образува и свои синдикати — профсъюзно движение — и тогава голяма част от интелигенцията беше с него. Имаше списания под цанковистко влияние.

— С какво, според вас ги увлече тоя човек?

— Първо — едно опозиционно движение.

— Защо опозиционно?

— Защото той беше вече паднал от власт, но играеше с национални идеали. Деветнадесетомайците обаче го преварихa, той таман готвеше конгрес — те знаеха, че той ще вземе властта. Направиха преврат, след това забраниха всякакви партии и Цанково движение, и всичко. Те разтуриха партиите и въведоха цензура.

— Кимон Георгиев[60] и Дамян Велчев[61] извършиха това

– Дамян Велчев стоеше в сянка. Той сегиз-тогиз почна да дава изявления — полковник Дамян Велчев. Ни в клин, ни в ръкав, той никакъв не е, но знаеше се, че той стои на дъното на превратa.

– Той нямаше ли пост в правителството на Кимон Георгиев?

– Не, никакъв пост официално нямаше. Той пост имаше в наше време — стана министър на войната. Тогава — през тяхно време — Петър Попзлатев беше шеф на пропагандата, на Обновата беше Владимир Полянов.

– Димо Казасов. И той участвува в това правителство.

– Да, и той. Димо Казасов във всички превратн е участвувал. Да седне да напише искрено каквото е чул и видял – много нещо ще научим.

– Споменахте Ляпчев. Виждал ли сте го? Да си спомняте някакво събитие от това време?

– При неговото правителство[62], помня, в Народното събрание става нашият депутат Митю Станев и задава въпрос: – Господин Ляпчев, работниците в Крън са направили една мирна утринка. А полицията напада работниците и стават жертва двама работници. — Ляпчев става: — Ето, вашият вестник господин Станев, какво пише: — А в „Ехо“ Никола Ланков разказва, че работниците нападат участъка. Редакцията на „Ехо“ беше в едно здание на „Цар Симеон“. Дойдоха там нашите депутати и разгневени питаха кой е този идиот, който е писал дописката?

– Ляпчев как изглеждаше?

– Почти плешива глава, среден ръст, малко повече към висок. Конгрес имаше на Сговора. И те направиха манифестация по „Цар Освободител“, заедно с Цанков вървят пред манифестацията. Като свърши това, още на другия ден се разцепиха. Два сговора.

Къщата му е на „Кракра“, сега „Полянов“.

– В нея сега се помещава Институтът по музика на БАН, нали?

– Да, там. Преди да се построят големите здания, се виждаше терасата. Виждал съм го от булеварда седнал с няколко души на терасата.

– По време на Ляпчевото управление „со кротце, со благо“ вас няколко пъти май са ви арестували?

– 1928 година живеехме с Никола Ланков в една квартира на улица „20 април“ № 21. Аз все се каня да ида да видя стои ли там къщата. Отдолу имаше една бакалничка и обущарница. Идват една сутрин и ми правят обиск. Това

беше след Чирпанското земетресение. Тогава партията беше образувала общоградски, или общонационален комитет за подпомагане на жертвите от земетресението. Смяташе се, че буржоазното правителство не се грижи. Секретар на този комитет беше Никола Ланков. Получаваха се пари. Стопанисваха ги Ацева, жена на един пловдивски адвокат, обесен през 1925 година, и Хаджидимова. Архивите бяха у Никола Ланков. Полицаите идват при мене, и спипаха архивите.

— Нелегални архиви ли бяха?

— Не че нелегални обаче тоя комитет беше извън законите, не беше утвърден от правителството. Знаеше се, че го има, излизаше в печата с разни призиви обаче полицията го преследваше. Държавата смяташе, че тя се грижи достатъчно и няма нужда от такива обществени инициативи, особено комунистически.

Мене ме арестуваха, арестуваха и Коля. Взеха му архивата. Мене ме интернираха тогава в Троян.

— Разбрахте ли защо?

— Ще ти кажа. А Кольо го пратиха в затвора и лежа около седем месеца. А мене за какво? Партията тогава имаше вече становище да се прекрати партизанското движение — имаше нелегални чети, на Георги Попов и др. Имаше един Васил Попов—Героят, когото аз познавам много добре като ученик в Ловеч. Дори спа веднъж в моята квартира, когато го подгониха. Преподаваше уроци по математика. Това беше в 1923 година. Беше много хубав младеж, мургав, с къдрава коса.

Тогава, 1927—1928, той беше анархист и въпреки решението да се спре партизанското движение, той продължава. Тази група на анархисти не се подчинява на решението на партията. Георги Попов се подчини и замина за Съветския съюз[63]. Тия обаче — не. И правят през 1928 година опит да оберат банката в Троян. Не сполучват, подгонват ги и ги убиха. Били са Васил Героят и негови двама-трима приятели. Един от тях се казвал Дочо Чакърски. Аз не го познавам.

И се оказва — това в полицията ми го казват, — че у Дочо Чакърски били намерили моя адрес в София и мой портрет. Не мога и досега да разбера какво е дирил мой портрет у него. Но си го обяснявам по следния начин. В троянския район имаше нелегална група, начело с Георги Попов. Един мой съученик от Патрешкото, художник, Цочо

Стоянов, който беше известен после в Съветския съюз и там почина, беше в тая чета. Та предполагам, че той ги е насочил към мене. Или: веднъж през лятото се връщам в село...

– Това е някъде 1926–1927-а?

– Там. Имаше един студент по лесовъдство Йовчо Нановски от с. Патрешко. След победата беше инспектор по лова. Идва тогава при мене и ме пита мога ли да помогна с нещо на нелегални хора. Казах на мама. Тя меси хляб, даде сланина. И това дадох на Йовчо. Той им е бил ятак. Та предполагам, че може и той да им е написал адреса ми. Но защо портрета? Вероятно да ме разпознае. Като са ги погнали, те са мислели да се придвижат може би към София. В големия град е по-лесно да си нелегален. Така си обяснявам. А с Йовчо Нановски не ми е дошло наум да говоря. Не знам жив ли е още.

(Звъня по телефона през април 1980: починал е през октомври 1979 г. Тайната си остава неразкрита.)

Като ги убиват, намират моя адрес и моя портрет. Арестуваха ме. А покрай мене и Ланков пострада, отиде в затвора. В полицията ме разпитваха дълго.

Държаха ме два-три дена арестуван и най-после ме заведоха на разпит. Искаха да знаят за всичките тия хора. И аз реших да направя една шмекерия: — Вие говорите за някакъв Цочо Чакънски... — Уж името друго. — Я не се прави на шантав: Дочо Чакърски, а не Цочо Чакънски!

– Аз, казвам, не знам такова име и затова съм сбъркал. Пък аз го запомних, ама се правя на шашкънин.

Все повтарят: — Познаваш ли Дочо Чакърски? — Не. — Как да не го знаеш? — Но не ме биха. Двама палачи — Драганов и Хараланов — ме разпитваха. Хараланов ходеше с една папионка, а Драганов имаше пръсти като колбаси. Най-после ми казаха, че е намерен у него адреса ми и портрет.

Както и да е, въртяха ме, въртяха, нямаше никакви данни, че аз съм се познавал с тоя човек. А дали са намерили адрес и портрет, всъщност, не знам. Не ми показаха нищо. И един ден казват: — Отивай си! — Дадоха ми бележка да си вървя. Аз излизам. Таман минавам Лъвовия мост, из един път някой ме дръпна за ръкава.

А още преди това Хараланов ми рече: — Ще идеш да си събереш багажа и — на село. Да те няма тука! — Аз обаче нямах такова намерение. И те, изглежда, са размислили, като ме пуснаха и този ме настига наблизо: — Началникът

каза, още сега да си вземеш багажа. И аз ще дойда. – Съ
проводи ме до къщи. Събрах каквото можах. Брат ми беш
ми направил един дървен куфар като сандък. На гарата –
по етапен ред. Там вече със стражар. Закараха ме в Плевен
Там в етапното ме вързаха с белезници за един побъркан
Областният ми казва: — Да си опичате акъла, да не мърдате
от село! — През нощта спах на една пейка в участъка. На
другия ден — в Ловеч. От Ловеч до Троян...

— От Плевен до Ловеч с автобус ли пътувахте?

— Пеша.

— Но това са към 40 километра!

— Пеша. Не знам как си пратих багажа. А стражарят
на кон. От Ловеч намерих някаква каруца и казах да ме
оставят на Гана, една наша съседка във Велчевското, до мо
ста. И от Ловеч пак пеша.

— Още 35 километра.

— До средата на пътя ме кара един стражар. След тов
го посреща друг — от Троян. Още не бяхме стигнали сред
та на пътя, на мен ми се допи вода. Между другото стра
жарът, който ме придружаваше от Ловеч, почна да ме за
говаря: — Защо те карат тебе? — Де да знам. Аз не съм
правителството, рекох. — Виж, да ти кажа, обърна се той
аз съм земеделец. Да не мислиш, че ми се служи, ами няма
какво да работя. На мене ми е много неудобно, че аз съм
на кон, пък ти пеша. Знам, че си изморен и че няма да и
бягаш, бих ти дал коня, ама ще ни срещне някое началств
а няма как. Поспряхме малко, тогава попитах за вода.
Ей тука горе, в горичката има кладенче, иди пий. — Ам
ако избягам? — Абе избягай, голяма работа!

Добър човек. Аз пих вода и се върнах, разбира се, къ
ще бягам. Той ме предаде на един троянец, който се оказ
много строг: — Ще вървиш по средата на пътя, няма да
отклоняваш!

Като наближихме Троян, рече: — Ти си интелигентен ч
век, може да те е срам из главната чаршия. Ако искаш
минем през горния друм. — Не, не ме е срам. Където иск
те, там ме карайте.

Закара ме в участъка. А в село научили за тая рабо
и се събрали някои белишчани около участъка. Почнаха
ги гонят. Между тях имаше един учител и много съселя
Особено бойко се държеше един момък от рода Бабаджа
ните. Откараха ме при околийския началник. Казваше се П
тър Великов. Преди това беше учител по история. На мен
ми е преподавал, на по-долните класове. — Добър ден! – Д

бър ден! — Аз не разбирам защо такива мерки се взимат спрямо мен. — Как не разбирате! — Аз се занимавам с журналистика. — Абе, Радевски, там е работата, че зад вашите вестници се конспирира. — Как така всичко, което аз пиша, е явно, няма никаква конспирация в него. Ако някой конспирира, има закони, вие го търсете. — Сега ще си отидеш на село, казва, и няма да ходиш никъде. Няма да те викам три пъти тука да се разписваш, но няма да мърдаш. — Аз, разбира се, слизах в Троян. После избягах и се върнах пак в София.

– Без да ви освободят изобщо?

– Да.

– Колко време стояхте в Белиш?

– През лятото стоях и на есента се върнах.

Прекарах нощта в троянския арест. В деня, когато пристигнах, околийският ме разпита. Не ме пуснаха веднага, а спах в участъка, стария турски затвор.

– Там и Захари Стоянов е лежал през 1876. Описва го в „Записките". Сега сградата е музей.

– На другия ден до село не ме караха вече със стражар. Тогава беше този разговор с баща ми за политиката: — Пак ли те емнаха?

През есента се върнах и тогава почнахме да организираме „Релеф", мисля.[64] Аз дълго време се пазех да ходя по главните улици, но после обръгнах. Имаше един наш народен представител Георги Желязков. Говорих с него да отиде при Ляпчев, да ме освободят. Не знам той прави ли нещо, не ли. Никой не ме закачи.

– Казвахте ми веднъж, че в стария турски затвор ви сложили на един стол да спите.

То беше арестантска стая. Няма ни маса, нищо. Само стол. Ама не с облегало, а като табуретка, но висок. Бях с една гарсонетка. С Никола Ланков бяхме си купили. Стражарят отначало ме пусна в съседната стая: — Тука има легло да преспиш. — През нощта се връща детективът, проверява: – Тоя защо си го пуснал тука! — Хъкъта-мъкъта ... — Марш! – Пак ме върна и седях цяла нощ на стола.

А в Дирекцията на полицията, колкото пъти са ме арестували, рендосвах дъските. Няма постелка, няма нищо. Ако ти пратят отвън, ако ти донесат някоя черджица, можеш да си постелеш. Там даваха по един хляб на ден. Това беше дажбата. И за възглавница хлябът служеше обикновено. А дървеници наоколо! Както казват — майка плаче ...

Една добавка към тоя случай. Когато по време на култа на личността арестуваха Никола Ланков за някаква връзка

с Лев Главинчев, който също беше арестуван, идва при мен човек от Държавна сигурност. Почва да ме пита за арест в 1928 година: — Вие сте били арестувани с Ланков в 1928 година. Тогава той ви е предал. Той е говорил против вас. – Вижте какво, другарю — казвам. — Не ме е предал той на полицията. Дойдоха да търсят мене и намериха неговата архива. Той е проявил само една небрежност, че не е скрил документите. Ланков тука нищо общо няма.

Той почна да ми обяснява: — Ланков имал връзка с анархисти тогава, те са знаели и т. н. — Нищо подобно няма!

— Един въпрос, преди да приключим с периода на 20-те години: при тия сътрудничества в разни издания от 1925 до 1929 успявахте ли с доходите да се издържате? Не бяха ли минимални?

— В „Наковалня“ Полянов ми даваше сегиз-тогиз някакви пари.

— Е, стигаха ли за издръжка?

— Как ще стигат! То беше мизерия. Класическа.

(Един съвременник си спомня за заседание на Агитпропа към ЦК на БКП в началото на 1928 край Боянския водопад. Младен Стоянов предлага на Полянов да се заплаща по-добре труда на младежа, но редакторът отказва: „Не се съгласи да увеличи нищожната заплата на младия поет Христо Радевски, който бе коректор и експедитор на списанието. Впечатлението ми бе, че е стиснат и саможивец.“ Цветан Стефанов. Перо и дълг. 1976, с. 73.)

После от преводи почнах да взимам някой лев, в издателството на Игнатов, после в „Хемус“.

— Но това е вече в 30-те години...

— Да. Така вървеше.

— Къде се хранехте, тогава сте ерген?

— По разни гостилници, главно във вегетариански гостилници.

— В тази на „6-ти септември“ сигурно?

— Да. После по едно време имаше един стол на „Цар Шишман“.

— На ъгъла с „Гурко“, този ли?

— Да. Студентски стол беше. На улица „Добруджа“ имаше един стол на пощенците — и там. Но главно по гостилниците. Имаше прекрасни вегетариански гостилници.

— Вие не бяхте свързан с въздържателното движение, а заради цените ходехте там?

— Ефтино, но хубаво готвеха. Там — с Жендов, с Ангелушев, с Боян Дановски — се хранехме, главно на „6-ти

септември", военните сега го държат. Съдържателят се казваше Чаушев. Широка, просторна гостилница.

— С балкончето отгоре?

— Да. И Михаил Арнаудов идваше често. Много народ се хранеше там. На „Триядица", зад банята, имаше друга вегетарианска гостилница.

— Те са били много тогава?

— Много. И на „Раковска" имаше, където е сега разрушеното.

— Някъде до Юнион клуб?

— Там някъде.

— Мисля, че е имало и една на „Цар Калоян".

— Да, да, имаше. Защо ги унищожиха тия хубави гостилници?

РЕДАКТОР НА „РЕЛЕФ“

УЧАСТИЕ В „ЕХО“, „ЖУПЕЛ“ И ДР. ПЪРВИ КНИГИ (1929—1934)

— В спомена си за Полянов от първия том на „Живи като живите“ разкривате неговата личност и атмосферата в редакцията на „Наковалня“. А как се зароди идеята за нов пролетарски вестник, как възникна „Релеф“?

— Идеята за „Релеф“ се роди от нашето недоволство от Полянова. Той ни позволяваше да сътрудничим, но не и да се месим в списанието. Породиха се спорове. Ние смятахме, че трябва да има дискусии в списанието, да бъдат привлечени да сътрудничат и да се изказват повече хора.

— От партийния кръг или изобщо?

— Не, всякакви хора да бъдат привлечени. Прогресивни, разбира се. Илия Волен например сътрудничеше след това на „Релеф“ като безпартиен. В „Релеф“ тази цел се опитвахме да осъществим, споделял съм я с много хора. И така узря у нас идеята да си издаваме и ние вестник. С Петко Буюклиев, Ангел Тодоров, Любомир Огнянов — Ризор, Никола Ланков, Ами Бакалов и Тодор Павлов.

— Всичките са сътрудници на Полянов, нали?

— Да.

— Белетристи някои имаше ли?

— Ангел Тодоров беше белетрист. Ризор. Той не беше при Полянов, но не знам как свързахме се с него. Дълго мислихме по тоя въпрос, поискахме разрешение от партията.

— Възложиха ви партийна задача да се основе литературен вестник — или обратното — от вас излиза инициативата?

— Ние поискахме разрешение. Партията одобри идеята ни. Петко Буюклиев беше говорил преди това с Петър Георгиев. Аз тогава вече бях влязъл в движението и се занимавах с конспиративна работа. Срещах се често с политическия секретар на партията Илия Василев от Червен бряг. По-късно той емигрира в Съветския съюз и по време на култа към личността стана жертва на репресиите.

— Когато работехте с него, той на каква възраст беше?

– Млад човек. Не знам дали съм ти разправял как се запознахме с него. Като студент са ми го показвали. Беше преди атентата в „Свети Крал". Издаваше вестник „Светлина".[65] Революционен вестник, сигурно е бил на Комсомола. Илия Василев ходеше в пъстро палто. Та личеше.

– Той не беше ли нелегален?

– Не го знам какъв е бил. Но е бил навярно комсомолски деец. И един път слушам двама студенти-фашисти, имаше една такава група от юристи: Кольо Минков и др. Те после станаха държавни мъже. От тях разстреляни от Народния съд дори има. Та чувам единият да казва: — Тоя Илия Василев минава оттука, трябва да кажем на агентите да го арестуват. Това беше пред Университета на „Московска".[66]

– Те – сътрудници на полицията?

– Да, на полицията. Биеха наши студенти. Ставаха много побоища тогава между революционните студенти и фашистите. Почти всеки ден. И ето — Илия Василев иде по „Московска" и слиза надолу по стълбичките към аудитория 45. Имаше аудитория на тогавашната улица „Тетевенска", сега „Будапеща". Настигнах го, дръпнах го за ръката: — Нали вие сте Илия Василев? — Да. Какво има? — Викам му – така и така, чувам, че тука се канят да ви арестуват, внимавайте! — Той се смути, смотолеви нещо и се шмугна надолу. Не го видях повече. След години — вече по времето на „Релеф", Тодор Павлов веднъж ми казва: — Иска да те види един човек.

– Минали са повече от пет години.

– Отивам една вечер на уреченото място, срещаме се. Не мога да го позная, разбрах кой е и му разправям тая случка. – Да, вика, спомням си. — Разхождахме се. Късно през нощта, защото нелегалните срещи ставаха късно — понякога в 11, 12, 1 часа. Той много обичаше да се отбиваме в една бозаджийница на ул. „Левски", там където е сега книжарницата на художниците. Алкохол не пиеше.

– Конспиративните работи тогава в какво се изразяваха?

– Ами почти всичко, което сега се върши открито и в укрепване на властта, тогава се вършеше тайно от властта и против властта. Нелегалният живот на партията беше разнообразен като самия тогавашен живот и за всякакви неща се разговаряше. Разбира се, главното беше политическата работа на партията, на нея се подчиняваха всички останали

въпроси — и организационни, и стопански, и културни. Те са много и сега ми е трудно да ги изброявам.

Такива срещи съм имал по-късно и с брата на Веселин Андреев — Андрей Георгиев, който завеждаше Агитпропа на ЦК, както тогава се наричаше секторът за агитация и пропаганда. По-късно и той загина, както Илия Василев в СССР.

Илия Василев пишеше дълги статии — във вестниците ги даваше, с подчертаваници. Понякога една статия взима целия „Работническо дело". Полицията го конфискува и никой не може да прочете написаното. Издаде една дебела книга против ликвидаторството. Но и тази книга никой не прочете, защото полицията я прибра още от печатницата. Някой, струва ми се, беше донесъл.

— Сега как преценявате тези хора, наречени ликвидатори?

— То е много сложен въпрос. Защото това понятие, което иде от руската революция през 1905 година и нашето Септемврийско въстание през 1923 година се прехвърляше после и върху другари от времето на лявото сектантство. Известно е, че след Септемврийското въстание видни партийни функционери като доктор Сакаров например, се обявяват и против въстанието, и против нелегалната работа на партията. Тоест искаха ликвидирането на Комунистическата партия. И дори си образуваха нова организация — „Независима трудова партия". Но тя нямаше никакъв успех между работниците.

Левите сектанти вършеха необмислени работи, предприемаха се разни акции, които взимаха безсмислени жертви — някои другари се изказваха против това безразсъдство. Без да се обявяват против нелегалната работа на партията. От сектантското ръководство обаче те биваха наричани ликвидатори.

Против проявите на левосектантството в печата Димитър Найденов написа студия — незавършена за съжаление, - която със съкращения беше публикувана преди няколко години в сп. „Български журналист".[67]

Той беше голям противник на сектантството, на догматизма, на шаблона и безкултурността. И сектантството го гнетеше с насилието си над действителността.

Имаше и други такива разумни и знаещи другари, които не одобряваха сектантския курс и лепенето на етикети. Такъв беше например сътрудникът на сп. „Наковалня" - Георги Николов — Свинтила[68], баща на сегашния критик Владимир Свинтила. Спомням си веднъж дойде в клуба на

Работническата партия на улица „Позитано“ и каза пред няколко отговорни другари, които бяха там: — Аз съм марксист от младини. В Женева като студент съм слушал Плеханов. И идвам да ви кажа — предан съм на движението, болен съм от туберколоза, скоро ще умра. Но не обичам да се крия, онези, които наричате ликвидатори, казват и някои верни, полезни за партията неща.

Той имаше пред вид не ония истински ликвидатори, които бяха с д-р Сакаров, а назоваваните от сектантското ръководство с това прозвище и предани членове на партията.

— Откъде дойде това? Дали е наследство от тесняшко време?

— Отчасти от тесняшко време. Тесняците, както вече е известно, не бяха на ясно по селския въпрос, не виждаха в бедните и обедняващи селяни истински съюзници на пролетариата. А и в останалите слоеве на народа не виждаха тези съюзници. Не виждаха всичките възможни съюзници на революцията. В отношенията си със Земеделския съюз Комунистическата партия не съумя да намери разумен разговор със Стамболийски. Макар че и Стамболийски не можа да го намери. Ако политическата мъдрост беше се наложила в отношенията между комунистите и земеделците — преврат от 1923 година не би успял.

— Значи смятате, че е имало възможност.

— Аз, разбира се, не съм нито идеолог, нито политик, но така разсъждавам с простия си акъл. Пък и по това е много писано и говорено вече.

— Но сте съвременник.

— Мисля, че това бяха неизживяни тесняшки разбирания. Въпросите за тактиката и стратегията, за съюзниците в борбата.

— Но тесняците не са вършили навремето такива безсмислени действия.

— В тесняшко време ръководители са големите идеолози на партията. Макар че и те — както се каза — не са виждали ясно много неща. После има и друго — партията тогава е легална. Всичко е по-ясно и по-лесно. А в условията, когато си поставен извън законите, нещата се усложняват. Буржоазната система разполагаше с огромен пропаганден апарат, с чиновническия апарат, с военната и полицейска машина. А ние имахме само много сърчувствия и голия ентусиазъм. И с това често искахме да се налагаме на полицията. А понякога се и налагахме. Движението ни даде много безсмислени жертви.

Но ние се отклонихме. Бях почнал за Илия Василев и за неговата книга за ликвидаторството. После той — четох — пред високите места на нашето движение си правил самокритика за тази книга и за позициите си изобщо. Но иначе беше добър човек. Когато емигрира в СССР, замести го Никола Кофарджиев. Аз често се срещах с него. Но срещите ни бяха твърде къси и делови и по културни въпроси рядко говорехме. Тогава вече се занимавахме с организацията на Съюза на трудовоборческите писатели. И аз веднъж го запитах — как си го представлява той. Отговори ми, че според него трябва да бъде безпартиен — „Но какъв точно да бъде — каза, — право да ти кажа и аз не знам. Не съм мислил по този въпрос."

— Как изглеждаше Никола Кофарджиев? Какъв беше характерът му?

— Да говориш определено за характера на даден човек — трябва все пак доста време да си живял и работил с него. Моите срещи с Кофарджиев — както казах — бяха кратки и не толкова многобройни. Но впечатлението ми от него е, че беше много твърд и категоричен човек. Красив физически и не много словоохотлив. На заседанията — аз бях член на Агитпропа при ЦК на партията — се изказваше остро, убедително и без всякакви заобикалки или замазвания на въпроса. Веднъж си спомням на едно заседание твърдо разкритикува една статия на Тодор Павлов, който също беше член на Агитпропа. Стана ми неудобно за „Бача Тодора" — така викахме на Павлова — и направих бележка, че критиката можеше да бъде по-мека по тона си, макар и принципиална и твърда по съдържание. На мене Кофарджиев отговори спокойно, но също твърдо, че по такива въпроси не бива да се говори меко и че ние не сме се събрали да си правим комплименти.

Тъкмо за това време, 1929—1930, Цветан Стефанов отбелязва в спомените си: „Някои писатели, като Христо Радевски, Георги Караславов, Ангел Тодоров, които по-рано се проявяваха като външни сътрудници, преминаха на работа в редакциите на периодичните издания". — Перо и дълг, с. 141.

По-нататък в същата книга се разказва една случка, която явно се е коментирала сред левите журналисти, за да се задържи в паметта на Цв. Стефанов: „Христо Радевски, за разлика от Жендов и Караславов, не бе отсъствувал от страната и бе повече познат на полицаите. Веднъж в случайна среща един филер го арестува и заповядва на страж да го отведе в полицейското комендантство, което се намираше на ул. „Раковски", срещу къщата-музей „Иван Вазов". Там стражарят козирува и докладва: „Господин началник, тоя се опита да манифестира." Смъкват Радевски в мазето, напердашват го здравата и когато да го пуснат му подават четка за дрехи с думите: „Ти си ергенче и не бива да излизаш навардалян. Понатъкми се!" — Перо и дълг, с. 144—145.

– И тъй роди се идеята за „Релеф".

– Да, ще правим вестник. Почнахме да му мислим заглавието. И Тодор Павлов се включи в тази работа. Дълго време мислихме заглавието.

– По квартири ли се събирахте?

– Да. Из кафенетата също, по сладкарници. Най-после решихме – „Работнически литературен фронт", съкратено – „РЛФ", а го изписваме с малки букви вътре „РеЛеФ", хем ще бъде хубаво име – релеф. Нашите другари, нелегални, поискаха да видят материала за първия брой и аз го дадох на Иван Стефанов, след 9 септември академик, за съжаление вече покойник.

– Финансиста?

– Да, тогава член на ЦК. Той ми го върна и каза: – Нямат другарите никакви възражения. – След това не са го преглеждали вече.

– Как се оформихте тогава като редакция?

– Ние, които си бяхме – Ангел Тодоров, Тодор Павлов, Ами Бакалов, Петко Буюклиев, Ризор, Никола Ланков и аз. После от Чехия се върна Караславов, а Сава Гановски от Съветския съюз и влязоха в редакцията. После Топенчаров. Иван Руж почна да сътрудничи с разкази и го привлякохме в редакцията. Борис Огин сътрудничеше, той не беше отначало в редакцията, после влезе. Георги Бакалов и Жендов се върнаха от СССР и влязоха в редакцията. Голяма колегия стана.

– Имаше ли формирана редколегия?

– Нямаше ги имената, писани на вестника. Бяхме негласна редакция. Аз бях главен редактор, отговорен за пред партията. Обаче моето име там никога не се пишеше. Тогава партията – по едно време, когато почнаха много редактори да вкарват в затвора – взе решение да се турят фиктивни редактори. Това е между другото опит на немската партия. Отговорен редактор за пред полицията. Дори имаше много хора и неграмотни, които нищо общо нямаха с литературата.

Редакция специална нямахме. Събирахме се по квартирите. По едно време имахме редакционно помещение на „Кърнигрaдска", дето беше и печатницата. Беше ни го дал Белю Георгиев. Негова беше печатницата и той ни определи една стая за „Релеф". Там имахме редакция вече и се събирахме на заседания.

Към средата на 1930 г. в столицата пристига един млад автор, който веднага се запознава с редакторите на „Релеф": „Запомнил съм Радевски с кожена куртка на чекист, с необикновено пъргава походка, с постоянно желание да се присмива на човешките слабости и да се гневи от всичко" — Младен Исаев. Незабравимото. 1976, с. 169.)

— Как се изработи линията на „Релеф"? Моето впечатление е, че там е имало две течения. Защото излезе материал, който показва повече широта, не сектантско тесногръдие, а в следващия или в по-следващия брой излезе или писмо от читател, или от редакцията, че в миналия брой имаше това и това, а то не е правилно, не е така. Явно се е наложила друга позиция.[69]

— Линията на „Релеф". Първо — ние знаехме, че сме партиен орган и ратуваме за партийно изкуство, служим на партията. Този термин — партийност — сме го взели от съветската преса, разбира се. Линията на вестника се изработваше постепенно. Ние нямахме отначало точно определена програма, макар че писахме уводна статия, че сме на ясни класови позиции. Всъщност това беше един вестник не на утвърдени и авторитетни професионалисти писатели, а на автори, които сега почват, правят опити.

Разви се много критиката и самокритиката. Много се култивираше в партията това от Илия Василев.

Ние в „Релеф" се престаравахме в тая критика и самокритика. Каквато критика се получи срещу някое произведение, пускаме я. Дори в редакцията си пишехме самокритика. Някой ще рече да напише срещу дадено произведение, поощрявахме самокритиката. Имаше едни мои стихотворения — „В мъглата".

— Мисля, че са три.[70]

— Или четири бяха. И някой написа, че са много мъгляви и пр. Аз пуснах бележката. И си спомням, отидох в една шивачница, шиех си нещо и работниците ми казаха: — Абе вие там във вашия вестник — излезе нещо и го ударите още в следния брой. — Те усещаха, че не трябва така.

— Е, защо — самокритика?

— Ние го наричахме самокритика на самото движение.

— Не на авторите, а на движението...

— Тая критика не иде от буржоазните среди, а от нашето движение. Това беше хубавото, че ние позволявахме много дискусии, организирахме спорове. Споровете бяха у нас на почит. Ние законодателствувахме общо против буржоазията, но за нас вътре си позволявахме всякакви спорове.

– Това прави впечатление, затова ви попитах, дори мислех, че има две течения.

– Аз винаги държах за една по-широка линия, писал съм за Далчев, за Бешков, за другите. И винаги съм бил упрекван от някои членове на колегията, че признавам талант в тези хора. Голяма борба имаше в това отношение между нас. После, разбира се, когато дойдоха Жендов, Бакалов, повече се разшириха нещата. Тогава пуснах статията от Димитър Найденов за езика на нашия печат и затова ме свалиха. Назначиха за главен редактор Борис Огин. Но наскоро дойде 19 май.

– Това е вече 1934 година. Значи от 1929 до началото на 1934 вие редактирахте вестника?

– Да, през цялото време аз съм го редактирал, не единолично, разбира се. Колектив бяхме. Само при първите четири броя не съм — попаднах в затвора, излязох на четвъртия или на петия брой и поех пак редактирането.

– Заради някакъв материал ли ви арестуваха?

– Не, мен ме арестуваха зарад „Работническо дело". Едновременно работех и в „Работническо дело", и в „Релеф". Дойдоха — предателство някакво, печатарят казал, че ние сме редакторите — и ни взеха с Кутя Панчев, закараха ни в затвора. Таман бяхме приготвили първия брой на „Релеф".

– Къде, в Централния затвор ли ви закараха?

– Там.

– Значи престоят ви там е бил към месец, защото „Релеф" излиза един път седмично.

– Около месец. Пуснаха ме под гаранция по член седми. Тогава работниците по печата ги подвеждаха по три члена: член 7 — за възбуждане на класова омраза, член 6 и член 19 — за подбуждане към въоръжено въстание. По член 7 може с гаранция, по другите — не.

Бяха внесли парична гаранция за мен. Младен Стоянов беше наредил и от Помощната организация, от партията ли, не знам. После те са си я изтеглили.

– Отварял ли сте „Релеф" в по-късно време?

– Трябваха ми някои статии във връзка с моя книга с избрани статии. Исках да видя. Много малко взех от „Релеф" за този том.

– По какъв принцип подбрахте статиите, които влизат в него?

– Литературни, там имам за кризата в нашата поезия —

в отговор на Йордан Бадев. В „Изкуство и критика“ е печатана. Други — за преводите имам.

— Останалите са писани след Девети септември?

— Не. И след Девети, и преди това. Най-накрая имам един отдел „Първи битки“, защото те са най-слабите статии. Макар че са иначе остри, с младежки ентусиазъм, непримирим мост. Обаче майсторство, писателско, няма. И аз казвам в предисловието, че ги давам, за да се види какъв път е извървял един човек. Казвам, давам ги без поправки, тъй като не е морално да си поправяш творческата биография. В тях, печатани през времето, когато имаше цензура, се чувствува тоя задух, не си можал да кажеш всичко. Например в спора ми с Далчев, аз говоря, че има страни, където детската литература официално се издава и се поощрява. Не казвам къде са тия страни. При една среща Далчев ми каза: — Аз те разбирам какво искаш да кажеш...

— Далчев проявяваше толерантност, нали?

— Тоя спор беше хубав с това, че беше напълно толерантен. Остроумничехме един срещу друг, но той не ме притискаше: — Да каже Радевски какво разбира под тия думи „има страни“. — Той го знаеше какво е. Самият Далчев беше против фашизма.

Та в този сборник ще се публикуват някои от тези релефски статии. Има и една против Чилингиров. Друга — за нашия литературен фронт — как ние схематично и ограничено разбираме пролетарската литература. Аз мисля, че тази статия и досега има значение. Че ние много лесно класосъзнаваме своите герои — като влезе в клуба, прочете един лозунг и веднага започва да разбира — кое как е. Такава литература няма да има успех. Казвам също, че ние в своите произведения засягаме само работническата класа, един ограничен периметър от обществото. Има и буржоазия. Там стават много интересни процеси, разслоения. Ние не навлизаме в тях.

— Това е от релефско време статия?

— Да, в „Релеф“ е печатана. Като постановка си я харесвам.

— Спирането на „Релеф“ идва от 19-томайците?

— Да.

(От булеварда нахлува шум и започва да ни пречи на разговора. Дошъл е вечерният час на най-оживено движение — към пет и половина. Отвън бучат автобуси, нервни клаксони се надвикват с тях и с дрънкането на трамвая. До третия етаж звукът стига без усилие. Ние коментираме дълго и оживено обнародваната с десетилетия закъснение статия на Димитър Найденов. „Сектантството в печата“. Ръкописът е от 30-те години. Сега сме март 1979.)

През 1928 година спомням си Младен Стоянов беше в затвора по процеса на петдесет и двамата. Той беше политически секретар на партията. Аз попаднах като редактор в „Работническо дело". Беше се създало такова положение, че трябваше да бъде писан човек, който ще убеди полицията, че е редактор. Преди това, казах ти, бяха слагани неграмотни хора и вестник „Зора" излезе със статия — как комунистите използуват невежите работници и ги пращат в затвора. Станах отговорен редактор на вестника аз и на втория ден — в затвора. Срещнахме се там с Младен Стоянов и той ме пита: – Тия уводни статии в „Работническо дело" кой ги дава? – Централният комитет, нелегалният, казвам. — Тоя — каза той, – който ги пише, като че е ринал думите с лопата и ги е хвърлял във вестника. Без да мисли.

Спомням си за тия негови думи понякога, като чета уводни статии в днешни вестници.

– Дано и сегашните наши колеги се поучат от статията на Найденов, тя не е загубила актуалност. След отпечатването й се изказаха и мнения, че в нея има увлечения, тонът й е безапелационен.

– Тая статия минава покрай някои хора, без да ги докосне. Те са неуязвими. Къде те ще почувствуват! Те ще се възхитят от статията, ще кажат — браво! Но смятат че това не се отнася до тях.

Димитър Найденов винаги се е съпротивлявал вътрешно на сектантството. Но и той беше голям ентусиаст, провеждаше партийната линия, беше дисциплиниран.

– От „Ехо" махват ли го накрая?

– Обвиниха го по едно време, че дал реклама за не знам какво си. Бяха го доста злепоставили. После в „Поглед" го оставиха.[71] Жендов там беше по-отговорен от него и се стесняваше от това. Доста бяха го ошмулили.

– В „Ехо" той беше редови редактор? А кой ръководеше вестника?

– Отначало Найденов. После Жак Натан даваше направлението. Той не седеше в редакцията. Пишеше статии.

– В „Поглед" има изобилен снимков материал. Жак Натан ли го носеше?

– А не. Мисля, че от чужди списания го взимаха. Но не съм работил там и не знам от близко работата. Издаваха календари, по подражание на старите червени календари. Веднъж Найденов ми поиска стихотворение. Написах го. И той ми праща по едно момче от печатницата — живеехме тогава с Ангелушев на „Патриарх Евтимий" — отговор в същия

стихотворен размер. Нещо в смисъл: „Христо, харесвам ти стихотворението, обаче и цензурата ще го хареса и полицията ще конфискува календара. Та, ако искаш да го поправиш.“ И аз го поправих.

А статията на Найденов, заради която ме свалиха от „Релеф“, беше „За езика на нашия печат“.

Лятно време вестниците спираха. През есента, вече се бях завърнал, един ден Жак Натан идва в печатница „Радикал“ на улица „Узунджовска“. Горе имаше една мансарда, на която прав не можеш да стоиш, толкова ниска. Жак тогава ръководеше печата на партията. Подавам му я: – Жак, ето една статия за следния брой. — Найденов имаше почерк по-четлив от печатни букви. Жак присви по обичая си очи, прегледа я, сви я и я тури във вътрешния си джеб: – Ще я разгледаме в „Звезда“ и ще я публикуваме. — Как ще я дам, тя е за „Релеф“ писана! — И се сборичкахме, аз я измъкнах от джеба му, взех я и я поместих във вестника. Тогава излизаше „Звезда“[72] на Георги Бакалов. В редколегията бяхме Жак Натан, Марин Гешков — не този, който беше зам.-министър на просветата, а друг, беше член на Политбюро, Сава Гановски и Иван Стефанов.

Добре, ама на втория или на третия ден след излизането й, виждам Жак на „Солунска“, близо до сградата където е сега нашият Съюз и той ме посреща с думите: — Нашите горе искат да напишеш отговор. — Как ще напиша отговор? Аз съм я поръчал, аз съм напълно съгласен със статията. Не мога да напиша.

След една седмица — пак: — Трябва да се отговори на статията. — Аз не мога — казах.

Идва Жак след два-три дена: — Понеже ти не щеш да напишеш, поръчаха ми аз да отговоря. А преди това, като излезе статията на Найденов, отивам при Георги Бакалов: – Поздравявам те за тая статия. Чудесна статия! Фабиус – това е Найденов, нали? — Да. Ти ме поздравляваш, ама отгоре . . . — Той се сепна: — Е, казва, там не зная . . .

След дълги разговори и разправии ме снеха от „Релеф“.

— Нали тогава е нелегална партията? Къде правехте обсъжданията?

— На разни места. Не си спомням точно. Защото ние всички бяхме легални, отсъствуваха нелегалните. Жак представляваше нелегалното ръководство.

(Статията на Найденов очевидно е развълнувала журналистите от левия печат. Цветан Стефанов разказва: „През 1933 г. Печатният комитет устрои съвещание по езика на партийните и прогресивни периодични

издания. То се състоя в партийния клуб на площад „Позитано“. В него участвуваха журналисти от почти всички наши вестници. За повод послужи излязлата във в. „РЛФ“ статия, автор на която беше Димитър Найденов. Той бе голям поборник за културата и езиковата чистота в печата... В изнесения от него доклад той приведе много отрицателни примери... Много ми допадна, когато бичуваше „революционното“ фразьорство“. — Перо и дълг, с. 145.)

Свалиха ме и за коректор на „Работническо дело“ ме туриха. – Мен ме боляха очите. Казвам, коректор не мога да бъда, ще правя много грешки. — Излизаше тогава една притурка на „Ехо“ — „Неделно ехо“. Станах й редактор.

– Отделна притурка или страница?

– Хумористична и литературна страница.

– Как ви съобщиха за свалянето?

– Жак ми съобщи.

– Пред всички ли?

– Разбира се. Освобождава се поради тия и тия грешки.

– Казвате, че са ви поставили редактор на „Неделно ехо“, но това е пролетта на 1934, а след превратa през май властите спират всички партийни вестници.

Не знам колко броя излязоха и го спряха. Излизаха само официалните, правителствените вестници. Спряха целия наш работнически печат, а също „Пладне“, „Независимост“-ите,[73] „Знаме“ на Демократическата партия, „Радикал“ и др.

– Казвате, че с Жак Натан не сте разговаряли за тези неща след Девети септември?

– Не съм говорил с него за ония времена. Според мене няма защо. Имаше по-отговорни работи. След Девети септември се срещнахме с него, но той стана професор, в други среди се движеше. Почти не се виждахме. По-късно се сприятелихме с Таня, неговата дъщеря. И със зет му Иван Пауновски.

– Аз мислех, че с Таня сте се сприятелили покрай баща й.

– Не. Даже ме каниха, получих покана, когато се женеха Таня и Иван и от страна на Жак, и от страна на Ивановия баща, защото с него сме вършили конспираторска работа като комсомолци. Но не можах да отида на сватбата. С Таня се запознахме като стана съпруга на Иван Пауновски.

– В тоя период — от май 1934 докъм края на 1935, когато почва „Кормило“, вие само с „Неделно ехо“ ли се занимавате? Или има и друго? Впрочем, „Неделно ехо“ спира през юли 1934.

То не знам колко време беше. Това ми е била работа-

та... Не си спомням точно по това време, може да съм сътрудничел на други наши издания.

(Името на Радевски се преплита и в една от характерните за този период „улични акции". Тя е станала след неговото отстраняване от „Релеф". Цветан Стефанов припомня още една проява на поета, за която той самият не си спомни, не изтъкна своето участие: „В противовес на топтанджийското отричане на уличните акции, към което се придържаха ликвидаторите, говори и честването на Първи май 1934 година, с чиято подготовка и провеждане съм отблизо запознат. В един от предшестващите дни секретарят на градския комитет на БКП Владо Георгиев – счетоводител на издателство „Ехо", посмъртно произведен в чин генерал — свика на заседание над боянските гробища Веселин Марков, Христо Радевски и мен, за да планираме митинга и манифестацията." — Перо и дълг, с. 150—151.)

— Във вестника за защита на Георги Димитров, „Вик", издаван от Тодор Генов, не сте ли сътрудничил?

— Сътрудничил съм, но с някакви бележки, не помня.

— С псевдоними или подписани?

— И това не мога да ти кажа. Но съм ходил в редакцията, сътрудничил съм.

— Псевдоними употребявахте ли?

— Много. С псевдоними главно се пишеше. Аз имам може би 40—50 псевдонима. Не ги помня. Иван Богданов ми писа и му направих един голям списък. Много от тях са случайни хрумвания. Например през време на „Жупел",[74] понеже бяхме в една печатница заедно Гец (Караславов) или Жендов ми кажат: — Напиши нещо! Трябва набързо да се запълни половин колонка. Името си никога не пишехме. На бърза ръка измислям някой псевдоним, който после забравям. Не смятах, че някой ден ще го търсят...

— Веднъж споменавахте за архитект Христо Берберов и дружбата ви с него през тези години. Къде беше неговото бюро?

— На улица „Левски", между „Бамбука", зданието на Гендович, и сегашното Министерство на транспорта. Там трябва да се тури възпоменателна плоча. На това място се учреди Съюзът на трудово-борческите писатели. В работната стая на Берберов заседавахме, след като съдружниците му си отидеха.

— Той присъствуваше ли на тия заседания?

— Да. Той се числеше към нашия колектив, макар че не пишеше. Беше изцяло вътре.

— Писа ли някой подробно за Съюза на трудово-борче-

ките писатели? Историята му, спомени за дейността му.

– Мнозина пишат спомени, но допускат и грешки. Иван Мартинов пише, че Георги Бакалов бил председател, а председател нямаше, пък и Георги Бакалов не беше тука, когато избирахме ръководство. Секретар беше Димитър Хаджилиев. Искахме безпартиен секретар. Управителен съвет имаше.

– Мнозина ли бяха в съвета?

– Сега не си спомням колко души бяха. Ламар беше като представител на групата на анархистите. Жендов беше, Дим. Хаджилиев и др.

– От земеделците някой имаше ли?

– Гьончо Белев. Той минаваше за земеделец тогава. В Съветския съюз имаше лозунг за „орабочване" на литературата. Решихме и ние да ги последваме. Включихме Маня Габровска, която пише разкази. Един вид като представител на работническата класа.

– Тя беше работничка, така ли?

– Не беше. Но един вид — по-трудов елемент, начинаеща. И още някой такъв имаше.

– От сегашно гледище как ви се струват взаимоотношенията вътре в левия литературен свят, а също — връзките между левите литератори и останалите кръгове с различните им нюанси?

– С проста и кратка схема много трудно може да се определи това нещо. То е много сложен процес в развитието на литературата ни през тия десетина-петнадесет години. И процес в развитието на всеки един от нас. Във възгледите му, в отношенията му.

Вътре в нашия революционен фронт, дето бяхме единни идейно и политически, разбира се, имаше много различия. Аз съм ти казвал и друг път. В самия „Релеф" ние не бяхме единни по много въпроси. Споменах, че много ме упрекваха, задето признавам талант на писатели като Далчев, на художници като Бешков. И задето ходех често при Орлин Василев, той беше секретар на Народната библиотека — значи ходя при буржоазен писател, в буржоазно учреждение.

– Тогава така ли го смятаха Орлин Василев? За буржоазен?

– Така беше. Той все пак служи там официално. И наистина беше много сложно положението. Но, общо взето, ние имахме сектантски позиции понеже и курсът на партията беше такъв, нашата съзрялост беше дотам достигнала. А отношението към другите леви групи като анархистите например също така бе много сложно. С групата на анархистите

имахме много остри спорове, схватки, които бяха твърде често и лично възване. Ламар пишеше, че ние сме чиновници, понеже изпълняваме указания на партията.

— В „Мисъл и воля“ ли?

— Не, в „Новис“[75]. Много пъти сме имали такива престрелки.

(И Ламар си спомня за това време и споделя много по-късно: „Рекох веднъж на Славчо Васев: попитай Христо Радевски защо ме ненавижда. И Славчо го попитал, че се върна с отговор, не можели да ме понасят, че съм ги нарекъл „чиновници“.“ — М. Тошков. Ламар. Литературна анкета. 1977, с. 65.)

А, от друга страна пък, имаше един вестник „Мисъл и воля“[76] на Георги Жечев, който беше анархо-синдикалист, както се наричаше. Те с Ламар не се погаждаха. Когато правехме Съюза на трудово-борческите писатели, Ламар каза: — Оставете го тоя скептик. — И Жечев мисля, че не влезе в съюза ни.

— Какъв беше този вестник?

— Воюваше против войната, отпечатваше често позивите на Ромен Ролан. Георги Жечев знаеше френски, живял е в Париж. Обаче не пропускаше случая против нас да каже нещо. Аз имах няколко спорове с Димитър Панов[77], един критик от тоя вестник.

От друга страна, ние вече имахме известни връзки с ориентиращи се към нас писатели като Людмил Стоянов.

— В кое време усетихте това?

— Не мога да ти кажа годината точно, но Людмил Стоянов започна да публикува в „Пладне“. И в другия печат излизаше с протестни статии, — „Защо искам да емигрирам?“ и др. Взе да се мярка из нашите среди. И когато започнахме акция срещу готвения закон за печата, ангажирахме доста хора, дори мисля, че Писателският съюз излезе с нещо. Това беше полицейски закон. Ние правихме събрания. Идваха печатари като Плочев. Людмил Стоянов редовно идваше.

Той участвуваше в литературни четения, които устройваха главно въздържателните организации. Но те бяха демонстрация на прогресивната наша интелигенция. С Никола Фурнаджиев имах лични връзки, макар той тогава да беше в Цариград и само понякога си идваше. С Петканов например имахме известни връзки, с Георги Цанев, Магда Петканова, с Константин Константинов аз имах лични хубави отношения. Всичко това беше между нас много сложно и тия отношения с отвъдните, както ги наричахме, писатели бяха

лични. После, когато вече след 19 май се взе курс за разширяване базата на нашето влияние, на нашата работа, тогава дирехме всички писатели, освен откритите фашисти. Такива бяха указанията на партията. След 1942 година бях привлечен в Отечествения фронт — Димитър Халов ми беше шеф — за работа сред интелигенцията. Всичко това вече беше на много широка политическа основа. Настъпи тежко време, трудно можеше да се публикува. Дори партията тогава имаше решение — Сава Гановски ми го предаде, — че можем да сътрудничим във всички буржоазни издания, само не в открито фашистки и антикомунистически като „Зора", „Слово", „Свободна реч". И аз сътрудничех. Дора Габе издаваше списание „Прозорче", там печатах. В списанието — забравих как се казваше — на учителите сътрудничех и бях по едно време коректор[78]. Някои пишещи сектанти постоянно ме упрекваха. Където им изнасяше, признаваха решенията на партията, но понеже те не можеха да сътрудничат навсякъде, хвърляха стрели.

— Сава Гановски навярно е предал това решение и на тях, както на вас?

— Сигурно. Теоретически през последните години на фашизма ние имахме по-друго отношение, правилно, към писателите-демократи, към цялата демократична литература, която по-рано не признавахме поради нашите сектантски позиции. А трябваше да се опрем на нашите големи писатели, като се почне от Вазов.

Тогава се издаваха листове, беше модата на юбилейните листове. Там е проявено вече това ново отношение, широко, към литературните явления, към отделни писатели. В тия листове ние, тъй наречените кормиловци, качественици, не участвувахме, тъй като не ни привличаха. Издаваше ги другата група. Те бяха оторизирани от партията. Ние бяхме изключени. Тогава вече се е образувала и партийната група — писателска, на която, както казват, аз не зная, секретар е бил Никола Ланков. На мене ми направи впечатление неотдавна, че Николай Христозов в своя доклад накрая каза, че сега, тая есен, 1979, ще се чествува 50-годишнината от създаването на писателската партийна организация, която основали група млади ентусиазирани пролетарски писатели, начело с Тодор Павлов, и там решили да издават вестник „Релеф". Около „Релеф" всичките бяхме комунисти, нашият вестник беше партиен, той излизаше с благословията на партията, макар че пари не ни даваха. Ние кърпехме както можем.

— Значи вие субсидия не получавахте?

— Никакви пари от никъде!

— Свои пари ли събрахте, за да почнете?

— На кредит. Основа се фонд „Релеф“ и работниците, читателите, събираха пари. Както имаше фонд „Работническо дело“, фонд „Новини“. Пращаха пари за вестника. Защото имаше конфискации, които скъпо ни струваха. И така го издавахме. На кредит, кърпехме.

А партийна организация не е имало. Един сборник ще издават сега — спомени от онова време, за „Релеф“. Аз отказах да напиша. Понеже, казвам, за един период съм изключен от партията и нямам, смятам, право да говоря от името на партията за този период. Искам да говоря с Христозов — партийна организация не е имало. Не зная защо навикнахме да фалшифицираме дори събитията, на които сме свидетели. Ето например на първата страница на сп. „Пламък“ пише, че е основано от Гео Милев. Нашето списание „Пламък“. Когато аз съм го основавал и знам, бях секретар на Писателския съюз. Дори писах писмо до Пантелей Зарев преди две-три години. Не ми се отговори. Нищо общо няма Гео Милев с нашето списание, нито това „Пламък“ има нещо общо с Гео Милев, освен това, че неговото беше революционно списание, и нашето — също. Но целият наш печат, всичките ни издания са революционни. Значи ли, че всяко от тях е основано от еди кого си в миналото? Единствено „Ново време“ има право да се нарича така. То си е „Ново време“ на Димитър Благоев и на неговата партия орган. Списанието на Гео Милев не беше на някаква организация орган, то си беше на Гео Милев. А нашето списание е орган на един съюз. Гео Милев преди всичко не беше член на никакъв съюз. „Работническо дело“ има право да се нарича наследник на „Работническо дело“, защото е наистина същият орган.

— Тогава писателите-комунисти къде членуваха в партията?

— Членувахме си всеки в своя район. Аз даже бях член на районния комитет.

— На кой район?

— На Втори софийски район. Бях — както вече казах — и член на централната агитпропска комисия при ЦК. Тя се ръководеше от брата на Веселин Андреев, Андрей Георгиев. В нея членуваха Никола Кофарджиев, Тодор Павлов, Марин Гешков, Петър Станчев. Той беше секретар на Комсомола.

По-късно, след 1931 година, се създаде партийна орга-

низация около вестник „Ехо“. Там всички членувахме, хората от изданията бяха обединени. И където имаше опасни акции, все нас пращаха — групата на „Ехо“.

Тогава често се срещах с политическия секретар на ЦК Илия Василев. За целия литературен печат бях пред партията отговорен. До убийството на Кофарджиев в 1931 година.

Тогава ми казаха да се крия, аз обаче не се крих. Арестуваха ме и ме пуснаха, но съжалявали. И ми казаха другарите да отида някъде в провинцията, временно да се скрия. Не се скрих и не ме и дириха.

— А кога ви арестуваха тогава?

— В същата нощ на убийството на Кофарджиев. Намерили в него едно тефтерче. Казах ти — бях член на централната агитпропска комисия. Той си имал в тефтерчето записани разни комисии.

— Незашифровани?

— Там е работата, че в нашата комисия всички си имахме псевдоними. Аз другите не помня, но моя псевдоним беше Александър. — Обаче един от началниците в полицията, Драганов, ми посочи списък: — Ти си член на една комисия, ето виж, пише Хр. Р.

Бях в едно такова положение, както казва Бешков — от страх, та станах храбър. В такива моменти човек става много съобразителен. Забелязал съм, понякога храбър и съобразителен, а понякога съвсем се обърква. — Господин Драганов, — казах — аз първо не съм член на тая партия, Комунистическата, аз съм член на Работническата партия. И, казвам, как мога да бъда в тая комисия? В Работническата партия аз развивам дейност в печата. — Знам, казва. — И сигурно са мислели да ме привлекат, да говорят с мене. Аз така предполагам, иначе не мога да си обясня как може да попадне там моето име. — За него беше убедително това, че е записано Хр. Р. Значи, ако съм привлечен вече, ще имам и аз псевдоним. И минах така леко.

— А други?

— Те бяха нелегални повечето от тях. Тодор Павлов с псевдоним.

(За този период Караславов отбелязва: „Ние с Христо Радевски изграждахме пролетарския литературен фронт с помощта на Централния комитет на партията, който тогава беше в нелегалност, както и на легалните негови функционери Аврам Стоянов, Начо Иванов, Асен Бояджиев и др.“ — Ст. Коларов. Г. Караславов. Литературна анкета. 1978, с. 107.

За арестуването на поета през 1931 споменава и Цветан Стефанов: „В Дирекцията на полицията попаднах в един арест с Петър Богданов — лесовъд, Златю Арнаудов — студент по цигулка, Марко Гигов — чантаджия и поета Христо Радевски.“ — Перо и дълг, с. 122.)

— А кои писатели смятахте за фашисти? С които не може никаква работа да се върши?

— Това понятие фашист много лесно го лепяхме на всекиго. Обаче фашистите си бяха определени. Да кажем един Йордан Бадев. Когато ние му казвахме, че е полицай той открито си пишеше: „аз съм с държавната сила". По едно време ние смятахме определено за фашист Владимир Полянов. Той винаги е имал едно доста съмнително, колебливо поведение. А след 19 май зае отговорна работа — шеф на цензурата стана. Той написа един роман „Слънцето угаснало". Много песимистичен. По него ние имахме дискусия и в „Релеф" има статия — смятахме го за фашистки роман.

Големи творчески личности нямаше, които да смятаме за фашисти. Те не се противопоставяха на фашизма, виждахме че се приспособяват. Като Елин Пелин, Николай Лилиев, който е неутрален човек. Обаче нас ни дразнеше много това, че те не излизат по никакъв начин да проявят несъгласие с тия безобразия, които ставаха в нашата страна, както например направи един Асен Златаров. Той, без да е комунист, пишеше статии. Но, разбира се, на едно събрание след Девети септември, когато станаха да обвиняват такива писатели като Багряна, като Лилиев, Константин Константинов, като Стоян Загорчинов, че не пишат сега през наше време статии за войната, за Съветския съюз — изобщо, че не участвуват активно в обществения живот със статии, главно с публицистика, аз излязох и ги защитих. Те бяха много смутени. Някои от тях — Загорчинов, Константинов, Лилиев — ми благодариха за това. Лилиев, собствено, не идваше по събрания, но са му казали. Станах и казах: — Тези писатели не са публицисти. Имаше в нашата литература писатели-публицисти, какъвто беше едно време Йордан Бадев, всеизвестният, какъвто съм аз например, Караславов, Страшимиров, Стилиян Чилингиров, обаче, казвам, аз не знам Лилиев да е излизал да вземе отношение по обществените въпроси през фашистко време, да се приспособи, за да го обвиняваме сега, че фашистите хвалеше, а пък нас не хвали. Нито Багряна.

— Тя една политическа статия не е написала.

— Тя излезе с една статия, при това беше просъветска, за някакъв куклен театър ли, беше хубава. Ана Каменова например излизаше. Пишеше често във всекидневника „Свободна реч" по въпроси на литературата и културата.

Та — защо сега от тези хора искаме да изменят своята творческа природа, попитах, и смятам, че бях прав.

— А към Фани Попова Мутафова през 30-те години какво отношение имахте?

— Като към фашистка. Тя самата беснуваше просто. Имаше един Съюз на европейските писатели, прохитлеристки съюз. В България тя беше представител. После нейният мъж, Чавдар Мутафов. Той също. Открити фашисти. Те не криеха това. И тя написа една статия, в която обвинява Дора Габе и Елисавета Багряна, че не взимат активно участие в изграждането на новия ред в Европа.

— Това през войната или преди още?

— Не помня по кое време.

— Активността на Чавдар Мутафов в какво се проявяваше?

— С поведението му. Статии аз не помня дали е писал. Той пишеше много компетентни статии за изложби. Белетристиката му беше една чудата. Има роман „Дилетантът". Не знам как изглежда това сега, може да е интересно, ако го прочете човек. Обаче той си беше свързан много активно с официалните реакционни среди.

— Това е все пак едно общо впечатление, спомняте ли си някой случай?

— Например, Ангел Тодоров разправя — направили му обиск и му взели съветски книги. Тогава се получаваха някои книги. И той отишъл после в полицията да си ги иска. Те му казали — отнесли се въздържано, защото не е имало нещо около него в момента: — Дадохме ги на един писател. Той се заинтересува да ги прочете, Чавдар Мутафов. Идете у него и си ги вземете. — Той отишъл и Чавдар Мутафов му ги дал. Почнали да спорят. Чавдар Мутафов изразил своята солидарност с полицията. Мисля, че това не е невинно.

Макар че след Девети септември аз съм защищавал Фани Попова. Беше дала разкази в „Народна младеж". Написах положителна рецензия за издателството. И винаги получавах от нея благодарствени писма, обаждаше ми се по телефона. А дори не съм научил кога е починала.

— Имаше ли благодарност към вас за тая защита?

— Разбира се, винаги проявяваше внимание. Пращаше ми тука книгите си, всяка година — поздравителни картички. Беше ми, тъй да се каже, благодарна за подкрепата. Но тази подкрепа аз ѝ дахох, защото смятах, че тя самата е разбрала своята грешка.

— Към Йовков какво беше отношението на вашия кръг?

— Нашето отношение към Йовков беше такова: той е консервативен писател. Но моето лично отношение, аз ти ка-

зах. Когато почина, написах за него спомен. Запознал съм се в „Хемус“ с него. Аз лично четях с удоволствие произведенията му. Но трябва да призная, че моят предпочитан белетрист е Елин Пелин. И сега ми е по-приятен. По-близък ми е. Йовков е романтик, той рисува по-далечни времена. Елин Пелин просто като че ли описва моето село. Той е по-плътен, по-стегнат. Йовков е по-разлят, в него има и спорни места.

— Целият другарски кръг около вас отрича тези писатели. А вие ги четете с удоволствие. Това не ви ли смущаваше?

— Мене това нещо ме е смущавало. Аз съм смятал винаги, че това са големи автори и винаги те са били образец за мене как трябва да се пише. Обаче съм смятал, че те не виждат правилно живота, че не са могли да съзрат социалистическото движение, да се приобщят към него и да станат негови певци. Това ме е карало да ги упреквам в себе си. Приемал съм ги като хора, които недостатъчно разбират обществения процес.

— А Подвързачов как се проявяваше и вие какво отношение имахте към него?

— Отзарана ми се обажда една жена, пише дисертация за Подвързачов. Банчо Банов я изпратил. От Подвързачов какви впечатления? Виждал съм го на улицата и съм се запознавал един път в издателство „Игнатов“ с него. А колкото до творчеството му — писал съм едно предисловие към избраните му произведения и там съм казал каквото мисля. Специално с изследване на Подвързачов не съм се занимавал. Приятелство с него, разговори не съм имал.

— Очевидна симпатия има у вас към него и аз дори мислех, че сте приятели.

— Симпатията ми към Подвързачов идва от неговата сатира. От това, че е майстор на стиха. Лилиев, Дебелянов и другите са му казвали Бащата. Той е бил и редактор на списание „Звено“ едно време.

— 1914 година.

— Той е първомайсторът на новия български стих. Любен Любенов е писал една статия в „Септември“ за дактиличните рими в нашите класици. Не споменава дори за Подвързачов. Викам им на поетите там — Найден Вълчев, Вътьо Раковски: — Вий не знаете ли, че съществува Подвързачов? Той е първомайсторът на дактиличната рима, на вътрешната кръстосана рима. — По-майстор е от Дебелянов и от други. Той е наистина виртуоз на стиха. Стихът му изглежда уж малко бавен, не е стремителен, както у Дебеля-

нов, Смирненски, Лилиев. Голям майстор. Особено на хумористичното стихотворение. Той беше политически консервативен, но най-страшната присъда над тоя свят, който поддържаше, е произнесъл той в своите сатирични стихове. С басните си, с фейлетоните си. Дали е имал някаква програма за социално преустройство не знам, обаче се боеше от комунистите.

— В какво се проявяваше това? Пишеше ли?

— Има басня против един прогресивен писател. Не е като Бадев така злостно — всеки ден против комунистите, с това той не се занимаваше. Гьончо Белев ми е разправял — в кафене „Кристал" на съседната с Подвързачовата маса младежи говорели нещо, от което се разбирало, че се занимават с конспиративна работа, с позиви. И той се обърнал: — Господа, идете по-настрани, не ми е удобно да ви слушам. — Ако беше някой друг, щеше да се заслуша и веднага да иде да ги предаде. А той с такива работи очевидно не се е занимавал. Той беше, мисля, нравствен човек.

Почва като социалист. Георги Кирков го е напътствувал, казвал му е как да пише. Обаче изживял е като малък някакво голямо потресение.

— В печата да сте полемизирали с него?

— Не, никога.

— Къде печаташе той?

— В „Демократически сговор", в „Зора" не знам писа ли, особено много сътрудничеше в хумористичния вестник на Райко Алексиев.

— „Щурец"?

— Да, „Щурец". Пишеше там басни.

Столичните журналисти му издадоха в един том баснite и отделно стихотворения.

— Той приживе е издал само една книга — „Как дяволът чете евангелието". Нищо повече.

— Да. И мисля две книжки за деца. Христо Цанков Дерижан приготви една антология на българската поезия, издаде я Министерството на просветата[79]. Там всеки си сочи данните. Той пише: — Отделна книга не съм издавал и надали ще издам. — Тогава още не беше издал. — Страх ме е някой критик да не ме хване за яката и да каже: „Приятелю, ти мислиш, че да пишеш стихове и да подвързваш е едно и също?" Издадоха му баснite след смъртта му. Не знам дали са всичките, може би не са. Има прекрасни разкази в стихове — „Разказите на Кючук Хасан". Мъдри работи.

Когато Йовков почина, Светослав Минков организира

един лист, там писах и аз някакъв спомен. Подвързачов току-що беше починал, оставил малко преди това една статия против Балабанов. И Минков я помести в тоя вестник. Доста заядлива нещо за театъра беше.

— Каква връзка имаше това с Йовков?

— Никаква. Просто посмъртно останала. Или пък да не беше по повод Йовкова пиеса? Не помня точно[80].

(Само преди десетина дни сме се върнали от лятната почивка край морето. В този първи разговор отново в София, 25 септември 1979, с тревога коментираме болестта на Тодор Боров. Получил е атака от язва, лекарите от Пирогов са загрижени. Но опасното е минало — вчера го изписаха.)

— Вие откога се познавате с Тодор Боров? Близостта ви е отпреди Девети септември още, нали?

— Разбира се, познаваме се отпреди Девети септември. Спомням си първия разговор с него — той беше се върнал от интернирането в Лом.

— Значи това е още 1929.

— Разправяше как са го изпратили там. Кой ни е запознал — това не мога да си спомня.

— Вие знаехте, че има такъв човек в Берлин, за Нарстуд?

— Бях чувал за него. След това той почна да издава свое списание . . .

— „Българска книга", през 1930.

— Да. И ми го даваше.

— Значи вече сте били доста близки.

— Срещахме се. У тях съм ходил, канил ме е в къщи. И особено като стана библиотекар на Земеделската банка. Светослав Минков там работеше като негов помощник. Отбивах се много често.

— Списание „Българска книга" как се възприемаше от левите среди? На вас харесваше ли ви, какво впечатление ви правеше тогава?

— Много ми харесваше. От другите как се е възприемало не мога да ти кажа.

Ние издавахме по същото време „Релеф". Боров сътрудничеше. Да, мисля, че ни е давал статии. Когато образувахме Съюза на трудово-борческите писатели, той активно взе участие.

— Член беше ли на този Съюз?

— Да. Дори в първата книжка на списание „Фронт" — ние почнахме да издаваме орган на Съюза, макар че той не беше още утвърден от Вътрешното министерство — имаше

статия за Ботев от Тодор Боров. От втория брой го обърнахме на вестник[81]. Отначало Ланков беше редактор. Останалите членове на редакцията бяха безпартийни — Мицо Андонов и други. Но Ланков се чувствувал неудобно сред тях и беше принуден да напусне. Тогава стана Жендов редактор. Колко броя от „Фронт“ излязоха не помня. След като от Вътрешното министерство не ни завериха устава, ние се саморазтурихме и вестникът спря.

Боров и Жендов бяха много добри приятели от Берлин. В определен ден от седмицата се събираха заедно — тъй наречената берлинска компания. Събирали са се на вечеря у някого от тях. Имаше един инженер, Крушо Драгов, мисля че се казваше. Жена му Ана, учителка по литература, Александър Жендов, Борис Ангелушев, Тодор Боров, Иван Стефанов, Тодор Владигеров, Матвей Вълев, сестра му Емилия Вълева, заболекарка, изобщо всички, които са се учили в Берлин. Кръгът не беше много широк.

— Не канеха ли и външни хора?

— Не. Жендов ми е казвал, че там си говорят на немски език. Мен много ми харесваше тая традиция.

— А след това по време на войната виждахте ли се с Тодор Боров, някакви литературни или политически въпроси да сте обсъждали?

— Отбивах се при него в библиотеката — тя ми беше на пътя, до Народния театър. Ходил съм, разбира се, и по работа при него. Давал съм му марки от помощната организация, от партията. Взимал съм и книги от библиотеката. Превеждах Шчедрин тогава. И дори, като си прочиствах книгите, намерих едно томче от Шчедрин, забравил съм, не съм го върнал. Отделих го — къде сега да го върна? Библиотеката не съществува.

Когато превеждах „Герой на нашето време“, срещах много непознати думи. Князът, бащата на Бела, се връща със своите уздени от някъде. Какво е това „уздени“. Взех всички преводи — от Андрейчин мисля и от други, от Георги Жечев също — за ученици. Един го превел „своите хора“, друг — както намислил. Аз исках точно да го дам. Мислех, че идва от „узды“ и ще значи хора, които тимарят конете на княза. Обаче Тодор ми каза: — Тука има една стара енциклопедия, руска, многотомна.

— Предреволюционна?

— Да, много стара. Вкара ме някъде и каза: — Търси тука. — Тая дума я намерих там.

— Сигурно е старо понятие от помешчинските времена

— „Уздены" — това са разкрепостени хора, които си остават верни на княза и са негови приятели, придружават го. Такива са съществували преди 70 години — 70 години от времето, когато е съставяна енциклопедията — мисля така пишеше в нея. Като негова свита, тъй да се каже, но доброволна. Оставих го в текста „уздени" и го обясних под линия. У нас няма такава дума.

— През 30-те години към Боров се отнасяхте като към комунист?

— Наш човек, разбира се. Винаги го смятахме свой човек.

— А след Девети септември, когато вие станахте главен секретар, той идваше ли в Съюза на писателите, нещо да сте работили заедно?

— Не! Никога. Боров никакво участие не е взимал в Писателския съюз — нито на събрания идва, нито нещо друго. Само фигурира в Съюза. Не помня да съм го виждал. Той е влязъл в Съюза сигурно, когато мнозинството са влезли след Девети септември. Не е правил и въпрос вероятно.

„КЪМ ПАРТИЯТА" (1932)

— През тоя период замисляте и издавате първата си книга. Това ваше намерение ли беше или ви подтикнаха от партията?

— Разбира се, мое намерение. Но преди това издадох някои преводи из съветската поезия и малката хумористична книжка „Ний сме правова страна".

— Тия книги конфискувани ли бяха или са разпространени?

— Някъде може би са конфискувани. Тогава беше така — на местна почва взима инициатива полицията. Но централно нареждане нямаше. Впрочем за „Към партията" имаше. Дори преди известно време Стоян Стойменов ми прати нареждането на Дирекцията на полицията — „Да се конфискува „Към партията". Срещу автора да се заведе дело."

— Как отървахте книгата?

— Тя беше изнесена от печатницата, много другари бяха я взели. Не помня как я изпокрихме, но запазихме екземпляри.

— А полицията не отмени ли конфискацията?

— Не! Книгата беше иззета, но само където я намерят. Не помня дори в какъв тираж бяхме я пуснали. После сле-

дателят ме освободи, не отидох в затвора, нито ме съдиха, но полицията пак я прибираше, дето я открие.

С Караславов след 19 май 1934, като видяхме зор за пари, разпращахме на другари свои книжки, които ги продаваха и ни пращаха сумата. Един от тия наши „пласьори“ беше Никола Вапцаров. За пръв път тогава чух това име.

– Той е бил тогава в Кочериново.

– Да. Ние замислихме библиотека „Релеф“. Издадохме десетина-петнадесет книги. И моята първа сбирка излезе в тази библиотека. Там се появиха „Клуб и фабрика“ от Ангел Тодоров, „Двубоят“ от Кръстьо Белев, „Трудовоспътническа литература“ от Тодор Павлов, разкази от Караславов.

– Мисля че и „Село Борово“ на Крум Велков.

– Да. И още няколко.

– Ако не се лъжа и Хаджийски е предлагал „Авторитет, достойнство и маска“ за тая библиотека, но не е била приета.

– Не помня дали е предлагал. Давал ми е да чета, но за библиотеката не ми я е предлагал Хаджийски. Понеже с библиотеката се занимаваше тогава — особено финансово – Караславов, може на него да я е предлагал. За модата книга ми даде — да си кажа мнението. На едно място имаше против евреите. Казах му да го махне. И други някои бележки. Аз, викам, нищо не разбирам от история на модата, тъй че не го смятай за компетентно мнение. — Значи мога да смятам, че книгата сега е освободена от грешки. — Не, не го смятай! Моето мнение нищо не значи. Аз ти казах за антисемитизма, а другото недей мисли, че е безпогрешно.

– Първите ви книги в какви тиражи излизаха, ако си спомняте?

– Навярно по 2—3 хиляди, не мога да ти кажа точно. Не се пишеше тогава тиражът. Малки тиражи.

– А къде се печатаха?

– Може би в същата печатница, където и вестникът. Знам, че антологията на съветската поезия се печата в печатница Овчаров — една малка, но чиста печатница.

– Как посрещнаха „Към партията“ колегите ви?

– В буржоазния кръг — с мълчание. Никой. А от нашите – във Видин имаше някакъв кръжок и там са я обсъждали. Пантелей Зарев правил доклад и ние поместихме част от него в „Релеф“. После мисля, че имаше някаква рецензия. Посрещна се — да речеш възторжено — не, но не и от-

рицателно. Отрицателни критики не съм чел, но критиката не ѝ обърна внимание.

— Мен ме интересува не само критиката, но и в разговори?

— В нашите среди се посрещаше добре. Бакалов писа статия доста положителна, бих казал, възторжена. Дори казва там нещо за по-висок етап от Смирненски, което не е вярно, разбира се. Други критики не помня.

— Не усещаха ли критиците, че излиза значителна книга?

— Първо, тя не е значителна. Но не, не са водени такива разговори. Особено възторжени.

— А неодобрения?

— Не си спомням и това. Чувал съм от някои читатели — браво, но да речеш — масово възторжени отзиви или отричане — не. Имам много сиви и смътни впечатления за отзивите за тая книга. Нищо ярко не помня.

— На вас не ви ли донесе тя голяма радост, като се появи?

— Когато я готвех за печат, Тодор Павлов беше заминал за Москва и писа на кака Гана, на жена си, писмо: – Кажи на Христо и на Кръстьо Белев да се готвят за път.

— Да гостувате в Москва?

— Да. Не знам за колко дълго, но за месец поне. Кака Гана иде и ми съобщава. Отговарям ѝ, че готвя сега една книжка, искам да я отпечатам и тогава с удоволствие. И второ, казвам, трябва да искам разрешение от партията. – Такъв беше редът.

Кръстьо Белев идва при мене, тя му казала и на него: – Значи заминаваме! — Къде? — Как, бачо Тодор . . . Не ти ли каза кака Гана? — Каза ми, но първо трябва да поискаш разрешение от партията. — Вярно, добре. Тука аз не мога да се свържа с другарите от ЦК, в Пловдив от Областния комитет ще взема. — Той обаче отникъде никакво разрешение не взе, извадил си паспорт. Идва един ден в печатница „Радикал“. Ние заседаваме — Георги Бакалов беше там, и Жендов, в пълен състав. Кръстьо Белев казва: — Другари, аз заминавам за Съветския съюз през Берлин и понеже не мога да взема от ЦК разрешение, за да се представя в Москва — кой ме праща, моля да ми дадете от „Релеф“ едно писмо, че съм пратеник на вестника. Бакалов казва: – Разбира се, напишете му. — Викам: — Аз не мога такова нещо да дам, защото Кръстьо Белев не си е уредил въпроса с партията. Той, казвам, отива, без да пита партията. — Кръстьо Белев, както стоеше, трясна вратата и излезе. Замина. И

почна от Берлин да ми пише писма. Тогава и Борис Ангелушев беше в Берлин, та после ми е разправял. Оттам не го пускат, искат разрешение от партията, защото там минава през нашия канал. Питат го — кой те праща? — Ама от България ще пристигне писмо. — Е, като пристигне, тогава.

Почна той да прави трагедии, пише ми писма: — Моля ти се! — Аз тогава се срещнах с Марин Гешков, който и сега е жив, член на Политбюро беше тогава. — Обяснявам му — Кръстьо Белев, така и така. — Той не е искал разрешение от никого! Той се срещна с нас и постави въпроса, но ние му отговорихме, че ако трябва някой да замине, това си ти. И че имаме съображения, рано е още, не знам още какво. — Той отишъл сега дотам, казвам.

Кръстьо Белев ми пише второ писмо: — Онзи ден щях да се хвърля под трамвая, ама ме спасиха другари, не ме пуснаха да се самоубия. — И ме кара мене да ходатайствувам да му простят. И аз втори път казвам това на Гешков. — Дай ми го, казва, това писмо. — Дадох му го. — Той ще заплашва партията със самоубийство! — Той отишъл вече, все пак пуснете го — настоявах аз. — Иде след няколко дни: — Нося ти мъмренето на ЦК, задето защищаваш Кръстьо Белев, който се опитва да подведе партията! — Какво го защищавам, аз ви казвам какво е положението. — Така или иначе, там се намесил и Георги Димитров, пуснали го, отиде той в Съветския съюз. След това се върна и разправял, че аз съм му пречел да замине!

По тия причини не отидох. Междувременно стана кормиловската история... После ми разправя Енчо Стайков: — Ние мислехме да те пращаме, казва, в Съветския съюз, а ти ето какво правиш! — С това ли мислите да убеждавате хората? — го питам.

(На 7 август 1979 седим в хола на апартамента и започваме разговора с книгата „Към партията“ в ръка.)

— Корицата на „Към партията“ е от Жендов, нали?

— Да.

— Декември 1932 пише тука. Това означава да е излязла най-късно януари 1933.

— Не мога точно да ти кажа.

— А на другата „Ний сме правова страна“ пише 1933. Значи тя е втора, а не първа, както вие мислехте.

— Така е, щом пише.

— И по каталога на Народната библиотека е така.

(Отпиваме от ароматното кафе. Навън е още светло, но горещината се оттегля. Лятно спокойствие е обзело София. Мисля си — Радевски не помни по какъв ред са се появявали първите му книги нито точните години на издаването. Изглежда, в ония години е бил погълнат от вълнения и събития, които наистина са му изглеждали много по-важни и по-насъщни от неговите литературни занимания. Трябва да си освободен от всякаква суета, за да забравиш коя е първата ти книга и кога си я издал.)

— Около корицата на „Към партията“ да си спомняте – как сте я уговорили с Жендов? Показа ли ви той проект?

— Показваше ми как мисли да я направи ... За „Пулс“ му казах как си я представям: с П-голямо и другите с блок, давах му идеята, той се съгласи. Винаги съм държал да бъде ясно и четливо. Пък художникът да си проявява майсторството.

— При издаването на първата книга, „Към партията“ – във вас имаше ли вече оформено желание, разбиране, как да я направите или имаше повече подтик от библиотека „Релеф“?

— За книжка аз се замислях, след като бях публикувал известно количество стихове. Приказвахме си, че трябва да издаваме и книги. Разбира се, аз си мислех как да я оформя, какви стихове трябва да изхвърля от тия, които имам, кои да прибавя. Може би съм писал допълнително. Сега не помня точно. Исках да има някакъв облик книгата, добър или лош.

— Циклите, които има тука, не съм забелязал преди това при публикациите. Въвел сте ги в книгата?

— Само за книгата.

— Ами да сте забелязал в „Към партията“ нещо, за което някои млади ще ви завидят? През 60-те години някои художници се увлякоха в модерен похват — да пишат всичко с малки букви, включително и личните имена. А ето, че през 1932 в сбирката е набирано така: и циклите, и заглавията.

— Във вестника, в „Релеф“, това беше наш стил. Взели сме го от запад някъде. Пишехме авторите с малки букви. Дори си спомням един вестник „Дума“[82], издаваха го група писатели. Крум Пенев сътрудничеше. И там той беше написал едно хумористично стихотворение, закачаше някои автори от „Релеф“, Ангел Тошков и Ами Бакалов — Ангел Тодоров се подписваше така, — но А и Т ги написал малки, а пък другите букви по-едри. Много смешно: аНГЕЛ тОШКОВ и аМИ. В печата ни закачаха, че с малки букви пишем, че то значи нещо, търсеха някакви тайни. Нали знаеш, винаги има хора, щом се появи нещо не в реда, стават подозрителни.

— А не смятаха ли, че това е някаква форма на протест, на несъгласие с установеното?

— Каква особена форма на протест? Едно желание за по-нова техника. Ние почнахме — ако вземеш броевете на „Релеф“ — с едни такива дебели линии, често пъти линията спусната надолу. Когато свързвахме вестника, се събирахме почти всички. Един каже: така е по-хубаво, друг се обади с друго. Беше момчешка работа. Печатарите понякога се ядосваха, понякога бяха много търпеливи, беше им забавно. Имаше един метранпаж Борис. Той все: както кажете. Защото ние — един каже едно, друг съвсем различно нещо. Спорехме. Нямаше уредник на вестника, който да го направи.

— Но в оформлението на „Релеф“ има хрумвания и той е твърде различен от останалия печат.

— То не беше нещо установено. Но мислехме си, че трябва нещо ново да направим, да не бъде както обикновеното. Нали знаеш, младите хора винаги ги блазни новото, обичат да вървят извън пътя.

Сега някои си мислят, че откриват нещо, пък то старо. Винаги има някакво циклическо развитие на модата. Появи се пак нещо, което е било някога. А по-младите си мислят, че е откритие. А колкото за главните букви — тоест тяхното избягване — имаше у нас някаква смешна идея, че с това се подчертава надмогване на личното, на „аза“, на индивидуализма. Наивно, както виждаш.

— Сега да ви помоля да разкажете биографията на тая книга. Как правихте подбора на групирането по цикли и т. н.?

— Това не го помня. И то не е един ден.

— На ръкопис ли беше или на машина, когато предадохте книгата в печатницата?

— Ръкопис, разбира се. Тогава нямаше машини, на печатниците се даваше всичко на ръкопис. За такива като нас тогава машинката беше недостижим лукс.

— Тука не е отбелязано в коя печатница, помните ли?

— Няма ли?

— Може би е било отзад на корицата, която е отпаднала. Никъде няма данни.

— Дали не беше печатница „Земеделско знаме“, там където е сега операта. Понеже там печатахме „Релеф“ по едно време. Или печатница „Овчаров“ да не е била? Където печатахме „Релеф“ и „Жупел“. Там имаше хубав печат. Мал-

ка печатничка на един македонец, който после се оказа, предавал сведения на полицията.

— Овчаров?

— Той самият. Такъв един — усмихва се, а същевременно доносничи... Дори след Девети септември, вече починал, жена му идва при мене да дам някакви сведения за него, пенсия да получава. Казвам й, за съжаление аз сведения само отрицателни мога да дам за обществената му работа. А иначе печатницата му беше добра. Той живееше у бащата на Жендов, на „Паисий", в двора имаше една пристройка, къщурка. И понеже сигурно му е било неудобно да вземе да натопи и Жендов, за него може би не е давал в полицията сведения.

— А коректурите вие ли си четохте?

— Аз съм си коригирал, всичко аз съм си правил. Но точно деня — кога съм я предал, как съм правил коректурите — не помня, нямам определен спомен.

— А когато излезе?

— Взех екземпляри. Понеже още първите екземпляри полицията потърси, дадох на разни приятели. Дълго след това ми се обаждаха — у някого стотина екземпляра останали, у другиго — петдесет. Така ги събирах.

— Полицията искаше да я приграби още от печатницата?

— От будките, от книжарниците, където се даваше на консигнация, оттам я събра. От печатницата я потърсила, но ние нашите издания бързахме да си ги вземем, не ги задържахме. И аз просто не можах да й хвана дирята — откъде колко са иззети, така някак си се пръсна тая книга.

Стефан Коларов води един разговор с мене и го отпечата в „Литературна мисъл"[83]. Пише там, че и Караславов имал тази книга, та след 19 май сме я продавали. Има грешка. Караславов не е разпространявал тази книга. Той свои книги разпространяваше.

Пише там отзад, библиотека „Релеф". За да я издаваме, събирахме помощи.

— То е било, за да се отпечата, на вас пари не са ви плащали?

— Какво ще ми плащат! Разбира се, че не. Никакви хонорари не се получаваха.

— А като излезе на приятели с надписи не я ли давахте?

— Давал съм. Спомням си, че на Разцветников дадох, той и я искаше. На Славчо Васев — ето го сега тоя екземпляр, не знам как се е върнал отново у мене.

– Надписът е от 4 март 1933 значи от първите месеци след излизането ѝ. Вие тогава сте се знаели вече със Славчо Васев. Някой да ви каза впечатленията си, да си спомняте някой разговор? Или от провинцията да са ви писали от партийни групи?

– Получавал съм отзиви, но не си ги спомням. Нито съм ги записвал. Получих отзив от една зъболекарка, Ана Симеонова[84], от Търновско някъде. Казва: книгата не задоволява работническата класа, харесваха ни стиховете на Смирненски, които едно време декламираха. — Един вид упрек. Не е достатъчно революционна. Частно писмо, не съм го запазил. Тогава не пазех писма, много малко са останали у мене. Конфискации разни, задигали са ги.

– А нямахте ли след излизането на книгата едно вътрешно задоволство, че ви е излязла първа книга?

– Разбира се, радвах се. Но не мога да си спомня преживяванията си тогава — че аз съм автор на книга.

– А приятелите ви тогава — Караславов, Младен Исаев, Орлин Василев — не ви ли говореха нещо?

– Право да ти кажа — нито упреци, нито хвалби от това време си спомням. Имало е и едното, и другото навярно, както винаги бива. Един учител от провинцията ми я донесе да му я надпиша и каза: — Тая книга ще трябва един ден, а сега я гонят. — Нещо такова, както се изрича.

Не може да се каже, че книгата е направила някакво впечатление.

– Вие нямате усещане, че тогава книгата се е откроила?

– Нямам и не се е откроила.

– Казвате, че полицията от будките я е иззела. Нямаше ли тогава цензура и като е разрешена веднъж книгата, повече да не могат да я пипат?

– Не. Тогава имаше полицейска цензура обаче за вестниците само. Книги не взимаха предварително. След 19 май се въведе официална цензура. Тогава всяко печатно слово минаваше през нея. Дотогава нямаше. Даваш го и после си отговаряш по законите. Редът беше такъв: полицията инкриминира книгата и я праща на прокурора. Защото полицията не може да те прати в затвора, тя може само да те арестува. И мене ме вика следователят. Някъде на „Мария Луиза", сега „Георги Димитров", беше учреждението им.

– Може би старият окръжен съд?

– Да ми кажеш да те заведа сега там не мога. Получавам призовка, явявам се. Един възрастен човек, посивял. И ми направи впечатление, че го познавам отнякъде. В Ловеч,

когато бях ученик, много обичах да ходя в съда, когато съм свободен. Там даваха пропуски. Много интересни дела. Имаше едно дело — баща убива сина си. Как го защищаваше адвокатът! Но то е отделен въпрос.

Той не се държа с мен полицейски. Имаше един въпрос за стихотворението „При гроба на Смирненски", аз и сега го включвам в сборниците си. Казвам: „Туй, което ти мечта в куплети, ние ще го въплътим в дела". — Смирненски, казва, пишеше и мечтаеше за социална революция, за съветски строй. Вие казвате, че ще го въплътите в дела ... — Да, той така мечтаеше, но в моето стихотворение не е казано, че ще го въплътим по този начин, по който той искаше. Казвам само че неговите, социалистически идеи, ще ги въплътим в дела. Вие знаете, че има у нас една партия, социалдемократическа, която също се бори за социализъм и е против революцията. — Така ли мислите, господин Радевски? — Така мисля. — Напишете всичко това! — И аз написвам показанията си. — Свободен сте! — Това беше. Разбира се, имаше и други въпроси, но тоя стига за илюстрация.

Аз имах впечатлението, че това беше досадна работа за него — полицията го задължава да прати един човек в затвора заради една глупава книжка. И той търсеше начин да ме освободи. И затуй ми „вярва". Иначе той щеше да каже: — Вий кому ги разправяте тия, вие сте член на комунистическата партия, имаме сведения, ние знаем тя за какво се бори. Ясно е какво искате.

Като ме пусна, веднага отидох при Бакалов. Той знаеше, че съм при следователя. Разправям му всичко това. Той беше ентусиаст: — Бе ти си бил цял юрист! — Какво ще правиш, викам, извъртах ...

— Вие тогава имахте ли такъв замисъл или се е получило от само себе си — книгата звучи като една идейна и духовна автобиография? Построена е по такъв принцип.

— Не съм търсил това. Но съм искал да отразя моето постепенно развитие. Отначало там има стихове за село, една носталгия. И някои другари ме питаха: каква е тая носталгия по село! По тия къщурки, по сливите и прочие. А мене винаги ме е умилявало това. И сега с вълнение си спомням за село. Може би тепърва пак ще напиша стихове за него.

Постепенно, мъчително приспособяване към града — искал съм това да се отрази някакси. Аз съм писал доста

схематични и други стихове — как се израства постепенно от селянче в градски пролетарий. Имам стихотворение за Христа, имам една поемка, която не включвам в книги. Не помня дори печатал ли съм я някъде: как Исус Христос работел в един склад, как бил отначало неопределен, после попада в ареста и става работник. В стихотворението „Пролетарка" например има много биографични черти — не много, ами просто моя опит — и същевременно, понеже тогава аз живеех партиен живот — пролетаризирането на селските маси. Младежи от село отиваха в града да търсят работа — като работници, като занаятчии. Това съм се опитал да го дам в книгата. Как несъзнателният младеж от недоволен бунтар се превръща в съзнателен революционер. То е един сложен и тежък процес. В тая книжка, разбира се, всичко това слабо е дадено. Толкова са ми били силите. Толкоз съм могъл.

— Може би аз неточно се изразих — като казах автобиография, имах пред вид не толкова лично преживяване, а като автобиография на цял един социален слой.

— Да, това съм се опитал. То и у мене беше много мъчително това приспособяване към града. Аз имах и много тежък живот тука: гладуване, преследване, квартирни неудобства, ергенски живот, винаги без пари, несигурен утрешен ден. А в село, когато бях като малък и после като ученик — в къщи гладуване не е имало. Тежък труд — с добитъка, с родителите си, но осигурено съществуване. Като се откъснах от село и дойдох тука, живеех самостоятелно. Приспособявах се към градския живот. Един мой близък приятел ме упрекна защо не съм писал за Троян. Викам му: ами аз не съм живял там. Моят съзнателен, граждански живот е в София.

— Правеше ми впечатление още преди време как в езика на българската поезия от 20-те години, откъм средата, бавно започва да нахлува „нисък" лексикален слой — обикновената, разговорната лексика. А след това, в 30-те години, става ново преображение, проникват дори абстрактни понятия, неща, привидно съвсем чужди дотогава за поезията. И вашите стихове са едни от първите, в които става това. Откъде ви е дошъл куража за такова смело нововъведение, когато например Разцветников, Фурнаджиев пишат в една традиционна лексикална сфера? Вие вкарвате в стиха си такива думи: „пролетарски инстинкт", „марксистки език" — още в първото стихотворение на сбирката. Това са понятия, които провокират, попаднали в

стих, защото се смята, че нямат място в поезията. В наше време вече е нормално такива неща да се включват в поетическия език. Но тогава? Вие използувате понятия от политическия език: ЦК, думи от полицейския жаргон и др.

— Аз винаги съм бил съблазняван от теорията, писал съм статии. И досега ме интересува много теорията. Обаче това е станало у мене постепенно. Едно време, още като ученик в долните класове на гимназията, пишех подражателни стихове. Сега не помня дали съм размишлявал тогава. Но съм смятал, че поезията си е поезия, тя е един език по-висш. Спомням си през първите ми години тука като студент. Тодор Харманджиев и Емил Коралов отпечатаха една книга „Белият кон“[35], в печатница Бр. Миладинови. Мисля, че на улица „Иван Вазов“ беше тази печатница на Бракалов. Добър човек беше той. Те бяха няколко братя, а Бракалов водеше една от сестрите. Другите бяха моми струва ми се. Хубави момичета.

— Братя Миладинови беше името на собствениците?

— Да, те така си се казваха. В стихотворение на Тодор Харманджиев имаше един израз доста земен и груб. Една от сестрите казва в печатницата: — Как може така? Аз мисля, че поезията си има специален език! Не може да се употребява обикновения език. — Аз тогава й отговарям: — Кой ви каза, че не може? Вземете Ботев. Той има най-груби изрази. — Винаги ми е правел впечатление Ботев в това отношение. И Вазов има такива груби изрази. Дори с Вапцаров веднъж, като приказвахме, той ме пита: — Може ли в нашата поезия да се ругае? — Защо да не може, викам. Зависи кого ругаеш и как ругаеш. Вземи Ботев: „А вий, вий сте идиоти“! То направо звучи като лозунг.

И аз винаги съм смятал така. Не бях стигнал още до Маяковски. Направил ми е впечатление Ботев. Мисля, че човешкият език, ресурсите на езика трябва да се използуват изцяло в поезията. Въпросът е другаде: дали от това нещо, от тоя материал, жизнен и изразен, чрез езика ще можеш да създадеш изкуство. Там е цялата работа. Всякакви думи, всякакви изрази можеш да употребиш, да вложиш в поезията обаче трябва да им придадеш естетическо обаяние. Да ги направиш внушителни. Така съм разбирал. И сега така разбирам поезията, изкуството. За съжаление едно е разбирането и желанието, стремежът да го постигнеш, а друго е самото осъществяване. И досега не успявам да го осъществя. Гео Милев даде достатъчно

доказателства за това нещо. В „Септември“ го има. Това и в стиховете на Фурнаджиев го има. Ами Яворов? — „Пари да падат наместо въшки!“ — Но аз съм по-късно.

— Значи при вас това е било съзнателно, а не случайно и спонтанно?

— Да. Фактът, че се опитвам да възпявам в стиховете си една политическа сила като партия, значи не мога да бягам от такива груби неща, които влизат в живота, независимо от това, дали аз ща или дали някому е приятно. Изкуството не може да бяга от това. Всяка дума може да добие различно значение, може да стане красива или грозна, зависи от това в каква атмосфера ще я туриш, какви съседки ще ѝ дадеш, къде ще я наредиш. Ако ще я изолираш между други, по-калпави, може би тя няма да може да носи това съдържание, с което си я натоварил предварително. То може и в статия да бъде.

— Искам да ви попитам за програмното стихотворение „Посвещение“, което е поместено преди циклите. Когато говорите за идейните учители, споменавате две имена — Бакунин и Ленин. Тогава те четяха ли се масово?

— Не че беше масово. За Ленин и ленинизма се заговори тогава. По-рано за марксизъм се говореше. Тогава като за по-висок етап на марксизма се заговори за ленинизма. А Бакунин — спомням си като ученик в Ловеч имаше един сакат човек, анархист. Понякога излизахме извън града група ученици и не знам как и той попадна в нашата компания. Беше много голям математик, говореше за наука, но същевременно говореше и на политически теми, доколкото си спомням сега. И за Бакунин се говореше много. После някаква книжка четох за атаките на анархистите срещу марксизма. Отначало аз не бях много наясно — какво е анархизъм, какво е марксизъм. Това бяха ранни, ученически настроения, които не съм изразявал в никакви свои писания.

Аз не съм бивал анархист. Тука съм споменал Бакунин, защото все пак отначалото не съм почнал веднага социалното си пробуждане като марксист, както едно дете от работническо семейство — за него Маркс и Ленин са божествата. За мене не беше така, моите родители хабер нямаха от политика, чрез други влияния е дошло у мене. То не бе някакъв дълъг процес, стана бърже, но съм го турил там Бакунин. Като образ на неясен бунт.

— Има съвсем ясна оценка: „С мътния бунт на Бакунина“, а след това: „От тревожния бунт на Бакунин, до

Ленин, от бунтара самотен до партийния член.“ Разграничено е.

— Много ясно е казано. Тоест, лошо казано, но ясно.

Като дойдох тука, попаднах в една група: Стефан Станчев — германистът, Емил Коралов, Тодор Харманджиев, Ванчето, една студентка. Дружехме като приятели. Те обаче — Стефан и Ванчето — бяха анархисти. И не знам той ли, друг ли някой студент ме повика: — Ела, ще има събрание. — В някаква къща. — Един другар ще говори. — Отидох. Оказа се, че този другар е Георги Василев. Виден журналист, приятел на Гео Милев, в „Пламък“ сътрудничеше.

— Да не е Георги Шейтанов?

— Георги Шейтанов, бе, аз какво казах? — Георги Василев.

(Радевски не греши — бащиното име на Шейтанов е Василев)

Той говори на тази вечер за анархизма.

— Как изглеждаше той, какво впечатление правеше?

Това е единственото ми участие в анархистично събрание. Той имаше очарование, говореше много убедително, симпатичен, приятен човек беше. Ако сега ме накараш да го опиша, не бих могъл. Видял съм го един път, смътно ми е. Това беше 1924 година. Или 1925 година началото. После го убиха.[86]

— А на студентката Ванчето името помните ли?

— Някъде по-късно я виждах. Тя сега е партийка, както и другите, те всичките станаха комунисти.

— В края на същото програмно стихотворение в сбирката имате едно пряко обръщение към читателя: „В стиховете си аз се опитах, читателю, да опиша този път на тегла и борби. Ти вземи стиховете, прочети ги внимателно и ще видиш във тях своя път може би.“ Това звучи като представяне на една социална автобиография.

— Именно. За моето поколение. Всеки може би ще види, че по тоя път е минал. Това стихотворение е доста съчинено. Както виждаш, аз никога не съм го препечатвал вече.

— Но то има значение за мисленето ви тогава, затова ви питам толкова надълго. И това обръщение — читателю — е интересно според мене. То издава желание за пряк контакт, белег е на обществическо чувство.

— То самият факт, че издаваш книга . . .

– Не е вярно. Символистите, да речем, издават, но личи дистанция от читателя.

– Да, има такова нещо. Лилиев казва: — Не съм за тук, не съм за вас. — За мен винаги това ми е било чуждо, такова едно мислене.

– Първият цикъл е „Зигзаги".

– Нарочно съм го мислил. Зигзаги — това са лутанията ми, докато намеря по-монолитна идейна среда.

– Не знам дали си го харесвате, тук има един епитет, един образ, който ми допадна, като четох книгата в библиотеката: „Мургави стада". В обикновените представи мургавостта е свързана с човека.

– В село има „мургава овца".

– Говорите на няколко места: „грубост", „грубости". Това е често употребявано понятие.

– Моята мисъл е — грубост не в отношенията, а грубостта на самия живот. На селянина и дрехите му са по-груби. Ние тогава се обличахме от максуль, както се казва. Майка ми тъчеше димии, баща ми носеше потури. И аз отначало носех всичко тъкано. Рядко се купуваше нещо дрешно в къщи. Всичко това е грубо. И работата груба. В този смисъл, не в отношенията между хората. Може би несполучлив израз.

– Не го харесвате сега?

– Не че не го харесвам, някъде може да се употреби. Но тук ми звучи нарочно като че ли.

– Да, „тежките ти грубости" например.

– Тука специално, смятам че не. „Тежките ти грубости" = именно всичките грубости — и оранта, и копанта, коситбата. Всичко това е много грубо и много тежко. Много грубо! Груб живот е селският. В града, във фабриките е така. За разлика от мекия, приятен живот с удобствата. Селският живот е неудобен.

– Родителите ви не са били с образование, в това малко балканско селце как са успели да ви внушат такова чувство за достойнство, дори — аристократизъм?

– Аз не виждам никакъв аристократизъм у мене. *(С усмивка.)* Никой у мене не е създавал такова нещо. Тогава не ми е правило впечатление като малък, но сега като си помисля за моите родители. Честността у нас — както вече казах в началото — беше на почит. Родителите ми бяха безкрайно честни хора. А баща ми дори плах. Майка ми беше по-бойка, по-практична.

Тази честност на моите родители ми е правела впечат-

ление. Смело мога да кажа, че безчестието, двуличието никога не мога да приема, защото след това ме измъчва: защо направих това нещо! Защо аз така говорих! Не мога да спя спокойно. Не мога да го приема като човешка етика. То е дошло от моите родители.

Те не са имали преднамерено възпитателно отношение — чакай сега тоя човек да го направим такъв и такъв. Това беше в семейството ни. У нас кражбата, лъжата се смятаха за позорно нещо. Баща ми обичаше да се възхищава от хора, които са се издигнали, но по честен начин. Казваше: да станеш честен търговец! Аз му викам: — Какви честни търговци! Търговията е кражба.

Той беше както казах, духовит и много работлив. Невероятно работлив! Много рядко съм го виждал да седне. Ще седне, когато трябва да си клепе косата при работа по къра. Или като се обядва. А като се върне в къщи — не.

Присаждаше непрекъснато. Всякакви плодове, каквито е възможно ние имахме в къщи. Не знам отде беше донесъл едни сливи — като яйца големи. За съжаление винаги имаха червеи. После — касис, френско грозде. Като си дойдеше вечер изморен, непременно ще отиде в градината да си гледа калемите, майка ми не може да го докара за вечеря. Влезе и пита: — Ще ядете ли? — А майка ми много се ядосваше: — Ще ядем, ами! А ти няма ли да ядеш!

Като седнем на софрата, често майка ми вика на някой от нас, като е станал: — Дай ми едно кепче вода! — Баща ми никога няма да ти поиска. Като му се допие, става, отива и си взима. И много държеше да се уча аз. Всички да се учим, но брат ми нямаше мерак. През войната пишеше непрекъснато писма: Ристо да ходи на училище! — Пари за книги ми даваше и майка ми.

— А в какво се проявяваше чувството му за хумор? С какво се шегуваше — с другите или със себе си?

— С всичко. В къщи някой седнал на стола наопаки. Той ще каже: — Остави го, недей го язди де! Пак ще потрябва. Майка ми казваше как идвали едно време разни ергени — весели, буйни. Ти, казва, дойдеш, седнеш и мълчиш. — Той отвръща: — Е, аз не съм такъв учен като незнам кой си, дойде и все една разправяше: да се лаже, да се маже, по ливади, по грамади. — Чувстваше пощлото.

Страдаше от бронхит и много кашляше и храчеше. Много го мъчеше тази болест, тя ускори смъртта му. Когато след преврата на 19 май 1934 година си отидох в село и ме пита какво ново има из София — казвам му за ново-

въведението на деветнайстомайците — да глобяват по 5 лева за употребена чужда дума и за всяка плюнка на улицата. А той се засмя: „Че аз — казва — да дойда в София, както храча, трябва да приготвя един милион лева само за глоба срещу плюене."

Казах му, че в махала Марковска един човек боледувал от същия бронхит като неговия и като него кашлял. Баща ми се усмихна: „Мене той не може ме надкашля . . ."

Веднъж стана дума за певческите дарби. Майка ми каза: — Има някои много пеят. — Има — потвърждава той — Иван, като води колата го чувам често да бръмчи. — Набарваше ги такива едни изрази. Не искам да кажа, че беше някакъв зевзек. Имаше такъв един много духовит негов братовчед Лало, но той пък беше шмекер.

— Но да се върнем към стиховете. След „Село" има цикъл от две стихотворения: „През полята" — за ливадите, за природата, но има и едно напомняне: „гробовете братски", явно за 1923 година. Природните картини ми напомнят за „Премъдрата книга", която излезе във Варна преди три-четири години. Значи още оттогава започват тия мотиви. Това са впечатления от село, нали?

— От село, но и изобщо от Балкана. И по Витоша едно време много ходех. Из парка също. Тия впечатления от детинството ми не са избледнели, особено белишката природа. Дори сега мисля да напиша нова книга за природата. Мисля да я кръстя „Нашата прамайка".

— Стихове?

— Стихове. По проблема — човекът и природата.

— Тука има малко преднамерено желание да се вкара класов смисъл.

— Те са пейзажни стихотворения. Но има и това, то се знае. Такива работи ги имаше.

— Ето: „Денят безброй лъчи разплита, блуждае утринна мъгла, и кървав труд през равнините лети на огнени крила."

— Това са шаблонни стихове, остави ги. Селската природа не мога да си представя извън човешкия труд, така природата сама по себе си. Особено тогава. Пък и сега. Спомням си, като излезеш пролетно време, като погледнеш — по нивите плъзнали хора с ралата, орат. Вдигнали ония копрали. Не мога да си представя природата без тези хора. Или когато започне брането на мамули, или като се жъне, скриптежа на тия коли, почнат да прекарват снопите. Тия коли ги няма вече, сега други коли ходят . . .

И много пастири имаше. Всеки сам си пасе овцете. Имаше много овчарски свирки, по баирите се чуваха. Виждаш — наизлезли стада навсякъде. Сега бих казал — тази идилия, макар че беше сиромашка, изчезна и с това изчезна и поезията от село. Не е поетично селото сега.

Стана много делово всичко. Аз мечтая да тръгна из страната и да се отбия някъде в някоя кръчма селска да ям вкусни кебапчета. Да пия истинска сливова ракия. Имаше едно време с вкус направени, от чисто месо. Сега ги правят в някакъв завод. Никакъв вкус нямат. Фабрично, безвкусно, бездушно производство.

— В стихотворението „В мъглата“ виждам някаква връзка с по-късните поеми на Валери Петров: „Тези стари разкаляни пътища, тези схлупени мрачни къщи, и над тях небесета помътени като мрачния лик на смъртта...“ У Валери се явяват нощите в балкана, скърцащите коли. За двете десетилетия тогава България, изглежда, с нищо не се е променила.

— Спомням си едно малко по-друго нещо — като поема за село исках да го направя, но се ограничих с един цикъл. Тогава ги смятаха за мътни стихове. В „Релеф“ публикувах една част от тях и излезе една критика там, че тия стихове са мътни. Владимир Василев ме среща и казва: — Вие много така... Излязоха едни свежи стихове там... — Аз се подписах Боян Стременов, не беше с моето име. — И вий веднага ги ударихте! — Публиката, господин Василев, си казва думата.

— Владимир Василев ги забелязал? И без да знае, че на автора говори...

— Стиховете ги одобриха всички — да се печатат. Но смятаха, че трябва и да се разкритикуват, нека да се изкажат хората. Някак си не се боехме от критиката. Сега като излезе нещо — пази боже да го разкритикуват. Тогава не ни правеше впечатление.

— Но Владимир Василев очевидно е следил „Релеф“?

— Следеше го. Ние го закачахме често. Той даже в „Златорог“ един път ни отговори. Имахме рубрика „Патрулни схватки“, аз ги пишех.

— Той дали знаеше?

— Не, едва ли. Но знае, че аз съм редакторът, аз ги пускам. Никога обаче не се е сърдел за тая работа. Сигурно не му е било приятно. Него го ядяха постоянно в печата и беше обръгнал. Комунисти — той знае, че от тях нищо друго не може да очаква.

– А в „Златорог“ нещо за вас да е писал той?

– В Златорог“ излезе положителна рецензия за антологията.

– Да, от Георги Константинов, голяма рецензия.

– Имаше в „Златорог“ една статия обзорна по някакъв повод, едно мое стихотворение, „Море“, се споменаваше. Аз дори не помня, в „Изкуство и критика“ ли, къде го печатах. От един Йорданов беше. Той загина.

– Петър Йорданов[87]. Много начетен човек.

– От него имаше един положителен отзив, че е хубаво стихотворението. А не знам къде пък ме критикуваха, че ме хвали буржоазен критик. Нещо такова имаше. Не помня сега историята.[88]

– Устно ли ви критикуваха или в печата?

– Май че Павлов го закачи някъде, че харесва именно такова едно неутрално стихотворение. То не беше неутрално, то е с подтекст, но понеже за морето, за хора не се говори . . .

– В сбирката „Към партията“ след първия, селския цикъл, вие навлизате в софийската атмосфера. Навлизане пряко, не абстрактно, както е донякъде градът в някои предшественици, дори у Смирненски. Търсехте ли това в ония години, усещахте ли го?

– Де да знам как съм го усетил, писал съм . . .

– Ето една картина: „Ехтят автомобилите, трамваите. Край мене тътне уличният гръм. И струва ми се, че колата натоварена скрипти по дворния ни калдъръм.“

– Тези работи са ми правили впечатление, но в София особено си спомням: сутрин, като тръгнеш, тоя шум на града, това бързане на хората, тоя рев на сирените. Тогава фабриките в осем часа викаха работниците. Особено туй чаткане на конете, впрегнати в гальоти. С това съм запомнил тогавашния град, външния му облик, тогавашна София. Сега е вече друго. Шумът е друг.

– Не мислите ли, че в началото на стихотворението „Пролетарка“, главно в първото четиристишие, има въздействие от Смирненски?

– Абсолютно. Аз дори някъде съм писал една бележка, че съм взел цитат от Смирненски. То почва от Смирненски.

– Но, знаете ли, това съвсем малко личи, направо го няма в най-важната част, в езика? В образите. Там почти нищо от Смирненски няма. Вие сте се влиял може би от идейната страна и тематично. При вас има една конкретност много различна от него и навлизаща в съвременния тип поезия.

— Това не съм го мислил теоретически. Така съм го усещал — че трябва поезията да бъде по-осезателна. Смирненски, вярно е, вижда града малко по-романтически, в по-общ план. С това се отличава и от Вапцаровия работник, който е конкретен, в завода. У Смирненски това го няма. При него — барикадите, общия сблъсък, големия. Има и в него — „Цветарка“, да кажем.

„Зимни вечери“ винаги са ме пленявали. Ето:

И снегът, поръсен с бисерни искрици,
хрупка с вопъл зъл и глух...

Просто чувствуваш го как ходи по снега. Това навсякъде може да се случи — и в Съветския съюз и в Америка, това е универсално, хубавото в него. И същевременно в „Зимни вечери“ цялата Коньовица е, коньовичарската атмосфера със сиромашията. Цялата е вътре! Макар че аз, ако го бях написал, щях да туря някое име, да се разбере, че е Коньовица.

— Нещо конкретно, някое детайлче.

— А у него не. У него хумористичните стихове са конкретни. Те не могат да бъдат други.

— Като споменахте Вапцаров, исках да ви питам. При разговори с него по тия въпроси дали е ставало дума за езика на поезията? Струва ми се, че той е възприел и от вас новото отношение към лексиката в стиха, отдалечил се е от предишната поезия, включително и от Смирненски.

— Ставало е въпрос за това нещо. Дори си спомням един път той ми каза, че го срещнал Иван Мешеков на улицата и по повод на някакви стихове му казал: — Струва ми се, че във вашите стихове... Не мислите ли... — Мешеков говореше много бавно, трудно намираше точния израз. — Не мислите ли, че малко... — Злобнича, нали? — казал Вапцаров. — Именно, злобничите. *(Смее се)*. — Да, аз нарочно правя това. Мене така животът ме учи.

Нали той казва, че животът е като куче, което се зъби. Той има много такива. И в „История“: „разровиш ли го ще мирише“... Това е по-друг естетически вкус.

Спомням си едно време, 1937 година мисля беше, живеехме наблизо и бяхме приятели с Оля Кирчева. Тя ме помоли за честуване на Пушкин да й преведа стихотворението на Лермонтов.

— „На смерть поэта“.

— Да, и аз го преведох. Тя после ми показа, дала го на Лилиев понеже театърът правеше тържеството. Имаше там

една дума „запарено“, той я подчертал. И някоя още друга, не помня точно. Подчертал ги. Такива думи правеха впечатление от него. И ми е чудно, че той за Вапцаров се бил изказал ласкаво — че това е поет. Банчо Банов ми е казвал — Лилиев от Валери не се възхищавал, а от Вапцаров. Дали това е било съвсем искрено възхищение... Не знам на Лилиев такава поезия дали може да хареса. Често пъти трябва да ти кажа, тези хора бяха принудени пред нас да се възхищават след Девети септември от някои неща, беше ги страх да си кажат открито. Макар че Лилиев пред мен е казвал: — Аз знам, че към моята поезия пак ще се върнат. Сега не върви такава поезия. — Имаше самочувствие.

Направи ми тъжно впечатление Траянов след Девети септември няколко дена. Вървя към театъра, пресичам площад „Славейков“ към улица „Левски“. Оттатък, по „Граф Игнатиев“ някой вика: — Радевски, Радевски! — Обръщам се — Траянов. Той малко заекваше: — Имате ли вашата книга, „Антология на съвременната руска поезия“, имах я и ми трябва, аз си я чета постоянно. — Нито я е имал, нито я чел постоянно. Пък може и да я е имал, но тъкмо след Девети септември той беше се уплашил. После не го видях. Той почина наскоро. Очевидно — убеден съм — това беше едно желание на Траянов да ми каже — той знае, че ний сега излизаме на арената, — аз съм с вас. Макар че никой не е мислил да го гони. И ми стана тъжно за него. Този негов интерес никак не ме поласка, напротив, извика някакво досадно и неприятно чувство. И други такива случаи съм имал. И то е естествено, съвсем човешко. Макар и обидно.

— То е било и инстинкт. Виждате, десетилетия след смъртта му неговата поезия беше изолирана.

— Така е, разбира се.

— В стихотворението „Към партията“ виждам и едно самонасърчение на човека — да преодолее всяко съмнение, да победи страха, едно нравствено начало: „Аз няма да ти изменя!“ — една клетва с желание да устоиш срещу всичко заради тая идея.

— Имам пред вид не само една организация, която има определена програма, а влагам по-широк смисъл — упование във всичко онова прогресивно в живота... На няколко пъти публично ме упрекваха — че съм фетишизирал партията. Това не е така. Идеята за обновяване на света се осъществява от хора и тия хора грешат. Обаче в голямата идея — че справедливостта ще победи, че нейно е бъдеще-

то — аз вярвам и сега. Тя е неотразима — тази идея. В този смисъл аз не се отказвам от тази фраза. Аз съм вярвал с цялата си детска, бих казал, чистота, с целия си младежки възторг — че утре, като вземем властта ние, ще настъпи справедливост между хората. Оказа се, че изплуваха в живота сили, които ние не сме предвиждали ...

(Тези два стиха от „Към партията" по време на съпротивата са внушавали вяра и стабилност у несправедливо заподозрените от своите другари комунисти. В една книга срещаме интересно свидетелство: „Но понякога именно провокатори насочваха лъжливо подозрението към чисти и честни партийни другари. И тези другари в огромното си мнозинство намираха сили, дочакваха търпеливо изясняването на положението си и казваха на партията, както е в стихотворението на Христо Радевски:

... аз знам, аз вярвам, че си права,
когато съгрешиш дори!"

Лиляна Милошева. Частица от живота. 1978, с. 151.)

— Да се върнем към последното стихотворение на сбирката „Към партията" — „След удара, удар". Спомняте ли си го?

— То е една риторика.

— Съгласен съм, че в него има изживени вече от вас неща. Но откъде тогава — в началото на 30-те години, ви е дошла тази мисъл: „Разбий рутината, разбий слабостта ни, разбий безпощадно, партиен юмрук!"? Тогава партията се бори при тежки условия. Откъде ви хрумна това нещо за рутина, за човешка слабост, на която са податливи и комунистите?

— Аз съм имал разправии с другари, които според мене имаха много предразсъдъци и за отношенията между хората, и по въпроса за изкуството. Виждах, че тези хора мислят по стар начин, че много трудно влизат нови неща в съзнанието им. И че много неща вървят по шаблон. Спомням си, по едно време, дошъл някой от Съветския съюз и казва: партията в своята пропаганда не умее да води конкретна работа. Например, като отидете в предприятието няма да говорите общо, защото ние имахме такива лозунги: „Долу ръцете от испанската комунистическа партия!", „Долу ръцете от китайската комунистическа партия!", „Да живее не знам какво си!" А вътре за предприятието, където работниците страдат, нищо не казваме. И не случайно тия позиви полицията почти не ги закачаше: пожалуйста! Викайте! Но щом поставиш въпроса: „Намалете цените на еди какво си!", „Увеличете надниците!", там веднага се спущат, конфиску-

ват. Та той казва: — Като отидете в предприятието, трябва да проверите клозета как е, изчистен ли е, не мирише ли на работниците, мете ли се редовно и пр. и пр. И като почнаха по всички събрания само това се поставя. Просто не могат да измислят нещо друго. Не във всяко предприятие миришат клозетите та непременно все това.

— Те че миришат — миришат.

— Та такива неща са ми правили много неприятно и гнетящо впечатление. Шаблонът, който не дава на хората да мислят друго. Каквото му кажат, той това повтаря. И после отива при работниците, а те се чудят защо им говори това, когато няма връзка с техните болки. Димитър Найденов много хубаво казва в своята статия: споменава се често „трябва да се подбират такива и такива лозунги!", като че лозунгите са натуряни в едно чекмедже и за дадено събитие вадиш... Лозунгът се ражда от самото събитие.

Подобни неща са ми дали повод да напиша тоя стих.

Тоя шаблон ми е правил впечатление още през 1928 година. Работех във вестник „Новини", един от най-бойките вестници на комунистическата партия. В този вестник аз завеждах хумористична страница, литературна страница и фейлетони. Често правехме — обикновено седмично — съвещания за разглеждане на вестника — каквото е излязло. — Димитър Илиев, главният редактор, който нямаше перо, пишеше хроники понякога. Или пък съобщава за някаква корупция и отдолу дава коментар. Понеже ходех в библиотеката и четях „Работнически вестник" на едно събрание казах: — Георги Кирков какви коментари е правил! Духовити! Подели поповете някаква акция. Той веднага: не всеки, който носи кръст, е спасител.

И Димитър Илиев решил да пише хроника като Георги Кирков. Съобщава за някаква корупция и отдолу коментар: Сговорът се е пукнал като зора! — Аз питам: как може така, пукнал се като зора, значи изгрява. — Той се обажда: — Ристьо, абе и аз реших да поетизирам малко. — Ти поетизираш, но виж какво излиза. Ще се смеят хората.

Та такива шаблони и хора, които не знаят значението на думата, са ми правили впечатление. И много други неща в тогавашните наши вестници, в тогавашния наш живот. Туй съм го вмъкнал не случайно. Стихотворението е лошо, но казаното вътре е вярно.

— Книгата се състои от 25 стихотворения само.

— Такива книжки се издаваха едно време не като сега — дебели книги. Туй се смяташе за една сравнително го-

ляма книга. Тънки книжки се печатаха. Далчев дори книга от 5—6 стихотворения издаде — „Прозорец".

— А тази бележка с молба към читателя за мнение, ваше хрумване ли е или в цялата библиотека имаше такива покани?

— На библиотеката. Това навярно от Съветския съюз е дошло, на техните издания имаше такива бележки.

— Отзад, след това има нещо като реклама — библиотека „Релеф" — книгите, които са излезли от печат. Вашата книга „Към партията" е девети номер от библиотеката. Другите, осемте посочени, бяха ли излезли преди това?

— Излезли са сигурно.

— „Подем", стихосбирка от Никола Ланков.

— Да, беше излязла.

— „Трудово спътническа литература" от Тодор Павлов.

— Да, аз я имам тая брошурка.

— Какво впечатление ви направи тогава?

— Тогава я смятахме за умна, но сега й виждам грешките.

— „Споржилов" на Караславов, „Клуб и фабрика", разкази от Ангел Тодоров, „Двубоят" от Кръстьо Белев, „Село Борово" от Крум Велков, „Пожари", стихове от Младен Исаев. След това — „На пост", разкази от Георги Караславов и тогава — „Към партията". Вие имате много стихотворения, отрано пишете, а защо толкова късно сте си дал книгата?

— Де да знам — умувал съм, да издавам ли, да не издавам ли.

— Освен това — съвсем малко от стиховете си сте подбрал за сбирката.

— Да, много от тях не съм вмъкнал. И тия, дето съм ги включил, сега се питам защо? Ама тогава е било така.

„НИЙ СМЕ ПРАВОВА СТРАНА" (1933)

— Втората ви книжка — „Ний сме правова страна" — излиза с псевдоним *Ротфронт* в печатница „Земеделско знаме". Пак Жендов е правил корицата. Отбелязано е: хумористична библиотека „Стършел". Тя към някое от изданията на партията ли е?

— Тя е към „Жупел". Искахме да издаваме хумористична библиотека. В този малък формат. Имаше един фотограф,

Асен Кънев, той се нае да я издава. Обаче втората книжка, от Караславов, излезе ли, не излезе ли . . .

– Обявена е със заглавие „Московски агенти“ върху корицата на вашата.

– Обявена, ама не излезе.

– И третата е посочена — „Хумористични разкази“ от Антифа. Това е Жендов?

– Да. И тя не излезе. Полицията ни удари, библиотеката финансово закъса и тази е единствената книжка. Както и един алманах, също такъв, по-малък дори. Излезе само първата му книжка. Там е печатано стихотворението „Към партията“. Полицията мисля, че го конфискува, фалирахме. Там от Ангел Тодоров имаше нещо, от Крум Пенев. Не можа и алманахът да продължи. Ние почти винаги така — с първия брой и ликвидираме.

– А отбелязаното книгоиздателство „Труд“ на ул. „Мария Луиза“ 24? Там е бил фотографът сигурно?

– Да. Беше наш другар не знам дали е жив още. Един ентусиаст беше.

– И чекова сметка е дадена, № 880, всичко . . .

– Уговорихме дори много подробно, че тази корица ще бъде постоянна, само ще се менят заглавията на книгите.

– Жендов е нарисувал един мустакат полицай в дъното и буржоа, паднала му шапката от бяг, а стършелът го гони да го ужили.

– Полицаят се мъчи да улови стършела, т. е. стършелът сме ние, които жилим буржоазията. *(Смее се.)*

Това са също така слаби стихове, някои използувам после, но много от тях вече не ми правят никакво впечатление. За тая библиотека аз замислях и втора книга — „Джандариада“. Но като спря библиотеката и не я написах. Много от нея бях написал: за арести, митинги по улиците, хумористични работи — как ни преследваше полицията. Изобщо — полицейският терор в хумористичен вид. Дори беше обявена.

– Тука на корицата я няма.

– В „Жупел“ сигурно. А заглавието на Караславов — „Московски агенти“ — така ни наричаха нас. И Жендов мислеше да събере своите фейлетони. Една такава библиотека щеше да бъде интересна, обаче не успяхме.

– Веднъж се разхождахме, ако си спомняте, и говорехме за тази книжка. Преди седмица-две вие казахте, че тия неща ги смятате за изживени. Но, ако се погледне на тях

като на стихотворни фейлетони, ще се види, че това е определен и интересен, актуален жанр.

— То си е такова — публицистика.

— Носи много от атмосферата на времето.

— То се знае. И следи от моето неумение.

— Не напълно.

— Някъде може да има и сполучливи работи, разбира се. Но това са начални неща.

— Въвеждате съвсем конкретни данни, за деня на изборите: „Двадесет и първи юни". Става интересен този вид публицистичен стих с подобни елементи.

— И в поезията има такава конкретност зависи как е направено. Може да употребяваш дати, факти.

— Струва ми се, че вашата публицистична работа ви насочва към свободата да използувате и в стиха различни лексикални пластове.

— Много не съм умувал над това — дали трябва, дали не трябва.

— Щом с такава лекота ги прилагате, значи сте си създал привичка.

— Тези мои стихове не са писани с претенциите някога — след време — да ги четат хората, те са за тогава. Това трябва да се има пред вид.

— Ето тука лозунгът на Вергил Димов е даден: „Ще пропъдим комунизма от селото." Той е тогава министър, мисля?

— Вергил Димов[89] беше баджанак на Гичев.[90] Викаха им баджанаците. Всеки ден даваше изявление във вестниците. И мераклия да стане министър. Стана. Спомням си как ходеше сияещ по „Цар Освободител".

— През 1932 Литвинов[91] изглежда вече е бил популярен у нас, защото в стихотворението „Пречка за разоръжението" го споменавате.

— Литвинов беше много популярен тогава. Той имаше големи успехи, сключваше много пактове за ненападение в чужбина.

— Имате епиграма за земеделеца Георги Йорданов,[92] тогава министър.

— Да, на благоустройството. Ходеше с потури. Всеки ден идваше в Земеделския съюз на „Врабча", сега „Янко Забунов". А ние там печатахме наши издания. Тодор Кожухаров критикуваше земеделците и Народния блок от фашистко гледище и все се занимаваше с потурите му. Министерството управляваше в същност Велико Великовски —

негов секретар. И сега го гледам по улиците. Разказваха се за Георги Йорданов много анекдоти.

– Друга епиграма сте посветил на Константин Муравиев,[93] министър на просветата.

– Той минаваше за „мълчаливия министър", никога не даваше изявления. Но с просветата той никога не е имал нищо общо. Бешков имаше тогава хубава карикатура, посветена на тия двама министри.

– Но да оставим политиците и да се насочим към литературата. Имахте ли тогава специални търсения в римата?

– Занимаваше ме това. Търсех чрез дактилически рими нов стих. Сега нахълта безримието в поезията.

– Вие какво мислите за това?

– Това няма значение. Народната поезия цялата е без рими. Едни от най-вдъхновените произведения в нашата литература също са без рими. Въпросът е да е хубав стихът. Някои поети се оплакват сега, че римата им пречела. На класиците не им пречеше римата. На тоя, който владее езика, музиката не може да му пречи. Езикът трябва да е музикален по свой начин. Не искам да кажа като символистите, те го дестилираха. Всякаква музика има — лека, по-тежка, по-дълбока, по-трагична. Така е и с музиката на езика. Но тия огромни негови ресурси не могат да се използуват, без да се използува и музиката му. Поетът трябва да има чувство за тая музика. За съжаление това го няма сега в стиховете, които се пишат. За някои шмекери е много лесно. Като ги четеш — няма мисъл, няма нищо. Преди години, като бях секретар на Съюза, имаше тука един шведски критик. Каза, че се занимавал и с преводаческа работа, превеждал западни поети: без рими, каза, и много лесно се превежда.

Не съм противник на безримното писане, макар че аз не мога. Имам някои стихове, опитвал съм, но все ми се навира римата. В римуваните стихове много често има глупости, защото бездарникът, който не владее езика, търси рима и често стига до безсмислици. Чувствуваш, че римата го води, а не мисълта, вълнението.

Сега, като се занимавам с Грибоедов и преглеждам още веднъж „Горко на умния", както съм превел „Горе от ума", цялото е стегнато в рими, но нищо не е попречило на мисълта и на въображението на поета.

– „Ний сме правова страна" имаше ли някакъв отзвук

в печата? В партийни среди направи ли впечатление с тоя остър хумор?

— Не съм чул никакви отзиви за нея. Не помня да е писано някъде. Аз не съм и събирал, не съм се интересувал много.

(Тогава може би не е имало писан отзив, но споменът за тези хумористични произведения е останал трайно в съзнанието на Георги Караславов и през втората половина на 70-те години, две-три години преди смъртта си, той преценява: „Мене много ми допадаха със своя богат хумор и Александър Жендов, и Христо Радевски, и всички ония пролетарски писатели, които ми сътрудничеха в „Жупел“.“ Ст. Коларов. Г. Караславов. Анкета, стр. 129.)

— А полицията конфискува ли сбирката?

— Сигурно я е конфискувала, но преследване не е имало срещу мене. Иззела е книжките, защото втора книга не излезе. Точно историята не помня. Много събития имаше тогава.

СЪТРУДНИЧЕСТВО В „КОРМИЛО“, „ЛИК“ И ДР. ИЗДАНИЯ (1935–1936)

– Как се стигна до организирането на „Кормило“, откъде се зароди идеята за този вестник?

– Не успяхме със Съюза на трудово-борческите писатели, не ни заверихa от Вътрешното министерство устава. Тогава се реши да се издава такъв широк вестник. И ние пак турихме един безпартиен за редактор — Пантелей Матеев. Всъщност уредник, технически организатор беше Орлин Василев. Той се занимаваше с вестника.

– Той беше фактическият редактор, така ли?

– Фактически редактори мнозина бяха. Аз не влизах в редакцията. Но участвувах много активно в редакционните съвещания и в решаването на въпросите около вестника. Събирахме се у Пантелей Матеев, у Орлин Василев.

– Значи Пантелей Матеев не беше само формално поставен?

– Не, той участвуваше. Не беше да не знае какво става, разбира се. Той не бе както предишните редактори за пред полицията.

Привлякохме много хора. „Кормило“ правеше впечатление. Там сътрудничеха много писатели.

– Чел съм течението. Още от началото личи, че това ще бъде вестник с широки задачи. Една широта, която явно е в духа на новия курс.

– Така беше.

– А защо се стигна след това до разкол?

– Защото надделя сектантското крило вътре. Това крило ангажира и партията.

– И Людмил Стоянов?

– И той. Почна се с една статия на Орлин Василев или на Караславов, точно не помня. Написана по подражание на „Литературная газета“ — „Качеството — основен въпрос“. Сега не помня дори каква беше статията. И веднага в списанието на Бакалов „Нова литература“ — след като спряха „Звезда“, той почна „Нова литература“[94] — То-

пенчаров пише статия, че качеството не е основен въпрос, основен въпрос сега за нас е социалният, идейността в произведенията. И се начена около това спор.

(Наскоро бях прегледал пак материалите около този спор и припомних на Радевски подробностите. Първопричината, началото съвсем не е статията на Караславов. Тя е отговор. Преди това Васил Александров печата рецензия за „Брод" в сп. „Нова литература" (№ 18). Под псевдоним Илия Тодоров в сп. „Нова литература" (№ 23 и 24) Владимир Топенчаров печата нова рецензия за същия сборник. В нея той изказва следната мисъл: „Има времена, когато не е важно *как* е написано нещо, каква е неговата външна форма, а *какво* е написано." И по-нататък изяснява мотивите си за тази формулировка: „Не е важно да се определи балът, бележката (слаб, добър или отличен) на поета, а да се оцени общественото значение на творчеството му.")

Като прилага на практика този свой възглед за художественото творчество, Топенчаров преценява за „правилни" стиховете на Ангел Тодоров в „Пътешествие", а им противопоставя вашето стихотворение „Книгата" с тежко идеологическо обвинение. Ето цитат от статията му:

„В подобен апел, започващ и свършващ с „дръж писалката смело!", неволно се вижда една опортюнистическа позиция: откъсване от практическата обществена дейност и желание да се оправдае пасивността на практика с манифестирането на едно разпалено словоборчество."[95]

(Напомням му, че статията на Топенчаров е отпечатана с продължение в два броя на „Нова литература" — от 18 и 25 септември 1935 г. Караславов отговаря със статия „Художественото качество — основен въпрос" в брой 6 на „Кормило", който няма дата, но вероятно е излязъл през ноември 1935 г. Това показва, че спорът се започва още в самото начало на съществуването на „Кормило" и отразява разделение във възгледите за литературата, възникнало още преди. Бих предположил, че то се е проявило при обсъждането на статията за езика на печата от Димитър Найденов в „Релеф" през 1934 г.)

Има нещо вярно в това. Преди „Кормило" още ние бяхме разделени на групи. Събирахме се пред сладкарница „Цар Освободител", пред кафене „Роял" на „Раковска", където е сега Театърът на народната армия. Говорехме дълго, спорехме.

— В статията си Георги Караславов се противопоставя на оценките и на цялостната позиция, изразена в рецензията за „Брод". Ето какво казва той. *(Чета):*

„Днес нашето изкуство е в нов етап на развитие и публицистичната критика понякога е спирачка в пътя на неговото правилно разрастване. За образец на такава критика може да се вземе статията „Поети-граждани" от Илия Тодоров."

„...Ил. Тодоров е разгледал всички „Бродци“ от позициите на гражданствеността, тоест от идейната наситеност на техните произведения. Тук той прави първата си основна грешка: разкъсване на органическото единство между идеята и тематическото развитие.“

„...Въпросът за качеството, от частен, страничен, прерастна в основен идеологичен въпрос.“

(Изказвам мнението, че именно тези формулировки вероятно са заимствувани от „Литературная газета“. Те са призив за изтласкване на равнището на прогресивната литература. След това Караславов нарича дефинициятa за „какво“ и „как“ реакционна, защото с нея „се отварят широко вратите на художествената безотговорност, на литературните сурогати, на мързела и нехайството“. И по-нататък Георги Караславов изтъква:

„Това административно канонизиране, което години наред сковаваше развитието на нашето изкуство, е намерило израз на страниците на списание, издавано през 1935 г.!“

„...Единството между формата и съдържанието е основен закон в художественото творчество.“

В края на статията си Караславов сочи как авторът на рецензията си е позволил да промени духа във вашето стихотворение, за да може по-лесно да докаже, че то е „опортюнистическо“.)

– Няма да припомням цялата поредица от статии, и без това направих дълга екскурзия. Вие как си спомняте продължението, как се развиха събитията?

– Почнахме — вече раздразнено — спорове помежду си. Спомням си, отивам една сутрин в печатницата и Бракалов, собственикът, ме посреща с думите: — Хайде-е-е, битката се почна! — Какво? — Не си ли чел вестници тая сутрин?

Излязло едно писмо от група писатели срещу нас.

– В кой вестник?

– Не помня. В някой по-ляв. Може би в „Заря“.

Тогава ние дадохме в „Кормило“ един отговор. Събирахме се след това няколко пъти на съвещания. И Георги Дамянов идва в квартирата на Борис Ангелушев, където живеех и аз, на „Патриарх Евтимий“ 27.

В стаята на Борис Ангелушев заседавахме. Той беше безпартиен. Партийна организация вече имахме.

– Към „Кормило“?

– Изобщо към нашия печат. Там правихме редица събрания и обсъждахме тоя въпрос. Изказвахме се всички. Дори си спомням, Сава Гановски много остро каза на Топенчаров: — Ти трябва да престанеш да се месиш в литературните работи! — А той: — Навярно ще се меся.

– Сава Гановски кого подкрепяше?

— Когато обсъждахме още пред Георги Дамянов тия въпроси, Гановски взе една позиция, че наистина Топенчаров много грубо се меси и неправилно. Обаче по-късно промени становището си.

— Тези обсъждания ставаха, преди да се появяват яростните полемични статии, така ли?

— Понеже личната разправия между нас стана нетърпима — ние се карахме по кафенета, по улиците — решиха да свикат партийния актив да решим въпроса. Всички говорихме там. Най-после накараха всеки да даде изложение какво мисли. Обаче това беше опасно — ние нямахме пишещи машинки, на ръка. И след това написват един документ, който казва, че групата Радевски — Караславов — Жендов — Исаев...

— Орлин Василев.

— Орлин Василев безпартиен. Нас, партийците, държаха отговорни. Него не го закачат. И Пантелей Матеев беше с нас отначало, после...

— А Хаджийски дали беше в партията, защото и той е с вас, нали?

— Хаджийски не го закачаха. Не знам партиец ли беше.

(От спомените на една запозната с конспиративните тайни деятелка можем да видим, кои писатели са останали в нейната памет: „Към Втори партиен район се числеше и партийната група на писателите. В нея членуваха: Георги Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев и др. Връзки с нея поддържаше Никола Георгиев". Пъша Павлова. Явки и пароли. С., 1976, с. 8.)

И казват в документа — на пишеща машина го помня, няколко страници беше — тази група смята, че нашата революционна литература е *пренаситена идейно* (подчертано) и че трябва да се води сега борба за *висше качество* (също така подчертано). — И ни викат, Сава Гановски ни чете документа. Аз взех думата: — Къде сме казвали това нещо? — Сава Гановски казва: — Виж сега, то, общо взето, съдържанието на документа е важно. — Абе, викам, съдържанието на документа, изразено чрез думи, чрез определения, чрез квалификации. Твърди се, че ние смятаме, че нашата литература е пренаситена идейно. Аз, казвам, нито съм мислил такова нещо, нито съм го писал. Не мога да го пиша, защото не го мисля. Нито пък съм водил борба някога или съм писал за „висше качество". Какво е това „висше качество"? Разбира се, че в литературното произведение винаги трябва да се води борба за качество,

за художественост, за висока художественост. Колкото по-художествено е едно произведение, толкова повече читатели, толкова по-нашироко се простира влиянието му. — Така е, вика, но документът засяга главното, основното... — Не, не е така, казвам. На нас като ни лепнат това нещо сега...

И после така ни викаха — качественици.

И ний не се съгласихме. — Не може да ни се сервират такива фалшификации, викам. И се разделихме.

– Това решение ли беше?

– Не, още не. След това Енчо Стайков, който беше член на ЦК, ни вика в квартирата на един другар — сега не помня фамилното му име. Някъде на „Венелин", към Зоологическата градина беше. Вика ни Енчо Стайков — нас с Караславов, двамата „главни", тарторите, да ни убеждава, че е правилен документът. Сдърпахме се там много жестоко. — Как, казвам, ще е правилен, когато се говори нещо, което не сме и мислили. Караславов написа една статия — смятайте я погрешна, по подражание на съветската литература е, но никога не сме се борили за „висше качество". Това е една далечна цел, ние самите не пишем „висше качество", нито пък смятаме, че литературата ни е пренаситена идейно, та няма вече какво, и трябва да водим борба за безидейна литература. — Той обаче нищо не може да каже, освен да повтори: — Документът е правилен. – Не, викам, това не може да бъде. Къде някога съм казвал — аз или Караславов, — къде сме писали, че нашата литература е пренаситена идейно? — Е, така, но документът е правилен! — Виж какво, казвам, ако ти си ни повикал тука, за да ни накараш да приемаме нещо, което не е вярно, аз си отивам, няма смисъл да разговаряме. – Той тогава кипна: — Ти, казва, наистина си отиваш от партията! — Питам го: — Ти за туй ли си пратен? Да ми кажеш, че си отивам от партията. Добре. Щом преднамерено си дошъл.

Тогава той се сепна: — Не, бе, чакай, седни, седни. — Разговаряхме, разговаряхме и пак си отидохме.

– Без решение?

– Той сам няма право на решение. Той ни викаше нас последно да ни убеждава. След това ни задължиха да предадем вестника на другите. Караславов беше склонен. Но Жендов, Орлин Василев и аз държахме да продължим да го издаваме. Атаките обаче станаха страшни и го спряхме.

Като се видя, че ние не се съгласяваме, след седмица ли,

колко — не помня — Караславов ме среща на „Раковска", близо до „Патриарх Евтимий", и ми казва: — Знаеш ли, Христо, че сме изключени от партията. — Не знам.

После как ни съобщиха, не помня. Без да ни викат.

Тодор Павлов е бил тогава в Москва. И Георги Димитров му казал: — Познаваш ли ги ти тия момчета? — Познавам ги. — Иди и гледайте да оправите работата!

— Това Тодор Павлов ви го разказа?

— Да. Обаче върна се той и застана на тяхна страна, разбира се, понеже вече има решение. На Задграничното бюро как са му представили нещата, не зная.

Много се разлютиха на мене, защото казах: — Аз ще пиша едно писмо до Георги Димитров. На Седмия конгрес на Коминтерна в доклада си Димитров казва за сектантството в нашата партия: трябваше отделните партийци с риск да бъдат изключени от партията, да станат да се противопоставят на тази сектантщина. И аз казах — добре, аз смятам, че тука такова нещо има, ще му напиша на Георги Димитров, ще му изложа как е положението, той да реши. — Аз такова изложение не написах, разбира се, защото нямаше как да го пратя. На кого да го дам? По пощата то няма да отиде.

Не знам и как аз щях да се защитя, и той какво отношение щеше да вземе. И как щях да защитя и другите, нашата позиция. Не ми е ясно сега ... Това беше много отдавна. Тогава много работи не съм ги мислел точно така, както днес.

— А дали допълнителна причина за недоволството не е бил отказът да се даде достъп до страниците на вестника за редица автори, чиито произведения не са имали елементарни достойнства? Че им се връщат ръкописи? Че не участвуват в редактирането?

— Да, разбира се. Имаше един Иван Вельов, който пишеше джаста-праста ... И други от тоя ранг ... И като почна всеки от тях да събира съмишленици — срещу нас се наподписаха дори сътрудници на буржоазни издания. Разни тъмни личности. Излязоха на страната на партията. А обвинителите от името на партията не се смутиха от това, че тия тъмни типове се явяват на нейна страна. На наша страна беше Светослав Минков. Не помня още кой.

— От безпартийните ли?

— От безпартийните. Защото и безпартийните се разделиха — кои са с нас и кои с тях.

— Симпатизиращи все пак.

– Симпатизиращи на нас. И такова едно нещо стана. Знам, че Георги Бакалов е ходил в Своге при Димитър Найденов и много люта кавга са имали двамата.

– Найденов на ваша страна ли беше?

– На наша страна изцяло. Казал му: — Ти, Георги Иванич, така му викаше той, по руски, ти използуваш властта си сега... Вместо с тия хора да седнете да се разберете — те са наши хора — ти бързаш сега, както едно време пратихте ония четиримата в другия лагер, и сега бързате!

– За четворката от „Нов път“ навярно намеква.

– Да, Фурнаджиев, Каралийчев, Разцветников, Цанев. Георги Бакалов даже бил казал: — Едно време ония отидоха веднага, а тия се запъват.

И така излезе — никой от нас не отиде в другия лагер. След това идва при мене човек от ЦК да ми поставя условия. Със Сава Гановски дойде. — Има три условия, казва. Първо, да си признаеш грешките и да работиш. Второ, ако не си виждаш грешките, ако смяташ, че не стоиш на грешни позиции, ако смяташ, че неправилно си отстранен, ще си остане така работата, но съгласен ли си да работиш? И трето, ако смяташ, че партията трябва да си признае грешките да дойде да ти се извини, значи ти скъсваш с нея.

Аз, викам, никакви условия не поставям. Аз имам убеждения и ще работя. И наистина след изключването ми съм си излагал няколко пъти живота и съм работил. Никога не съм избягвал, каквато работа и да ми се възложи. Нито съм поставял условия.

Дори един друг казал на мой познат, той беше по застрахователното дело нещо: — Кажи му на Радевски да даде една декларация, че той е против фашизма и прочие, а ние ще мъчим да уредим въпроса. — И този иде да ми го каже. — Предай му на онзи, викам, че ще дам такава декларация, но искам от него друга декларация да даде, че той не е идиот. Тогава и аз ще дам декларация. Къде съм давал някакви основания да се смята, че симпатизирам на фашизма и че мога да бъда такъв? Това не го ли оскърбява него, казвам, такива тъпи условия да поставя!

Друг път, Сашо Обретенов идва да ме пита: — Вярно ли, казва, до ЦК дойдоха сведения, че вие с Александър Жендов и Брайко Кофарджиев сте ходили на Витоша на екскурзия, само вие ли сте били, и други ли е имало, но сте образували нов ЦК.

Казвам му: — Кажи им на тези хора, че партията сега е в тежко положение, тя има много врагове. Да не ни причи-

сляват нас към тия врагове. Ако се научат, че сме замислили с Жендов да издаваме списание, да речем, това е вероятно. Ние сме маниаци на тая тема, това ни е работата. Но такива идиоти не сме — да правим нов ЦК. Кой ще тръгне с нас? Какви личности сме политически да тръгнат с нас? Толкова ли ни е изпила кукувица акъла? Те толкова ли не знаят какво представляват хората, които са работили в нашия печат? — И аз така мисля, казва, ама чули и ме помолиха да ви питам.

— А защо и Брайко Кофарджиев към вас го причисляват? Той с „Кормило“ няма нищо общо.

— Не знам защо. И той нещо сигурно е приказвал.

— Вероятно, защото и той по това време е наказан, мисля, изключен. Той предупреждавал срещу един провокатор. Отказал да се подчини на решение да предаде на този човек някакви явки ли, материали ли. И чак когато провокаторът бил разкрит, го възстановили. Мисля, че такава история има. Само че него го възстановяват, защото провокаторът си показва рогата, а вас до Девети септември не ви възстановяват.

— Мене и досега не са ме възстановили. След Девети септември аз влязох в партията така, без да ме приема партийната организация. Крум Кюлявков ме вика един път и ми казва: — Довечера има партийно събрание, ела. – Той преди това ми е възлагал прпийни задачи.

(Докато ръкописът на книгата премина през всичките процедури, биографията на поета-сатирик, разбира се, не остана в застой. Настъпи промяна и по въпроса за изключването. Партийният му стаж за времето от 1936 до 1944 година бе възстановен през 1980 г.)

— От днешно гледище как преценявате дейността на „Кормило“ в онзи момент? Вестникът започва да излиза през септември 1935, а последният брой е от 23 юли 1936.

— „Кормило“ беше наистина една връхна точка в обединението на всички антифашистки писателски сили в онова много тежко за нашето движение време. Около този вестник успяхме да привлечем много хора. Това нещо ние с Караславов и Жени Дюстабанова направихме и в един лист за Смирненски. Не помня дали беше преди „Кормило“ или след него. Преди „Кормило“ беше[96]. Този лист извънредно много хора обедини, някои от които не са имали нито преди, нито после нищо общо с нашето движение. Там участвуваха хора като Дамян Калфов например. Хора, които си бяха

направо в отвъдния лагер. — Но името на Смирненски — мнозина си спомняха с хубави чувства за него — ги привлече. И листът имаше всеобхватност. В Централния комитет бяха много доволни от този лист.

„Кормило“ беше в духа именно на този лист, широта имаше във вестника. Там бяха обединени много хора. Но стана разцеплението. Нас ни обвиняваха, че сме разцепили движението, че сме разбили една такава хубава инициатива. Ако сега се погледне честно и обективно, ще се види кой е разбил тая инициатива. Най-важното е, че — както вече казах — против нас застанаха и хора, които изобщо винаги са ругали партията и са сътрудничили с врага. Но тогава беше удобно на нашите противници да съберат мнозинство. Тъжна история. Но така или иначе нас ни изключиха. Това беше за мен потресение от неразумното отношение към група писатели, които са били винаги предани на партията. Това ми даде повод да мисля, че и хора, които стоят на отговорни места, не са винаги безгрешни. Тая мисъл винаги ме е чоплела и сега още повече се утвърждава в мене. Като си на някакъв пост това не значи че всичко знаеш. Но тая кормиловска история, изключването, нито за момент не разклати у мене убежденията и вярата ми в движението. Аз и след това в още по-страшна конспиративна работа съм участвувал.

Кормиловската история не ме е разколебала ни за миг. Разколебавали са ме известни хора, някои другари. Тогава написах в „Изкуство и критика“ стихове, за които много ме критикуваха.[97] И Тодор Павлов, и кой ли не. Казвах, че ще дойде ден и ще се види пред съда на идните поколения къде е текла чистата вода, къде отровни пари са извирали. Туй стихотворение не съм го включвал в книга досега.

Искам да кажа, че си реагирах по свой начин. И въпреки това, въпреки че ни таксуваха вече като хора от другия лагер, аз не съм се отказвал никога от партията и когато ми предложиха да работя, се заех с пълна убеденост, че така трябва да бъде.

— Караславов промени ли становището си по кормиловската история? Доколкото знам неговият партиен стаж е възстановен напълно?

— Да, след Девети септември той писа в статия: — Едно време аз проявих интелигентщина при един спор.[98] Младен Исаев също си призна, че е бъркал[99]. Аз в кормиловската история не се смятам виновен. По главните въпроси, разбира се, не по отделни подробности.

— Вестникът можеше ли да се самоиздържа? Той е бил четен.

— Право да ти кажа, никога с финансови въпроси не съм се занимавал. И в „Релеф“, и после в Съюза като бях, и в „Септември“.

(Струва ми се, че е интересно да се приведе свидетелството на Александър Геров за обстановката след спора около „Кормило“. На ремсова сбирка, където той е присъствувал, идва Бакалов:

„— Бакалов изказа ли се по политическите въпроси?

— Той говори срещу Радевски. Около историята с „Кормило“.

— Вие знаехте ли за тази „история“?

— Не знам. Не съм бил свързан с нея.

— Но спорът между качественици и идейници ви е известен?

— Чувах, да. Аз бях на страната на качествениците. Бях на страната на Радевски.

— Интересува ме литературната ориентация в тези кръжоци. Ето във вашия ученически реферат като най-ярки представители на „новия художествен реализъм“ в поезията посочвате Хр. Радевски, Лъчезар Станчев, Мл. Исаев. Предполагам, че това са поетите, които най-добре сте познавали, затова сте ги разгледали като примери.

— Да, така е.

— А къде поставяхте тогава Смирненски?

— Къде сме го поставяли... Като класик.“ — Катя Янева. Александър Геров. Анкета. С., 1979, с. 29.)

— След спора около „Кормило“ изминават три години до смъртта на Бакалов. През този период виждахте ли се с него?

— Виждахме се, но не се поздравявахме.

— Не сте разговаряли?

— Не! Той писа свирепи статии срещу нас след кормиловския спор.

Случвало се е лице срещу лице да се срещнем и да не се поздравим. Разбира се, той не приемаше поздрава ми. А преди това бяхме приятели, ходех в дома му.

— А на погребението му?

— На погребението му бях.

— Какви други леви издания съществуваха през тези години? Сътрудничехте ли в тях?

— Освен „Кормило“ излизаше „Нова литература“ на Бакалов. Също седмичник. Топенчаров издаваше друг. Театралът Георги Костов — също. Партията издаваше списания и вестници чрез разни хора. Антивоенно списание излизаше. Орлин Василев бе зает в него по едно време. В почти всички партийни издания съм писал.

– През 30-те години сътрудничите и на Ран Босилек в „Детска радост". Как се почна това?

– Запознал съм се някъде с него и той ме е поканил. Дора Габе редактираше „Прозорче", издание на Учителския съюз, и в него съм писал. Също и в „Светулка" на Александър Спасов. Чилингиров и Добри Чолаков издаваха „Детски свят". И при тях бях редовен сътрудник.

– Вие печатате и в „ЛИК"[100]. Чел съм там ваше стихотворение, „Среднощ". Интересно е. В избраните, синия том, го няма.

– Мисля, че в книжката „Пулс" е включено. После не съм го препечатвал май никъде.

– Не ви ли харесва сега?

– Харесва ми, но мисля, че може би е остаряло. Много такива стихове имам, които съм изоставил.

– Звучи модерно сега.

– Аз в „ЛИК" и бележки пишех.

– Отзиви?

– Да. Тогава пишех много отзиви. Спомням си, че Хаджиев от „Хемус" един път ме вика и казва: — Христо, ти... – Какви бяха издателите тогава! Няма я сега тая издателска политика! — Ти, казва, пишеш рецензии често. Аз ти знам убежденията. Ще ти пращам всичките наши книги и за която искаш — пиши. Каквото щеш, пиши. — И ми ги даваше. Аз минавах често и ги взимах. За книги, които ми харесват – пишех. Така беше!

– Сега на директора на издателство му държат сметка – една книга къде е дал. Когато той трябва да има безотчетни най-малко стотина екземпляра... Не може да се смята, че един директор ще търгува с тях. Дойдат чужденци тука. Ще им каже — ето тая книга. Или пък някой рецензент. Едно време между другото беше такъв обичаят: като издадеш книга, пратиш я по редакциите. Днес не бих го направил това нещо. Тогава това беше обикновено явление.

– Авторът си я праща?

– Авторът. „С молба за отзив".

– Не се смяташе за нередно?

– Не. Редакцията, ако ще, те хвали, ако ще, те напсува. То е вече друг въпрос. Енчо Стайков се смееше, че Вергил Димов издал книжка с разкази.

– Така ли, аз не знаех, че е писал.

– Пратил я във вестник „Мир" с молба за отзив и те в книгописа съобщават за нея. Той се хвалел, че във вестник „Мир" имало критика за неговата книга.

— Та, занимавах се много с рецензентска работа.

— Това е във времето след „Кормило“?

— И след, и преди. В „Релеф“ още пишех рецензии. Бях навикнал. Дори по едно време Колю Ланков казва: – Ти не си поет, ти си критик. — В друго време ми казват: – Ти си сатирик, не си критик. — Всякакъв са ме наричали. – По едно време: — Ти си преводач, не си поет. — И наистина по едно време аз само превеждах. Спомням си — Оля Кирчева, като ме срещне: — Какво превеждаш?

— Кой ви е бил най-активният преводачески период?

— Не мога да ти кажа кой е точно. Когато превеждах антологията, също и когато сътрудничех на Емил Коралов в „ЛИК“. Със собствени произведения аз не мога да взема пари нито издателството ще ги издаде. Главно с преводна работа се занимавах.

— Между другото — Лилиев един път ме повика, аз съм го писал това в спомена за него — и ми предложи да преведа „Руслан и Людмила“, операта, либретото. И аз го преведох. И сега още седи тука в мене.

— Защо?

— Тогава почна войната срещу Съветския съюз и казаха, че руска драматургия не дават.

— И Пушкин дори не може?

— Руско, славянско, тогава — не. Не го пуснаха. Един лев за това не съм получил.

— Една личност се мярка в спомените ви от това време, но бегло. А явно е бил интересен човек: д-р Нисим Меворах, бащата на Валери Петров. Вие сте били близки. Нещо да сте работили заедно?

— Не. Той беше близък приятел с бащата на Невена Стефанова, Борис Светлинов. Те бяха постоянно заедно. Беше приятел и с Нейко Нейков, бащата на двамата художници Нейкови — Атанас и Христо. Също с адвоката Димитър Вапцаров. Бяха една тройка прогресивни адвокати. Когато Боян Дановски започна да прави студията си, и тримата влязоха в обществото на приятелите на театъра.

Към 19 май (1934) живеех на улица „Журналист“, сега „Елин Пелин“, у приятелско семейство на Меворах, Маринови, наши хора прогресивни. Марин Маринов, хазаинът ми, работеше като деловодител в стъкларската фирма на братя Меворах, братовчеди или братя на д-р Меворах. Той идваше почти всяка вечер у тях. Там също се виждахме. Разговаряли сме много пъти за литература. Меворах има литературни опити, драми.

— Печатани?

— Мисля, че не ги е печатал. Зная, че пишеше. Не помня да ми е чел. Но винаги говореше с любов за литературата. Ходеше на театър постоянно. Много активно отношение имаше към изкуството.

— Някога да ви е изказвал впечатления от ваши работи?

— Не си спомням.

По едно време той беше много зле с нервите — когато почна гонението на евреите. Написа една брошура в защита на евреите. Беше много подтиснат. Но иначе се шегуваше, говореше меко. С пледоариите си, като юрист е известен. Когато бях в затвора през 1929, слушах секретаря на партията Младен Стоянов да разправя за процеса на 52-та. Меворах беше привлечен да ги защищава. Младен Стоянов казваше: — Тоя Меворах ги съсипа! Той им доказа, че не разбират нито от буржоазно, нито от каквото и да е друго право.

Разбира се, той не можеше много да им помогне, защото се знаеше — това са комунисти, конспиратори. Да докараш тука Цицерон, пак ще ги осъдят.

Един път той защищава Караславов, когато го съдиха за „Селкор", мисля. И аз бях привлечен там като свидетел. Или само като зрител. Не помня. Лазар Панов, имаше един млад адвокат и литературен критик, излезе с разпалена реч. Той почина рано. А д-р Меворах се яви спокоен и рече: — Господин прокурорът обвинява едно художествено произведение. Дава преценки, че то е вредно за обществото. А имаме работа с един художествен факт, с едно обективно отражение на действителността. Тия работи съществуват и писателят не може да ги отмине. Аз не бих си позволил да давам такива компетентни преценки в една област, която е много деликатна. Иначе бих се почувствувал като слон в стъкларски магазин.

Онзи гледа като теле. И отведнъж се обади: — Ами да го освободи, да го оправдае съдът, щом е така!

— И какво стана?

— Оправдаха го.

— По някое друго дело да сте бил свидетел тогава?

— Да, по едно дело на печата. Отидох и казах като какъв човек знам подсъдимия. Не помня кой беше. А тогава линията беше да се отказва от показания. И ме питат: — Ти защо даде? — Смятам, че беше много по-полезно да кажа, че познавам подсъдимия като добър човек, отколкото да се откажа.

За отказ от показания по закона тогава направо те пращат в затвора. — Ти, казват, се уплаши! — Аз не бях се уплашил, просто смятах, че е по-добре да се каже нещо положително, да се защити другаря. И други дадоха показания, разбира се. Не ни мъмриха.

— За Младен Стоянов на няколко пъти стана дума. Вие го цените като личност.

— Имал съм с него разговори. Видях го за пръв път в затвора. Знаех го преди това по име. Викаха му Черния. Беше политически секретар на партията. Пита ме: — Ти за какво лежиш сега тука? — По член 7, подведоха ме за „Работническо дело". — Как може така, имаш право на гаранция и да седиш тука? Писах, ще пратя и телеграма, да ти внесат гаранцията и да излезеш.

И наистина, той нареди и внесоха от партията гаранция, пуснаха ме. Той беше простоват човек, но колоритна личност.

— С Асен Златаров срещал ли сте се?

— Да, но приятел не съм бил. Негови беседи съм слушал. Беше сътрудник на „Кормило".

— Какво ви е впечатлението от беседите му, интересен ли беше като сказчик?

— Много интересен обаче това бяха донякъде беседи за дами. Негова издънка беше Владимир Русалиев, но бездарен епигон. Статиите си Златаров пишеше културно, хубаво. Дълбочина обаче в него не можеше да се усети. Но умря като антифашист, неговото погребение беше колосална, невиждана антифашистка демонстрация. Задръстени улици.

Той написа книга за Съветския съюз. Полицията го е имала под око. Ако днес я вземеш, ще видиш, че в нея има много неправилни мнения, наивни неща. Но тогава — положителна книга за Съветския съюз. Значеше много.

— Младен Исаев споменава в свои бележки, че през 30-те години сте правили четения в Учителската каса, сочи и вашето име.

— В Учителската каса не знам, но в Свободния университет — да. Въздържателите имаха много силни организации. Ахчийски, шуреят на Иван Хаджийски, беше активен.

Обикновено аз се явявах със стихотворението „Към партията" и с още някое. Веднъж излезе отзив за нашата проява и в него пишеше, че Радевски чете като поп от амвон.

Здравка Кулева и съпругът ѝ Васил Кулев, редактор на списание „Летец", идваха у Борис Ангелушев, приятели

бяха. И след някакво такова излизане пред публика тя рече: – Христо, няколко пъти те слушам на четене, ти май не знаеш как трябва да се казват стиховете. Я преди някое излизане да ти покажа. Съгласен ли си?

– Тя да не е актриса?

– Да, тя играеше в театъра. Много културна жена. После напусна. Тя е учителка на Ружа Делчева, тя я моделираше.

След един такъв урок от нея, аз пожънах голям успех на някакво четене.

Помня едно четене в сегашния Музикален театър, тогава – Кооперативен. Имаше публика, пълен беше салонът. Вече бях член на Писателския съюз. Свърши четенето, излизам навън — мъгливо. Отправям се към „Спас"[101], известната кръчма. Там беше архитект Беязов. Заседнали с Ламар и компанията им. Беязов ме пита откъде идвам. Казах. – А публика имаше ли? — Имаше. — Е, да при тая мъгла хората се чудят къде да влязат и видят ли светлинка, се приютяват.

– Как приемаше публиката стихотворението „Към партията"?

– Не помня. Ръкопляскаха, разбира се, защото ние бяхме леви писатели. Но да изкарвам, че някакъв особен прием, както сега се пише за това стихотворение — не.

– Вие отбивахте ли се в сладкарница „Цар Освободител" и къде сядахте?

– Много често. В началото на моето навлизане в печата – не. После, когато почнахме ние да общуваме с тия среди. Даже с определени задачи — да се създават повече контакти. Тогава почти всяка вечер влизах. Сядах на различни маси – където има място.

– Компания по-постоянна нямахте ли?

– Обикновено с Георги Цанев, Константин Петканов, Асен Разцветников и някои други. С Константинов сме сядали. С Багряна, Фурнаджиев. Спомням си един път Магда Петканова ми беше пратила по пощата своя книжка. И като седнахме там, аз й казвам: — Госпожа Петканова, благодаря за песнопойката. — Тя ме изгледа, но не каза нищо. След това се оплакала на мъжа си, на Коста: — Как може така надменно? Аз му пращам стихосбирката си, той я нарича песнопойка. – А аз го казах на шега. Тя помислила, че й се подигравам.

А това съм го чул от Ламар. Той казваше: — Ти си из-

дал песнопойка, дай ми един екземпляр. — И своя като издаде: — На ти от моята песнопойка.

— Тази ваша шеговитост не е ли ставала причина и други път за подобни недоразумения?

— Случвало се е често.

— Защото у нас чувството за хумор е дефицитно. А каква беше атмосферата в „Цар Освободител", приятно ли беше вътре да се седи?

— Разбира се! Там имаше и кавги, и всичко. Но беше приятно. Влизаха все познати, приятели. Понякога беше претъпкано. То беше малко кафененце. Хубавото беше, че външни, чужди хора там не идваха. С изключение на някои приятели на писателите. Виждаха се там Христо Минчев с брадата, на Богомил Райнов вуйчото, също учителката Арабаджиева, близка на Цаневи, на Разцветников.

Йовков обикновено си имаше там място — горе, до прозореца. Когато успее и друг не му го е взел, разбира се. Иначе някой да е имал определено място — не.

— Нямаше ли там дележ — буржоазни писатели, леви писатели?

— Не. Нямаше. Макар че се знаеше кой какъв е. Имаше между писателите дрязги и не се поздравяваха. Но си влизат. Мине край него и отиде на друга маса. Георги Цанев ми разправяше — писал нещо и Константин Гълъбов все не го поздравява. Но веднъж седнали при общ познат. Гълъбов го гледа, Цанев го гледа и накрая рекъл: — Е-е?

Димитър Митов и Владимир Василев например. Не се поздравяваха и си сядаха на различни маси. Всеки със свои хора. Митов — с Петър Горянски, Кирил Христов.

Нас там никой не ни гонеше, затова че сме леви писатели.

— Полиция там не се ли въртеше?

— Не. Полиция там не влизаше. Не помня да са дошли да арестуват някого или да проверяват документи.

— А агенти?

— Не съм забелязал. Може да е имало. Но атмосфера на страх, че идват детективи, нямаше.

Хора отвън минават и гледат — тука гениите.

— С лека подигравка?

— Да. Жалко, че го разрушиха. Това е недопустимо покушение върху един паметник на културата. Говорих в Народното събрание в комисията по духовните ценности, че трябва да се възстанови.

„ПУЛС“ (1936)

– Третата ви книга „Пулс“ е от 1936. Корицата пак Жендов е рисувал. Струва ми се, че значителна промяна има в стиха. За период от 3 — 4 години доста рязък поврат. Какви са причините?

– Какъв толкова рязък поврат?

– Към свободен стих.

– Еволюирал ли съм, деградирал ли съм, не знам.

– Да не би тогава Маяковски много да сте чел — има една накъсаност. Или предишният ви стих вече не ви е задоволявал?

– Маяковски аз съм чел, но не е това. Преминал съм просто към друг стих. Ние още едно време, когато не познавахме Маяковски, сме разговаряли с Полянов — че трябва по-друг стих, по-свободно да се пише. Тогава имаше вече Гео Милев у нас. Свободният стих го има в полузачатък в нашата поезия. Главно под влияние на Маяковски и на Верхарн иде. Тоя начупен стих у мене определено иде от съветската поезия. По-разговорна интонация се дава на стиха. Затова съм го приел. Смятам сега, че Маяковски някъде прекалява с това чупене, но така беше. И тия стихове сега ми е неудобно да ги връщам. И сега си начупвам стиха, но там, където смятам, че трябва. Там, където и читателят си го начупва в съзнанието. А тука очевидно се е прекалило някъде. Станало е моден навик.

– Тука има вече пряко название — „Автобиография“ — в първия цикъл „Бременно време“. Това стихотворение мисля, че го препечатвате. Има в него настроение: „Аз съм роден в един есенен ден . . .“ После една находка в епитета: „мрачна унилост“.

– Не го препечатвам винаги, зависи какво е изданието.

– Стихотворението, посветено на жената да не би да е отзвук на нашумялата теория на Ото Вайнингер, вие го споменавате тука?

– Не, той не беше тогава нашумял. За Ото Вайнингер се говореше през ученическите ми години.

У нас го издаваха. Георги Игнатов ме караше да поправя съществуващия превод. Аз не мога да си подпиша името, казвам, аз не знам немски език. Вайнингер остави у мен впечатление за реакционен философ. Главно това, че смята жената за некадърна, неспособна за нищо. По тоя повод съм вметнал за него. Въпросът за жената се поставяше от нашето движение.

— Разискваше се?

— И женски ден имаше въведен — както и сега — чествуваше се. За това стихотворение много отзиви получих тогава.

— Забеляза се?

— Да. Получавах писма, харесваха го. Криво или право — не знам. Не искам с това да създам авторитет на стихотворението.

— Споменавате Помпадур, Жана д'Арк и Роза Люксембург като противопоставяне.

— Човек иска да бъде по-интересен, търси нещо което му се струва неказвано . . .

(От един спомен за младежките години на Александ Геров узнаваме подробност за възприемането на това стихотворение и за политическата атмосфера у нас в края на 30-те години: „Сашо участвуваше в пиесата и след това декламира стихове. Каза стихотворението „Жената" от Христо Радевски. По понятни съображения трябваше да се коригира автора. Радевски споменаваше името на Роза Люксембург, това не можеше да мине, предварително обсъдихме и заменихме името на Роза Люксембург с Жана д'Арк. Така го и декламира Сашо." — К. Янева. Ал. Геров. Анкета, с. 22.)

— В стихотворението „На един самоубиец" цитирате стихотворението на Маяковски за Есенин, а в същност тогава вече и самият Маяковски се е самоубил.

— Спомням си една моя хазайка каза — не смятате ли, че това е подражателно? — Аз съм го писал по Маяковски и по Безименски. Затова и цитирам да види читателят, че има нещо от тези поети. То е писано по повод. Имаше един младеж Атанас Трендафилов. Караславов лансираше, че полицията го е убила. Той си се самоуби. Издаде книжка. Там няма ли „На Атанас".

— Не.

— После съм го махнал.[102]

— Той стихове ли издаде?

— Разкази. И се самоуби. По тоя повод пиша, но, разбира се, имам пред вид и стихотворението на Маяковски за Есенин против самоубийствата. Това е била и моята мисъл.

— А не ви ли занимаваше тоя въпрос, защо и самият Маяковски се самоубива?

— Занимавал ме е, разбира се.

— Не ви ли внушаваше някакво противоречие?

— Независимо от Маяковски — крив или прав да се самоубие — проблемът за самоубийството ме е занимавал. В края на стихотворението аз съм почти цитирал Маяковски,

взел съм негови интонации. Още тогава съм мислил за края на Маяковски. Смяташе се, че троцкистката опозиция го е принудила да се самоубие. После, като бях в Москва съм разговарял с разни хора. Много са сложни неговите причини. За Маяковски аз тогава малко знаех, много неща ми бяха неизвестни.

Но по въпроса за самоубийството нашата партия имаше становище, а и аз лично мислех така — че самоубийството е акт на капитулация пред трудностите в живота. Това съм искал с моите скромни сили да кажа. То не се препоръчва като изход.

— У Вапцаров по-късно има един детайл за самоубиеца — в „Двубой". Това е все в същата линия.

— Да, помня го.

— Стихотворението „Интелигент" е посветено на Порфирий Велков. Вие сте били приятели, личи от спомените ви. По какъв повод е създадено?

— То е писано специално за едно траурно утро след смъртта на Порфирий. Издадохме и лист — няколко приятели, Караславов, Оля Кирчева и др. Там е публикувано, а Оля го декламира на траурното утро.

— Как се прие от публиката, харесаха ли го?

— Харесаха го. Изобщо утрото беше много хубаво. Оттогава професор Фаденхехт, бабалъкът на Порфирий, имаше симпатия към мене и към Караславов. Той се застъпи да излезе по-късно моята антология на съветската поезия.

Това утро решихме да го направим в Учителската каса, където е кино „Култура" сега, откъм „Солунска". Беше много тичане. Трябваше разрешение от полицията. За утра се искаше винаги разрешение от полицията. Натовариха мене с тая работа. Караславов се зае с финансовата част. Оля Кирчева, разбира се, дама, никой не я закача. Ходих аз в полицията, ходих по разни учреждения, в общината. Че иди при тоя, че иди при оня в оная стая — препращат ме. Най-после казах: в никаква стая вече няма да отида! Почнахме утрото, пък викаме си с Караславов — нека дойде полицията. Там бяха ангажирани артисти от Народния театър да дойде да ги разгони. То ще бъде скандално. Разбира се, не дойде.

— И вие без разрешение го направихте?

— Най-после, в края на краищата — без разрешение.

Караславов на касата стои. Не, не, на касата. То не беше с вход. Но идва при него някакъв финансов агент — вий ли сте отговорен? — Аз. — Сто лева такса увеселения. —

И му взел сто лева такса увеселения за едно траурно утро. Викам му: — Защо ги плащаш, бе Гец? — Поиска ги – каза.

Утрото мина много хубаво.

— Фаденхехт беше там, разбира се?

— Беше. Артисти имаше много.

— Обичаха го?

— Порфирия обичаха много. Изгряваща звезда беше, много даровит, много интересен артист. Рано почина.

— Споменавате: „Ти се гърчиш като злъчния Чацки." Сигурно това му е била любима роля?

— Той много обичаше Чацки. Но той самият в живота си беше Чацки. Невероятно честен, безкомпромисен, винаги ще ти каже право в очите какво мисли. Такъв беше.

— Патеше сигурно от това?

— Разбира се! Той винаги е мечтал да играе Чацки. Обаче не го пускаха. Говорих със стария артист Коджабашев. Той ми каза: — Наистина тогава не беше прието да се явяват дубльори. Но в същност беше причината друга. Иван Димов играеше Чацки и е пречел.

— А той е бил готов като дубльор, така ли?

— Порфирий иска да дублира. Не му обещават да го пуснат на сцената. Той сам се готви. Най-после му разрешиха и той блестящо изпълни ролята. Втори път, мисля, не го пуснаха вече.

— В Народния театър?

— Да. Ако се лъжа, нека ме поправят.

— Вие бяхте ли в салона, когато игра той?

— Гледах го като Чацки, да. Блестящ. Но аз го пиша това в стихотворението не само защото той обичаше тази роля, а защото самият бе като Чацки. Той например беше зашлевил шамар на актьора Стаматов. Защото обидил Огнянов. Уж слабичък такъв Порфирий, но ... Той благоговееше пред Огнянова. Беше му кумирът.

— Стихотворението „Книгата" по какъв повод е писано?

— Тогава имаше седмица на книгата. Писателите ходеха из провинцията да четат. Съюзът на писателите организираше тия четения заедно с читалищния съюз. Впрочем читалищата канеха групи. И се плащаше добре.

— На 24 май ли се правеше?

— Не, не помня точно, но през пролетта във всеки случай. Спомням си, че ние с Орлин Василев ходихме един път из дунавските краища. В Оряхово, в Свищов, във Враца бяхме. Отначало минахме през Червен бряг, там спахме у него-

вата майка. И се върнахме със значителен хонорарец. Плащаха читалищата.

– Че преди Девети те не са ли били доста сиромашки?

– Имаха някакви бюджети. И живееха много интензивно тогава, защото културният живот за всяко селище беше съсредоточен главно в читалището. Прогресивните хора там намираха приют, простор за дейност, колкото беше възможно. После все повече се стесняваха тия възможности.

– Има два стиха, в които са натрупвани вътрешни, двойни и тройни рими. Това е сравнително рядко при вас: „Тези букви спокойни са войни безбройни и на хартията по полетата бойни."

– Такива работи съм ги правил, обаче това стихотворение не го препечатвам вече. То е повече политическо. То е слабо стихотворение, както виждаш ... Няма смисъл да се спираме върху него.

– Двойните и тройните рими са особено характерни за Лилиев.

– Има ги и у Гео Милев, в „Септември": „Нощта ражда из мъртва утроба вековната злоба на роба..." Човек се увлича по римите и когато излезе това сполучливо, когато става подчертаване на настроението или на мисълта, става хубаво. Но когато е мислено и измъчено, мъртво, тогава не е хубаво. И Смирненски има такива работи. Особено у тъй наречените символисти, това твърде много го има. Дори едно време някакъв поет — сега не мога да си спомня името — писа: „сред незнайни и тайни градини ти въздишаш, и дишаш едвам...". Явно е, че това е търсено и, както виждаш, е мъртво. То може да живее, когато е включено в голяма идея, в голямо чувство.

Натрупвания на гласни, съгласни, музикално натрупване, не натрупване, което затруднява четенето, може да се намери във всички поети, и то според мене в повечето случаи става неволно. Не че го е търсил поетът, ами просто така си му върви езикът. В свои стихове понякога виждам работи, които сега откривам. Когато съм писал стихотворението, не съм мислил за това нещо.

– Те са дошли спонтанно.

– Не искам да взимам себе си за някакъв пример или образец, но съм го забелязвал в много стихотворение. Това става. Едно време съм чел много статии за Яворов, сочат „дъждът с припрени пръсти потраква..."[103] Може да го е търсил, може хич да не го е търсил Яворов. Може би някоя дума да е притурил, ама дето му приписват, че специално

го търсил . . . Не! То говори за отношението на този поет към езика, за чувството му към музиката на езика. Но аз се разпрострях много . . .

— Стихотворението „Есен“ е привидно странно спрямо настроенията в тогавашните ви стихове: тъга, унилост, почти отчаяние. Може би подсказване за политически настроения: „Като болен смъртник, като стария свят е тя.“

— Това е гвоздеят. Есента е всъщност умиращият свят. Това съм искал да кажа.

— Ето тука нещо, с което не съм съгласен вече: „Аз не съм пейзажист лирик, но един пейзаж ме вълнува . . .“ Напротив, в стиховете ви, особено в последните години . . .

— Сега аз се занимавам с природата много.

— А тогава това убеждение ли беше?

Писал съм по-сетне за природата. В първите ми стихове има за село, за природата, тия селски къщурки, зеленината. Всичко това ме вълнуваше много. Никога не съм изключвал природата. Обаче като проблема — природата и човекът — сега вече, напоследък ме занимава. Когато остарях, тъй да се каже. А тогава . . . Наистина не съм пейзажист. Ако приемем, че аз пиша стихове и съм нещо като поет, с пейзажна лирика най-малко съм се занимавал, писал съм гражданска поезия. Затова подчертавам там, в началото, че няма да рисувам пейзаж сам по себе си, а нещо друго искам да кажа.[104]

— Стихотворението „Днес“ има пряка връзка с настроенията от малко по-късно време в българската поезия, от времето на войната: „Тази трескава / тръпна / тревога! / Този шум, / този вой, / този смях. / Аз не искам, / не мъча, / не мога / да излеза / извън тях. / Тези улици, / сгради / и хора, / този трескав / стремеж / на града . . .“ Има усещане за налитащи вълни, за тревожни събития.

— Това беше точно предвоенното време.

— Все пак — преди 1936. Далече е още войната.

— Не войната. То беше тревожно време, много се говореше за война тогава. Не знам дали нямаше и антивоенен комитет, образуван тука.

— Вероятно след конгреса в Париж 1935 година.

— Вече беше установен денят 1 август като Ден против войната. Правехме демонстрации тогава, пишеше се много. И после — тоя трескав живот на града, атмосферата му исках да предам по някакъв начин.

— Наистина има градска атмосфера. В края на стихотворението се мярва една далечна кореспонденция с Бо-

тев: при него има „хляб или свинец“ и бурята е свързана с това виждане, а тука: „нека оловен / вятър / ме вей! / Мойта кръв / ще зациментира / фундамента / на нашия / век!“

– „Оловен вятър“ — това е теророт, войната. В този смисъл. Срещу нас идеше оловен вятър. И че жертвата на всеки човек — това е едно утвърждаване на борбата, на следващите борци. Така трябва да се разбира според мене.

– Споменахме Ботев, и ето — следващото стихотворение в сбирката е „Балада за Христо Ботев“.

– То е писано по повод... Много се пишеше тогава така. След Девети септември критиците нададоха вой срещу тъй наречената „календарна поезия“. Така може да се нарече лошата поезия, която се пише при даден случай — за Девети септември, за Първи май. А едно време много се пишеха стихотворения за Първи май, като празник на международната солидарност. За такива големи празници, които имат широко социално звучение. Но понеже се написаха много лоши стихотворения, каквито винаги са се писали, някои критици удариха срещу тъй наречената „календарна поезия“ и просто задушиха тая хубава традиция. А Смирненски има три стихотворения за Първи май, които са по повод празника. И трите са съвършено различни, и трите са много хубави.

За Ботева тогава често се пишеше. Издаваха се специални броеве.

Стихотворението е писано по онова време, когато твърде много социално значение се отдаваше на поезията. Тогава имаше гражданско значение какво ще кажеш.

За Ботйов, ако вземеш и прегледаш всичко, каквото е писано, много рядко ще срещнеш казани оригинални неща. Все едно и също. Едните — реакционерите, фашистите едно време: „Той е патриот!“ Ние пък от своя страна спорехме с тях. Много трудно се казва за такъв човек свежо слово, защото по начало той е оценен вече — един български гений, недостигнат поет. И трябва това да се разширява и да се навлиза в него. Аз мисля, че много неща не са още доизяснени.

Ще излезе сега, тая година, една моя книга със статии. Там имам статия за Ботева. Никой такива тежки думи за своя народ не е изричал, както той в поезията си. Най-мрачни отчаяния има в нея и най-висок оптимизъм, което е рожба на времето, което отговаря наистина на висините и на низините на живота. И ако искаме да бъдем истински не-

гови ученици, така трябва да гледаме и на днешния живот. А ние кураж нямаме.

— Тази статия отпреди Девети септември ли е, или нова?

— Не, след Девети септември. В „Работническо дело" някога съм я писал. После добавих нещо. Аз издадох една книжка „Слово за поетите". Там излезе с добавките.

— Мислех, че е по-ранна, друга. Тази я знам. А да си спомняте нещо писано за Ботев, което да ви е останало в паметта като интересно, значително? Било статия, било стихотворение. Нещо, което да ви е открило неподозирана страна.

— Харесвали са ми някога стиховете на Смирненски за Ботева. Вазов например не можа да напише стихотворение за него. Няма Вазов сърце да приеме така Ботева, както прие Левски, да речем, защото онзи го закача в едно свое стихотворение. Тия неща имат значение. Макар че и Левски е такъв революционер, какъвто е и Ботйов. Въпреки хубавото стихотворение „Тих бял Дунав се вълнува". В „Епопея на забравените" го няма Ботйова заедно с другите, а той трябваше на първо място да бъде. Иначе съм чел много статии, но да ти кажа право сега не мога да си спомня кое ми е направило впечатление.

— Чел ли сте студията за Ботев от Боян Пенев?

— Чел съм я някога. Като ученик и като студент съм чел много неща, но съм ги забравил. Трябва да си ги преповтори човек сега.

— А стихотворението на Багряна да си спомняте? От 1926 година.

— Помня от 1926 година едно стихотворение на Фурнаджиев, в „Златорог", за Ботева: „От Вола вее гъст и остър вятър" — това ми направи впечатление. Аз мисля, че Багряна не може да напише стихотворение за Ботйова. Дори един Вапцаров ... Доста оригинално е неговото, но и то не е нещо особено. Мъчно се пише за Ботйова. За него трябва да се напише стихотворение като неговите. Както той написа за Левски — най-страшното, най-трагичното стихотворение в българската литература, „Обесването на Левски" — то е безподобно нещо.

— Заключителният цикъл в „Пулс" се казва „Стихове за обичта". Той малко излиза от тоналността на пролетарската поезия тогава, макар навсякъде и тук да се преплитат социални мотиви.

— Това съм забравил. Кои стихотворения са включени там?

– Едното се казва „Среднощ“. То започва в съвсем различна гама. И пак — градската атмосфера. Такава картина има в него: „А цвилят вън / като жребци / трамваите / и гонят спирките / в нощта.“

– Спомням си — къде ли живеех тогава? — от моята квартира се чуваше среднощ далечно скриптене на трамваи. Тогава ми е дошло вероятно това хрумване.

– Стихотворението „Сън“ е съвсем интимно.

– То какво беше?

– „Тази вечер / пак мислих / за тебе. / Пак обърнах се / в спомени / цялата.“

– То е интимно, обаче същевременно социално — любимият е убит и тя го вижда в съня си.

– Дотогава у вас няма такова стихотворение, написано от чужда гледна точка. Това е изключение — говори жената. Как ви хрумна това?

– Това е темата за жертвите и вероятно съм търсил начин да изразя своето отношение към тях, чувството, което изпитват пострадалите след гибелта на близките си. Изобщо тая покруса от жертвите. Септемврийското въстание, 1925 година — всичко това беше твърде дълбок мотив и още ще бъде в българската литература. Както знаеш, цяло едно течение възникна — септемврийска поезия: Разцветников, Фурнаджиев, Каралийчев и редица други поети. Много се пишеше за Септемврийското въстание. Въпреки страшния си погром, след него в литературата голяма свежест лъхна. Нужно ли е да споменавам тука безподобната поема на Гео Милев — „Септември“?

– Има и една „Абисинска майчина песен“. Това откъде е дошло?

– Тогава се водеше войната в Абисиния. Беше много популярна. Вестниците гърмяха, когато Италия нападна Абисиния. То е социално стихотворение. Спомням си, че някъде го давах и цензурата не го пусна. Дадох го на Димитър Митов в „Литературен глас“. И той го помести. После научил, че е спирано от цензурата, някой му казал. Понеже неговия вестник не го гледаше цензурата, беше си извоювал това право. Нали печаташе разни царедворци. Както и „Златорог“. И Митов каза: — Значи, бай Христо, ти така ме излагаш пред цензурата. Като ти спрели на друго място, аз да го пускам... — Ти си авторитетен редактор, викам, никой не смее да те закача.

Та това е за Абисинската война. Искал съм, както се казва, и аз да се отзова на събитието. *(Смее се.)* Вазов

например има стихотворение за Бурската война едно време. Защо пък и аз да не напиша за Абисинската?

— Заключителното стихотворение на „Пулс“ е „Аз обичам“. То е за родината, за езика. Тази тема — за езика — е много насъщна и до днес във вашите работи, включително и в публицистиката ви. И в стихове се връщате често към нея.

— В това стихотворение мотивът за езика е между другото, само елемент. То е интересно сега не като поезия, а като позиция. И не моя позиция само, а като позиция наша, на мнозина през ония години на терор, на цензура, на преследване, на нелегалност, когато ние гледахме на България като на едва ли не чужда страна, в която ни беше душно, тясно, трудно. И пишехме за нея като за враждебна страна. Това от сегашно гледище, а и от тогавашно — по-широко, е неправилно: макар и комунисти, би трябвало тая страна да я смятаме като своя и да я защищаваме от тия, които са си я присвоили. Обаче ние не поставяхме така въпроса, а заявявахме: тая страна не можем да я понасяме.

В този смисъл са и стиховете на Вапцаров от стихотворението „Земя“: „Тази земя, простете, е чужда.“ Такова стихотворение има и Младен Исаев. И вероятно и някои други. Аз тези си спомням. И сега, когато се спори, трябва да се знае, че това беше една наша позиция, един мотив в нашата поезия, едно донякъде нихилистично отношение, една крайност на реагирането. Неправилна. Но така беше. Людмил Стоянов дори имаше статия — не знам по това време ли, — но пак в този аспект: „Защо искам да емигрирам?“ Това са същите тия настроения[105].

(В края на 1979 пътувахме с Христо Радевски до Ловеч и Троян. Той произнесе сказки за Вапцаров. Пред съгражданите си в салона на Градския съвет в Троян обстойно се спря на този проблем. Думите му прозвучаха откровено и убедително. Говорих след събранието с троянци от различни възрасти. Всички те споделиха, че са открили от нова, непозната страна поета. Той бе се сближил с публиката, залични всякакво разстояние, изповяда се пред нея. Говореше за себе си и за своето поколение. И аз го видях в неочаквана светлина. Не полемично разгорещен, не агитиращ, а споделящ със стотици хора като с един близък приятел.)

(Вместо заключение на тази глава от анкетата, ще посоча две изказвания на писатели от различни поколения. Георги Караславов си спомня:

„Когато излезе стихосбирката на Радевски „Пулс“, тя се посрещна с интерес. Веднъж говорихме с Вапцаров за партийната критика, за отношението към авторите комунисти. Тогава му предложих да на-

пише за „Пулс“ и той наистина ми даде рецензия, която аз поместих в „Нова камбана“. Ст. Коларов. Г. Караславов, с. 107.

Ето как се изказва за въздействието на стихотворенията от „Пулс“ неговият по-млад колега Александър Геров:

„Познавах съвременната поезия, съвременните поети. С някои даже бях завързал приятелски връзки — с Младен Исаев, с Христо Радевски, с Мария Грубешлиева . .

— Бихте ли казали какво отношение имаше към вас, начинаещите поети, вече известният пролетарски поет Христо Радевски?

Аз му носех мои стихове да ги прегледа. И той каза, че много ги харесва, че просто го изненадва как мога да пиша толкова хубаво... Това е било 1937 — 1938 г. Отивах при него като при поет, когото много ценя. Неговите стихотворения ги декламирах непрекъснато в нашите литературни кръжоци. Обичах почти всички негови стихотворения. Привличаше ме неговата революционност, неговият реализъм, неговото вдъхновение. Тогава мя се виждаха много вдъхновени всичките му тия граждански стихотворения.

— Смятате, че те са били в духа на времето?

— Те бяха в духа на времето.

— А как се отнасяше Радевски към другите млади поети?

— Отнасяше се по същия начин, както с мене. С голямо бащинско чувство, с внимание, отзивчивост. Окуражаваше ни. Не, съвети не ни е давал. Какви съвети може да дава. Съвети ни даваше Людмил Стоянов. Той е по-подходящ да дава съвети.“ К. Янева. Александър Геров. Анкета, с. 28—29.)

ПРЕВОДАЧЕСТВО. КНИГИ ЗА ДЕЦА. СТИХОВЕ В СП. „ИЗКУСТВО И КРИТИКА“. „АНТОЛОГИЯ НА СЪВРЕМЕННАТА РУСКА ПОЕЗИЯ“. БАСНИ В „ДЪГА“ (1937–1944)

— Стана вече дума, че първите ви опити да превеждате стихове са откъм 1924 година, когато току-що сте завършил гимназия. През 30-те години вече превеждате заедно с Караславов романи. Издавате и книги със съветска поезия — една поема на Жаров и др. А как стигнахте до решението да направите антология на съветската поезия?

— Емил Коралов започна да издава вестник „ЛИК“. Имахме вече партийна писателска група. Това е след спирането на „Релеф“.

— „ЛИК“ — съкратено от „Литература — изкуство — култура“ — започва да излиза в края на 1934. Справочникът сочи — 3 октомври. Първоначално името му е „Прожектор“.

— Нашата група реши да направим опит за навлизане в някои вестници. Емил Коралов беше наш съчувственик, от комунистическо семейство. Вестникът му си беше негов, независим. Ние с него сме приятели от студентски години, стана дума за това.

Та мене организацията негласно ме прати при Емил Коралов. Бях му един вид като съветник — да прокарваме повече прогресивни произведения, прогресивни писатели да могат да публикуват във вестника. Сега не съм говорил с Емил на тая тема, но тогава беше така. Там почнах да публикувам. И преводи на съветски поети, което беше също така едно хубаво дело.

— Значи още преди антологията сте публикувал там?

— Преди, преди. С кратки бележки за авторите. Тогава ми хрумна, като се посъбраха — да ги издам в книжка. Добре, ама видях, че съм превел само някои, а има големи представители на съветската поезия, които не съм превеждал. И почнах вече системно да превеждам. Давам на цензурата — каквото пуснат. Мъчех се по-представителна да я направя, макар че при онния условия, при цензурата, не можеше това да стане!

– Много хубава книга е излязла как така!

– Много хубава? . . . Сега не я харесвам. Там са и слаби преводи, много малко от тях използувам. Но тя имаше тогава повече политическо значение. Ходихме с Георги Бакалов при Чипев. Луко — най-големият брат, малко равнодушно ни посрещна. После съжаляваше. И пред него Георги Бакалов рече: — Аз ще ти намеря издател! — Малко се закани. После Георги Цанев говорил с директора на книгоиздателство „Хемус“ — Хаджиев. Той веднага казал: — Разбира се!

– Хаджиев с готовност прие?

– Сключихме договор и дори ми даваше по хиляда лева на месец аванс. Тогава хиляда лева не беше като сега, имаше инфлация.

– Тогава една добра заплата е към 5—6000 лева.

– Хаджиев беше много широк човек. Сериозен издател и знаеше как да се държи с културните дейци.

– Той е знаел добре за какво става дума — това е съветска поезия.

– Разбира се! Когато да се прави корицата, с Борис Ангелушев сме седнали там, на „Солунска“, в оградената с шперплатови дъски негова стаичка, и той казва: — Борисе, аз си я представлявам корицата — отгоре една червена звезда, чук и сърп. — А бат Борис се смее: — Абе дядо Хаджи, ти къде живееш! Кой ще ти позволи това? Чук и сърп и тоя преводач, и съветска поезия . . . — Защо, казва, какво има? – Той с цензурата не е имал разправии, затова така мислеше.

И Борис направи там нещо — едно перо. Със синьо. И дори „съветска поезия“ не беше написано: „Антология на съвременната руска поезия“.

– Сърп и чук иска, в издателство „Хемус“?

– Прогресивен човек беше. Дъщерите му, зетьовете му бяха комунисти. Само синът Здравко се поувлече по търговията. Но като студент и той беше ляв.

– Антологията на съветската поезия изглежда вие много отрано сте я започнал, преди случая с „Кормило“. Защото казвате, че заедно с Бакалов сте ходили да търсите издател, а след 1936 вие с него вече не говорите?

– Да, разбира се. Още от времето на сътрудничеството ми в „ЛИК“ — 1935 година.

– Антологията какви перипетии в цензурата имаше?

– Истории много. Съкращаваха. Имам запазени дори и сега някои страници — цензурата как ги е задраскала.

После една част освободи. Аз давах на цензурата и – в печатницата. Така беше — още книгата недописана, а върви началото.

— Те набират, а още не е готов краят.

— Разбира се, а аз превеждам. В предговора на антологията цитирам на едно място Ленин, но той нали има псевдоним Тулин, пиша — както казва философът Тулин. Имаше един цензор Любен Петров. Беше малко недъгав като че с единия крак. Той беше сравнително разумен човек. На Людмил Стоянов например понеже възрастен писател, почти всичко пускаше. Благосклонно гледаше. И чете: — Тулин, това не е ли Ленин? — Казвам: — Ленин е, господин Петров, ама нали не се позволява... — Защо да не се позволява? — И написа: Ленин. — Защо ще го криеш? – казва.[106]

А за други стихове казва: — Радевски, това много така... Няма да мине. Ще се сърдят.

— Един вид — по-човечен цензор.

— Ако е уместно това определение. Имаше и такива хора.

— Къде се намираше цензурата? Къде носехте да ви проверяват нещата?

— Цензурата — за срам и позор — най-напред, когато се организира, беше в Народното събрание.

— Това е 1934, деветнадесетомайците.

— После я преместиха на булевард „Цар Освободител" и „6 септември". Някъде там беше цензурата.

— Срещу Италианската легация?

— Там някъде. После, струва ми се, по едно време беше в сградата, където беше София-прес.

— Старият хотел „България".

— Ако не се лъжа. Там ходех при един цензор за моя басня, която дадох в „Дъга".

— В „Антология на съвременната руска поезия" от 1938 не включвате Осип Манделщам. Не ви харесваше или имаше други съображения?

— Той е поет, разбира се, много добър. Съдбата му е такава, че буди интерес и съчувствие. Но не е като Светлов или Багрицки, или Твардовски, или Исаковски. Макар те да са по-традиционни. Не съм го включил в антологията, защото нищо от него нямах.

Нямах материал за много автори в онова време. Попаднаха ми стихове от Исаковски и ги преведох. Но това е случайно. Включил съм например Иван Доронин, който се

издаваше тогава. Сега го няма никакъв в съветската поезия. Това е една история вече.

Много мъчно се получаваха сведения тогава. Рядко идваха книги.

– Прочетох някъде, че сте били приятели с артиста Стефан Киров.

– Да. Той дружеше с нас — с Боян Дановски и другите. Самият Киров беше комунист. Знаеха го какъв е и не го закачаха. Симпатичен и всеотдаен човек беше. Мек, приятен.

Обичах тогава да ходя в Съюза на артистите, срещу пощата се намираше канцеларията. Там работеше Мицо Андонов. По едно време Стефан Киров стана председател. После той се настани да живее в хотел „Кооп", където беше и Жендов. Стефан Киров посети и Съветския съюз. Връща се и аз го разпитвам. — Христо — вика — то наредено бе! Имаше болно сърце. Като повърви и види някой файтон, махне, спре го да го закара до в къщи.

– А в Съюза на артистите вие по работа ли ходехте?

– Не, просто на приказка. Мицо Андонов беше от нашите среди. Петко Атанасов, артистът, беше много симпатичен човек също. По-други времена бяха тогава. Можеше да се седне задълго така, на разговор. Малко плямпаджийски, нямаше днешната уж деловитост на хората.

– По-други темпове на живот. След издаването на антологията на съвременната руска поезия, както е наречена, след 1938, с преводи занимавахте ли се?

– Превеждах. От Маршак преведох „Поща", „Пожар" и други някои работи, които издаде Добромир Чилингиров. Такива едни малки, имитация на съветските издания. Бяха доста невзрачни. Но имаха много добър успех. И рецензии имаше за тях.

После преведох приказките на Чуковски, които издаде „Хемус". Не помня точно кога беше. То беше също така доста невзрачно издание.[107]

На свои разноски издадох „Мистер Твистер". В отделна книжка.

Преди Девети преведох и една пиеса от Арбузов, „Таня", много лирическа пиеса. След Девети пак я играха. Не знам моя превод или друг. Играха я в един театър, който беше, където е сега Музикалният театър. Икономов и Стефан Киров мисля направиха театър, който не трая дълго. Та от този театър ми поръчаха превода. Отдавна беше.

Чехов също превеждах при Георги Игнатов, мисля. Го-

ворихме с Чолчев да го издадем целия. Обаче почнаха бомбардировките... Писахме си дори писма. В Троян имаше една печатница — на Тончо Цоневски. Там да почне работата. Но не стана. Мен ме арестуваха. После наскоро дойде Девети септември. И не се осъществи това.

— Вие редактор или преводач щяхте да бъдете? Разкажите, пиесите, всичко?

— Да, всичко. Като преводач. Докъде щяхме да стигнем, не зная.

Преди това, през 1940 година Чолчев създаде към „Вестник на жената" една библиотека, преведох там от Лидия Сейфулина една повест — „Ана Николаевна". После една друга книга, която мисля, че я нямам — „Любовта на великите мъже". Много интересна — като се почне от древни времена. Но не знам дали беше достатъчно сериозна.

— Съветска?

— Не, от друго задгранично издание.

— Но от руски?

— На руски. От руски автор. М. Дубински. Приказките на Киплинг преведох. Щяха да излизат. Обаче падна бомба във „Вестник на жената" и машинописът изгоря.

— И нямате оригинала, на ръка беше?

— Машинопис беше, но нямах копие.

— Това е 1944.

— С Чолчев бяхме говорили да издадем „От две до пет" на Чуковски. Дори аз една-две коли преведох. Мисля, че ги имам тука някъде в ръкопис. И тя така се осуети. Бомбардировките почнаха и не можа да стане.

— Не ви ли подтискаше това — да преведеш цяла книга и — нищо?

— Ами... А, преведох Шчедрин „Историята на един град". Цялата. Щяхме да я издаваме. И за нея бомбардировките попречиха. След Девети септември пък не го издадоха, защото в СССР се смяташе, че Шчедрин бил мрачен. За много думи в тази книга съм питал покойния Стаматов. Например — „мокроступы". Казва: — Дявол ги знае тия болшевики, те развалиха езика. — Викам: — Господин Стаматов, това е Шчедрин, вашият любим писател! — „Мокроступы" значи галоши.

Та и тази книга не можа да излезе и не знам къде изчезна. Загубих я и нея. У Чолчев сигурно остана. Затова често разправям разни случки из тази повест или роман на Шчедрин, нали съм я превеждал и я знам.

— Общо взето, все пак повече поезия сте превеждал?

– А не. И проза. Всичко съм превеждал. За книгоиздателство Игнатов съм превел „Цигани". „Борис Годунов" също. „Тарас Булба" съм превеждал. От Гогол и „Сорочински панаир", „Вий", тази страшна повест, „Мъртви души" – първата част.

– Все огромни работи са това. Кога сте имал време?

– С Игнатов водихме даже дълго време пазарлък за „Руслан и Людмила", обаче много ефтино плащаха те. „Цигани", „Борис Годунов", „Дубровски" след Девети септември ги поправях много. „Цигани" не е излизала след Девети септември. „Борис Годунов" излезе в „Народна култура". „Герой на нашето време" съм превеждал. Той и сега излиза.

– Колко плащаха Игнатови, да речем?

– Не помня. Много ефтино, унизително ефтино. Какво да правиш! Като нямаше друга работа — съгласяваш се.

– Това е бил старият Игнатов или някой от синовете?

– Те бяха четирима синове. Бащата е Иван Г. Игнатов, известен издател. Той почина преди Девети септември. Спомням си го. Той е бил протестант. В черквата на „Солунска" го опяваха. Беше фалирал. После синовете му се съвзеха, почнаха да продават старите книги, които имаха. Пак възстановиха издателството. Те бяха Георги, Стоян... Най-малкият не знам как се казваше. Но ръководителят на издателството беше Георги. Той беше журналист, пишеше. Дори беше ми пратил една своя голяма тетрадка със стихове. Много сиромашки умря той. Бил е портиер, късал е билети в кино „Солун" ли, къде ли.

– Това става след Девети септември?

– Да. Закъсал много, аз го виждах няколко пъти.

– Къде е писал?

– Той пишеше в прогресивни вестници, в „Глобус"[108]. Издателството финансираше тоя вестник. Аз не съм сътрудничил в него. И в други вестници пишеше — мисля във „Вестник на жената". Доста закачлив беше в писанията си. Беше нервен човек. В издателството винаги той разговаряше с писателите.

– Къде се намираше то?

– На сегашния булевард „Стамболийски", където е Комсомола, там някъде. Толкова пъти съм ходил, а сега не си спомням точно.

Те плащаха много нисък хонорар. Понеже бяха фалирали и се мъчеха да се замогнат, търсеха ефтин труд. И го

намираха. Ние, тъй наречените литературни работници, се нуждаехме много.

Там и Подвързачов превеждаше, Николай Хрелков беше редовен сътрудник. Там се запознах, спомням си, с Подвързачов.

Влиза Подвързачов и Игнатов казва: — Бай Димитре, да те запозная с господин Радевски, който има обичай като тебе, като му зададеш някакъв въпрос да ти отговаря с контравъпрос. — Подвързачов се засмя: — Значи прекрасен човек!

Георги разправяше много интересно за Николай Хрелков. Като идва той тука, казва, винаги влиза наостреи: – Вие ще ме уморите бе, до кога ще ме държите така! – Георги беше духовит. Той сигурно, казва, като тръгне към издателството от дома си, почва на ум да води разговор с нас и да се пазари за хонорари. Иска един, ние не му даваме. Той почва да води разговор като че наистина, а го води в себе си. И докато дойде до издателството не сме се споразумели: той иска голям хонорар, ние не му даваме. И влиза вече разсърден: ще ме уморите, бе! *(Двамата се смеем от сърце.)*

За „Борис Годунов" си спомням с най-голямо удоволствие. Почувствувах се потънал в атмосферата. Един уют там, тая попска килия на Отец Пимен, дето разговаря с Гриша Отрепев. Живеехме с Борис Ангелушев на „Патриарх Евтимий", там превеждах с много голямо удоволствие.

— Към средата на 30-те години сте превел за Добромир Чилингиров седем малки книжки от Маршак. Той ли ви предложи или вие сте инициаторът?

— Аз превеждах Маршак в списанието, което баща му, старият Стилиян Чилингиров, редактираше заедно с Добри Чолаков, баща на писателката Златка Чолакова, „Детски свят". Сприятелихме се с Добромир. А него не знам как го обхвана меракът да бъде издател. Стана дума и той предложи — хайде да ги издадем. Намери той някакъв приятел и с някаква техника правиха илюстрациите на първите две книжки. Те излязоха хубави, имитираха съветските издания, а другите — много примитивно. Нарече библиотеката „Звън". Говорихме и за по-нататъшни издания, обаче той закъса. Не можа да успее като издател.

— Маршак вие сам си го открихте?

— Разбира се. Миналата година (1979) бяхме с Лена Милева в Москва на съвещание с преводачи. И аз говорих. Изразих учудване — събрали сме се да ни препоръчват кни-

ги. Аз смятам, че един преводач няма нужда някой да му посочва какво да превежда. Ако той се интересува от дадена област — например детска литература, — ще следи и туй, което му хареса, ще го вземе и ще го превежда. А ние сега тука натрапваме на хората това или онова. На мен Маршак и Чуковски никой не ми ги е откривал. Видях им книгите, харесаха ми и почнах да ги превеждам. Смятам, че така трябва да бъде.

— А как се добирахте до екземпляри? Тогава имаше ли продажба на съветски книги?

— Идваха. На Маршак имам много издания, богато илюстрирани. Особено след като се установиха дипломатическите връзки между България и Съветския съюз, след 1934.

Чипевото издателство стана официален представител на съветската книга. Там работеше един белогвардеец Павел, много мек, добър човек, който препоръчваше, интересуваше се. Ние се сприятелихме с него и той показваше интересни книги.

Освен това на бул. „Руски“ имаше книжарница на руснаци и те получаваха съветска литература, дори преди установяване на дипломатическите отношения. Много от тогавашните издания на Маршак ги пазя. Те имат интересни, невероятни илюстрации. Мила и Антон[109] като бяха миналата година в Париж, са гледали някаква съветска изложба. И там видели някои от тези издания като пример на най-художествени илюстрации. Възкликнали: — Ами тия книги ние ги имаме в къщи!

Особено стилно е изданието на „Цирк“ от Маршак, илюстрирано от Лебедев. Цветни, пъстри издания.

— Значи купувахте си в София тези книги, не сте ги получавали по някакъв таен, нелегален канал?

— Купувах си ги, а има и някои книги, които съм получавал нелегално.

После, „Макс и Мориц“ преведох. Имаше един евреин издател, мисля Данаилов се казваше... Беше един такъв особен, приятел на Боян Дановски. Пастор, но издаваше детска литература и знаеше прекрасно немски език. Даваше ми буквален превод[110] на „Макс и Мориц“.

Едва си спомням, че имаше и една детска книжка, писаха някъде. Смътно си спомням, че в библиотеката на този човек излезе. Той издаваше детски книжки и списание.

Тъй че, аз много съм се занимавал с такива работи. За прехраната. И с коректорство се занимавах. По едно време

бях коректор на едно списание на Съюза на учителите. Консулов беше в редакцията. Георги Константинов беше там редовен сътрудник и той ме препоръча. А после по настояването, както ми казаха, на Кирил Кръстев — ме уволниха. Понеже съм комунист.

— Колко време работихте там?

— Не помня. До три часа през нощта коригирах. У Вапцарови вече живеех тогава. Спомням си, Влайков даваше там статии — те бяха в пълен разрез с цялата политика на списанието. За дмеокрацията говори. А там хвалеха фашизма.

— Но — дядо Влайков! Не могат да му откажат.

— През последните години вече надали са му позволявали, но тогава пускаха. След като излезе антологията в „Хемус", Хаджиев ме вика — бих ли могъл да преведа „Евгений Онегин". Казах му, че не бих се заел с такова нещо. Боя се. После ми предложи Лермонтов. Съгласих се. Дори преведох една тетрадка стихове, доста стихотворения и „Демон". Обаче не ги дадох. То тогава нямаше такива договори като сега. — Когато си готов — казва. И аз не ги дадох. Сега гледах тая тетрадка. Някои от тях не ми харесват. Някои използувах в избраните преводи, които издадох в „Народна култура".

— Защо не му ги дадохте тогава?

— Не бяха готови. Не бях ги направил както трябва. А пък „Демон" — на един бележник, даден ми от издателството бях превел. Издателството даваше на своите сътрудници такива бележници. Целият „Демон" бях превел. Не знам къде се загуби. Търсих го, не го открих.

— И не го публикувахте?

— Не съм. Мислех после да се мъча да го поправя, да го видя какво е. И така изчезна. По едно съветско издание бях превел и „Дума про Опанаса" от Багрицки, цялата поема. Знаех, че не може да се публикува. Дадох го на една позната учителка от провинцията да го пази, докато си го поискам. По влака ѝ откраднали чантата, в която се намирал превода.

— Да не е било през бомбардировките?

— Преди това. Не мога да ти кажа точно. Дадох ѝ го, защото на мене често ми правеха обиски.

Една част от превода съм печатал в моята антология. После преведоха хубаво поемата Андрей Германов и Анастас Стоянов.

– Все по това време мисля, че ви приемат в Писателския съюз?

В 1936 или 1937, не мога да си спомня точно.

– Председател кой беше тогава?

– Добри Немиров май беше.

– Как стана това? Кандидатствуваше ли се?

– Първо подадеш заявление, като се подпишат трима души гаранти.

Мене Разцветников ме кандардиса: — Подай заявление, вика, сега има условия, аз знам, разговарял съм с колеги, ще бъдеш приет. — Не желая да се излагам, казвам. — Виж какво, да пропаднеш не е чак кой знае какъв позор, но съм сигурен, че сега ще бъдеш приет.

Подадох заявление и наистина ме приеха. Шест или седем души приеха: Караславов, Гьончо Белев май беше и не знам още кои.

– А кои се подписаха за вас?

– Виж, това не помня.

– С Фурнаджиев тогава още не сте били близки?

– Ние се познавахме с Фурнаджиев, но не знам дали той беше тогава тука. В Цариград беше. Цанев може да се е подписал. Във вестниците излезе съобщение — вчера в Писателския съюз са приети тия и тия. И ги съобщават не по азбучен ред. Моето име попаднало на трето място. Отивам си аз в село и в кръчмата се събрали хора. Имаше един бай Петър Пенчев, той почина после, земеделец, ляв, държеше се самостоятелно. Той все чете вестници. Влизам аз и един ме пита: — Ти кво работиш сега, бе Ристьо? — Бай Петър го пресече: — Как кво работиш! Той е трети писател в България! Ти не си ли чел във вестника?

– През този период от вашия живот се създава и дружбата ви с Вапцаров. Вие подробно разказвате в спомена за него в книгата „Живи като живите“ как сте се запознали, какво сте разговаряли. От очерците за него и за Ангелушев личи цялата атмосфера на кръга от писатели и художници, които са се групирали около квартирата на „Патриарх Евтимий“. В нашите разговори вече споменахте, че през 1940 година сте бил и на квартира в апартамента на Вапцарови, където е сега музея, на „Ангел Кънчев“. Едва ли би могло да се добави нещо повече към точния и сърдечен спомен, който сте вече публикували. Но искам да ви помоля да дадете сбирката „Моторни песни“, да запишем по-

свещението. Около подарения ви екземпляр имаше някаква история, веднъж я разказвахте.

Да, сбирката беше изчезнала. Сигурно съм я дал на познат и той не ми я е върнал. Но после — след 9 септември 1944 г. — не си спомням кой ме срещна на улицата, каза ми, че книгата е у него и ми я върна. И преди известно време седим със Снежа Панова и Иван Динков в кафенето на писателите. Иде Димитър Канушев, сяда и разговорът докосна Вапцаров. Канушев ми припомни как се е завърнала сбирката у мен. Преди години някакъв печатар му показал и му дал „Моторни песни", подарена с надпис за мен. Сигурно преди Девети още ми я е искал да я чете и я е задържал.

И разправя Канушев — гризеше ме съвестта за тая книга, — че стои у мен. Срещнал ме на площад „Славейков" и ми се обадил. После ми я донесъл у нас. — А сега съжалявам — засмя се той.

— Може ли да препиша посвещението?

(Взимам тънката книжка, издадена преди четири десетилетия, и чета):

„На Христо — другарска благодарност за многото грижи, които положи, за да ми помогне. Н. Вапцаров." За жалост дата няма.

(Думите, записани от ръката на Вапцаров, говорят по-силно от всичко за дружбата между двамата поети.)

— Малко по-късно, през 40-те години, започва и вашето сътрудничество във вестника на Георги Боршуков „Дъга". Във втората ви книга има няколко басни, но, изглежда, след това този жанр отново ви привлича по време на Втората световна война.

— Преди Девети септември съм написал няколко басни. Главно в „Дъга". Публикувах там една, „Вълкът". От нея се виждаше много прозрачно, че вълкът — това е немската армия, хитлеризмът, който попада на лъва. Онзи почва да вие, обаче лъвът казва — сега е късно да просиш милост. Уж ловджийски анекдот.

— Тя излезе в „Дъга"?

— Излезе. Но след това един немски офицер ходил при Лилиев, казаха ми после, интересувал се кой съм.[111]

(Басните на Радевски в „Дъга" явно са били четени и коментирани, щом като Александър Геров си спомня за тях след цели десети-

летия. През 1975 го питат: „Тогава кой от хумористите по онова време ви правеше по-сериозно впечатление?“ Той отговаря: „Много силно впечатление ми правеше Хр. Радевски с неговите басни, бяха много актуални тогава от политическа гледна точка. Друг никой не ми е правил впечатление. Главно той.“ К. Янева. Ал. Геров. Анкета, с. 39.)

– А защо спряхте сътрудничеството в „Дъга“?

– Един ден Боршуков ми каза: — Цензурата спира твоята басня. Ако можеш, иди се разправяй. — В баснята се засягаше важен политически въпрос. Нарича се „Тъпият слепец“. Тогава във висшите среди вече много се говореше, че една част от нашата буржоазия иска да се ориентира към англо-американците, вижда, че Германия е загубила войната. У нас винаги е имало буржоазия, която е против хитлеризма.

– Това е вероятно към 1943-та?

– Да, към края на войната. Умните хора виждаха къде отива работата. Но военните, някои от най-запалените — това е въпрос на чест! Ние на живот и смърт ще вървим с Германия!

И аз написах такава басня „Тъпият слепец“ — как един слепец искал да отиде до някъде. Пътят му минавал направо, но стигал до пропаст. Казали му — трябва да завиеш. Той – не, казва, аз искам да мина направо. — Недей, заобиколи! Ще минеш, има по-лек път. — Не, това е въпрос на чест, искам по-скоро да стигна. И паднал, разбира се, в пропастта.

Имахме много интересен разговор с цензора. Той ме пита: – Какво искате да кажете с това? — Нищо. Един неразумен човек, който отива в пропастта, а му казват, откъде трябва да мине. — Не е ли това, че някои сега искат да се ориентират към Англия и към Америка? — Аз не съм влагал политически смисъл в баснята, а чисто морален. — Какъв морален? — Вижте какво, една младеж има, която излиза от училищата и често тръгва не по тоя път, по който я съветват възрастните и си счупва главата. — Вярно е, казва, има, ама тука вие не сте имали това пред вид. — Добре, да речем, че вие искате политически да я изтълкувате. И така може да се разбере.

Тогава Дочо Христов, министър на вътрешните работи, беше публикувал едно възвание до партизаните: че всеки, който се осъзнае и се върне в дома си, предаде се на полицията, няма косъм да падне от главата му, да се тури край на това кръвопролитие. Та казвам: — Ето ги, министърът на вътрешните работи ги зове, те не се връщат! Отиват и измират в Балкана. Така я разтълкувайте, казвам. Че то-

ва съм искал да река. Макар да не съм влагал такъв смисъл нито туй, дето вие ми го внушавате. Казвам ви – моята басня има чисто морален характер. — Добре, казва. Така съм съгласен, но да я публикуваме не в „Дъга“, а във вестник „Зора“. — Аз във вестник „Зора“ — казвам – не съм сътрудник, никой не ме е канил защо ще ме натрапвате на „Зора“? — Не може! — И така свършихме.

— Не го помните кой беше тоя?

— Един млад такъв. Началство беше някакво.

— А със Змей Горянин имал ли сте работа като цензор?

— Приятели бяхме.

— Приятели? Има си хас!

— Той беше добър човек. По службата беше шовинист, разбира се, но не беше такъв заклет фашист, беше добряк, обичаше сладки приказки. Духовит беше, съчиняваше епиграми. Спомням си, един път излиза той от цензурата, по булевард „Цар Освободител“, лято, стигам го: — Как си Змей? Здрасти!

— Вие на „ти“ с него, съвсем колегиално.

— Между другото — имаше едно дружество на детските писатели. И аз бях превел тогава от Маршак книжки. Въз основа на тия преводи — а пишех и оригинални стихове — ме приеха в дружеството на детските писатели, без да съм присъствувал. По предложение на Змей Горянин са ме приели. Харесали ги тия преводи и ме приемат.

Вървим по улицата и той: — Искаш ли да ти кажа епиграма?

Имаше тогава царски маневри. Той казва:

Народът гол и бос,
без гащи и калеври...
Та... ставаше въпрос
за царските маневри.

Викам: — Мога ли да я разпространя? — Братче, моля ти се!

Когато Филов стана министър-председател, Писателският съюз даде банкет в негова чест. Професор Богдан Филов беше председател на ПЕН-клуба струва ми се. В хотел „България“ се състоя. Дойдоха всички писатели. На една маса седнахме със Змей Горянин, Камен Зидаров и не помня още кой. Там Змей Горянин разправяше: – Едно време археолозите разкопаваха България, сега я закопават! — Филов беше археолог.

Змей Горянин беше духовит, интересен човек.

По това време излизаше „Изкуство и критика“ на Георги Цанев. Пенка — Бленика — превежда от Лермонтов едно стихотворение, „Предсказание“: ще се яви мрачен човек, ще падне царската корона и прочие, ще настане кръв в Русия. Луначарски казва, че това е едно далечно провиждане на образа на Ленин само че го рисува мрачен, по лермонтовски. Във всеки случай стихотворението съвсем не беше за онния времена. Тогава имаше Дружество за българо-съветска дружба, ама под контрола на полицията, пълно с детективи. Стефан Македонски беше там и други. Нашата партия държеше за това дружество. Трандафилов беше там. В зала „България“ това дружество устрои едно утро. Съветският посланик присъствува.

— Кой беше тогава пълномощен министър?

— Лавришчев. На първия ред — поканили официални лица, седи и Груев, съветникът на царя. Марта Попова излиза и го казва: ще дойде ден, ще падне царската корона! — На другия ден я хващат и я интернират.

Почва да праща Марта Попова писма. Пише и на Елин Пелин. Той — разправяли са ми — веднъж казва на царя, не знам как се е обръщал към него: — Тая жена вече там се измъчи, тя извършила една глупост, едно стихотворение декламирала. Да я помилваме, да я освободим. — Царят се усмихнал: — Пелинко, аз ще я освободя, пък ти я помилвай...

Та — откъде е взето това стихотворение? От „Изкуство и критика“. Цензурата нареди списанието да се спре. Дълги разправии — чак при Кьосеиванов[112] мисля. Понеже книгоиздателство „Хр. Г. Данов“ издаваше списанието — питат, кой е пуснал стихотворението. Пуснал го Змей Горянин. Той ми разправи: шефът, цензорът, рекъл: — Как можа? — Не съм аз, който ще цензурирам Лермонтов, отвърнал Змей Горянин. Лермонтов! — Без малко щяха да ме уволнят, казва, но като чу и той се съгласи: — Вярно, бе, и аз да бях, и аз щях да го пусна.

И на списанието се размина. Между другото — в „Изкуство и критика“ беше запланирана да излезе „Песен за Опанаса“. След това обаче не посмяхме вече и така изчезна.

— Съдбата на Змей Горянин после каква беше? Той до Девети септември все цензор, така ли?

— Не помня докога точно е бил цензор, но беше арестуван и го съдиха. Беше ме писал свидетел и аз ходих да свидетелствувам в негова полза. Казвам — той е национа-

лист, но не е фашист, не е правил золуми срещу наши съ братя по литература. И после го пуснаха. Не знам дали лежа в затвора. Обаждаше ми се сегиз-тогиз.

— Змей Горянин след Девети вече не печата нищо?

— Не го печатаха. И досега жена му понякога ми се обажда. Смятам, че може нещо от него да се издаде.

— Той дали дълго живя след Девети?

— Доста живя. Беше в едно дружество на филателисти. Бяха много близки приятели с Елин Пелин.

— Елин Пелин да не е бил маркаджия?

— Абе не знам маркаджия ли е бил, но си спомням по честването 70-годишнината на Елин Пелин, аз бях секретар на Писателския съюз. И филателистите правят — някъде на „Раковски" беше, безистен, не мога да си го спомня къде беше — банкет в чест на Елин Пелин. Канят и мене. Там беше и Александър Балабанов. Даже имаме една снимка с Елин Пелин и Ал. Балабанов — разглеждаме марките. Една изложба от марки и след това банкета. И си спомням на трапезата — става Змей Горянин и казва: — Ние сме благодарни на нашия голям писател, който помогна много за ленинизирането на нашето филателистично движение. — Елин Пелин го гледа смаян. Онзи му приписа невероятни работи. Нали знаеш, в такива юбилейни вечери... Та си спомням, че след Девети септември той се занимаваше, работеше в Отечествения фронт, някакъв активист дори беше.

— Да се върнем към басните. По повод на Крилов — когото превеждате — веднъж вие споменахте, че някои от баснite му са реакционни. Какво имахте пред вид — че са вредни за публиката или, че тя няма да ги чете?

— Не, ще ги чете, но са консервативни. Има една басня — говори за това, как се разбунтували хората против боговете и почнали да хвърлят камъни срещу тях и камъните падат по главите им. После — за един кон има, как не го стягал ездачът и той го повел напосоки. Тоест, не давай пълна свобода на народа. Чел съм критики за Крилов, изтъкват, че тези басни са консервативни и аз не искам да ги включвам. Има и едни други — по-отвлечени, морализтични. А и няма защо целия да го превеждам. Те са към 200 басни всичко. Аз ще преведа стотина от тях. По-голямата част съм приготвил.

— Имало ли е момент или по-дълъг период, когато да

сте изпитвал съмнение във възпитателната роля на изкуството?

— Скоро написах някъде бележка — че сатирата с нищо не е поправила света досега, макар че толкова сатири са написани против безобразията. Светът си върви, Тартюф си седи на първия ред в театъра, гледа и казва — това не се отнася до мене! Единственият смисъл на изкуството е да опълчи честните хора срещу безобразията. Сатирата специално. Този, срещу когото е насочена — той не може да я почувствува като справедливост, той се зъби срещу нея. Въпросът е — да опълчиш честните, нравствените хора — да го видят този човек. Сатирата обаче помага, става материална сила, когато се използува от политическата пропаганда, от политическите организации. Революционната пропаганда винаги използува сатирата. В този смисъл става материална сила. До известна степен. Но сама по себе си сатирата, изкуството, въпреки че облагородяват, не знам да могат да преобразят света. То действува на отделния човек. И дори аз с потресение съм забелязал понякога, че хора, които се възхищават от изкуството, дори го разбират, в живота си никак не се съобразяват със законите на красотата. Върви си човекът по свой начин, а си се възхищава от изкуството. Не го облагородява изкуството. Или — ако го облагородява — това е невероятно бавно.

— Като че ли отделни кутийки на съзнанието?

— Нещо такова става. Разправяше ми Жендов, един път го бяха викали в полицията, някакъв началник там. Седнал и на масата му — една ваза с цветя. Тоя палач привиква хората, праща ги да им чупят костите, а пред него стои ваза с цветя! И като се върне в къщи сигурно слуша музика, има деца, глади ги по косичките. Обича си ги. Както и тоя, комуто чупи костите, обича своите деца. Това е. Едното не влияе на другото.

Аз, разбира се, мисля, понеже пиша такива работи, че изкуството все пак влияе върху хората, все пак прави нещо. Но само когато завладее повече хора, както Маркс казва — идеите стават материална сила. Достоевски казва, че красотата ще спаси света... Не виждам. Да потресе злодеите? Трябва да се възхищаваме от красотата, а красотата на света — това не е хубавата природа, музиката само, а е красотата на отношенията между хората преди всичко. Това е етиката. Аз така разбирам красотата. Не само хубав букет, хубава музика, красив човек, красиво облекло. А красота в отношенията. Красотата е много широко понятие.

Не трябва да се разбира само като естетика, самостойна.

— През тия десетилетия, когато сте създавал сатира, хумор, а и сте гледал около себе си, как ви се струва – какви периоди са по-благоприятни, стимулиращи за създаването на хумора и сатирата?

— Благоприятствува повече, когато има свобода да се пише. След като знаеш, че няма да го публикуват, не го и пишеш. Макар че някои казват — ти пиши, ще му дойде времето. Но в края на краищата зает си с други работи, имаш текущи работи и си казваш: защо ще го правя сега това? В такива режими, разбира се, се създава и сатира, например голямата руска сатира. Но хората, когато са писали своите произведения — и Гогол, и Шчедрин — все пак са имали надежда и са минали през цензурата. Имали са реални възможности да публикуват. Разбира се, тука калъп няма. Има хора, които са писали. Написано и останало. Да кажем, един Грибоедов — не е видяла неговата драма бял свят, докато е бил жив. Но той я е разпространявал, тя се е преписвала. И той е знаел, че хората я четат. Това не е било подсъдно. Даже най-хубавият препис от тази сатира на Грибоедов е направен от Булгарин, един от най-реакционните типове. С хубав почерк — аз имам факсимилета. Той е преписвал и сигурно е давал да се чете. Грибоедов е бил дори приятел с него. После му пише едно писмо, че той не може да му бъде приятел.

— В кой момент ви се струва, че се ражда у човека желанието да пише сатира? Когато изпитваш момента на големия яд и озлобление срещу някаква постъпка или когато отшуми и поотмине?

— При мене в различни случаи. Но обикновено някакво напомняне или някакъв спомен за нещо. Някога нещо те е засегнало и после в подсъзнанието изплава, когато в момента не си разгневен. При мен така много сатири са се родили. И много от тях са подсказани от някакви случки: или някой ми е разказал, или съм свидетел. Въпросът е да му намериш формата. Ако пишеш басня — да бъде ефектна, да бъде правдоподобна. И да бъде внушително, убедително за хората. От друга страна, пък — да бъде по-меко казано и по заоблено, да не плаши тоя, който ще й даде път, или който може да накаже редактора зарад тебе.

— Но е нужен такъв период — да отмине малко, за да се утаи?

— В поезията и в художественото творчество според мене твърде голяма роля играе хрумването. Разбира се, не

може всичко да се крепи само на него. В процеса на писане тия хрумвания идват, човек като се запали, като се разгрее, всичките части на неговия духовен организъм се включват в това голямо напрежение и тогава идват образи, за които в началния момент не си и предполагал, че ще ти дойдат на ум. Забелязал съм това дори когато пиша обикновена статия.

За мен е много важно началното изречение, как да почна статията. Да бъде интересно. И после, в момента когато я пиша и размишлявам, ми идват разни хрумвания, които не съм допускал, че ще се явят. Това е и в поезията, изобщо в творческата работа. Навярно и в разказите е така.

Не съм белетрист, но като чета понякога разкази, мисля си — героят върши това, което авторът му нарежда. Истинският белетрист върви по логиката на героя, а не по това, което той си е намислил. Има такива случаи в белетристиката — почне го по един начин и го свършва по друг, защото самата логика, самото жизнено поведение на героя го изисква. Белетристиката не се пише като стихотворение за половин час — роман не се пише за един ден, там имаш работа с много герои, с много положения, с много съотношения между хората и ако ти си добър анализатор на обществото, ще видиш, че тоя герой така не може да постъпи, както ти си мислил отначалото. Белетристът може да намери начин да си каже отношението, но трябва да върви по логиката на героя, да уважава самостоятелността му.

Поезията е по-директна. Може казаното да не съответствува на настроенията на много хора, но ти така си го мислил. Искам да кажа, че хрумването, специално в поезията, играе много важна роля при писането.

— А защо не сте се залавял никога за проза?

— Де да знам, не съм. Очевидно силите ми не стигат. За да пишеш нещо, трябва да имаш някакво подадинё, нещо да те кара да го пишеш. Да не можеш да не го напишеш. Със стиховете — хрумне ми и сядам да го напиша. И статии често пъти — нещо като ме нервира, без някой да ме кара. Фейлетони така съм писал. А с голяма белетристична работа не съм се занимавал. Драма съм мислил да напиша. Дори съм почвал.

— По кое време беше това?

— Преди Девети септември почвахме драма с Боян Дановски. Той имаше театър тогава. Школа, студия. Правеше опитни спектакли. Няма драми. И приказваме, той вика: хайде да напишем драма. Казвам му — аз не умея. —

Не, двамата ще я пишем. — Той е писал едно време. Че и на други той писа после драмите.

Та почнахме с него. Решихме да напишем драма, сатира против фашистката диктатура.

— По време на войната?

— Не, преди това. По време на войната вече не можеше да се пише. Тогава вече той избяга в чужбина.

Каква да бъде нашата драма? Хрумна ни такъв един сюжет, като разговаряхме — да бъде нещо иносказателно, сатирично. На границата идва някакъв чернокож, от Африка някъде бяга. Намират му един преводач: искам, казва, да дойда в България, страната, където се живее свободно. И почва да разказва защо бяга от своята страна. И разказва, че бяга от една действителност, която е в същност нашата. Ние разказваме в България какво е.

Написахме една сцена. Той — беглецът — почва — какво правителство има там, в джунглите, как е дошло на власт и пр. После се спогледахме — кой ще го пусне това нещо? И я спряхме.

— В някое друго издание по това време да сте участвували?

— Имаше един сатирик, който основа „Балкански папагал" през 20-те години или по-рано: Сава Злъчкин.[113]

— Стана дума за него.

— Жендов по едно време правеше такъв „Папагал", възобнови го. Аз отзад осигурявах текста. Това беше вече през войната. Изработваше се във фотоцинкография „Изкуство", собственост на един Матей, който беше прогресивен човек и приятел на Жендов. След Девети септември той стана директор на печатницата за банкноти.

Започнали да издават този „Папагал". Но тогава от дирекцията на държавната пропаганда не позволяваха да бъде празен листът отзад. Трябвало да има текст. Някакъв реакционен журналист почнал да дава фашистки материали и Жендов казал, че няма да рисува при това положение. Попита ме Жендов дали съм съгласен да редактирам гръбната страница на „Папагал". Почнах да давам аз материала. Превеждах руски приказки. По времето, когато Гьобелс даваше своите изявления, аз преведох в подлистници „Барон Мюнхаузен". Когато настъпваха към Москва немците, аз поместих откъс от „Тарас Булба". В него има такъв пасаж: „Жива ли е казашката мощ, момчета? — Жива е, атамане! — Има ли барут в барутниците? — Има, атамане, ба-

рут в барутниците!“. Но нали е Гогол, те не се сещат какво означава това.

Там преведох сигурно цял том руски народни приказки. Никога не съм ги събирал.

Имаше тогава един куплетист Александър Миленков. Решихме да го привлечем. Той обаче почна да пише едни възхвали на хитлеризма. Аз все го поправям. Едно — цялото го написах. Цензурата го вика: — Ти какво хвалиш тука русите? — Той отвърнал: — Това Радевски го прави там. Аз го давам, той поправя стиховете. — Изложил ме.

(На масата пред нас, между другите предмети, лежи един красив туристически нож. Посягам към него и от този предмет разговорът неусетно се прелива към дружбата на Радевски с Вапцаров. В първия том на „Живи като живите“ тя е пресъздадена обстойно, обаче аз не мога да отмина без въпрос това приятелство между двамата поети, което вече е получило исторически смисъл.)

На улица „Мария Луиза“, сега „Георги Димитров“, близо до площад „Света Неделя“, сега „Ленин“, имаше един магазин на братя Тънкови. 1941 година е това. Аз много обичах да ходя по екскурзии и оттам си взех тоя нож.

— И Вапцаров го хареса?

— Много. Антон, моят син, сега колко пъти ми го иска. Не, господине, казвам, когато умра, тогава. Преди 40 години почти е купен. Пазя си го.

— А Вапцаров каква работа ви беше възложил — партийна?

— Вапцаров — тогава вече не живеех у тях — ми каза: — Ще дойде при тебе един човек. И ще те пита: — Имаш ли книгата на Чуковски „От двух до пяти“? Ти ще му кажеш, че я имаш. Това е паролата.

Когато арестуваха Кольо, дойде при мене Дончо — Антон Попов — и казва: — Няма нужда от парола, тоя човек съм аз.

— Вие се познавахте вече?

— Ние бяхме приятели с Антон Попов. Беше въпросът да се сменят пари, долари, да се търси квартира, апартамент, удобен за заседания и там евентуално да живее някакъв човек. Обаче това не можах да го направя. За долари не ми даваха такъв курс, какъвто той ми каза, че може. Проверих и той рече: — Няма да се съгласят другарите за такъв евтин курс. — И не можах в същност нищо да помогна. При това срокът беше малък — скоро ни арестуваха.

Пред полицията той нищо не е признал за мене. Бяхме си уговорили какво ще казваме, ако ни арестуват. Така и стана. Той работеше в „Дъга“, журналист. Беше взел безплатни билети и отидохме в ложата на „Одеон“. Там разговаряхме. Питат ме: — Какво говорихте в ложата? — Беше ми дал свои очерки, той пише. — И ми даваше наистина неща да чета. Каквото се наговорихме, това казвах пред полицията. И той това е твърдил. Иначе и аз щях да вляза в процеса. Благодарение на него се отървах.

— Такова доверие — вие сте изключен от партията?

— Вапцаров не беше съгласен с решението за изключване, той имаше напълно отрицателно отношение към тия неща. Обаче аз сега не мога да ида да казвам това. Между нас с Колю имаше разговори по кормиловската история. Няма го, за да потвърди.[114]

Както и Колю Фурнаджиев — за много писатели ми е говорил. Обаче аз мога ли сега това да го използувам. Фурнаджиев имаше широко и дълбоко отношение към литературата. Не мога всичко, каквото съм разговарял с тия хора, да го кажа. Както и с Жендов съм имал такива разговори. Никой няма да ти повярва.

— Вапцаров канил ли ви е в „Литературен критик“[115] да печатате?

— Не си спомням. Той малко време беше негов редактор. Сега много го раздухват тоя вестник. Разбира се, има значение — бил е Вапцаров там. Ако имаше възможност, ако имаше време, можеше да се разгърне един по-широк вестник, да навлязат повече хора.

— Как премина разпита в полицията след арестуването ви в началото на 1942?

— Тоя, който ме разпитваше, каза: — Избройте всичките си роднини и приятели! — Питам: — Как? То е много голям списък. Трябва да почна от село, от баща си и от майка си, от брата и сестрите си. — Почнете! — казва. И аз почнах. — Ама, чакайте! Вие ще се подигравате ли с мене! — Вие искате да изредя всичките си роднини и приятели. — Не, казва, тука в София! — Аз почнах, ама избягвам да спомена тия хора, които мога да вкарам — като Жендов и др. — Около вестници някой да имате? — Имам приятели. — А в „Дъга“? — Приятел ми е Славчо Васев. — А те от Славчо Васев не се интересуват.

Та викам: — В „Дъга“ познавам главния редактор Георги Боршуков. Аз съм сътрудник на тоя вестник. Също Славчо Васев. — Добре, добре. Други? — Изреждам аз и споме-

навам: — Антон Попов. — А! Антон Попов. — Аз вече разбирам той накъде води. Стана ми ясно. — За него кажи! — Познавам го. Даваше ми свои очерки да чета и искаше мнението ми. — И дълго ме разпитва за него, обаче всичко се въртеше около това, понеже той не знае нищо друго и аз разбирам, че Дончо нищо не му е казал, въпреки че са го изтезавали.

— Тогава ви извикват при Гешев?

— Да. Той искаше да разбере дали е идвал Цвятко Радойнов при мене, имал ли съм разговор с него. И в този момент ми помогна името на Вишневин, за когото стана вече дума.

Гешев почна: „Сега, Христо, от тебе зависи да излезеш ли оттука, или да не излезеш." Казах му, че щом от мене зависи — ще направя всичко да изляза.

„При тебе, у Вапцарови — казва — е идвал един човек и сте говорили по литературни въпроси."

Той очевидно искаше да знае срещал ли съм се аз с Цвятка Радойнов. И като му кажа, че е идвал такъв човек и сме говорили по литературни въпроси, той знае вече как да ме разпитва нататък. Аз тогава се хванах за едно спасително хрумване. Казах, че при мене е идвал такъв човек. И му разправих историята с Вишневин — как съм написал отрицателна рецензия за неговата стихосбирка, как той е идвал в къщи и ми е благодарил и т. н.

Гешев усети, че вървя в друга посока и стана някак неспокоен.

— Не е този — казва — друг е бил . . .

— Аз настоявам, че е бил този, че друг не е идвал.

Тогава той ми извади един албум, закри с длани останалите портрети и ми посочи един.

Аз направих разочарована физиономия:

— За съжаление, не е този, господин Гешев.

А аз с Цвятка Радойнов наистина не съм се срещал. И така разпитът приключи. Това беше към полунощ.

И ме пуснаха още същата нощ. Осемнадесет дена бях лежал в полицията. Той разбра — не съм се срещал с Радойнов.

— Гешев ви е стар познайник, доколкото си спомням. Още през 30-те години ви е следил. Историята, дето сте ми я разказвал, че ви настигнал и ви рекъл: — Христо, върви си в къщи, че ще те приберем! — Какви са ви впечатленията от тоя полицай, чието име често се споменава в мемоарни книги?

— Да ти кажа, колкото и да е това може би политически неправилно, впечатленията ми бяха приятни. Той беше красив, висок, представителен човек.

— По-възрастен от вас доста?

— Доста надали. Той беше тогава мастит, но беше млад. Пет-шест или десетина години да е бил по-възрастен от мене. Отначало — през 1928 година той дойде във вестник „Новини“ и взе броя за полицейска цензура. Като прост детектив ми се видя. После постепенно почна да се явява на разни места. Срещали сме се много пъти. На „Цар Шишман“ имаше един клуб на студентите. Аз там се хранех.

Един път — понеже знаят, че там ходят леви студенти — идват детективите в стола: — Легитимациите! — И Гешев с тях. Аз почнах нещо да се ровя в джобовете си: — По-бързо — вика той, — както пишеш стиховете. Недей се тутка!

— Иска да бъде находчив.

— Той знаеше по лице активните хора от нашето движение. На „ти“ ни говореше.

— Е, не беше ли арогантно това?

— Когато трябва — арогантен. Но с мене не е бил арогантен. Когато ме разпитваше, последния път, за Цвятко Радойнов, се държеше много внимателно и нямаше заплашвания. Само това каза: — Сега, Ристо, от тебе зависи дали да излезеш оттука. — Но нямаше това — твойта мамка... А разправят, че биел... Той си беше палач. Но с мене не се е държал така.

— Но това обръщение на „ти“ не беше ли...

— Това са те. Безпардонно е. Но все пак друго е да ти говори на „ти“, друго е да те набие. Има доста разлика. И като се срещнем на улицата — добър ден!

— Поздравявахте се като познати?

— Ами да! Ние с много от тези детективи се поздравявахме, защото се познаваме. Срещнеш го: — Здрасти! — Не добър ден, а — здрасти! — Имаше един Бончо Механдов, Лъсков, един друг хубавец... Грозев.

— Вие и имената им знаете!

— Как не. Те много често ни арестуваха. В клуба на „Позитано“ почти всяка вечер дойдат, приберат ни. Или пък — един път ме арестуваха, като бях отговорен редактор на „Работническо дело“. У Хаджидимова живеех на улица „Владайска“, сега „Димо Хаджидимов“. Там временно живеех, докато ме арестуват. Знаех, че ще ме арестуват. И

той дойде и ме прибра оттам. През цялото време ми декламира стихове от Смирненски.

— Агентът?

— Агентът. — И аз, казва, съм ги учил тия стихове. Да не мислиш, като съм детектив, че не обичам поезията. — То беше към 11 часа и нещо. Аз не се и криех. Така беше нареждането. Аз съм отговорен редактор, партията е легална, няма какво да се крия. И като ме води в полицията, вървяхме по булевард „Ботев", казва: — Виж какво, сега отива 12 часа, ти не си записан и няма да ти дадат хляб. Чак довечера ще ти дадат. — На арестантите те само хляб даваха.

— Няма чорба?

— Каква чорба, бе! В полицията — чорба! Един хляб на ден.

— Казва: — Тука има една гостилничка, където се храня. На кредит. Хайде да се отбием, да обядваме. — Седнахме. — Само че аз нямам пари, викам. — Какви пари, сядай. — А аз се смущавам все пак . . . — Кльопай, казва, кльопай, там няма да ти дадат хляб.

— А къде ви водеха обикновено — на „Лъвов мост" ли, другаде ли?

— На „Лъвов мост".

— Гешев проявяваше ли тая интелигентност, която Черкелов му придаде с дарбата си?

— Той беше — опитен. Да съм го изучавал — такива контакти не съм имал с него. Но когато посреща — действително правеше впечатление на по-интелектуален някак си. Какво образование е имал, какъв е — не го зная. По едно време почна да надебелява — вратът му двоен беше станал. Черкелов малко се доближава до него, само че онзи беше по-строен.

Разбира се, някои други, които са имали с него работа, които е пребил, навярно друго ще кажат.

— От края на 30-те години вие сътрудничите в „Изкуство и критика". С Георги Данев сигурно се познавате от порано?

— Да, от по-рано.

— Може би покрай Фурнаджиев и Разцветников?

— Не, някъде съм се запознал просто. Не помня кой ме е запознавал.

— Вие и в по-ранните му издания сътрудничите, във вестника, дето го издават с Коралов?

В „ЛИК“, да. Но не знам дали когато Цанев беше там или по-късно.

— А как започнахте сътрудничеството в „Изкуство и критика“, той ли ви потърси?

— Ние бяхме вече приятели с него. Той ми каза, че подготвя списание и искаше да сътруднича. Тогава аз бях изключен вече от партията. Петканов беше дочул някакви разговори от нашите среди и казал на Цанев: — Георги, внимавай, че комунистите искат да ти превземат списанието.

Георги рекъл: — Какво има да го превземат, да заповядат, да сътрудничат. Понеже той не кани някои от другата група от „Кормило“ да сътрудничат, те взеха отрицателно отношение към списанието. Третираха „Изкуство и критика“ като второ издание на „Златорог“. Дори Тодор Павлов писа някъде „Георги Цанев — бивш и настоящ златорожец“.

— По онова време?

— Да, писа го.

— За негова книга в „Изкуство и критика“ излиза положителна рецензия.

— И самият мисля, че печата нещо. Тодор Павлов беше непоследователен.

Някои другари особено се разлютиха на едно мое стихотворение, казвах ти — за отровните пари. Тодор Павлов написа статия против това стихотворение. После дойде в къщи да ми се извинява. Аз трябваше да те ударя, казва защото се възмутиха всички. (Кои „всички“ — въпрос.) — Аз не съм го написал против партията, аз пиша против това, че там, където трябва да има чистота, виждам клевети.

— Това е ваш лирически отговор на тия неща, които са направили спрямо вас?

Казвам нещо такова:

Вразите са врази но де са своите?
Защо отровна гъста смрад пълзи,
там, дето трябва да блестят героите?

И по-нататък:

Ще дойде ден, ще видим пред съда
на тия, дето идат отподире ни.
Къде е текла чистата вода,
къде отровни пари са извирали.

Така завършва стихотворението.

— Защо не го сложихте след това в избраните стихотворения?

— Не съм го слагал, понеже то е анатемосано стихотворение. После — първата част не е написана добре, не ми харесва.

Те бяха две стихотворения. И си спомням, че Пантелей Матеев написа в някой вестник стихотворение против мене по повод на тия стихотворения.

— Цяла кампания.

— Тогава нас ни ругаеха всеки ден из вестниците.

— Левите? То тогава много леви издания няма.

— Където можеха. Аз не съм написал един ред против някого от тях[116]. Четох стихотворение на Пантелей Матеев в някакъв следпразничен вестник и си спомням, вървя по „Цар Освободител" от сладкарницата насам, един слънчев ден, пролет беше. Настига ме Пантелей. — Здрасти! — Здрасти! — Той чака, както в такива случаи, че ще се разсърдя. Аз се правя, че нищо няма. — Как си? — пита той. — Добре съм — отговарям. — Как са в къщи децата? — Понеже се събирахме преди това у него, аз ги знаех. Имаше удобна квартира, беше оженен, аз бях ерген. Говорим, говорим, а чувствувам го че иска нещо да каже.

Най-после: — Ти чете ли ми стихотворението? — Четох го. — Ама съвсем спокойно му отговарям. — Е, какво? — Нищо. Ти си изпълнил партийния си дълг, казал си каквото има. — Той кипва: — Ама ти няма ли да ми отговориш? — Той очевидно разчитал аз да му отговоря, да се заведе полемика, да се види, че той е с партията. — Защо ще ти отговарям? Ти си казал думата си. На такива работи аз не отговарям, викам. Той като кипна: — Ти си бил все такъв надменен. И сега така!

Та Георги събираше сътрудници, канеше. Не помня за първия брой дадох ли му нещо, не дадох ли. У тях ходех често на гости. Там се събираше голяма компания: Загорчинов идваше, Пипков, Георги Райчев, Петканов, Бешков, Любо Тенев. И Никола Мавродинов идваше често.[117]

— Вапцаров не е ли идвал?

— Не.

— Хайджийски може би е идвал, защото той има няколко публикации в списанието.

— Хаджийски не помня. А, Михалчев идваше често. До ри един път по повод на някаква статия — на Далчев ли, чи кого — казвам на Михалчев, че аз бих възразил. Той казва: — Много хубаво! — И после получих картичка от не-

го: — Господин Радевски, вие имахте намерение да напишете статия. За кога мога да разчитам?

— Кани ви за „Философски преглед"?

— Да. Обаче аз не написах статията. Втори път, мисля пак по някакъв повод ме кани. — Не че не щях да дам на списанието, просто бях зает с други работи, преводи разни.

— Неговото списание е много достойно.

— Разбира се, то тогава минаваше за много прогресивно .Особено полемиката му с професор Консулов, който водеше Учителския съюз и се държеше много реакционно. Михалчев го съсипа. Той беше колоритна личност. Един път сложили ядене на масата у Георгиеви и той влиза: — Аз, казва, няма да ям много, ще хапна стотина-двеста залъка. — Казват, че много ядял.

Обсъждахме веднъж процесите, които ставаха в Москва по време на култа. Току-що беше съобщено, че е разстрелян Тухачевски. И някой го попита: — Как ви се вижда сега Съветският съюз, Червената армия? — Абе, казва, може ли една армия да отслабне от това, че се очиства от предатели? — Дали искрено го каза, не знам.

— Тогава, в края на 30-те години, вие имахте ли ясна представа за същността на тези процеси?

— Не. В моите спомени за Вапцаров пиша подробно как вечер, като се събирахме — в петък или в събота имахме събиране, — идваха там Вапцаров, Борис Светлинов, Стоян Сотиров, Матвей Вълев с Вера Лукова, Жендов, Боян Дановски — каквото щем да приказваме, все се завъртаме около политиката, около Хитлера и около процесите в Москва. И много остри спорове имахме. Жендов осъждаше процесите. Това е една разправа, вика, на Сталин. Резервирано обаче. А Матвей Вълев беше открито против процесите. Бат Борис се колебаеше.

— Светлинов или Ангелушев?

— Ангелушев. Борис Светлинов тогава държеше линията. Вапцаров особено силно държеше за линията, за това, което партията поддържа.

— С Михалчев някакви други срещи или взаимоотношения да сте имали?

— Не. Там сме се срещали главно. А после, разбира се, в Москва. След Девети септември той отиде там посланик. А мен ме назначиха културен съветник.

— Чел ли сте двата тома на „Бит и душевност на нашия народ" от Хаджийски? Единият излиза преди Девети септември, другият през 1945.

– Чел съм отделни статии.

– А студиите му във „Философски преглед"?

– Правеха ми впечатление, да. Разговаряли сме с него по иманярството. Спомням си като сега: вървим по улица „Аксаков", разхождаме се из градинката пред Военния клуб. – Ти знаеш ли, че България е пламнала от иманярство! – Как така? — И ти не го знаеш? Ти не помниш ли троянските иманяри? — Тях ги знам. Като ученик и после като студент ги виждах, те дълги години работеха. Някои казваха, че са шпиони, други — че правели пари. Не можа да се разбере какви са. Няколко момчета от нашето село ходихме на екскурзия и се отбихме при тях. Одърпани! Какво работят, какво търсят?

И ние с брат ми, казвам, веднъж сме копали. Между двата бряста на нашата ливада баща ми казваше, че имало имане. Много хора са копали защо и ние да не покопаем? Почнахме. Копахме малко, па се разсмяхме: — Иване, викам, ако е имало, те са го извадили вече.

Но в село е откривано злато. В нашата махала имаше двама братя — дядо Недялко и чичо Стайко, много сиромаси хора. Терзиите им казваха. Техният брат обаче, Ангел Терзията, живееше във Велчевското — троянска махала — и беше богат човек. Казват, че той като орал, намерил биволски рог със злато. Това не е чудно.

Но Иван, като ми разправя: — Слушай, аз се занимавам с тая работа, ходя из цяла България. Пламнала е, не можеш си представи каква иманярска треска. Разправи ми маса случаи и аз останах изумен. Казах му — това е едно откритие за мене, аз хабер нямах.

И най-важното е, че сега, след Девети септември, преди няколко години, моят сват Иван Кисьов, който работи в Комитета за култура ми каза: — Бате Христо, ти не можеш си представи каква иманярска треска има. Дават им разрешение да ровят. Прокарахме сега едно постановление, забранихме това нещо.

— Цялостното ви мнение за Хаджийски какво е? Като личност, за връзките му с партията, за мисленето му.

— Смятах, че той проявява често високо и неправилно самочувствие. Но сега го изтъкват като голям социолог, значи той е имал основание да мисли, че представлява нещо. Аз тогава не се занимавах с тези работи. Знам го като културен човек, който попиваше всичко. Интересуваше се от всичко и бяхме приятели. Никога не сме имали с него никакви спорове. Дори той ми доверяваше. Мислеше за ме-

не като за човек идеен, марксист и че мога да преценя - затова ми даде ръкопис на някаква книга. Пък аз не съм човекът, който да прецени — особено за модата. Марксически ли е написана, не е ли. Особено тогава — и аз съм един младеж.

— Бил сте около 30 години.

— Толкова.

— В периода на 30-те години и после имахте ли впечатление, че той е свързан с партията, с левите среди?

— Винаги съм го чувствувал като комунист. Дори не съм го питал партиец ли е. Тогава, нелегално време, за тия неща не се говореше. Но винаги съм го виждал като другар.

— Някакви общи задачи да сте имали?

— Не.

Той много остро критикуваше Плеханов. На няколко пъти ми е говорил: — Плеханов греши по тия и тия въпроси. Аз ще изляза и ще напиша! — Иване, мисля, че е по-хубаво, ако седнеш да го изчетеш целия, за да го изучиш, вместо да почнеш с критика. — Аз тогава обичах Плеханова, бях си купил едно многотомно издание на съчиненията му с мукавени, но гъвкави корици. Не знам къде изчезна.

— Този разговор вероятно не е през войната, а преди?

— По-рано. Плеханов много ме е увличал. Той се занимава с културата, с изкуството. Допада ми неговата полемичност. Той е полемист безподобен. Затова ме засегнаха думите на Хаджийски.

— Да се върнем пак към „Изкуство и критика", ако искате. Оттам си спомням това нашумяло стихотворение „Любов", една прикрита апология на партията ви по време на фашизма и на войната.

— В „Изкуство и критика" аз мислех да напиша цикъл стихотворения за партията, обаче завоалирано — партията като любима жена, като майка, като приятел. Това написах. Партията като един другар — имах пред вид Димитър Найденов — човека, образа. Определен, конкретен човек, когото уважавам като личност. И трето — партията като майка. Но другите не можах да ги осъществя. Партията като майка — след Девети септември написах. Но то излезе несполучливо.

А това — „Любов" — заедно с друго едно, „Приказка",

което пак се отнася за партията, ги публикувах в списанието на Цанев. Тогава получих много писма за това стихотворение. Едни ме хвалят, че съм измамил цензурата и съм си казал за партията, каквото мисля. Другите ме ругаят, че докато хората — вече партизанско движение имаше, — докато хората умират, аз пиша за любов. Аз не можех да изляза да се обясна в печата... Но тогава ме срещна на улицата Владимир Василев, точно пред „Хемус", на „Солунска" и ми казва: — Поздравлявам ви за хубавото стихотворение. — Както виждате, и ние почваме да пишем за любов, господин Василев. — А, то не е за любов. За любов е, ама за друга любов. Партията. Но така разбирам, хубаво!

— Нищо подобно, никаква партия! — Е де, е де, няма да ида да ви предам на полицията. — Той разбрал за какво става дума.

— А някои съидейници не разбрали.

— То тогава беше така... Аз трябваше да бъда руган. Друг случай. Почина Йовков.

— 1937 година.

— Светослав Минков редактира един лист за него, който излезе после като книжка в „Хемус". И ме помоли да напиша нещо — ако имам впечатления от Йовкова. Аз не съм дружил с него, само го познавах. Но написах — за първото впечатление от читанките: видях му портрета като войник с куртка. Така и написах: човекът с куртката. Как не съм можел да свържа името на писателя с войната — смятал съм писателите като някакви библейски личности, които сега не живеят, само някога са живели. И какво беше моето учудване, че един такъв човек е бил войник. За войниците аз знаех, че ги учат да маршируват, че не се боят от смъртта, но че пишат такива разкази войници — това не съм и допускал. Наивни представи. И как Йовков е разрушил това у мене.

И по-нататък казвам, че Йовков се измъчваше много да дири щастието за хората, макар че не винаги налучкваше синята птица.

Един от моите ругатели след това говорел: — Той е мистик! Да говори за Йовков, че налучква синята птица.

— Това след излизането на листа — коментарии?

— Да. Първо, защото пиша за Йовков. Второ — за синята птица, понеже от Метерлинк има една пиеса „Синята птица", която дълго се игра в МХАТ.

— В „Изкуство и критика“ е много интересна и вашата полемика с Далчев. Как се стигна до нея?

— Далчев беше написал една малка бележка в „Изкуство и критика“, не помня по какъв повод, за стихотворенията на Разцветников. И се беше отнесъл много пренебрежително към него като поет за деца. И аз, който съм полемична натура, тогава много полемизирах, викам на Цанев: аз ще напиша отговор, не може да се остави така. — Напиши.

Приготвих статия. Далчев обаче, който не обичаше да си оставя колата в калта, се амбицирал и ми отговори. Аз му отговорих, той ми отговори. По няколко статии написахме. Почти една година продължи тая работа.[118] И Георги най-после прекрати спора: читателски писма има, стига! — Аз не вярвам да е така. Може и някой да е писал. И даде последен на Далчев думата. Той му казал: аз последен ще отговоря! Викам: защо той последен? Може да отговори последен редакторът — ти да отговориш, редакцията. Защо един от спорещите? Но така и стана — Далчев отговори последен. Аз дори после написах някакъв отговор, но Георги ми отказа да го публикува. И така остана.

Този спор се следеше от нашата интелигенция. Кирил Христов се беше заинтересувал и казал, че едно време във Франция имало такъв спор. И той даже споменава в писмата си до Цанев: и аз мисля да се намеся. Мисля, че тоя спор можеше и две години да продължи. Струва ми се, че беше интересен.

— И един от малкото толерантни спорове в нашия литературен живот.

— Разбира се, в полемиката човек иска да компрометира позициите на своя опонент, но в хубавия смисъл на думата. С Далчев се срещахме, разговаряхме.

Спорът беше толерантен.

Едно време — какви спорове! . . Независимо от това, че сме били сектанти, много спорове имаше и ние затова основахме „Релеф“, защото Полянов не ни даваше да споримв списанието. Сега няма спорове. „Литературен фронт“ би трябвало да им дава място. По превода дори. По въпросите на превода могат да се заведат у нас интересни обсъждания. Интересни гледища да се развият, които няма да са еднакви. А всеки ден има поводи за интересни творчески спорове.

Сега издавам един сборник със статии, избрани. В предисловието казвам, че навярно има някои спорни неща и бих желал да чуя възраженията и да продължим разговора.

Аз и сега бих се хванал на спор по въпроси, по които се чувствувам готов.

По-миналата година от „Септември“ ми искат цикъл и в него едно стихотворение — не излезе. Чак сега съм го включил в книга, която ще предавам в издателството. Малко, четири куплета. Нищо не е, не мога да ти го обясня какво е.

— Стихотворение много трудно се разказва.

— Голев казва: малко песимистично е. — Никакъв песимизъм няма там, напротив, много оптимистично. Викам: вий го публикувайте и пишете какви са съображенията против това стихотворение, какво не му харесвате, кажете, че Радевски е наш стар сътрудник и възрастен писател, ние не можем да му откажем, но смятаме, че това стихотворение не му прави чест и каквото щете пишете. Разкритикувайте ме. И ми дайте място и аз да отговоря. Да кажа как разбирам стихотворението, защо го предлагам. — Абе, казва, знаеш, ние не можем. — Тъкмо това е лошото.

Едно време Анастас Стоянов даде в „Септември“ едни стихове без точки и запетаи. От отдела ми казват: по никой начин не може. — Той дойде тука в къщи. Викам му: Анастасе, предлагам ти да напишеш една статия — какви са ти съображенията, защо така пишеш. А аз ще ги предложа в редколегията и смятам, че ще приемат. И ние ще ти отговорим, да имаш това предвид. — Съгласен съм! — Така и направихме.

— Спомням си 1963 година.

— Ето, казва Начо Папазов, който беше секретар на ЦК, помествате стихове без точки и запетаи. — Другарю Папазов, му отговарям, вие четохте ли след стиховете какво има? Той си казва защо пише така. Ние не сме съгласни, но понеже стиховете са интересни, като им туриш точки и запетайки, са нормални. И ние му отговорихме, че така не може да се пише. И че други стихове такива няма да поместим вече. Какво има в това?

— Имаше атака тогава сериозна.

— Атаката нека си е атака. Но да ни дадат право да се защищаваме. Аз съм за споровете.

Статиите от тая полемика с Далчев сега ги пускам в книгата си. Когато издават съчиненията на Далчев, да пуснат и неговите. Трябва да ги публикуват и тях. Читателят да вади заключение, макар че спорът не е завършен.

След Девети септември, като бях секретар на Съюза, Далчев един път идва при мене. Стана дума за тоя спор.

Той поде. Аз бях объркан, казва, не бях прав. — Нека ме прости покойникът, но аз дълбоко се съмнявам, че той мисли, че не е бил прав. Той го говореше тогава пред мене само защото съм на отговорно място.

Него и Константин Константинов съм ги викал, за да им предложа помощ. Казвам, сега се създава фонда — той тогава малко пари имаше, — ти зле живееш от преводи... Ако искаш от фонда да отидеш на почивка. Но той отказа. И на Константинова съм предлагал. И той отказа.

— Споменавал сте, че преди Девети септември сте организирал група от културни дейци в подкрепа на Отечествения фронт. И Валери Петров бил привлечен в нея.

Година или две преди Девети септември Димитър Халов ми предложи да образувам един комитет от културни дейци за работа сред интелигенцията в полза на Отечествения фронт. Той ми изброи някои имена. Предложих Людмил Стоянов да привлека, той все пак има влияние. Макар че с него след кормиловската история не си говорехме. Аз го срещнах на улицата, казвам му — така и така, Людмил Стоянов, трябва да си подадем ръце, съгласен ли си? — Съгласен съм. Отбихме се в едно кафене, мисля на улица „Веслец". Изложих му в какво се състои работата. Той се съгласи, макар че после само формално участвуваше. Привлякох и театралния художник Асен Попов, и той е вече покойник. Бил е в Съветския съюз след революцията веднага.

Образувахме тоя комитет и аз подробно докладвах на Халов какво съм свършил. С редица хора се срещах, обяснявах в какво се състои нашата задача. Ризор беше драматург на театър в провинцията. Писах му писмо — знаехме се от „Релеф" още — иносказателно беше, да разбере в какво се състои работата. Като дойдé в София, се смяхме, защото бях му писал: всичко това, което ти пиша има благословията на Светия Синод. В смисъл, че е партийна работа. Той го разбрал. Интересно е, ако го пази това писмо, как съм обяснил в онния времена. На Магда Колчакова съм възлагал такива задачи. И на редица хора. На Халов помня, казвах, че много трудно върви работата. Мнозина се боят. — Знам — отговори ми той. — С много хора съм свързан и всички докладват, че нещата вървят, но аз виждам, че не вървят лесно. Ти поне ми казваш, което е, и напълно ти вярвам, защото така е.

С Георги Караславов два-три часа из Градската градина се разхождахме веднъж и го убеждавах да вземе участие

Той тогава вече се беше настанил в кино — „Глория“ ли се казваше, дето е сега „Благоев“ . . .

— „Европа палас“.

— А, да. Собственост на Иван Стефанов Байков, един негов съученик, когото после той назначи след Девети септември заместник-директор в „Български писател“. Добър човек. Убеждавам Караславов, а той ми обяснява, че партията е пълна с провокатори, че той не влиза в такава работа. Казвам му — провокатори винаги е имало и рискове винаги е имало, но ние сме комунисти, макар и изключени.

(Радевски не обича да изтъква своите заслуги, нито патилата си по време на фашизма, предпочита да омаловажава всичко това или да го споменава като нещо обикновено, разбиращо се от самосебе си. Затова отделни прояви на колебание в другарите му са се запечатали в паметта рязко. Заедно с Караславов те дълги години са били на предната линия в битките на левия печат и отказът за участие в партийна задача е прозвучал като недопустима изненада.)

— По това време като че ли се сближавате и с „Вестник на жената“?

— Със Стойко Божков се запознахме в стола на пощенци. Някой дори се канеше да му пише историята на този стол, на улица „Добруджа“. Там се хранеха мнозина другари. Идваха Караславов, Стоян Даскалов, Асен Босев, Марко Цанков. Там идваше и Г. П. Стаматов. Водеше го Стойко Божков, те бяха приятели. Той беше едно много мило момче. Коректор беше на „Вестник на жената“. Роднинство ги свързваше с Чолчев. Един път ми каза: — Мобилизират ме. Би ли се заел да ме заместиш, да коригираш „Вестник на жената“? — Разбира се. — Тогава три месеца бях коректор на вестника. И преди това ме е канил Чолчев и съм сътрудничил. Писал съм рецензии, стихотворения. Там излезе стихотворението „Трети март“, което и досега смятам за прилично.

Чолчев беше много благ и благороден човек. Той печелеше от този вестник, изкарваше си прехраната, лавираше. Но се мъчеше да бъде прогресивен, да не се свързва с официални среди. Людмил Стоянов, като се върна от Съветския съюз, даваше под женско име репортажи. Почнали бяха протести от военни — не желаят да слушат за тая страна. Друг път — дал снимки на съветски авиаторки. Масово почнаха да му връщат броя разни военни: „Не желаем да четем такъв болшевишки вестник.“

Имаше и отдел за здравни въпроси. В него пишеше д-р Васил Ив. Ненов, баща на художника Иван Ненов. В спомените си за Полянов говоря и за него — много деликатен човек. Социалдемократ беше. С Полянов следвали едно време в Нанси медицина. Полянов не завършил. Д-р Ненов беше станал хигиенист. А в онова време в „Наковалня" Полянов пишеше много против социалдемократите. Той дойде някога в редакцията и каже: — Димитре, много хубаво си ги насолил. Пада им се! — Друг път дойде: — Пресолил си, пресолил си!

Имаше и още един лекар — по железниците, който беше фашист. Забравих името му. И д-р Ненов бе писал — кой ще утеши зъзнещите хора, къде е сиренцето? — Тогава вече с купони се пазаруваше. Онзи като излезе с една остра статия. Обвиняваше Ненова, че хленчи и сее безверие. Чолчев не може да не я помести.

Този, вторият лекар, беше мошеник. Той използуваше стари свои статии и ги препечатваше. Но официален човек и Чолчев се боеше да го изгони.

Чолчев беше щедър човек. Често ще каже: — Хайде да идем да се почерпим. На „Леге" ходехме с него и с Филип Чипев. Имаше един бакалски магазин. Като се влезе чак вътре — заведение с мраморни маси, а отдолу каменна настилка. Пивница. Лятно време в горещините — прохладно. Там пиехме ракия. Ама хубава ракия. Филип Чипев ме научи да пия ракия с бира, налята заедно. И никога не ми даваха да платя: — Ти си сиромах човек какво ще плащаш!

Когато немците влязоха в България, си спомням една случка.

Печатарят Тодор Плочев винаги черпеше с кафе. С него покрай „Жупел" се запознах. Имаше една интересна „система". Кафенето се намираше през една или две къщурки. Той проточил връв до кафеджията, хлопка или звънче турил. Колкото пъти дръпне, толкова кафета поръчва. Един вид — телефон. След десетина минути кафетата пристигат.

И помня го Плочев — радостен, радостен. Немците минават по улицата, а той приказва: — Изглежда, че с едрата буржоазия е свършено.

— Той смята, че немците ще я преследват?

— Да. И че такива като него, дребни собственици, ще виреят. Че разните банкери ще бъдат сандардисани. Така си представяше работата. Дребната буржоазия, еснафлъкът, така си мислеше. Това беше демагогията на хитлеризма.

някои се бяха накичили със знака „Виктория“. Чиновниците направо ги задължаваха да го носят.

Но Плочев беше прогресивен човек. Около някои акции на Съюза на трудово-борческите писатели участвуваше. В едно дружество „Майка“, зад Съдебната палата някакво стопанско училище имаше, и в неговия салон направихме събрание срещу готвения закон за печата. На наши събрания е идвал и Сирак Скитник. Много хора идваха. Тогава Плочев стана и каза: — Господа, аз идвам като представител на печатарите. Този закон е позор за България, ние трябва да го провалим!

Тогава един наш другар — сектант, каквито бяхме всички, ама той — прекален. Журналист. И досега го срещам, доста бодър. Той като стана: — Господин Плочев говори, че този закон бил позор за България. За коя България? За фашистка България, за вашата България. Ний не водим борба за нея!

Ето такива едни. Плочев се огледа, огледа. До него — Жендов. — Господин Жендов, аз, изглежда, че съм попаднал не където трябва. Поканихте ме, аз дойдох, а ето какво чувам...

Жендов стана и наруга онзи. Помолихме да не взима думата на такива места. Подобни работи вършеха и други, дори по-опитни другари. Трудно се освобождавахме от сектантските си наслоения.

При друг случай си спомням инцидент с Иван Пастухов[119], автор на една „История на България“. Нисичък такъв, с очила. На някакво събрание стана той и говори против войната. От свое, социалдемократическо гледище. Но не и против нас. Като стана един от другарите, като го емна: — Господин Пастухов развива тук своите мухлясали теории...

За тесняците това е било главният патос — срещу широките социалисти. Пък и те не оставаха назад.

— А кога напуснахте София?

— Когато станаха бомбардировките Кюлявков ме намери: — Ще си отидеш — каза — в Троян. Там ще се свържеш с партизаните. Оръжие има. Всичко има.

Отивам си аз в Белиш и Грашнов[120] ме намери, още преди аз да го открия. Никакво оръжие, разбира се. Помогнах в редактирането на партизански вестник. Направих брой за Ботев. После стана провал. Изпоаретуваха ни.

— Това е 1944 година вече, Грашнов е в отряда?

— Да, през лятото. През април си отидох и в началото

на юни с Марин се виждахме на Дълга поляна, едно такова място има в нашето село. През нощта се състоя срещата и след няколко дни ме арестуваха.

— За намесата на Борис Ганчев, артиста, разказвате в спомена си за него в „Живи като живите“ — как е дошъл да ви посети в ареста в Троян при гостуване на Народния театър, как ругал началника на полицията. Но веднъж става дума за писмо или телеграма от някакъв румънски дипломат в София, който също ви защитил. Кой беше той?

— В румънската легация тогава като културен съветник работеше един енергичен човек, поет — Николае Кревединя. Той поддържаше широки връзки с цялата наша творческа интелигенция — и лява, и дясна. С него се сдружихме по следния начин. Искаше да организира един брой от тогавашното списание „Сердика“ — издание на Софийската община, — посветен на българо-румънската дружба. Там трябваше да има и румънска поезия. Насочили се между другите и към мене, че бих могъл да бъде полезен. Той ме намери и така се запознахме и после станахме приятели. Превеждах по негови буквални преводи стихове от Аргези и Еминеску.

Срещите ни бяха чести, дори няколко пъти ме е канил у дома си на обед. Той беше румънски шовинист, но мек, примирителен човек. И разговорите ни бяха главно за поезия. С особено увлечение говореше за Еминеску. Помоли ме да го превеждам, на мене също ми хареса и преведох няколко десетки стихотворения — по негови буквални преводи и проверявани внимателно от него. Той знаеше добре български език. При това поет. Тези мои преводи после ги взе някакъв румънски учител тука, уж да ги види ли, да ги издава ли — и не ми ги върна. А копие не си оставих. И така пропаднаха.

Когато станаха големите бомбардировки в София, румънското посолство се пресели в Чам Кория, дето наели вила. И Кревединя ме покани да отида там да се скрия, защото ставаше опасно. Аз, разбира се, отказах. По нареждане на Кюлявков си отидох в Троянско. Там стана провала. Кревединя научил за ареста и от името на румънското посолство пратил телеграма до троянския участък с ходатайство да бъда освободен.

— Как разбрахте това?

— Викат ме на разпит. Агентът задава въпрос: — Вие какви връзки имате с чужди легации? — Никакви, отвръщам. В съветската легация съм ходил на прием. Там бяха

поканени почти всички членове на Писателския съюз.

Пък аз често ходех при Прасолов за материали около подготовката на антологията. Ама няма да му кажа, я.

Той пак настоява: — Не, други връзки. Кажете, във ваш интерес е. — Аз пак отричам. — А с руъмнската легация? — Аз тогава се сетих за Креведия и казах — познавам там един човек, той е поет.

— Разказвал сте ми за някаква вечеринка в Белиш по това време. Че сте включил разказ от Чудомир. Как го възприемахте тогава?

— Винаги са ми харесвали на Чудомир разказите. Четях ги с удоволствие, макар да се ядосвах, че печата в „Зора".

— А да сте се запознал с него преди Девети?

— Да. При Борис Ангелушев идваше. Бяха приятели. И някъде, в Луката[121] ли, сме се запознали. Но приятел с него не съм бивал. След Девети вече сме се виждали по-често. Като бях редактор на „Септември", съм му писал писмо — канех го да стане сътрудник. Дори няколко пъти. И от него имам — споделя какво мисли да пише.

— След Девети септември той е за известно време в изолация. Да ви се е обаждал?

— Това беше така заради това си официално сътрудничество в „Зора". Към този вестник ние имахме абсолютно отрицателно отношение. А и някои го нападнаха в печата. Чудомир преди Девети беше доста официален — много вечери се правеха за него, декламираха го. Доста го популяризираха. Той, човекът, едва ли е взимал участие, но разказите му се харесваха, публиката ги приемаше и много ги декламираха.

А вечеринката направихме на село, когато бях се евакуирал. Събраха се младежите. Едно комшийско момиче декламира „Не съм от тях, как'Сийке" на Чудомир. Вечеринката беше посветена на годишнината от обесването на Левски.

— Това е навярно през пролетта на 1944.

— Учителят Ненко откри и прикани всички да почетат с едноминутно мълчание паметта на Левски. После го бяха викали в Троян в околийското, в полицията: — Каква е тая вечеринка? Там Радевски е бил. — Казал им какво сме чели, отрекъл: — Няма нищо лошо.

— Някаква партийна работа в Троян имали ли сте след излизането си от Ловешката гимназия?

— В Троян аз не съм имал партийна работа. Като човек, като гражданин съм се формирал в София. В Троян, в

гимназията, бях във въздържателни дружества — една мътна глава, не бях станал още комунист.

В село си ходех през лятото. Срещах се с приятели. Приказвахме за политика, разбира се. По едно време там избраха депутат от трудовия блок Стойчо Топалов, земеделец, адвокат. От комунистите не допускаха. Веднъж в Народното събрание Тодор Кожухаров говори против комунистите и Топалов държи след него реч. Във вестниците съобщиха, че казал: „Аз съм напълно съгласен с господин Тодор Кожухаров." От Троян тогава ми писаха — можеш ли да провериш как стои тая работа? Защото той отишъл в Троян и казал: — Това не е вярно! Вестниците са изопачили, аз обратното говорих.

Отидох в Народното събрание. Димитър Пантелеев беше библиотекар. Той винаги се е държал благосклонно към нас. — То не е позволено, казва, но ще ти ги дам. — И аз преписах цялата реч. Пратих я в Троян.

— И вътре какво?

— Това, което писаха вестниците.

Та с такива неща съм помагал.

„ВЪЗДУХ НЕ ДОСТИГАШЕ" (1945)

— Сбирката „Въздух не достигаше" е издадена в същност след Девети септември, макар и да е писана преди това, нали?

— Тя беше дадена преди Девети и се набираше. Дановото издателство се съгласи да я пусне, но поради бомбардировките излезе след победата. Това не е писано — че е дадена преди Девети септември за печат.

— Цялата — в този вид? Няма добавки след това?

— Няма нищо добавено.

— Затова излиза през октомври 1944, веднага след Девети септември. Макар в библиографиите да се сочи 1945. Тя е била почти готова. А защо в „Данов"?

„Данов" издаваше „Изкуство и критика" и Георги Цанев говори с тях.

— Корицата е направена много хубаво от Ангелушев. Да си спомняте нещо — как я уговаряхте?

— Помолих го да я направи и той я нарисува. Аз дори не знам дали съм я видял или той направо я е дал в печатницата. Това не си спомням.

— С много вкус е направена.

— Ангелушев няма да направи!

— Стихотворенията в книгата са писани между 1936 и 1943, нали?

— Така. Дати нямат, но са от тогава.

— До излизането на „Пулс“ вие сте в партията. Точно когато излиза „Пулс“ стават нещата около „Кормило“ и ви изключват — 1936.

— Да. Спомням си, Горки почина тогава. Издадохме един брой на „Кормило“ за Горки. Ние, групата, дето държахме „Кормило“. После предадохме вестника, но го спряха.

— Дали се отрази този твърде тежък за вас момент върху стиха ви? Върху настроението ви? Сега какво мислите?

— Отрази се много — чувство на потресение от това, което стана. Защото усещах, че това е несправедливо. Много ме гнетеше тази радост на някои хора — че ние сме пропъдени към буржоазния лагер. Ругаеха ни. Онзи ден получих едно писмо от Станислав Сивриев по някакъв повод. Той ми пише, че във вестник „Хоровод“ чел стихове срещу мене. Развихриха се, при всеки случай ни изкарваха почерни от дявола и — сакън да не би да се върнем.

Това ме гнетеше.

— Уводното стихотворение „Моят стих“ е програмно. Но, изглежда, не е специално за книгата, защото е от 1940 година.

— Не, не е. Просто съм ги подбирал. Това мисля, че е печатано някъде. То ли свършваше с „епохата на Чембърлейните“?

— Да.

— Печатано е някъде, защото знам, че получавах отзиви за него.[122]

— „Дружба“ е от по-рано, от 1938. Има ли конкретен повод — „Ние бяхме трима другари, трима необуздани лудетини.“

— Да, това е отзвук на Испанската война.

— А тези „трима другари“?

— Имах приятели, които загинаха там. Георги Жулев, философ, много надежден човек. На Иван Керешки[123] брат му загина. Спомням си като сега — срещнах го пред сегашния Театър на военните, то беше кафене Роял. Той беше шофьор. Каза: — Заминавам за Испания! Излъгах стария, че за шофьорски работи ми трябват пари. — Замина и не се върна. Жулев също загина. Това стихотворение е печатано в списанието на слепите. Редактираше го Димитър Пантелеев. Искаше ми постоянно стихове и аз му го дадох.

Там е казано нещо — в една далечна страна.

— Да: „Сред незнайна страна далече, дето мрат за слънцето хората.“ Георги Жулев и Керешки помежду си бяха ли приятели?

— Не, не са. Това е в стиха. Как животът разделя хората, как умират.

— Стихотворението „Вход забранен“ е явно отзвук на фашизма.

— А, да. То е по повод гоненията на евреите. То не е печатано.

— Само в книгата влиза?

— Да.

— Вход забранен за кучета и за евреи. Накрая изброявате: „И Хайне, Спиноза и Маркс, и братът на Чаплина и на Айнщайна.“

— Аз не знам Чаплин евреин ли е. Тогава се знаеше, че е евреин. Точно не зная и сега.

— Стихотворението „40-та година“. Тогава войната между Германия и Съветския съюз още не е започнала.

— Чувствуваше се вече вълната на войната, бучеше. Идеше. Такава беше атмосферата у нас.

— Има едно предусещане. Тогава още няма немци в България, а тук има такава строфа: „Каква ще бъде твойта бъднина,/ страна на Левски и на Ботева,/ когато веят чужди знамена/ и чужди песни пеят „патриотите?“

— Имаше фашисти, които възхваляваха Хитлера, хитлеристките идеи. Бяха на мода.

— И ето — отново се проявява мотивът за езика: „земята ни и родния език,/ на който пеем песните си хубави“.

— Това е за родината, на която един от главните елементи е езикът, разбира се.

— Следващото е малко зловещо: „Моят гроб“. Пак социално е.

— В село бях евакуиран. Гинеха хората вече, имаше партизанско движение.

— Там са ви навеяни тия мисли?

— Да, съдбата на един човек, който е поел някакъв път — не само аз.

— За участника в борбата изобщо. А дали не са ви дошли тези тежки мисли след трагедията при Трифонова усойна, в Троянско, където загинаха толкова партизани?

— Не. Специално друго стихотворение имам за там. Тука не знам дали е печатано. За един студент, който следва агрономия. Пада прострелян в нивата. Тя е като едно зеле-

но знаме. Имам цикъл — песни за партизаните. Спомням си, тогава мина през село един познат, женен за една съседка. Каза — убиха едно момче от Калейца. И се просълзи. По тоя повод написах стихотворението за агронома. В своята студентска стаичка той мислено е обикалял и е мечтал. Сега се изпълва мечтата му, той пада в нивата и тя го покрива като знаме с житото. И дъждът му измива тялото. Нещо такова. Този цикъл е печатан след Девети септември. По-рано не можеха да се печатат.

— Но това стихотворение е датирано 1944. Значи книгата е била приета за издаване от Данови през пролетта на 1944?

— Не помня точно кога, но беше 1944. Почнаха бомбардировките и това сбърка.[124]

— През цензура тогава книгата мина ли?

— Имаше цензура. Но тя не мина, защото не дойде дотам.

— Цензурата не четеше ръкопис, а коректури?

— И машинопис четеше, но обикновено коректури.

— Стихотворението „Майка“ — за селската талига...

— То е по повод. За арестуването в 1944. Една конспирация се разкри: моя съселянин Дамян и други.

— Това е вече в Белиш?

— Там. Когато той беше вече в затвора в Ловеч — майка му идва един път в къщи: — Ходих да го видя. Аз ще му дам да се разбере! — И се разплака. От умиление — тя си го обича. Но му се заканва — защо е направил така, та е отишъл в затвора. И аз това настроение съм искал да изразя — майка, която го кълне, която му се сърди, обаче като го вижда, това е майка все пак, и се разтапя. Тогава от Троян до Ловеч — с каруца или кола се пътуваше, линията още я нямаше.

— Да: „Старата груба талига“. Вторият цикъл е „В дълбините на времето“.

Те са на исторически теми.

— Започва с „Момчил“.

— Това е взето от либрето на „Момчил“, операта. На Любомир Пипков нали писах либрето. Една от ариите — когато хусарите слизат, тази песен пеят. Използувах го, видя ми се интересно.

— „Нас Момчил на бой ни води в кърви и пожари.“ През войната Момчил отведнъж е станал привлекателна фигура. Орлин Василев пише за него роман.

— Това е примерът на Загорчиновия роман, който е един

от най-хубавите ни романи, но не се говори много за него. Той е силен роман! „Ден последен — ден господен“ беше, сега е „Ден последен“.

— В стихотворението „Една декемврийска нощ“ споменавате Пенчо Славейков.

— Написано е за деня на Ботев.

— Да, по дата — в навечерието на деня, 1939 година. Но вмъквате и името на Пенчо Славейков.

— От Славейков винаги съм се възхищавал. Неговото отношение към Балкана ми прави силно впечатление: „Балкана виждам аз, той жив ми в паметта изпъква всеки час.“ После: „Бащице, стар Балкан.“ Има много поетично и грандиозно отношение към Балкана, там вече като революционер говори. Винаги ме е покорявал Пенчо Славейков — не само с голямата си култура, той е най-културният български поет безспорно. След това Гео Милев е нещо такова като него. И двамата са еднакво остри, еднакво независими, еднакво не цепят никому басма. Та затова Балкана така по Пенчо славейковски го виждах.

— Интересно ми е как у вас се е преодоляло сектантското отношение към него още тогава.

— Сектантското отношение си е едно. Като бях редактор на „Релеф“, там не можех да прокарвам своите разбирания, тая любов към всички тия писатели, големите класици на нашата литература като Йовков, Вазов, Яворов и пр., но аз си ги обичах и си ги четях редовно. И тая обич съществуваше у мене независимо от другото. Тя излизаше извън моите сектантски политически разбирания, които тогава бяха приети. Виждам сега, че са неправилни. Аз от ученическата скамейка съм закърмен с тия автори и не мога да ги изхвърля по никой начин от съзнанието си.

— Е да, но мнозина са ги изхвърляли, дори и критици, теоретици.

— То си е тяхна работа. Тодор Павлов и Георги Бакалов писаха. Изкараха Славейкова ницшеанец. Такова бе времето. Когато писах доклада за него — по-късно, говорих с Колю Фурнаджиев. Той възразяваше: — Все пак като поет не е силен.

— Той не го смяташе за голям поет?

— Не. Иван Пауновски пише сега в една своя статия — какъв поет е Пенчо Славейков, има две-три стихотворения под средното равнище. — И му казвам един път: — Ти чел ли си Пенчо Славейков, та говориш така? — У Цаневи веднъж Петко Стайнов, покойният, казва: — Бай Христо, признай си,

ти чел ли си „Кървава песен"! — Другарю Стайнов, този въпрос можете да го задавате на някой, който все пак не е литератор. Но на мен да се задава такъв въпрос...

— Следващото стихотворение в сбирката е за трети март, „Една обикновена дата", от 1938 година.

— Динеков направи една антология и там беше го включил. Но цензурата го задраскала. Стана нужда да се сменя колата ча книгата.

— Била е вече отпечатана ли?

— Да.

— Че какво има в него неудобно?

— Не знам какво са видели.

— Споменава се Пансий, Баба Тонка и Левски. Може би това: „В нас викат днеска нашите деди, ехти на внуците ни химна кръшен, бъди готова, будна ти бъди. Те почнаха, ний трябва да завършим."

Аз не съм казал какво ще завършим. Името може би. Имаше там един Звезделин Цонев. Той се дразнеше от името Радевски. Един път спрял нещо и рекъл: — Ама не му казвайте на Радевски, защото сме колеги. — Какво да не ми казват, той ми спира стихотворението...

Така знаех тогава историята, а сега Динеков в сп. „Пламък" я разправя другояче. Той е, разбира се, прав. Аз съм бил зле осведомен.[125]

— Едно стихотворение от 1940 година е интересно, според мен с няколко неща: „История". Вапцаров написва след това и той „История". Дали няма връзка между двете стихотворения?

— Мисля, че са писали на тая тема. В поезията е пълно с такива подсказани мотиви.

— Но вие и Ленин слагате вътре. Аспарух, хайдути, Страхил и в края — Ленин. Печатано ли е тогава, 1940?

— Печатано е в „Изкуство и критика", но не знам имаше ли Ленин там. Не мога да си спомня дали там нещо друго не съм турил.[126]

— Следващият цикъл се нарича „Признателност". Започва с посвещение от Пушкин към „Приказка": „Восстань, пророк, и виждь и внемли".

— Това са стихотворения за партията в същност. И „Приказка", и „Обич".

— „Любов".

— Да. Двете са печатани в „Изкуство и критика".

— „Мой е жребият твой, и твоят стремителен път" —

че то е много ясно, това е продължение на мотива от „Към партията".

— Ясно е. Но... Пенчо Данчев по-късно в една своя статия каза, че това вече било слизане до не знам къде си. Падение в поезията ми.[127]

— Следващият цикъл се нарича „Писма". Първото — „Срещаме се". То е за някакво приятелство и идейно раздалечаване: „Помежду ни зеят тъмни бездни".

— Трябва да ти кажа определено: — Имал съм предвид много хора, разбира се, — но това се отнася за един критик — нека не му споменавам името. Той все даваше вид, че е с нас, а беше един от най-официалните хора. Той винаги ще цъфне в официоза. А иначе — здрасти! Приятели сме, ама...

— То е от 1943. „И дори учтивостта ни тук иде от взаимната омраза."

— Не че се мразехме, да речеш, но се чувствуваше, че той си има една позиция, аз — друга.

— Подобно е настроението и в следващото стихотворение „Жив смъртник": „Усмивката ти бе очарователна".

— Повод ми даде една жена от нашите среди — Боянка Ермановска, студентка. Ходеше по акции, позиви разнасяше, възторжена, от нея не можеш да кажеш една партийна дума. Един прекрасен ден Боянка изчезна от нашите среди. Срещам я под ръка с военен, оженила се вече.

— Затова се споменават „кавалерийските шпори".

— Една биография е това.

— Следващият цикъл е „Вечери". Първото има същото заглавие — за софийските летни вечери.

Мене винаги много ме е очаровало това, особено съм имал предвид улица „Солунска", сега „Васил Коларов", след дъжд София много ми харесваше. Улици, по които има зеленина, тишината в момента, когато дъждът вече е престанал. Градът сега се замърси. Тогава София беше много приятна, беше тиха.

— „Те сякаш са картини / от някаква старинна живопис. / Дърветата разпръскват росни листи / и лъхат младост, чар и ведрина." Странно настроение във военните години, 1942 година.

— Свършва обаче другояче.

— Да, че „той не е мечтател, а войник". Много хубаво са доловени тези вечерни настроения. Следващото се нарича „Птичката", после сте го променил на „Пролет", сигурно за следващо издание.

— Не знам защо съм го променил. В село съм го писал. Ходех в реката да се къпя, седя на брега, една птичка пее. То беше военното време пак.

— Да, 1942 година.

— Едни размисли, нали знаеш как става.

— Почти завист към безгрижието на птичката.

— Да.

— И още едно вечерно настроение — „Вечерен миг".

— То е също така писано в Белиш. Аз отивах лятно време вечер в Осъма да се изкъпя. Връщах се и с майка ми пиехме по една ракия. Беше много приятно. (Произнесено тихо и замислено, носталгично.) Има там и друго стихотворение — вечер как шумят нивите край мен.

— „Идилия" — „слушам как шуми кукуруза".

— Да, писани са на село и са печатани в „Изкуство и критика". Спомням си, че един път дойде в къщи Иван Шошков, художникът, и казва: — Слушай, другарите са много недоволни от твоите стихове. Как може такива стихове сега да се пишат! — Викам му: — Първо не може да се говори сега всичко. Другарите не са забелязали, че вътре има друго желание. В едното казвам: „И сякаш се връщам за бурния земен двубой" — всичко това са намеци, но друго не може да се каже сега. — И наистина тогава беше много трудно. Имаше свирепа цензура.

— Сектантството и догматизмът не се съобразяват с реалността. За житото, за сенокоса — това са едни тънки усещания, как не са ги оценили?

— Аз така си го и чувствувам — войната си е война, но не можеш ли да кажеш — виж какво хубаво небе! Тогава оня чист въздух, ония гори, вечерно време шумят. Беше много хубаво, приятна атмосфера. Казвах ти, че за природата и занапред мисля да пиша книга, стихове. Все повече се връщам към природата.

— И следващото стихотворение е пак в тия настроения — „След дъжда", от 1944.

— Връщах се от Троян към село. Дъжд беше валял и никога не съм виждал такова небе, особено.

— Един стих събира като че ли това впечатление: „Простор в душата ти звъни". А вие май сте го променил после?

— Сигурно литературно ми се е сторило.

— Една изповед: „Дъждът и там сега отмил е праха на миналите дни."

Такова едно чувство — като че ли и в теб е валяло. Че

си прочистен целият. Цялата земя измита, небето изчистено, въздухът звъни просто.

— Следващият цикъл се нарича „Сърце“.

— Така го нарекох в последния момент, когато го включих в книгата, преди това не е излизало така.

— Първото стихотворение е „Писмо“: — „Навън вали и вълчи вятър вие.“

— У Вапцарови, когато живеех, съм го писал това стихотворение.

Спомням си, през нощта, късна нощ беше... Есен. И навън наистина валеше. Тъжно беше.

— Дали не е навеяно и от смъртта на Вапцаров?

— Не, Вапцаров не беше убит тогава.

— Датирано е 1943: „Падна и редникът. Този редник ще съм аз.“

— Не може да бъде, значи датата е погрешна. Аз живеех у Вапцарови, там съм го писал. И после аз бях войник, взеха ме в Попина лъка за две седмици. Копахме. Върнах се. Две седмици не съм спал от студ. Окъпах се. Вълшебно! Изхвърлих там на терасата дрехите си и седнах в стаята край печката. Както съм седял, съм паднал на пода. Толкова съм бил уморен.

— Стихотворението трябва да е от 1940. В него има неща, които кореспондират с теми у Вапцаров.

— Тогава често съобщаваха вестниците за бомбардировки и че от наша страна няма никакви жертви. Ние винаги се хвалехме. И аз тоя мотив някак си съм подхванал. И после — чувствуваше се войната вече. Съдбата ни каква ще бъде...

— Следващото е „Миг“: „Над нас трептят звездите.“

— То е любовно стихотворение.

— От 1943, в Троян ли е писано?

— Не, тука в София.

— Съчетани са борческото и интимното начало в тази книга. „Сън“ и то е любовно. От 1943. Имаше ли наистина някакъв такъв сън?

— Имаше. Аз много сънувам. Един път даже сънувах — много определено, — че съм мобилизиран, че отивам на война. И там, в село, по колатния път, ожаднях и се отбих да пия вода, строят ни върви нататък. Едно много хубаво момиче гребна вода и ми подаде. И аз се събудих.

— Поемата „Мечта“ започва с подобен мотив: „То на сън ли бе или на яве.“

— Разказвам нататък за един мой унес. Тая поема мно-

го се хареса тогава, макар че в един варненски вестник се появи и някаква пародия, за да ме уязви.[128]

— Там се споменава, че сте преживял три войни. Имате ли от първите войни впечатления — от Балканската, Междусъюзническата?

— Да, като малък още. Целите ми младини са преминали във войни, макар че аз не съм участвувал в ни една от тях като войник. Но в тила знам какво тежко беше. Баща ми в двете участвува. А на плещите на майка ми и на нас — децата — тегнеше цялата полска работа.

— А сега харесвате ли си тая поема?

— Харесвам си я.

— Споменавате Данте. Връщате ли се към него, обичате ли тоя поет?

— Връщам се често, при повод. Имам някакво обожание към него. Към цялата „Божествена комедия". И често препрочитам отделни места. Имам превода на Лозински. Данте ми допада с това невероятно поетично и мисловно величие и с тоя грандиозен замисъл. Самият сюжет на едно произведение вече говори за величието на автора. И после — тая математика във формата. В Италия като бях, един български зет, Донофрио, ми подари старо издание на Данте на италиански. Това е, казва, с коментар от най-големия дантолог, който не е марксист, но се смята за най-големия познавач на Данте. Не знам италиански, но гледам там как вървят римите — то е невероятно нещо. На български излезе по-миналата година нов превод от Любен Любенов и още един. Според мене са положили наистина голям труд, за да го преведат. Много стихове — сравнявал съм ги с руския превод — са добре. Не знам с оригинала как е, дали не са се много отдалечили, но мене ми хареса в тях дето са взели от Величков един стих: „На попрището жизнено в средата." По-хубаво не може да се измисли. Те са го използували това нещо и си казват. Това е етично.

— Споменахте нещо, за което и без туй исках да ви питам: за формата. Как се заражда стихотворението при вас — като мелодия ли идва или като мисъл? Като идея? Можете ли да определите?

— По различен начин. Понякога се заражда стихотворение от един стих, хрумне ми един стих, нещо хубаво казано и около него почват да се завъртат — началото и края на стихотворението.

— То е първият стих?

— Да. А в друг случай — цялото стихотворение, концепцията, темата иде.

— Тия два начина в различни периоди са били преобладаващи или във всяко време и единият, и другият?

— Не мога да кажа, че някога е било така, а сега — иначе. Но много мои хрумвания за стихотворения си остават ненаписани. Яви се, опиташ, а окаже се, че не излиза нищо. Отначало ти се стори, че е нещо много хубаво, много свежо, а седнеш ли да го осъществяваш, видиш — нищо. След първия интересен стих не можеш вече нещо равностойно да напишеш, не върви, не се развива идеята.

— Този първи стих повежда и ритъма?

— Често самият ритъм повежда настроението, подсказва. В този смисъл аз смятам, че няма сюжетни и други стихове. Стихотворението се ражда, когато вътре в тебе има нещо да кажеш. После вече може да го дообработваш, разбира се. То не е като роман, в който трябва да се разгърне сюжет, да се засегнат разни въпроси. Романът е почти научен разрез на обществото.

Често едно моментно настроение, един лирически взрив, може да каже важни неща за времето. Но не е така всеобхващащо като романа, макар че поетът може в една стихосбирка или в редица от стихотворения също да даде този разрез. Да предаде общественото състояние, духовете. Дори състоянието на икономиката. Който изследва един ден, ще види защо това е така. Как са живели хората, ще разбере някои неща. В поезията нищо не се казва направо, докато в един роман може направо да се каже. Там са позволени страници на икономически анализ. Юго в „Клетниците“ казва как каналите на Париж могат да се използуват за наторяване. В стихотворение това мъчно влиза.

— Но и поезията наистина позволява всеобхватност, макар и не в едно стихотворение.

— Чрез много. А едно стихотворение може да бъде също мащабно. Вътре да усетиш цяла една епоха. Зависи как поетът усеща и как може.

— Употребихте един израз — „лирически взрив“. Това го виждате като отражение на взривно настроение или като взривно чувство у човека?

— Чувство у човека, непосредствено реагиране на нещата.

— Вие сте писал доста статии за поети. Но, доколкото

си спомням, статия-самонаблюдение не сте писал как се прави поезия?

— То е неудобно. Де да знам дали това, което става с мене, може да бъде сериозен материал за изследване на творческия процес, да речем. Още не съм решил за себе си, че съм такава личност, която да каже: ето ви данни да видите как творчеството се осъществява. Това е сложна работа. От таланта, от твореца до маниака разстоянието е много късо.

— Интересно е да се види как всеки автор по своему прави и вижда това.

— И авторите — по различен начин, както хората живеят по различен начин, обличат се по различен начин, дори се хранят по особен маниер. Но в целия живот на хората, и в душевния им живот, има една закономерност, нещо общо, което важи за всички хора. Трябва да се улови тая закономерност. И нещо, което един поет може да каже за себе си, сигурно може да се каже за всички поети. Защото поезията на отделните автори не се различава така коренно, както да речем химията от географията.

Поезията борави с чувствата. Вече това предизвиква разума да се намеси. Никога не изключвам разума от творческия процес, изобщо от работата на поезията. Какъвто ще непосредствен лирически поет да е, каквито и дори алогични работи да пише поетът, които някои критици смятат за най-голямо качество, а те са и качество някъде, все пак като го напише, прочита го и дава за себе си някаква преценка. То не е нещо извън него. Това е един все пак съзнателен духовен живот.

През какви не перипетии, през какви не вълнения, през какви не мъки е минал поетът, но той го е написал и го дава за печат. Той говори чрез него. Грубо казано — това става внушение, пропаганда, макар че тази дума е компрометирана. Той разговаря с хората и иска да им внуши, да им каже нещо. Иначе не виждам защо ще го публикува. Имаше едно време „Библиотека за малцина". Някои казват — аз пиша за себе си. Това е лицемерие или несъзнателна глупост, ако има глупост съзнателна. Наистина често човек си пише за свое удоволствие. Но защо го публикува тогава? Значи има вече някакъв узаконен навик да се показват такива интимни чувства — поезията разкрива и най-интимни неща... Поетите често говорят за себе си така, както никой не говори за себе си. Не ги е срам пред хората. И все пак това го публикуват. Защото те чувствуват, а и обществото

го е приело — че това не е тяхно дело само, техният интимен труд има обществено значение. Защото хиляди хора чувствуват същото нещо и този човек го е казал най-добре заради всички тях — своите читатели. Всеки човек е един потенциален поет, който не се е развил и може би никога няма да се развие. Затова хората усещат поезията. Иначе те няма да я усещат. Всеки човек е по своему поет. Дори самото възхищение от поезията показва, че ти — без да пишеш стихове — си поет по някакъв начин.

Това са стари истини и са казвани много пъти. Не откривам Америка, но като се подплеснахме на тази тема...

В РЕДАКЦИИТЕ НА „РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО“ И „ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ“. ДИПЛОМАТ В МОСКВА (1944—1948)

(Девети септември заварва Христо Радевски на 40-годишна възраст. Борбата на която той бе посветил цялата си младост, успява. Неговата личност, откроила се сред лявата интелигенция с характерния си профил, беше се наложила едновременно с това и в българската култура. От този момент насетне върху плещите на поета и публициста лягат нови задължения. Заедно със своите другари, той поема ръководни функции в живота на литературата и на страната.)

— На самия ден Девети септември 1944 къде бяхте, в София ли?

— Да.

— Какво впечатление ви е останало от този ден?

— Бяхме у Цветана Даневска, далечна моя братовчедка, съпруга на Димитър Добрев. Всички обитатели на пансиона бяха избягали от бомбардировките. Събудих се. София гърмеше. Ура — от зори още. Пуснахме радиото. Чухме, че Кимон Георгиев държи реч. Излязох. Спомням си, че отидохме в общината. Там ни посрещна Славински. После някой рече: — Да идем във Военното министерство. Да ни дадат задачи.

Отидохме. Някой каза: — Радиото трябва да се вземе. — Орлин Василев отвърна: — Радиото го оставете! — Той отишъл да завземе радиото, после му стана директор.

Срещнах Иван Тутев. Разцелувахме се. Пита ме: — Ти нямаш ли пистолет? — Нямам. — Върви в участъка! — Заведе ме, дадоха ми. Тогава така се раздаваше. После ги събраха.

То беше три дена митинги и ура.

— Във Военното министерство какво стана?

— Отидохме, поставихме се на разположение. Включиха ме в някаква дирекция за културна работа сред войската. Ръководеше се от Трайчо Доброславски. Участвуваше и Караславов, той му беше приятел. Работеха там и някои журналисти. Здравко Сребров — също.

Почнаха да идват при мене много жени — да се отмени мобилизацията на синовете им. Главоболна работа.

— Вие бяхте там на служба?

— Не, не получавах заплата. Ходех в определени часове. Бях назначен вече в „Работническо дело“, завеждащ културния отдел. То беше неустановена работа, в една стая бяхме всичките. Имаше там и някакъв капитан, когото после махнаха. Доста смътно си го спомням всичко това.

— Тогава редакцията на „Работническо дело“ къде се помещаваше?

— На мястото на „Зора“.

— На „11 август“. Там беше „Отечествен фронт“. Заедно ли бяхте?

— Там беше. В моя отдел Соня Бакиш работеше. И Мира Тодорова. След мене там дойде Лозан Стрелков. Не бяхме много хора. Жак Натан работеше в стопанския отдел. Едуард Сафир беше във външния отдел.

По едно време почнаха да се печатат по решение на Политбюро некролози за загиналите в борбата. Кръстьо Белев завеждаше тая рубрика. Той носеше некролозите тъй, както ги е получил. Някои написани неграмотно. Други — по десет страници. Не могат да се публикуват така. Димитър Ганев ме вика: — Радевски, това не става за печат така. Вземи ги оправяй. — Другарю Ганев, това на мене не ми е работа. Кръстьо Белев се е ангажирал да ги оформя, той е писател. Защо мен ме занимавате? — Остави го ти Кръстьо Белев. Ти ще се заемеш. — И аз се съгласих, макар че тази работа много ми тежеше. После Кръстьо Белев казал, че съм му взел работата.

— Как се започна организирането на литературния живот след победата?

— Наскоро след Девети септември Крум Кюлявков ми казва: — Ела на партийно събрание! — Нали знаеш, казвам му, че аз съм безпартиен! — Не, вика, ти си партиец! — Какъв партиец, ти знаеш, че съм изключен от партията. — Аз ти нареждам! — Той имаше обичай така да нарежда. И аз отидох на събрание. То се състоя в някакво салонче на дотогавашния вестник „Зора“, там вече беше се настанила редакцията на „Отечествен фронт“.

Никой не ме попита: какво правиш ти тука? Беше се събрала писателската партийна организация. И почнах да ходя редовно на събрания. На едно събрание — на „Раковски“ ли беше някъде — обмисляхме издаването на нов вестник: какъв да бъде, как да го кръстим, редактори кои да се изберат.

Как да се казва вестникът? Предлагат разни имена. Ви-

кам: — Вестникът си има име. Ние издавахме вестник „Работнически литературен фронт“, РЛФ, той беше спрян. Ще махнем „работнически“, остава „Литературен фронт“. Всички го приеха.

Тогава за редактори бяха избрани Ангел Тодоров и Андрей Гуляшки. Като орган на партийната организация излезе.

— От първия брой?

— Първият, и няколко броя излязоха така.[129]

Тъкмо тогава пристигнаха тука съветските войски. С тях дойдоха и съветски журналисти, начело с Вадим Кожевников. Председател на Писателския съюз беше Добри Немиров. На булевард „Руски“ в някакъв културен клуб им дадохме вечеря. Добри Немиров — спомням си — говори, поздравлява ги, казва: — Българската интелигенция е имала винаги уважение, любов, преклонение пред съветската литература и култура. — Николай Райнов се обажда: — Не и ти! — На тази вечеря той се държеше злобно.

Вадим Кожевников произнесе много хубава реч. Орлин Василев стана: — Ний ви посрещаме така възторжено, а вашите войски, казва, минаха, никого не поглеждат, сериозни... И прочие. Така беше. Ний тука викаме ура, те си минават с танковете и с колите. Изпрашени, едни възрастни войници, мустакати и между тях и едно хлапенце такова, 12—13-годишно. Не поглеждат, само някой ще махне с ръка. Те навярно не са знаели тогава в каква страна влизат и се чудят защо така... Разправя ми в Съветския съюз по-късно един офицер от кавказките народи, писател. Аз, казва, бях десантчик. Направихме във Варна десант. Казаха ни, че там ще ни срещнат немски войски и ние смятахме, че отиваме в ада. Какво беше нашето изумление, не можете си представи. За мен България, това е свещена земя! Излизаме, казва, на брега, готови за всичко, а срещу нас — една тълпа с цветя.

Те са ги подготвяли за бой. България, България, Георги Димитров... Ама са им казали — това е една страна, която е окупирана от хитлеристка армия. Това е войска — тя трябва да си знае работата!

Та Кожевников произнесе реч и каза: — Наистина такива бяха нашите бойци. Когато стигне в Берлин нашият войник, тогава широко ще се усмихне.

Беше хубава реч. Цялата се стенографираше за „Литературен фронт“.

След това започнаха да издават и други партии на ОФ

литературни вестници. Отечественият фронт се състоеше от четири партии: земеделци, звенари, широки социалисти и комунисти. Почнаха звенарите ли, земеделците ли, да издават литературен вестник. Широките и те се гласяха.

Понеже „Литературен фронт“ е орган само на писателите комунисти, така и пишеше — орган на писателската комунистическа организация. Два-три броя така излязоха. Тогава в Централния комитет взеха становище, че не е целесъобразно това. По-хубаво един да бъде — да се обединят всички в един вестник. И трябва да се създаде такава редакция. Отначалото бяха само Андрей Гуляшки и Ангел Тодоров. След това решиха друга редакция и ме направиха мене главен редактор, а в редакцията влизаха Ана Каменова, Трифон Кунев и Цветан Иванов.[130]

— Широкият социалист.

— Да. Ана Каменова — като звенарка, мъжът й Петко Стайнов беше министър на външните работи.

И аз предлагам: щом се прави такава промяна, трябва да направим вестника орган на Писателския съюз. — Така и стана.

(Като се подготвях за анкетата, разгърнах броевете от първата годишнина на „Литературен фронт“. Времето на следвоенни трудности се е отразило дори във външните, технически белези: лош печат, различни по формат броеве, обещания на редакцията за подобряване на отпечатването и извинения за закъснение.. В бр. 33 се поместват изказвания по доклада на Пантелей Зарев за поезията. Те отразяват бурните идейни схватки, в които се промъкват и сектантски отрицания към някои от големите ни поети. Стори ми се интересно за читателя на тази анкета да цитирам част от изказването на Радевски по доклада: „Друга слабост, опасна за нашата критика, това е известно опростотворяване, когато се третират въпроси из областта на поезията... (То) може да доведе до вулгарно отношение към нашата поезия“.)

— Да си спомняте подробности от времето, когато сте редактор на „Литературен фронт“, 1945 година?

— Мъчехме се всички писатели да привлечем.

С Трифон Кунев имахме доста търкания. Спомням си у Ана Каменова на едно заседание — четем материали.

— По къщите заседания?

— Тогава нямаше редакции като сега. В печатницата и по къщите. И у Ана Каменова четем някакъв разказ против хитлеристките зверства. Слаб разказ, не помня от кого. Трифон Кунев казва: — Те извършиха големи магарии фашистите, ама какъв смисъл има да се занимаваме сега с тях? Не бива с политика да се занимаваме. Няма защо, казва, да се месим. Писателят с политика не бива да се занимава.

Викам: – Господин Кунев, вий ли ще го говорите това, когато цялата ви дейност, вашите фейлетони „Конско евангелие“, какво са? — Той се изчерви целият: — Добре, казва, добре. – И като си отивахме, ме упрекна: — Ристаки, — някакво такова име като на по-млад човек — защо повдигаш ти въпроса за „Конското евангелие“! Та това е написано против бащата на Ана Каменова, против народняшката партия. – Като е написано против народняшката партия, защо мене ме убеждавате да не се занимаваме с политика? Тогава можело, сега не може, казвам. — Абе, нейсе — отвръща той.

— Вие помните Трифон Кунев от „Пладне“ още от 30-те години?

— Там имаше рубрика „Всекиму заслуженото“. Трифон Кунев пишеше такива неща. Цитира Данаил Крапчев какво е казал и същевременно напомня кои хора са избити тогава. Не можеш да си представиш как разобличително! Забраниха го, спряха го. Голям майстор беше.

— Той разбран човек ли беше? В човешките взаимоотношения.

— Майтапите обичаше много. Шегуваше се. Но си беше свързан с тия реакционни среди и поведението му беше такова. От земеделците той беше фигурата — в областта на културата.

— Идеологическата фигура? Или и политическа?

— Едно време той и депутат беше от Земеделския съюз. Неговият брат Бояджиев беше министър на просветата по едно време. Трифон Кунев — признат български писател. Нямаха земеделците друг такъв писател.

Той падна на късмета си след Девети септември. В Народния театър трябва да се турне един некомунист, човек на Отечествения фронт, кой, кой — Трифон Кунев. Стана директор на Народния театър. За председател на Писателския съюз се търси пак един такъв човек удобен. Кой? Трифон Кунев пак.[131]

— Едновременно това?

– Да. И член на редакционната колегия на „Литературен фронт“.

А в Писателския съюз — аз вече не бях тука, разправяше ми Колю Фурнаджиев — как са приемали нашите, неприетите преди това, особено комунисти. Един списък огромен. Ние предложихме, казва, да се приемат революционни писатели, които през фашистко време не са ги допускали. Трифон Кунев се подчиняваше. Всичко, каквото се поиска.

Той знае от кого зависи, кой го е турил там. По едно време след като минаха всички, гледаме — забравили сме един. И казваме на Кунев. А той: — Хайде, добре, поканете го и него и тъй, и тъй сме открили вечеринката!

— Оня съюз, додеветосептемврийският, изглежда, не е бил така казионен, както други организации, защото писатели-комунисти, които са проявили дарби, са ги приемали.

— Не, не приемаха.

— Добре, ама Караславов приемат. Вас — също.

— Мене приеха, Людмил Стоянов си е бил по-рано, после и Младен Исаев, но например Ламар, Николай Хрелков, Крум Велков и други писатели — не. А там имаше фашисти — бездарници абсолютни. Ний затова искахме да образуваме съюз на трудово-борческите писатели. Редица писатели, които бяха по-добри от много членове на Съюза на писателите, не бяха приети.[132]

Той не беше казионен съюз, обаче беше импотентен съюз, нямаше сили да се опълчва срещу някои неща. Вървеше по официалната линия. Не играеше никаква роля. Не се ангажираше.

— Освен по еврейския въпрос.

— По еврейския въпрос да. После по някои акции. Главните борби в Писателския съюз бяха около наградите. Столичната община даваше награди, Министерството на просветата — също. И да се съставят жури — около това се водеше борбата. И бяха издействували за членовете на Писателския съюз да пътуват безплатно по железниците. По творческа командировка. И аз съм пътувал така до село. Даваха такива удостоверения. Иначе нито летовища имаше, нито фонд като сега, нищо.

Стилиян Чилингиров беше председател и тогава той взе много остроумна позиция по еврейския въпрос. Един, доброджанец някакъв, постави на едно събрание въпроса — да се измени устава на съюза, да се приемат за членове само чисти българи. Чилингиров каза: — Вие имате предвид госпожа Дора Габе... — Не! Нея нямам предвид. — Когато дадоха жълти звезди, за трима души се направи изключение, не ги окичиха с жълти звезди: Фаденхехт, Дора Габе и мисля Панчо Владигеров или д-р Меворах. Не им окачиха звезди. — Тогава Чилингиров каза: — Вижте какво, драги колеги, ние в страната имаме достатъчно закони (предавам по смисъл) за тези, които разединяват нацията, които рушат държавата. Може ли Писателският съюз сега да се ангажира с такова едно недостойно нещо, казва. Недейте да ста-

ваме на маймуни — утре ще бъдем принудени да изменяме устава в обратната посока.

Каза го Чилингиров това. Той си беше шовинист. Сега ще издавам един сборник със статии и там една статия против него имам. Написана е със сектантска енергия, обаче той и против комунистите излизаше. Но на това събрание се държа достойно.

— През ноември 1944 е погребението на Иван Хаджийски в Троян. Вие произнасяте слово. Там сте се видели и с дядо Власи Власковски.

— Спомням си. Събрали сме се след погребението в ресторанта, черпим се. Стана късно и напомням: — Милиционерският час мина. — Дядо Власи отвръща: — Той е за фашистите, той не е за нас.

За погребението на Хаджийски от ЦК ме натовариха да произнеса реч. Не помня какво съм говорил. Дядо Власи също говори, той беше кмет на Троян.

Дядо Власи е голяма фигура и интересен човек. Преди 9 септември в Ново село прави събрание. А там изпратен един стражар. Публиката се събрала, обаче стражарят не дава. — Забранено е! — Дядо Власи му дума: — Слушай, бе момче! — А знаел, че стражарят има брат, убит във войната. — Аз няма да говоря никакви грешни работи. Аз те познавам тебе. Твоят батю кога е починал, във войната не е ли? Знам го аз. — Оня, като почва да реве: — Батьо, батьо! — А дядо Власи си захваща речта. Това са ми го разправяли. Може и измислено да е. Но е правдоподобно.

— Наскоро след Девети септември вие постъпвате на работа в редакцията на „Работническо дело“. Как стана това?

— Набираха писатели да отидат на фронта. Аз казах, че съм съгласен.

Кюлявков беше първият редактор на „Работническо дело“. После стана Сашо Обретенов. После вече политически лица — Димитър Ганев, Владимир Поптомов.

— Вие при Кюлявков отивате?

— Той постави пред партийната организация въпроса, че ЦК иска да отидат писатели на фронта. Аз казах, че бих отишъл. Той се обади: — Не, другарят Радевски е вече назначен тука в „Работническо дело“, той не може да замине.

— Вие не знаехте още за това?

— Тогава научих. Завеждащ културния отдел.

— А как стана назначаването ви за дипломат?

— Петко Стайнов ме повика един път в Министерство-

то на външните работи и казва: — Искам да те пратя в Москва аташе по печата. — Понеже е Москва, казвам, имам желание. Но аташе по печата... Не знам какво ще правя. Да съобщавам само какво пишат съветските вестници? Защото това е работата на аташето. А тука ги получават. — Не, казва, службата ти ще бъде културен съветник, пък ти я направи, както знаеш. — Но аз трябва да искам разрешение от партията. — Вярно, бе, вие партийците, имате особена дисциплина.

Сашо Обретенов работеше тогава в ЦК, в културен отдел ли, не помня. Казвам му. Мина се известно време — седмица ли, две ли. Лятото вече си отиваше.

— 1945?

— Да. Отивам в ЦК. Подготвях тогава съчиненията на Вапцаров, първото издание.

— То излиза в 1946.

— Написах предисловие. И понеже Трайчо Костов беше арестуван през 1942 по същото време, когато и Вапцаров, отидох да го помоля да напише и той едно предисловие. Беше секретар на ЦК. ЦК беше на ул. „Врабча" — сега, „Янко Забунов" — тогава. Той беше с бяла риза над яката на сакото. Посрещна ме с думите: — Ти още ли си тука? — Къде да бъда? — Нали има решение да заминеш за Москва. — Не ми е казано още. — Как, Обретенов не ти ли е казал? Готви се! — Аз не за това идвам.

Разговорът беше пред асансьора, долу. — Подготвил съм съчиненията на Вапцаров и искам и ти да напишеш едно предисловие, политическо, като секретар на партията. — Не се съгласи.

Казах аз на Петко Стайнов, че имам разрешение и ще замина. — Добре, от тебе нищо не искам, само да напишеш две поеми: едната за Русия, другата за Сталин.

Викам му: — Не знам за поемите. И не написах, разбира се, нито едната, нито другата. Отидох аз в Москва и там сварих Михалчев. Той ме покани на обед. Приказвахме. — Какво има из България? — И си спомням, че в един много еретически разговор навлязохме. Той го води. Каква е тая България, казва, как ще се върна там сега като го няма Сашо Станишев! — Бяха вече разстреляли професор Станишев.

Възразявам му: — Господин министре, — тогава още беше така, другарю не беше въведено — Станишев беше министър на вътрешните работи, когато най-жестоко преследваха партизаните. — Той не е виновен! Те военните вър-

шеха тая работа! — Военните, но той защо поема отговорност? — И ме пита за туй-онуй. Аз му разправих. И аз доста критично. Нали знаеш как става. — Той: — Отечественият фронт значи вятър го вее! — Не е, викам, вятър.

После той прати дъщеря си в Америка да учи. Тя дотогава учеше в Съветския съюз. И наскоро го отзоваха. И даже се получи дипломатическа конфузия.

— В същност вие само няколко месеца се заварихте с Михалчев в Москва?

— Дори и не помня точно. В това време го отзоваха. Назначиха Найден Николов. И аз разправям там на служителите — ще дойде един много добър човек, министър. Защото тука в София имах от Найден Николов хубави впечатления. Обаче се оказа съвършено друго нещо. Но за конфузията. В какво беше тя: един посланик не може да остане до пристигането на другия. Той трябва да си замине и след това идва новият.

— Не бива да се заварват?

— А те се завариха. Михалчев не си тръгва, а Найден Николов пристигна. Отседна в хотел. Михалчев — още в легацията.

А после историите с Найден Николов са дълга и широка работа. Един ден, ако пиша книга — мисля да пиша нещо като автобиография, — но главно с какви хора съм се срещал. Туй, което помня, ще разкажа. Той беше нещо анекдотично.

— Вие го знаете от години в София и все пак ви е изненадал?

— Ходил съм при него. Беше юрисконсулт на съветската легация. И аз имах от него прекрасни впечатления. После обаче, като работехме заедно в Москва, го видях какво в същност представлява. Но това е отделен въпрос.

— През тези години се започват широки културни връзки между нашата страна и Съветския съюз. Някакви поръчения да сте изпълнявал?

Получих писмо от София. Театралните дейци поставили въпроса — да намеря съветски режисьор да дойде в София за една постановка. И да дойде един съветски театър на гостуване. Започнах да ходя в комитета. Тогава председател на Комитета по изкуствата беше Храпченко.

— Литературоведът?

— Да. Аз ходех при него и той ме приемаше в 12 часа през нощта. Тогава така се работеше в Москва. Почват късно и до сутринта. После отмениха това нещо. За режи-

сьор ми каза, че е трудно, не са и те много добре с режисьорите, че искат и другите социалистически страни. Тогава получих писмо от Елена Гаврилова: пиша ви по поръчение на другаря Червенков, не се ангажирайте с режисьор, тука въпросът е много сложен. Недейте се занимава засега с това. И аз спрях.

Но за театъра дълго време разговаряхме с Храпченко. Аз исках Вахтанговския театър да дойде. И той най-после ми каза: — Всички сондажи правих, до най-високите места...

Тогава Карло Луканов беше директор на радиото. Идва в Москва и пита: — Какво става с театъра? — Обяснявам му. Той помисли, че нещата се бавят само поради моята неопитност. То и наистина — какъв дипломат съм аз? А той е живял там, повече знае и сметна, че щом се яви, всичко ще се нареди. — Ти можеш ли да ми уредиш една среща с Храпченко? — Разбира се. — Отиваме двамата. И говори, говори Карло Луканов. Храпченко казва: — Разбирам ви, зная, правя усилия. С товарищем Радевским говорили.

И Карло Луканов се върна в София, разбира се. После аз ходих при Храпченко, той литература ми даваше, разговаряхме на разни теми. Най-после ми каза: — Тоя въпрос ние с вас няма да можем да го разрешим. Само по върховете могат да го разрешат. В нашия ЦК, в правителството направо. Защото се оказа, че искат и другите социалистически страни да отидат театри. Ние не разполагаме с такива възможности.

И така остана, не можа да се реши.

— В Москва вие се запознавате с Георги Димитров. Какви са личните ви впечатления?

— Два-три дена, след като пристигнах в Москва Димитров ме повика. Отидохме заедно със Сергеев — негов секретар в Коминтерна. И търговският представител — Борис Христов. Три-четири часа разговаряхме в ЦК, в съветския ЦК.

— Как изглеждаше кабинетът на Димитров?

— Една широка дълга стая, грамадна. Подробности, право да ти кажа, не помня. Но си спомням, че чакахме пред входа и след 10—15 минути излезе един нисък, много пъргав, посивял човек с игриви очички и мустачки. Запознахме се с него — Мануилски.

— Бившият секретар на Коминтерна.

— Излезе той и нещо се пошегува. Идваше от Димитров. Влязохме. Димитров в дъното на кабинета. С лула, която непрестанно бе в устата му. С тъмно сако, голф и ботуши. Не голф, ами брич.

Не знам точно каква длъжност изпълняваше. Но вече е било решено — той след 2—3 дена си дойдè.[133]

— Той още не беше идвал в България?

— Не. И викаше всеки, който отиваше там от България.

— Какво го интересуваше, спомняте ли си?

— Вий, казва, направихте там конференция — бяхме направили национална писателска конференция...

Бях натоварен на тая конференция да направя доклад за поезията. Но понеже се готвех да заминавам за Москва, казах че не мога. Не заминах веднага, а и доклада не направих. Направи го Динеков. За прозата говори Константин Константинов.

След това Димитров попита: — Как е интелигенцията, настроението на интелигенцията? Вървят ли с нас? — Настроението е различно, казвам. Едни с нас вървят, други имат известни резерви, трети направо не са съгласни с нас. — Казвам туй, което е моето впечатление. И което беше в същност.

Например в първото ръководство на Съюза. Аз бях в него. Беше председател Константин Константинов.[134] Нямаше секретари, само председател и членове на управителния съвет?

Секретар беше Герасимова, тя беше чиновничка и вършеше цялата работа.

Ние предложихме Константинов пред партията, пред Централния комитет като безпартиен човек, който ще обединява. Управителният съвет тогава беше малък не като сега. Влизаха Никола Фурнаджиев, Георги Жечев. Подгласник беше Атанас Далчев, ако не се лъжа.

— Далчев тогава участвуваше ли в работата на Съюза?

— Избирахме го, участвуваше.

Но трябва да ти кажа, че Константин Константинов ни правеше много вътрели. Той не искаше да се съгласи Съюзът да се обвързва с политиката на правителството. Да си бъдел неутрален. Подкрепяше го Георги Жечев. Голям зор виждахме. Спорехме, но много внимателно, разбира се. И Константинов не беше рязък, не използуваше властта си. Кольо Фурнаджиев много се стараеше. И беше авторитетен.

Хайде, аз съм известен като комунист и е ясно какво ще искам. Но Кольо, който е бил в „Златорог“, в тия среди по му тежеше думата. В смисъл, че тука не е въпросът само да се вържем с една политика, но това е вече една национална задача.

Разбира се, тогава аз не си представях, че Съюза така ще почне да се командува направо, както стана после!

Та разправям за тия неща на Димитров. Имаше пък други хора, които просто ръмжаха срещу нас. Те бяха изключени от Съюза. Той каза: — Ти май скептично гледаш на работата. — Другарю Димитров, аз ви казвам какво е моето впечатление.

— Не му ли посочихте имена, да го убедите?

— Не. Знам, знам, казва, аз се шегувам. После му казах друго. Преди да тръгна ме повика Тодор Павлов, който беше регент: — Ще кажеш на другаря Димитров три неща, ама няма да ги записваш. Първо — взели сме си сериозна бележка за думата космополитизъм. — В нашия печат преди Девети септември думата космополит я употребявахме в смисъл на комунист и интернационалист: „Той е писател космополит.“ Ний се смятахме писатели космополити. И след Девети септември Димитров пише в ЦК — в нашия печат се явява тая дума космополитизъм, а още Енгелс говори — Димитров и на мен ми го каза това, — че космополитна е буржоазията. Ние имаме отечество, ние не сме космополити. И аз съм употребявал тази дума, така мислехме. Едно време и ние се заблуждавахме.

Вторият въпрос, казвам, Павлов поръча да ви съобщя, че в регентството — те бяха трима — Цвятко Бобошевски, Тодор Павлов и Венелин Ганев — има центробежни сили. Цвятко Бобошевски е глупав, казва, та го залъгваме, но Венелин Ганев скоро ще мине към опозицията. Димитров нищо не каза.

Третото — Господин Господин Стефан, софийският митрополит, прословутият, и за него очакват скоро да мине на страната на опозицията. Да излезе против правителството. — Той обаче не можа да направи това.

Димитров само пушеше с лулата и тихо произнасяше: да, да.

После почна да се смее. То бяха дълги разговори. България, казва, нашата България сигурно е много богата страна. Богата държава. Онзи ден Микоян ми се обажда по телефона и се смее: — Димитров, искали сте два разплодни коча и сте пратили цели трима агронома да ги подбират.

Защо не пишат какви кочове искат, ще им ги пратим.

Пък тези агрономи живееха в хотела, в който и аз живеех. Един от тях се казваше Гичев. Та ги помня. И аз казах: да, те живеят в същия хотел, знам ги. Той се смее — може ли такова нещо? Каква е тая бюрокрация? Това разточителство?

— Защо каза Тодор Павлов — това няма да го записваш?

— Ти, казва, пътуваш, може да попаднеш всякъде по пътя. То нямаше тогава като сега уредено пътуване. Пътувам с полувоенен самолет, кой знае къде ще попадна и кой ще ме пребърка. Казва, много е опасно.

После Димитров ме попита: — Как си представляваш своята работа? — Не си я представлявам много лека. Аз сам нямам много ясна представа още.

Преди да тръгна от София — нещата бяха тогава някак си семейно, — викам на Сашо Обретенов: да се съберем, да се почерпим. Той казал в ЦК, че аз заминавам. И ми предава: — Другарят Коларов иска да се срещнете. И Вълко, казва, иска. Ами да дойдат — казвам — в квартирата, тука у нас. Аз ще купя почерпушка, едно друго.

— Къде живеехте вие тогава?

— На „Васил Коларов", на гърба на Съюза, на четвъртия или на петия етаж. Две стаички.

— Над бившето „Хемус"?

— Там. Обаче една вечер ми се обажда по телефона Васил Коларов. Другарю Радевски, там при тебе, ергенска стая, тясно. Защо не го направим тука, при мене? — Той живееше на „Сан Стефано". — Неудобно ми е. — Остави тая работа! Нали е въпросът да се срещнем, да се видим.

Отивам аз там в уговорената вечер. Бяха Вълко и Елена Червенкови, Трайчо Костов, Рубен Аврамов, Сашо Обретенов, Васил Коларов. Една маса, разбира се, сложили, трапеза. Черпихме се. Червенков рече: — Хайде сега да кажем за какво сме се събрали. Нали ще се изпращаме. — Коларов започна: — Ти отиваш там, разбирам, с ентусиазъм, но аз трябва да ти кажа, че студени ледове ще разбиваш. Не е така проста работата. Сега, след войната, в много учреждения не пускат да се влиза. Ще бъдеш даже някъде под подозрение. Ти трябва да внимаваш много. — Аз казах, че имам кореспондентска карта от „Отечествен фронт". — Гледай, казва, повече с прогресивните журналисти и с тези от социалистическите страни да дружиш. — Посочи ми някои

неща за България там писани. Ако те интересуват, казва, да отидеш в библиотеките.

В този смисъл говори. Заминах аз.

— А от другите някой нещо не каза ли?

— Не, Коларов главно.

И когато Димитров ме попита как си представям работата, аз казах: — Другарят Коларов ме предупреди, че няма да е лесно. — Той енергично каза: — Да, той така мисли! Че от кабинета може. А надо инициативу! Какво сега стои пред тебе? — Викам: първо една антология на българската поезия в Госиздат е запланирана. Орлин Василев беше идвал и каза, че се гласят да издават много работи, но излезе, че не е така. Той дойде тука с едни планове. Оказа се, нищо подобно няма. Казват ми: ние тука нашите републики не можем да издадем. От Орлин после не съм искал обяснение защо така ни осведоми, че всичко ще издадат! — Обади се Димитров в Госиздат, през нощта. Те тогава така работеха. Предайте на другарите там, че е дошъл като културен съветник товарищ Радевски, оказвайте му помощ. — После се обади в Славянския комитет.

— Това става още във ваше присъствие?

— Да. После се обади в Министерството на външните работи. — И след това навсякъде ме пускаха.

— Като се върнахте тука, само около Петия конгрес ли се видяхте с Димитров?

С него не съм имал среща. Когато станах секретар, той вече отиде в Москва да се лекува. Спомням си на едно заседание в Комитета по изкуството и културата, когато беше председател Червенков. Бяхме се събрали много хора — художници, писатели. Стана дума нещо за изобразителното изкуство. Червенков каза: — Ето, бай Георги докато беше тука, никой не се зае да го нарисува, сега няма да го видите вече.

— А той е още жив?

— Да. Но Червенков е знаел, че е безнадеждно болен. И Елена разправяше — в последните дни на агонията той ослепял. Трудно говорел. Заплакал: ах, защо не поживях още малко!

— Това преди да тръгне за Москва ли?

— Не, там. В болницата. В Барвиха.

— Да си спомняте някакви други събития от дипломатическото поприще?

— Правихме една пресконференция по повод съда над Никола Петков. Получи се нареждане от министъра на

външните работи аз да я направя, защото посланикът го нямаше. Отидох в съветското външно министерство при Молочков, началник, за да се посъветвам. Нямах никакъв опит в организиране на пресконференции. Тогава министър на външните работи беше Георги Кулишев. Та да направя пресконференция, да обясня делото. Брошурка на френски бе издадена, но тя нищо не говори. Обаче аз съм колега на тия хора, ходя по пресконференции. Исках да я води някой друг. Там беше Сергеев.

— Той каква функция изпълняваше в посолството?

— Той беше съветник, първи политически съветник. А аз съм по културата. Той е с по-висок ранг, непосредствено след министъра. Замества го. Преди него имаше един Николаев, но го отзоваха.

— Сергеев какъв беше?

— Емигрант от тука. Съученик и състудент на Константин Константинов. Имаше много хубаво отношение към него. Приятели и са работили заедно.

— А българското му име?

— Светослав Колев. И аз отговорих, че е хубаво съветникът да направи пресконференцията. Кулишев пак настоява аз да я уредя. И в съветското министерство Молочков каза: — Можете и вие да я направите, но редно е министърът или някое политическо лице. А вие сте техен колега.

Така и стана. Тоест, то не стана. Убедих аз министерството с шифровани телеграми. Помолих Колев да води пресконференцията. Свика той журналистите. Напълни се салонът. Американски, всякакви. Той прочете едно експозе — какво представлява Никола Петков, характеристика, защо е съден и пр. Един американски журналист задава въпроса: — Господин съветник, можете ли да ми кажете в момента във Вашингтон има ли подобно заявление по тоя въпрос от българската страна?

— Тоест, дали и там посолството нещо подобно прави?

— Именно. Колев обаче казва: — Това е един документ, аз ви го прочетох.

— Експозето е изпратено от Министерството?

— Да. Журналистът казва: — Разбирам, че е документ, чух и ви благодаря, но моля за отговор. — Един чехословашки журналист стои до мене и ми шепне: — Тука никаква уловка няма. Просто да отговори. — И аз тихо предавам: другарю Колев, отговорете му, казвам, на човека. Какво страшно има? — Той пак повтори: — Това е един документ. — Онзи тогава кипна: — Господин съветник, аз съм

журналист, наемен човек. Мен ми плаща моята агенция. И ако аз го съобща това нещо, а там го има, мене ще ме уволнят, ще кажат — ти защо не попита по всички ли страни има такова съобщение? И ни пращаш сведения, които ние имаме!

— Значи въпросът му е чисто технически.

— Затова ви питам, казва. Сергеев мълчи. Създаде се неловко мълчание. Не знам зададе ли някой въпрос, не зададе ли. Една тишина. Ужасно. По едно време тоя същият американски журналист скочи, каза: — Благодаря, господин съветник, довиждане! — Всички журналисти от капиталистическите страни станаха и си отидоха. Останаха нашите, почерпихме се. Те не задаваха вече въпроси.

Колев вика като си отидоха: — Наа! — И си показва лакътя. — И ти мислиш, казвам, че си направил пресконференция ли? То така много лесно е.

На много пресконференции съм присъствувал. Полският министър на културата Грош беше там. Ставаше дума за западните земи. Като го слушах как си играеше с журналистите, как им отговаряше. И ме хвана такъв срам. Такива ли сме ние скудоумни, та не можем да отговорим на един въпрос. И трябва да ти кажа, че тогава триста пъти съжалих защо аз не взех да направя пресконференцията.

— А имахте ли впечатление, че западните журналисти знаеха същността на процеса?

— Те бяха настроени отрицателно спрямо нашето правителство. И особено много се интересуваха от въпроса за Земеделския съюз. Понеже ние говорехме, че не правим само комунистическо правителство. Земеделският съюз е известен на запад. Интересуваха се от личността на Стамболийски. И ето, че един от лидерите на тоя съюз е под съд. Много ги вълнуваше тоя въпрос, за Никола Петков. Защо това става. Дори много съветски хора са ми искали литература за Земеделския съюз и специално за Стамболийски.

Тоя Колев, добър човек иначе, обаче ограничен. Уж по-широко от Найден Николов гледаше на някои неща и го укоряваше, че не отпуска суми за приемите, хвана го страх да отговори. Той знае, че тия журналисти са ловки хора, хитри, обиграни, с които той не може да се мери.

— В Москва превеждахте ли нещо или нямаше време?

— Нямах. Там аз твърде много не се занимавах с поезия. Там ми дойде на ум да превеждам съветска поезия, като се върна в България да редактирам библиотека „Съветски поети". Говорих с много поети.

– Там се роди идеята за библиотеката?

– Да. Като се върнах от Москва, дадох до ЦК едно писмо. Те решиха да се издават от Партиздат. После се прехвърли в „Народна култура“, което се оформи като издателство за чужда литература.

– Издадоха ли в Партиздат в началото няколко книжки?

– Не, не са издавали. Решиха да се прехвърли в „Народна култура“. Добре, ама тогава аз не бях много зает, не бях още секретар на Писателския съюз, после като ме избраха, бях много натоварен с работа в Съюза, закъсня тази библиотека и едва по-късно се осъществи.

– Първата ви книга след Девети септември е „Уважаемите“, хумористични стихотворения. Като се изключи второто издание на „Пулс“ и стиховете за деца „Мечтател“.

– Да. Аз я дадох за печат, Борис Ангелушев оставих да ѝ направи корицата и заминах за Москва. Там я получих.

– Доколкото си спомням, в нея има и илюстрации.

– Да, рисунки от Ангелушев.

– В нея влизат неща, писани главно след Девети септември?

– И отпреди Девети. Има в нея и непечатани работи, които не можеха да се публикуват преди 9 септември.

ГЛАВЕН СЕКРЕТАР НА СЪЮЗА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ (1949–1958)

— Помните ли, в коя година станахте секретар на Съюза?

— 1949. Върнах се от Москва тука. Баща ми беше болен и често си ходех на село. Той почина. Помня, че тогава ме направиха секретар.

Девети септември завари председател Добри Немиров. След това стана Константин Константинов, след него — Трифон Кунев[135], после — Людмил Стоянов. След това аз.

— За четири години четиримата са се сменили, така ли? То е било и по-напрегнато време.

— Добри Немиров, разбира се, не можеше да остане. Потърси се един по-прогресивен, по-деен човек — Константинов.

— Преди Девети септември той минаваше за прогресивен?

— Той беше определено антифашист. Социалдемократ, свързан с официалните среди, но прогресивен човек. Доста резервирано се държеше към партията.

— А той защо си подаде оставката?

— Не беше съгласен с политиката.

— И поканиха след Людмил Стоянов вас?

— Трябва да ти кажа, че не съм се натискал да ставам секретар. Това е инициатива на партийното бюро в Съюза.

— Кой беше тогава партиен секретар?

— Мартинов ли, не помня. Отиват при Вълко Червенков. Той казал: — Ние знаем, Радевски не е човек без недостатъци. Вие решили ли сте? — Решихме. — Той смяташе, че много протакам работите и бавно работя.

— Като администратор?

— Така е чувал. Но партийното бюро настояло и станах главен секретар. На втората година още писах до ЦК да ме освободят. Това писмо го имам в копие. Изтъквах, че не съм добре със здравето и че искам да се занимавам с

творческа работа. Наистина не бях добре. Много почна да ме боли главата. Дори после ходих по Москва. Освен това разбрах, че работата в Съюза е джунгла.

– На лечение ли ходихте в Москва?

– Да. Аз видях, че затъвам тука в едни дела, които няма да оправя и не ми е работа на мене. В Съюза няма да науча писателите да пишат. Повече административна работа.

– Дадохте си оставката.

– Червенков каза: — Не може един комунист така да иска да бъде освободен. Щом си болен, ще те пратим в Москва да се лекуваш.

И Мила почна всеки ден да споменава за Москва. Свикнала, иска да отиде. Поисках отпуска и заминахме.

– Колко време стояхте в Москва?

– Един месец. Аз наистина се чувствувах много разнебитен. Не знам защо, бях много разцентрован. Сутрин се събуждах грохнал. Дори сега се чувствувам по-добре. И после видях какви работи се кроят в писателските среди. Почнаха едни атаки срещу мене. Ако вземеш, има архиви — за какви работи са ме шмулили, за които сега дума да не става! Ама за какво ли не.

– Къде ставаше това — на партийни събрания?

– На съюзни събрания. И на партийни. На всякакви. Мнозина се дразнеха и от Фурнаджиев. Защото аз предложих да бъде един от секретарите. Мразеха го онези писатели, които не са били в революционното движение — златорожци, разни такива от оня лагер, също някои около Димитър Митов, които ненавиждаха „Златорог“. Митов водеше голяма борба срещу „Златорог“. Някои златорожци пък, защото Фурнаджиев стана член на партията. Смятаха, че той е продажник. Нашите пък сектанти какво ли не говореха против Фурнаджиев. Против Каралийчев. Колко разговори, колко нерви съм изхабил. Получавах много анонимни писма против Фурнаджиев. Не съм му показал нито едно.

– Пазите ли ги?

Не съм ги запазил сигурно. Може някое да има. Трябва да проверя.

(Радевски ми разказа редица случаи, когато е трябвало да тича да спасява писатели, изпаднали в беда по различни причини — Димитър Талев, Георги Жечев, Стилиян Чилингиров, Йордан Стратиев, Павел Спасов, Йордан Ковачев от Пловдив и др. Дозери, че доста време са му отнемали и писателски съпруги, които са идвали в Съюза при него да се оплакват от изневери... Целия този текст после той съкрати. Оче-

видно не желаеше да изпадне в самоизтъкване. Пък и не е редно да се издават чужди семейни тайни. Но подобни неща не би трябвало да се премълчават. Те са му отнемали и време, и енергия, и нерви. Носели са дори риск от злепоставяне в един период на засилена подозрителност. А се знаят от малцина.)

— По времето, когато вие сте главен секретар, Съюзът на писателите преживява бурен период. Ако не се лъжа, тогава се въвеждат годишните обсъждания на литературната продукция. На тях ставаха оживени обсъждания и спорове. Залата бе достъпна за всекиго. Като студент съм влизал с мои колеги. Някои от младите — като Любен Георгиев например — взимаха думата и говореха остро. Спомняте ли си как се сложи началото на тия твърде свободни дискусии?

— Не помня дали преди това ги имаше. Може би по наше време се започнаха.

— Кои бяха тогава секретари? С кои хора работехте?

— Заместник председатели тогава нямаше. Секретари бяха през различни периоди Камен Калчев, Андрей Гуляшки, Никола Фурнаджиев, Димитър Пантелеев, Петър Динеков, който беше делови човек, макар да беше едновременно и професор в университета.

Съюзът нямаше фонд, не разполагаше с никакви средства. Основахме го. Назначихме административен секретар. Минко Чернокожев зае този пост и досега си е там, към три десетилетия. С ръководството на фонда се занимаваше тогава Димитър Гундов. В Съюза работеше тогава, а и досега работи Невена Иванова. Тя е много чист и предан на Съюза човек.

За писателите нямаше никакви творчески домове. Съществуваше само къщата в Хисаря като почивен дом. Това е частна къща, на някакъв богат човек Петрович. Жена му била много културна. По нейно внушение той завещава сградата на Съюза на писателите. И веднага освобождава голяма част, като остава да живее в едно крило. Но жена му умира и той поиска да му се върне домът. Започнаха неприятни разправии. След като се уреди този въпрос — даде му се друго жилище и той се изнесе, — се извърши надстройка и разширение на сградата. Когато бях секретар, обаче аз не съм стъпвал там.

Започнахме да действуваме за летовище. Тъкмо в този момент правителството беше решило да раздаде царските имоти на обществените и културните организации. Двореца Ситняково дадоха на Съюза на писателите. Отидохме с

Гундов там, за да го приемем. Цяла седмица трая това предаване – сградата, вещите. На мен накрая ми омръзна и си тръгнах. Гундов остана.

След време се взело друго решение за имотите. Но Ситняково остана на писателите. Издръжката му струваше скъпо. Нямаше средства Съюзът. Отивам един ден по висши инстанции да моля за подкрепа, обяснявам, че много скъпо ни струва този дворец, макар че не е никакъв дворец. — Ако искате, предайте го обратно на държавата — ми казаха. – А, не. Като е така, ще се оправяме някак.

Много бяха грижите около сградите на Съюза. За редакциите, за издателството, а и за съюзни канцеларии нямаше никакво място. Всичко се помещаваше в апартамента на площад „Славейков“, където сега е редакцията на „Септември“. Това помещение е купено или завещано още отпреди Девети септември. Съюзът го притежаваше.

Успяхме да настаним издателството в удобна къща — на „6-ти септември“ 35, където се помещава и сега. Там преди това живееше Тодор Павлов. Като се изнесе успяхме да издействуваме да се даде за издателство „Български писател“.

Но за Съюза? Службите няма къде да работят. Чухме, че редакцията на „Работническо дело“ се изнася. Тя се помещаваше на ул. „Ангел Кънчев“ 5. И отивам веднага при Червенков. Настоявам за тази сграда. Той не се съгласява: — Нали си имате апартамент! — Обяснявам — как могат да работят толкова хора в пет стаи. Накрая се съгласи. Дадоха ни зданието. Но то страшно разнебитено. Започнахме ремонт.

Не щеш ли след време — иде една комисия от ЦК. Взето било решение — всички жилищни помещения, заети от учреждения да се освободят. Апартаментът на „Славейков“ попада в тази категория. Къщата на „6-ти септември“ – също. Начело на комисията беше Младен Стоянов. Спорихме, но нямаше как — освободихме апартамента и „Септември“ се настани в сградата на Съюза в една стая.

За помещение на издателството ни предлагаха една къща на „Жданов“. Отиваме да я видим. Какво се оказа — стаичките малки, тесни. Това някога е било публичен дом. Отново тичане. Обяснявам — как може представително писателско издателство в тази мизерна къща, в бивш публичен дом! Разбраха ни и издателството си остана на „6-ти септември“, където е и досега.

По-късно научихме, че в апартамента на „Славейков“

не са настанени да живеят хора, както изисква законът, а отново е учреждение. Тогавашният кмет Димитър Попов настанил там свои служби. Вдигнах голям скандал. Междувременно аз бях станал главен редактор на „Септември". Успях да издействувам да ни се върне апартаментът. Настани се редакцията отново там. И досега е в същото помещение.

— Доста време ви е поглъщала работата в Съюза. Ходехте ли всеки ден?

— Ходех. Беше страшно уморително. Връщах се в къщи грохнал. Много се занимавах и с квартирния въпрос. Някои писатели живееха при крайно лоши условия. Действувах да се дадат апартаменти. Реши се — всяка година да се отпускат по няколко, по два ли, апартамента. Спомням си, че на Павел Матев дадохме. Също на други.

— Имал сте и организационни задачи в самия Съюз.

— Да, разбира се. Секциите не помня дали ги заварихме или ги образувахме по наше време. Но те линееха. Атакуваха ни за това. Реши се ръководството да направи един план за преустройство. Възлагам го на един — не ще. На друг — и той. Всички казват — ти ще го подготвиш. Направих плана. Обсъждахме го. Всички го одобриха. Но скоро след това стана Априлският пленум от 1956 година. Погълнаха ни по-други вълнения и проблеми. Забрави се за плана.

— Нови членове как се приемаха?

— В президиума се приемаха с тайно гласуване, както сега. Забелязах, че винаги имаше по една бяла бюлетина. За когото и да се гласува. Подозирах, че е Полянов. Той беше наостren срещу младите. Но той почина, а бялата бюлетина продължи. После мислех, че е Загорчинов. И той беше скептичен към младите. Но и той почина, а бюлетината пак се явяваше. Така и не узнах кой е.

— Мисля, че когато вие бяхте главен секретар на Съюза на писателите се създаде списание „Пламък". Какво наложи неговото появяване?

— Както знаеш, грижата за младите кадри — както е и сега — е била винаги грижа на всяко ръководство — не само в Писателския съюз. Та и ние от тогавашното ръководство на Съюза — макар и да не бяхме толкова престарели — решихме да се погрижим за литературния растеж на младите. При това те постоянно и основателно в много отношения се оплакваха, че не им се дава място в печата, че изобщо нямат трибуна. Освен секциите при Съюза, правехме опити чрез разни курсове, дето привличахме за лек-

тори и консултанти освен наши авторитетни писатели и външни специалисти по литература. Разбира се, не винаги и не всичко излизаше сполучливо. Това те — тогава млади хора, които сега са вече възрастни писатели, могат най-добре да го разправят.

Най-после при много разсъждения в Президиума на Съюза — тогава ръководството се казваше Президиум, а не Управителен съвет — решихме да организираме специално месечно списание, което да бъде трибуна главно на младите писатели. И дори главният редактор да бъде един от тях — от младите.

— Вие предлагахте това, така ли?

— Да. За съжаление, Президиумът не се съгласи редакторът да бъде млад човек и за главен редактор бе избран Андрей Гуляшки. Списанието нарекохме „Пламък". То — както е известно — и досега излиза.

Смениха се няколко главни редактори и не знам кому от тях е хрумнала грандоманската мисъл да съобщи на първата страница след корицата, че списанието — освен че е орган на Съюза на българските писатели — което е абсолютно вярно, било основано през 1924 година от Гео Милев — което е абсолютна измислица. Гео Милев загина заедно със своето наистина историческо за българската култура списание „Пламък" и мисля, че е срамна нескромност сега да твърдим, че той бил създал нашето списание — само защото сме си позволили да присвоим името на неговото издание. При това той загина и не може да се защити.

И списание „Ново време", и в. „Работническо дело" пишат, че са продължение на старите издания на Комунистическата партия — основаното от Димитър Благоев списание и основаният от Георги Кирков „Работнически вестник" — това е самата проста истина. Защото тия издания — макар и с прекъсвания през фашисткия терор и макар че „Работнически вестник" беше прекръстен в „Работническо дело" — са едни и същи издания, органи на една и съща партия.

За „Пламък" аз писах преди години на тогавашния председател на Писателския съюз Пантелей Зарев подробно и аргументирано писмо и там казвах, че колкото по-скоро Съюзът се отърси от това кощунство с паметта на Гео Милев, толкова по-достойно за него ще бъде.

— При отдалечаване от две десетилетия как днес виждате своята дейност в Съюза на писателите като негов ръководител? Какво сте постигнал и какво според вас е било погрешно в работата ви?

(Поетът ме поглежда и отвръща с престорена сериозност):

— Каквито пакости можах, направих ги.

— Като бяхте главен секретар на Съюза, това не ви ли постави в противоречие с някои ваши разбирания? Не става дума за противоречия с хората, сблъсъците са неизбежни, а при писането — че трябва да се пригодите към неща, които вътрешно другояче ги разбирате. Постът задължава.

— Това нещо е бивало с мене. Обаче тогава много неща аз още ги виждах розови. Нашата власт беше още млада сравнително. Изопачавания на властта имаше. Аз сам ги виждах. Затова и почнах да пиша сатира — веднага след Девети септември. Дори това беше един акцент — сатиричният — по-силен в моята работа, защото виждах, че изпъкват отрицателни сили. Почнах да пиша басни.

— И най-накрая напускате Съюза. Как стана това?

— Предлагах за главен секретар Камен Калчев. Преди това — Фурнаджиев. Обаче не се съгласяват. И Камен Калчев не щат. Тогава предложих Караславов. Той се беше разболял. И наистина, като се поправи, той се съгласи. И мен ме освободиха.

— Минаха няколко години?

— Девет години стоях главен секретар.

— Жендов с какво се занимаваше през периода, когато беше отстранен от културния живот? Виждахте ли го из София?

— Виждахме се, разбира се. Той рисуваше. Обаче не му разрешаваха да сътрудничи и затова Борис Ангелушев взимаше работа и я даваше на него.

— С името на Ангелушев се печатаха?

— Да.

— Да сте се събирали тогава в компания?

— Не сме се събирали. Само в Балчик прекарахме едно лято.

— Това е последното му лято, той умира същата 1953 година.

— Там се веселихме много, правихме даже представление, обличахме се като турци, кафе правихме.

Ние се прибрахме по-рано в София. Той повърнал кръв и скоро се върна. Настаниха го в болница. Два-три пъти ходих при него там. На улица „Владайска“ беше тогава правителствената болница, срещу Министерството на земеделието.

— Как изглеждаше Жендов?

– Лицето му беше малко луничаво и бих казал — болнаво. Постоянно се потеше и това го измъчваше много. Той беше доста отпуснат телесно човек. Физкултура — това беше за него абсолютно чуждо. Докато Борис Ангелушев сутрин бягаше на едно място. В Берлин е учил бокс. И като влезеше някой — той почне да се боксира. Един път Шмиргела се залови на играта и той на бърза ръка го смуха...

Неотдавна при мене дойде един художник — иска да рисува погребението на Жендов. Показах му една снимка. кои са били. И му казах — каква беше атмосферата, всичко. Сериозен човек ми се видя. Не ги познавам всички на снимката. Знам само тоя младеж, който стана и каза: — Не е ли срамота, такъв човек умира, а няма кой да каже една дума! Приятелите му мълчат!

Ние мълчахме.

Стана така. Енчо Стайков беше секретар на Централния комитет по идеологическите въпроси, аз бях секретар на Писателския съюз. Отивам при Енчо Стайков и в това време Стоян Сотиров, който е председател на Съюза на художниците, се обажда. Аз съм в кабинета на Енчо. И разбрах, че става дума за Жендов. Очевидно го пита какво да правят, да държат ли реч, а Стайков не знае Червенков какво мисли, а знае, че Червенков е анатемосал Жендов, казва: — Вие, какво сега искате, всичко да ви се сдъвче и да ви се даде? Вземете там решение, правете, каквото ще правите! — Оня отсреща явно пита: случаят е особен... Ние не знаем какво да правим. Нали Жендов е изключен, наказан. — Ей, вий пък толкова ли не можете да решите! — И наистина на погребението всички мълчахме.

– Да си спомняте, че ръкописът на романа „Тютюн" на Димов е бил отхвърлен от издателство „Български писател" около 1950 година и после е даден в „Народна култура", където излиза. Нещо да са се допитвали до вас по този въпрос?

– Това не си спомням. Кой е бил тогава директор на издателството?

– Не зная. Но прочетох в едни спомени, че ръкописът е бил отхвърлен от писателското издателство, нямал качества, за да бъде отпечатан[136].

– Чак сега научавам, че в онова време, когато бях главен секретар, в издателството правели нарочно обратното

на това, което съм пожелал. Няколко пъти напомнях и препоръчвах да се издаде книгата „Кървави петна“ от Владимир Мусаков, разкази от войната, много интересно явление. Съвсем малка книжка. Илия Мусаков е мисля негов брат, той беше много реакционен човек. Писа срещу нас много злобно. А синът на Илия Мусаков беше преводач, казват, че е добро момче — Владимир Мусаков.

— Той почина рано, 40-годишен, в 1968. Превел е от немски, английски и руски над сто книги. Невероятно работлив човек. Бяхме близки.

— А другият Владимир Мусаков, чичо му, е бил ранен във войната и починал. От него има една драма „Далила“. Колко пъти настоявах да се издаде „Кървави петна“. Не щяха. Сега един от редакторите ми казва: — Не я издадохме, защото вие нареждахте.

— Тоест, правели са ви напук. По време, когато вие сте главен секретар на Писателския съюз се появява романът „Тютюн“. С неговото излизане са свързани драматични събития от историята на българската култура. Какво бихте разказал за тях?

— Димитър Димов ми даде романа си, имам го с надпис. И аз го зачетох. Не бях го още дочел и вестник „Отечествен фронт“ ми иска новогодишна статия — преглед за литературата през изтеклата година. Не знам сега какво съм писал, но помня, че дадох много висока оценка на „Тютюн“, изтъкнах че е голямо произведение.

— Това стана преди обсъжданията, преди да се вдигне шум около романа?

— Да.

— За тази статия вие споменахте преди време в нашите разговори и аз я намерих. Отпечатана е в брой 2276 от 1 януари 1952 година. В нея пишете: „В различните издателства излязоха над две десетки български художествени книги. Между тези книги особено внимание заслужава романът „Тютюн“, в който авторът върху широко платно рисува зверската експлоатация над тютюнопроизводителите и тютюноработниците през фашистко време.“ Друга книга във вашата статия не се изтъква. Това е единственото. Как се развиха после събитията, че да се стигне до отрицание на романа от критиците и до уводната статия „За романа „Тютюн“ и неговите злополучни критици“ в „Работническо дело“, появила се на 16 март 1952 година?

— Организира се обсъждане на романа от секцията на белетристите при Съюза на писателите. Мисля, че Иван

Мартинов беше секретар на тази секция. Почнал се беше един вятър против романа. На обсъждането, като излязоха, като почнаха... Поред, всички — атака срещу книгата.

Поисках и аз думата. Излязох, но на мене не ми дадоха до края да говоря.

— Вие сте главен секретар!

— Главен секретар, но...

— Вие защищавате романа.

— Защищавам романа, казах нещо за тия критици, които дават такъв тон. Не помня точно какво съм говорил. Може би е записано някъде.

Не мога и досега да си обясня тоя делириум срещу романа на какво се дължи. Димов беше човек, който няма да настъпи никого.

— Писателска завист може би. Тя е неизкоренима от векове, откак има литература по света. А и догматичната атмосфера. На това обсъждане — било е три дни — 8, 11 и 13 февруари 1952 година — Димитър Димов е направил обстойно изказване-защита. То е отпечатано след смъртта му в том 6 от неговите съчинения, през 1967 г. От него личи, че вие и още неколцина сте казали добра дума за книгата му. Той говори за „сковано, т. е. догматично мислене" и след това казва: „В тая категория хора безспорно не спадат другарите критици Иван Руж, Яко Молхов и Георги Йовков. Не спадат също и другарите писатели Радевски, Хаджилиев, Фурнаджиев и др."[137] А какво стана после?

— Имало някакъв прием, на който аз не съм бил. Лозан Стрелков ми се обажда по телефона и ми разказва. Той беше заместник-главен редактор на „Литературен фронт". Червенков, като го хванал: — Вие едно произведение видяхте хубаво и не можете да го търпите! — И Лозан вика: — Бат Ристо, лошо се пише... — Абе, казвам, комуто се пише...

— Това е по повод статията във вестника, която разгромява романа.[138]

— Но засегнатите критици, които бяха несправедливо наказани — защото критиката към тях беше достатъчно наказание, — бяха убедени, че цялата тази работа е организирана от мене. Понеже преди това Стоян Каролев, тогавашният редактор на „Септември", беше насякъл Ламара в една статия и аз му направих остра бележка за тази работа, и понеже Пенчо Данчев — пак в „Септември" — написа отрицателна статия за мене. Та мислеха, че аз си от-

мъщавам. И при нашите литературни нрави естествено е така да помислят.

— Значи инициативата за спасяването на „Тютюн“ не изхожда от вас?

— Не. Наистина секретариатът на Съюза трябваше преди това да вземе инициативата за защитата на романа. Не го направихме.

— От тази статия има и административни последици, което е най-лошото. И изобщо Червенков твърде грубо се намесваше в културния живот.

— Така е. Каролев го уволниха от „Септември“. Пенчо Данчев — от партийното издателство. Само Зарев си остана в университета. Не такава мярка трябваше да се вземе срещу тях. Да излезе статия в печата, да се каже, че неправилно са постъпили, да се саморазкритикуват. Това единствено. И аз нямам никакво участие. Но на никого не можеш да докажеш, че не си.

— Димитър Димов се зае да поправя романа и го развали. Идва той при мене и казва: — Абе, Радевски, не ми се явява пак пред такова събрание. Да слушам пак такова нещо. Нямам сили. — Той беше психически доста разклатен човек. И все се боеше, че ще умре от сърце. Страдаше от такива мании.

— Ами то така и стана — през 1966 година от удар умря.

— И ново обсъждане не правихме.

— В отношенията ви с критиците след статията имаше ли усложнения?

— Имаше. И сега нашите отношения не са топли.

— И статията за „Тютюн“, и работите на Съюза на писателите тогава много се коментираха в обществото.

— Спомням си, Здравко Сребров стана на едно събрание и говори, че аз съм бил командувал критиците какво да пишат. Такова нещо нямаше. Никого не съм командувал. Оскърбяваше ме това, че измислят работи, които аз не съм вършил.

И после, като станах редактор на „Септември“, Здравко Сребров веднага дойде да си дава оставката — мисли, че ще го изгоня. Питам го: — Защо бягаш, аз няма да те коля?

— Когато Съюзът купи лека кола по ваш адрес се пусна една епиграма, знаете ли?

— Разбира се. Стана тогава такава история. Иде в къщи един младеж от военното училище в Шумен. Изключ-

ват го за две неща. Първо — декламирал между войниците тази епиграма срещу мене. Тя е от Крум Пенев. Помниш я: „Вози ме, партийо, вози ме, на свойте леки колела...“ Крум написа епиграмата след като Съюзът купи колата. Един форд ли, опел ли. На старо, разбира се, раздрънкана. Казвах в президиума, че не ни трябва кола, но Ламар настоя, че без кола не може и няма да се мине. И второто нещо, заради което изключили младежа — че не знаел на изпит за Каравелов.

Аз се засмях. Викам му: — За епиграмата — нищо. Но за Каравелов!...

Попитах го: — А как обясняват изключването, как го мотивират? — Ами, че се злепоставят отговорни другари.

Отидох във военното министерство при генерал Ханъмов. Обясних му: — Тези епиграми са пародии. Ние, колегите, си ги пишем, но не се сърдим!

И върнаха момчето в училището.

— През 1949 излиза първата ви книга с избрани стихотворения.

— Не помня.

— През 1950 издавате „Басни“. В тая книга влизат и предишните басни, и нови.

— След Девети септември почнах много да пиша басни. И „Народна култура“ ми издаде една книга, която в продължение на три години всяка година се преиздаваше. Изчерпваше се. След това излезе книгата „100 басни“.

— Това е вече десет години по-късно, 1961 година. През 1954 излизат ваши „Избрани стихотворения“, редактирани от Божидар Божилов.

— Така ли, това не помня.

— После са издадени трите тома, оранжевите. Първият том — лирика — излиза 1956.

— С тия три тома така стана. Поканиха ме от „Народна култура“ да си приготвя избрани произведения в колкото искам тома.

— Добрев ви покани?

— Добрев и Пелин Велков, който беше директор. „Ще издадем, казва, на тебе, на Караславов и на Орлин Василев.“

Аз не знаех каква е работата. „На Караславов, казва, ще издадем десет тома.“ — Аз десет не мога да избера, рекох. Дори с боклуци да са. Ще избера три тома: едно том-

че лирика, едно сатирични работи и едно фейлетони.

И какво стана? Като се явиха по трамваите едни табла: избрани съчинения от еди кого си, портретите ни. Люлеят се над главите... Хванаха ме нервите, срам ме беше да се кача на трамвая. Имаше един подначалник на издателското обединение, Борис Симов. Питам го: — Какво е това нещо? — Това, казва, е работа на „Народна култура". — Питам тях. — Това е идея на Орлин Василев, той поиска така.

Писах тогава в „Литературен фронт" една бележка — че мен ме е срам от това нещо.[139]

А всичко почнало така — Орлин Василев дал предложение в „Народна култура" да му се издадат събрани съчинения. Те мислят и решават — защо само на Орлин Василев, ще поканим и Караславов и Радевски.

После, когато се разправях с Орлин за тия неща, той казва: — Аз исках за моите работи, а се включи и Караславов, после и теб поканиха. — И Орлин Василев направи едни томове! Какво ли няма вътре.

Така стои историята. Много неприятна.

— Значи тия три тома не са ви обични?

— Не, никак.

— Да, обаче това е единствена ваша книга с фейлетони.

— Така е. Едва ли и ще ги издавам.

— Не знам дали сте надникнал скоро в тия фейлетони. Четох ги преди анкетата. Половината от тях са срещу полицията.

Когато навърших 75 години, в „Стършел" направиха една страница и ми поискаха, подбрах един: „Едно проектонареждане", проект за закон срещу комунистите. Казаха, че много се харесал.

Фейлетоните в книгата са подбрани, много повече съм писал. Мислех после да продължа, пишат ми се фейлетони. Обаче не се намери редакция, която да ми дава място. А не можеш да се натрапваш. И сега ми се пишат фейлетони.

— Човек си има учител във всеки жанр. От кого ви е създаден интересът към фейлетоните?

— Най-много са ми харесвали фейлетоните на Алеко Константинов и на Смирненски. Фейлетонист от голяма класа, със замах, е Любен Каравелов. Като белетрист е малко старомоден.

— Кирков?

– И Кирков, разбира се, и Подвързачов имат хубави фейлетони. Ботев — то се знае. Но първите двама са според мен най-силните. Даровит фейлетонист беше и Трифон Кунев.

– Фейлетоните ви са много интересни и поне заради тях не бива да се ядосвате на това оранжево издание. Иначе така и нямаше да ги съберете в книга.

– Разбира се, нямаше.

– Споменавате и окарикатурявате стари политически деятели.

– Има и фейлетон за Ботев и Вазов.

– При откриването на паметника на Ботев.

– Да. Посъкратил съм го сега. Той беше доста антивазовски. Този фейлетон има история. Публикуван е в „Наковалня". Но го препечатват в „Македонско дело". А това списание излизаше във Виена. То беше ляво, комунистическо[140]. И не сочат, че е препечатан. Викат ме в полицията. Обяснявам. — Не съм печатал нищо в такова списание. А този фейлетон е публикуван в брой еди кой си на „Наковалня". — Отървах се.

– Споменавате името на Дан Колов. Той е много популярен тогава: „За Васил Левски, за Дан Колов и за други неща".

– Много от фейлетоните са бележки по повод.

– Подходът е много разнообразен, това прави впечатление. А силата на фейлетона е тъкмо в хрумването.

– Фейлетонът, като всяко белетристично произведение, защото той — белетристична публицистика или публицистична белетристика — както щеш — е труден жанр. Една хубава епиграма да напишеш е трудно. Трябва да си духовит. И второ — в два-три стиха да кажеш много неща. При фейлетона трябва да намериш комичния подход към дадена случка. Мисля да издам книга със статии и може да туря и някои от фейлетоните в нея.

– От публицистите след Девети септември кои ценните? Смятате ли, че имаме добри публицисти?

– През миналата година такъв въпрос ми зададоха от списание „Български журналист". Отговорих — трудно може сега да се създаде публицист. Затова не мога да посоча. И да има, те не могат да се проявят. Разбира се, това интервю не излезе, побояха се да го публикуват.

Много суха е нашата публицистика. Не съм чел някой да пише темпераментно, с много колорит, да цитира, с поговорки да си служи.

— Вие сте редактор на първата сбирка на Джагаров. Как се запознахте с него и как се стигна до това редактиране, защото вие не работите тогава в издателство, главен секретар на Съюза сте?

— Даде ми книжката. Взех я, прегледах я и не помня направих ли някакви бележки.

На Пеньо Пенев съм редактирал първата книжка.

— „Добро утро, хора". Как стана това?

— Той дойде при мене. И нея получих после с надпис.

— Ще може ли да го запишем?

— И писма имам от него доста, но трябва да ги събера.

— Добре е да се публикуват.

— Мислех да пиша спомен за него, имам впечатления. Ще видя, може да го включа в третата книга.

— В „Живи като живите". Ето автографа от Пеньо Пенев: „На другаря Христо Радевски, главният виновник за излизането на тая книга. С много обич и признателност. 7 декември 1956. София. Пеньо Пенев."

— Защо „главният виновник"?

— Поправял съм му някои работи. Той възприемаше. Пък и борба трябваше да се води с издателството.

— Отзад в карето на книгата има прибавка с негов почерк. Напечатано е „редактор Борис Делчев", а той е нанесъл вашето име.

— Грешка някаква е станала там. Понеже Борис Делчев е бил редактор в издателството. Книжката аз съм я редактирал. Но тази негова поправка не съм я забелязал.

— Със същото мастило, както автографа, е написано. В Съюза Пеньо идваше ли при вас?

— Идваше, мъмрели сме го. Много неприятни истории имахме с него. Поискаха тогава от Министерството на земеделието ли, откъде ли — писатели да ходят около жътвата по многотиражките. И той отиде с още двама души в Добруджа. Той не беше член на Съюза, но ги пратихме. Отиват, взимат там на един председател джипката, разкарват се с нея, катастрофират в един хендек, оставят колата там и си отиват. Човекът идва тука и иска Съюзът да му плати джипката: — Ваши хора дойдоха, аз им гласувам доверие. Как може такова нещо!

Ние ги викахме в Съюза. Спомням си, Пеньо седеше така, нищо не каза. Виновен, гузен.

Имам писма от него: — Загивам! — Друго писмо, за книгата: — Не мога вече да ги поправям, нека на моя от-

говорност така да излязат. — Така ги пуснахме.

А други писма от Димитровград — за пари. И аз все — пратете му. Давахме му от Съюза пари. И там работеше във вестника. Веднъж наредих да се провери колко му се дава от Съюза и колко там получава. Оказа се, че той редовно е имал една заплата над обикновената. Не е вярно, че загива. Но той, като вземе пари, отиде, профука ги.[141]

(В спомените си един приятел на Пеньо Пенев разказва: „Пеньо уважаваше твърде много Христо Радевски и като поет, и като общественик и гражданин. Радевски беше редактор на единствената му книга... Сега на подарения ми екземпляр името на истинския редактор е написано от ръката на Пеньо. В различни редакции Пеньо неведнъж казваше добри думи за Радевски и най-вече внимателно се вслушваше в неговите препоръки.“ Митко Иванов. Спомен за поета, приятелите му и времето. — Нар. култура, № 16, 18 апр. 1980, с. 7.)

И веднъж в Кремиковци — канеха ме и често ходех — едни работници ме питат: защо така е постъпено с Пеньо Пенев? Самоуби се от мизерия! — Не се е, казвам, самоубил от мизерия. Може той да е недоволствувал справедливо от някои неща, но недейте да приписвате смъртта му на това, че от мизерия, че е преследван. Той беше човек с отежнена психика, пиеше много.

Стана друг работник: — Така или иначе — той спеше по гарите! — Отговорих: — Слушайте, драги. На Пеньо Пенев да му дадеш тая сутрин един милион лева, довечера пак ще спи на гарата. Ще ги изпие.

Разправяше ми един другар, че отишъл при бригадири наскоро и се разговарят. Пита ги той: — Четете ли? — Четем Пеньо Пенев. — Други поети няма ли? — Има, но те не се самоубиха!

Гледай каква психика — значи Пеньо е любимец, защото се е самоубил.

— Има го у нас това.

— Има го, разбира се. А смъртта има обаяние.

— С Тодор Павлов вие работите дълги години. Как се запознахте?

— Знаех, че Тодор Павлов е в затвора. После той излезе, но къде сме се запознали — не помня. Когато започнахме да организираме „Релеф“, есента — 1929, вече бяхме постоянно заедно. Обсъждахме, приказвахме, умувахме. Много разговори сме имали с него, но не знам дали ще напиша спомени. Не мога да не кажа това, което мисля. Както

и за Караславов. Не мога да си кривя душата, да приказвам само това, което е розовото, хубавото.

— Отношенията ви с Тодор Павлов после търпят ли промени?

— Имаше някои неща, но аз му прощавах. А и след Девети септември не съм имал с него неприятности.

Само веднъж, когато бях главен секретар на Съюза, се появи пререкание. Изнесох някакъв доклад за критиката. Споменал съм, че нашите критици витаят в облаците, не се докосват до българската литература при своите теоретически обобщения. От Владая, от болницата, той ми пише едно писмо, пазя го, 14—15 страници на пишеща машина. И пише: „копие Тодор Живков". Аз, казва, знам че ти си честен човек, но кой го е вмъкнал това за критиката, то се разбира против мене. Цялото — едно болезнено писмо. Аз му отговорих в една страничка: драги бачо Тодоре, позволи ми да те наричам така, както едно време. Аз ще говоря с тебе на четири очи, макар че ти говориш с мене пред свидетели. Доклада никой не го е чел, никой не го е преглеждал. Това е мой доклад, аз съм го писал. И най-малко тебе съм имал пред вид.

Което е и вярно. След това той ми пише друго писмо: да, вярно. Мене ме навиха, подведоха ме. Знам, че ти си един честен и откровен партиец и че такова нещо няма.

Едно време напечатах в „Изкуство и критика" цикъл стихове. Едно от тях го обявиха за порочно.

— Става дума за „Път", нали. То е отглас на спора около вестник „Кормило". Здравко Петров го цитира в книгата си „Профили на съвременници" (1973) и казва: „Известните стихове, резултат на остро стълкновение по време на кормиловската „афера", някои третират като „необикновена себичност", но те и до днес звучат в полза на Радевски."

— Дълго ме ядоха заради това стихотворение. Тогава Тодор Павлов написа в „Заря" една статия против мене. Той обаче веднага усетил, че има нещо не в ред. Статията излиза сутринта в „Заря" и той цъфна веднага в къщи. Живеехме с Ангелушев. Недей да се сърдиш, казва, трябваше да те ударя. Много хора се застъпват за тебе, Драгой Коджейков и други говорят, че ти не можеш да бъдеш ренегат, че ти си добър партиец. Но такова стихотворение...

Отговорих му: — Бачо Тодоре, аз не съм писал против партията стихотворение. Аз писах против някои хора, които фалшиво защищават партията! Щом партията ги приема,

да я защищават, рекох. Ударил си ме — какво сега?

Той беше сантиментален, малко лиричен човек. Обаче впоследствие се промени.

– Като народен представител да си спомняте някакви преживелици каква дейност развивахте?

– Какво? Ходя да държа речи, оплакват ми се хората, че не им се доставят разни неща, искат това да се построи, онова да се направи. Аз идвам тука, настоявам пред разни отговорни места. Но трудно се уреждат работите.

Спомням си веднъж след събрание, на което бях говорил за нашата икономика как се развива, какво предстои, спира ме стар селянин: — Теб не те познавам, но баща ти беше добър човек. И ти може да не си лош, ама тая дето я разправяш няма да я бъде — че ще сме добре. — Ти, казвам, ходил ли си в Ловеч? — Миналата година бях. На доктор. — С какво пътува? — С влака! — А някога, отдавна ходил ли си в Ловеч? — Да. — Тогава с какво пътуваше? – Пеша одехме едно време, или с каруца. — Видиш ли, викам, влака го направихме след Девети септември. Мнозина и тогава не вярваха. Аз знам как събираха от село хората, мобилизираха ги да къртят камъни. И тогава казваха: — Това няма да стане! — А стана. — Той ме погледна и рече: — Тука ме удари!

Неприятна работа е това депутатството — не можеш да уредиш много неща, а хората се оплакват и искат. Спомням си, селяните от Дебнево ми се оплакаха — войниците там правили маневри, изтървали из нивята някакви взривове. Един тракторист се натъкнал и станала пакост. Слава богу, жертви нямало. Обаче селяните разтревожени. И аз идвам тука в министерството на отбраната. Разказвам там на генералите. Отведнъж един от тях като ме почна: — Другарю Радевски, вие сте народен представител. И вместо там да защитите армията пред селяните, носите тук техните настроения. Ами това може да е работа на врага! Отвърнах му: — Другарю генерал, имам служебна кола, хайде да се качим, да отидем там. Ще направим събрание и това, което го казвате на мене, кажете го на селяните. А аз не мога да им го предам, защото съм сигурен, че не е така.

Тогава се обади един друг: — Там има един шашкънин командир, трябва да го сменим. — Това, викам, е друг разговор вече.

— Първият път сте депутат в троянския район, 1954—1957, нали?

– Да.

— Искам да ви попитам — с кои интересни хора от Троян сте имали познанство или близост? С дядо Власи Власковски отпреди Девети септември знаехте ли се?

— Разбира се. Като отидех в Троян, винаги се отбивах при него. Той имаше магазинче. Продаваше метли, коси, сърпове, инструменти — селски, дреболии. Все по политиката приказвахме.

Отбивах се всеки път и в адвокатската кантора на Стойко Попов. С Христо Урчев също се виждахме.

С Ивана Керешки до късно вечер сме стояли и тогава се връщах в Белиш.

— Пеша?

— Ами как?

Имаше в Троян един библиотекар — Симеон Гатев, — който беше с феноменална памет. Той беше каталог, всички книги знаеше точно къде са.

— Той и поезията знаеше много.

— Помнеше за всекиго къде какво е писано.

— С Андрей Шипковенски знаехте ли се?

— Приятели бяхме. Но той се премести тука в София. Много близки приятели с Жендов станаха. И дори катастрофираха. Андрей имаше кола — негова ли, служебна ли, — но караше. И някъде бяха ходили из провинцията. Андрей беше председател на някаква кооперация и често обикаляше. На площад „Славейков“ му беше седалището. Продаваха шипково брашно в чужбина. Катастрофирали бяха някъде, лежаха в болницата, ходих при тях. Жендов беше целият ушит. Андрей се обади: — Виж как го наредих!

А Шипковенски на мене редовно ми даваше шипково брашно за Митя Найденов — за стомаха му то беше много важно.

Добър човек беше Андрей — един благ, разбран. Ожени се за най-малката сестра на Стойко Попов. Първата му жена беше починала.

— А с професор Никола Шипковенски знаехте ли се?

— Да, много добре. Бяхме приятели.

— Преди Девети септември още?

— Тогава се познавахме, бяхме съученици от Троян. Той е с една-две години по-малък от мене. Но след Девети той е идвал тука при мене на няколко пъти да ми се оплаква, че го злепоставят, че не го пускат в чужбина.

Много неприятно впечатление ми направи, че когато почина, не писаха вестниците. Само във „Вечерни новини“ едно антрефиле.

Той беше ерудит. В много страни са издадени негови книги. Взе активно участие и в един филм на Ванга, но не до края — разболя се и почина.

— За още двама души от Троян искам да ви питам. Какви впечатления имате от братята Димитър и Пенчо Икономови?[142]

— И от двамата имам добър спомен. Особено от Пенчо Икономов. Димитър Икономов беше тука депутат и той малко повече си гледаше интереса. Те имаха в Троян фабрика за тухли, работилница. От нашето село там работеха няколко момчета. Много се оплакваха от него, че ги експлоатирал. Като депутат той идваше и стоеше в София. Виждахме се, разговаряли сме. Беше много културен човек. Той е първият кмет в Троян от нашата партия. Подпредседател тогава е Спас Балевски.

Много симпатичен беше другият брат, Пенчо. Той беше много ярка личност. Когато бях ученик, той имаше книжарничка до училището, при едно мостче на горната улица в Троян. По-късно си спомням — беше студент някъде в Германия — и имаше подписано от него изложение на прогресивните студенти.

Минаха години и той се върна от ученището си в Германия. Когато съм бивал в Белиш лятно време, идваха ми на гости с Васил Хасъмски, агроном. Ходехме тримата по реката за риба. Пенчо беше много зле с нервите. Хапнем на обяд и той помоли — къде мога да полегна? Приказвахме за какво ли не — за политика, за литература, за морала, за човека.

— Откъде ви избраха за депутат втория път, в 1958 г.?

— В Елин Пелин. Но елин-пелинчани за нищо не са идвали да ме безпокоят. Само в деня на изборите казаха: — Трябва да бъдеш тука. — Стоях там цял ден. Вечерта носят сведенията — пълни успехи, разбира се. И те, като направиха една трапеза, едно хоро. Викам си: — Брей, много ларж хора. — След седмица един идва, носи ми сметка — няколко хиляди лева, огромна сума. — Това е, казва, за вечерята. — Каква вечеря? — След изборите. То така е редно, депутатът да плати.

Трябва да имаше там сто души.

— И вие платихте?

— Ще платя, разбира се.

— Третият път?

— Оттука, от София. Седмо народно събрание, май 1976 година. Дойде съвсем изненадващо за мене. Сега ходя по

разни учреждения, но малко мога да направя по исканията на хората. Аз съм депутат сега на нашия квартал от Ленински район — от университета, бул. „Руски“, до към зала Универсиада и улица „Шипка“. Това е моята енория.

„БАСНИ“ (1956)

— През 1956 година „Български писател“ издава ваша книжка „Басни“. Преди това излиза „Уважаемите“, 1947.

— Преди Девети септември трябваше да излезе първата ми книга с басни, обаче събитията попречиха. Излезе покъсно — „Уважаемите“.

Тя съдържа басни и сатирични стихотворения. Аз бях заминал в Москва и тогава излязоха двете, там ги получих — „Въздух недостигаше“ и „Уважаемите“. И двете ги оформи Борис Ангелушев.

Издадох после в „Български писател“ през 1950 една книжка с 20—30 басни. А може би в „Народна култура“, не помня. Тя беше в голям формат. Както казах, излизаха три години подред нови издания. Пускаха я в малък тираж, изчерпваше се веднага. Оказва се, че на кандидатите за ВИТИЗ винаги им дават една басня. Те ги купували много.

— Е, чак пък само студентите от ВИТИЗ, те да не са хиляди?

— Както и да е. Тази книга „Басни“ от 1956 е вече едно сборно издание. След това издадох друга книга — „100 басни“.

(Чете своя надпис на книгата „Басни“, подарена на Блага Димитрова, и ми обяснява после: „Баснята е хубаво изкуство, драга Блага! Ако има, то се знае, чувство, мъдрост, ако има в нея!) Но на теб така не ти се пей, а? 6 февр. 1960. Привет: Хр. Радевски“.

— Това е по повод. Блага работеше едно време в списание „Септември“. Среща ме и казва: — Дай стихове за „Септември“. — Не, сега ще ви дам басни. — Тя, малко объркана, загледа в страни, през рамото ми някъде и каза: — Хубаво, добре де, ами стихове кога ще дадеш?

Валери (Петров) също така имаше теория — разправяше, че хуморът не е изкуство. И Константин Константинов така смяташе, че хумористичното стихотворение не е изкуство.

А после Валери почна да пише сатири. И Блага ми даде да чета ръкописа на цяла книга със сатири, тя не ги е печа-

тала.[143] Видяха, че трябва да се пишат такива неща. Животът им подсказа.

– Баснята „Оскърбената свиня“ от 1948 публикувана ли е в печата?

– Да. Дали в „Стършел“ или в едно списание, което издаваше Лозан Стрелков след Девети септември ...

– Интересно, през 1948 година такъв мотив?

– Тая басня има една предбасня, тъй да се каже. Преди нея друга някаква подобна басня бях писал. Едно време имаше художник Каварналиев. Бил е в Съветския съюз и преди Девети септември се върна. Почна да пише във в. „Зора“ антисъветски статии. Всичко неприятно, каквото видял. С рисунки ги даваше. Димитър Найденов написа тогава много злъчна и остроумна статия. В този смисъл: в Съветския съюз, разбира се, има и недостатъци, една млада държава не може да се гради лесно. Но господин Каварналиев, казва, прилича на свиня, която да я пуснеш и в един палат, какъвто ще да е, тя няма да се интересува нито от архитектурата, нито от колоните, нито от картините, тя ще търси из кюшетата дали няма смет, за да си завре зурлата.

И аз в този смисъл написах една басня. После обаче Лозан Стрелков ми разправя за едно тържество за Стамболийски в Славовица, той присъствувал като журналист. Отишъл там Фердинанд Козовски, той беше шеф, генерал, подпредседател на националния съвет на ОФ. Насядали, казва, там на една трапеза, а народът отстрани гледа. И Лозан — той беше много остър отначало — написа за това нещо. И тогава Фердинанд Козовски, който е бил главният организатор на това нещо, му се обажда, ругае го — как можеш да пишеш такива работи! — Той казал: така беше, другарю Козовски! — Той се оплаква на Червенков и Лозана го мъмриха тогава.

Но аз преди това бях написал баснята за свинята, която се видяла в огледалото. Нов вариант на подсказаната от Найденовата статия. Лозан я взима, изрязва я и я праща на Фердинанд Козовски. Дълго време той ме гледаше под око. Аз не знаех защо. А той помислил, че за него е писана.

Изобщо в повечето от моите басни, ако не във всички, лежи някаква случка, нещо навеяно, нещо подсказано от всекидневния живот.

— Пак от това време е и „Борсукът“, 1949.

— Това е за бюрокрацията из нашите учреждения. Един другар, много честен човек, лежал е дълго из затворите, ми разправи как отишъл след 9 септември в едно високо уч-

реждение при човек, с когото е лежал в затвора. Казват му, че е зает. И седях, казва, един час. По едно време се отвори вратата, гледам — той седнал с един човек и си пият кафето. Аз си отидох, страшно оскърбен.

Един от резките поводи за написването на тая басня е това.

— А тази строфа като че ли няма връзка с конкретния случай:

Най-първо заека — разсилен уволни.
Намисли да го обвини,
че служел уж на чуждата разведка!
И вместо него настани
там свойта братовчедка,
тутурестата костенурка —
известната на всички мижитурка.

— Тия бюрократи обикновено си турят свои хора.

— „Мечката-пчелар" е по народна поговорка. Имаше ли някаква история около тази басня?

— Много такива случки са ми разправяли, когато назначат някъде човек на неподходящо място, направи пакости и след това не му търсят отговорност. Или пък мине само с уволняване, а често пъти и уволняване няма. Тя е навеяна от една басня на Крилов, само че моята е по-иначе построена.

Спомням си, имаше в Комитета по културата тогава някакъв човек, едно дърво. Раздаваха се там билети за тържества на културни дейци. Той се хили и си раздава, на когото ще. Имаше и един ветеринарен лекар. Хора съвършено случайно попаднали там, а разиграват културните дейци. И сега ги има такива хора.

— Баснята „Охлювът-козел" съдържа интересни хрумвания.

— За първообраз ми е послужил един виден наш журналист. Той уж тих, а отведнъж — извади рога като охлювът. Той беше сътрудник на „Релеф". Не е мръднал една крачка оттогава досега. Същите възгледи, същото нещо. Та него съм имал главно предвид за баснята. Но ако е само един човек, няма смисъл да се пише басня.

— Баснята „Бюрократът в пустинята", по една карикатура. Тя е била написана вероятно към карикатурата?

— Тя е отпреди Девети. „Крокодил" ми попадна и там имаше такава карикатура: един бюрократ в пустинята седи и лъв се изпружил срещу него, следния миг вече знаеш как-

во ще стане. Бюрократът го гледа и казва: — Реви не реви, ако не ми дадеш документ, че си лъв, няма да повярвам. — И аз написах баснята по тоя повод.

— Баснята е от 1942 година.

— Бюрокрация винаги е имало. Където има държава, има бюрокрация.

— Баснята „Магарешка критика“ от 1950 е много популярна.

— По нашите събрания постоянно става така — тия, които са най-много критикуеми, те взимат думата и пресичат, нападат.

— „Наказаната лисица“ от 1949.

— Това е за тези, дето у нас ги наказват с по-големи постове. Уволнят го отнякъде и му дадат по-голяма служба другаде.

Имаше един дипломат. Пращаха го на едно, на второ място. — Там също така се изложил. Връщат го тука, пратиха го на трето място. Пак някакъв там — в посолството ли, какво ли. У нас има странна грижа за такива мошеници или некадърници.

— Забелязал ли сте в постройката на баснята при вас някаква промяна да е станала?

В началото вие пишете сатирично-фейлетонни стихотворения, книгата „Ний сме правова страна“. Баснята се явява към 40-те години. След като почнахте да превеждате Крилов ли?

— Не, аз Крилов чак сега превеждам. По-рано не съм превел един ред от него. Преди две години почнах да го превѐждам и сега мисля да издам едно томче. Приготвил съм ги вече.

Да почна да пиша басни ми наложи самото обстоятелство, че не можеше да се говори открито. Естествено ми се наложи тая форма преди Девети септември. Без да съм проучвал Крилова, съм търсил съответната форма — ту фейлетонна, ту друга. То в същност няма какво да се търси специална форма в баснята, а както ти продиктува твоето чувство и твоето виждане. Аз мисля, че не е казано — баснята трябва така и така да се построи. Тя трябва да е интересна.

— От кое време са първите ви басни, от 30-те години?

— Не помня, но мисля, че повод за първата бяха буржоазните журналисти — те пишеха, че комунистите издавали много вестници. Тогава написах баснята за зверовете. Ви-

дели, че нещо свети. Оказало се, че е трудов вестник. Тя е доста дидактична.

— Къде излезе тя?

— В „Жупел“. После почнах да печатам в „Дъга“. Една от първите басни е по повод предаване на Московското радио. Слушахме го тайно. Лозовски, говорителят на Информбюро, държа една реч за пропагандата на Гьобелс: смятат, казва, че ще сразят Русия с мълниеносна, светкавична война, но „одно дело молниеносная война, другое — молниеносная болтовня“. И каза една поговорка. Попитали кучето: „Почему ты так, днем и ночью, собачка, тяфкаешь? — Служба у меня такая, ответила собачка“. И така завършва едно мое стихотворение, „Злобното куче“.

После написах баснята за вълка. Тя беше за хитлеристите. Тези басни бяха доста прозрачни и затова не ми позволиха повече да публикувам.

Та си спомням, беше започнала кормиловската история и Мицо Андонов ме срещна на улицата: — Ей, ти си бил много злобен човек! — Защо, бе? — „Злобното куче“, това е против Бакалов, нали? — Не, имаш грешка, казвам. — Той мисли, Бакалов като почна да ни яде, да пише против нас тогава, че аз му отговарям с басня.

Аз съм получавал писма за някоя басня: същият човек го има в нашето учреждение. — А откъде да знам какво има в това учреждение.

Имам една басня „Капелмайсторът-петел“. Като образец бях взел един политически деец, който навсякъде държеше речи. Смеят се хората. И в Народното събрание така правеше. Написах басня: петелът назначен за капелмайстор. Той почнал да кукурига, те се чудят: на туй ли ще ни учи сега. Този, който го е назначил, страда от кокоша слепота. И ми се обаждат от Градския комитет на партията: — Другарю Радевски, тая ваша басня не е ли за еди-кого си? За диригента на хоровата капела. Той е точно такъв човек, казва. Питам Славчо Васев: — Ти познаваш ли го тоя човек? — Да, той свърши в Съветския съюз. — Защо ме питаха за него? Нещо обследват ли го там? Някой ще помисли, че съм написал баснята за него. А аз хабер нямам, че има такъв човек.

— Обобщението намира типажа си по обратен път.

— Това е може би сполуката в баснята.

— В повечето басни спазвате класическата форма — давате пряко заключение в края, поучение. В по-късно време като че ли нарушавате този начин на композиция?

— Да, после видях, че много от тия поуки са излишни

и съм ги махнал в последните издания. Става дидактично. Разбира се, някъде, където се налага, остава. Зависи, как е построена баснята. Ако нещо не е доизказано, можеш да му туриш отзад някакъв капак. Мисля и занапред да напиша книга басни, не знам дали ще ми се удаде. Ще бъдат повече в лирически аспект и по-свободно. Дори бях запланирал в „Народна култура" една книга: „Басни без морал", без съответна поука отзад. И главно — сатирата съчетана с лириката. Обаче Марко Ганчев ме изпревари, той пише такива стихотворения сега, много сполучливи. Мисля, че трябва да се преодолее класическата форма на Крилов. Тя си е хубава. Ако се напише хубава басня, нищо не ѝ пречи, но не е казано, че трябва да се върви точно по тази форма.

— Като казвате за участие на лирически елемент, имате пред вид доближаване на автора до героя? Или нещо друго?

— Аз мога да напиша едно възхищение от гората, да кажем. И вътре да вложа сатиричен смисъл. Лирическото възхищение си остава, а в подтекста мога да вложа сатиричното си отношение. Имам такова стихотворение. Един се възхищава от гората, гледа я колко е хубава. Обаче като влиза вътре — пълно с оси, със змии. И казва: — Хубава е отстрани гората.

Мисля, че и баснята, както цялата литература, както романът, преодолява своята класическа форма. Сега се пишат романи малко по-другояче, отколкото в XIX век. Цялата литература си дири формата, съобразно времето. Та и баснята. Но точно каква ще бъде? Смятам, че този въпрос никога не се решава теоретически, както е изобщо с творческите въпроси. Най-първо се явяват автори, които създават нещо и после вече теоретиците или самите автори го обясняват защо така е направено. А да седна сега да стъкмя теория и после да приложа към нея своите стихове — не става.

— По рецепта.

— Не е бивало така в историята на изкуството.

— Баснята „Роднински съд" за кокошката и керкенеза по какъв повод е създадена?

— В нея съм имал пред вид не съда в юридическия смисъл на думата. В нашите среди, по събрания, а и навсякъде го има — зависи кой, кого съдят. Ако той е свой човек... Всеки ден се сблъскваме с такива работи.

— Тя е от 1954, от по-късно време.

— Това веднага след Девети септември почва да се проявява. Аз затуй се залових да пиша главно басни, сатири.

Защото веднага ме лъхна тая отрицателна стихия, която почна да се надига в нашия живот. Посочването на тия неща не е приятно. И затова, когато някои пишат за моите стихове, за сатирата само казват: — Той бичуваше буржоазното общество.

— Вие предлагал ли сте нова книга с басни?

— Издават ги — в избрано. Питал съм един директор на издателство за нова книга. Той: — Недей басни.

Имам и една книга с епиграми — към 1500 са. То ще бъде голям том. Хайде, ще избера 300—400. Най-приемливите. Ще ги предложа в скоро време.

— Давал ли сте в „Стършел" нови неща?

— Все по-трудно става за мен сътрудничеството там. Искат зевзешка сатира. Аз не съм зевзек. Аз мога да пиша и хумористични стихотворения. Това не че ще ме компрометира — че е само шеги, — но не ща така да се представям — че виждам само шеговитите неща в живота. Сатирата има друга задача — да ужилиш, да компрометираш злото. Не зевзек, а Ювенал трябва. Не може да се говори така на шега за това, което боли хората. И не само в сатирата — в цялата ни литература да бъде така.

— Една басня още от 1952 повдига въпроса за връзките. Тогава това е може би само предчувствие. Те по-късно се развихриха като фактор в нашето битие.

— Винаги ги е имало!

— Но в такъв масов размер?

— Е, значи моята басня не е повлияла. Явявали са се такива гениални сатирици като Гогол, като Шчедрин, като Рабле и Свифт — нищо не са помогнали да бъдат унищожени пороците на хората.

— При баснята „Отец Иван", 1947, има мото от стара поговорка. Откъде е дошло това?

— Нашият белишки поп Иван беше такъв — казват много закачал булките, рушвет взимал. Току ще каже някому: — Докарай ми една кола дърва. — Селяните, прости хорица, слушат го. И такъв един заядлив, завръкчия поп. Но аз съм имал пред вид някои наши политически мъже, които съм наблюдавал. Тях съм искал да изобразя, а не поп Иван. Поп Иван го няма вече.

— Какво искате да кажете с „Лъвът и хамелеонът"?

— Тя е за ласкателството. Вечна тема. Поласканият винаги се поддава. И Лафонтен, и Езоп са писали. Крилов превежда буквално Лафонтеновата басня, само че ѝ дава руски тон, руски оттенък — за лисицата и за враната.

– При вас хамелеонът често се явява.

– Той често се явява в живота. Хамелеонството е подиграване много в литературата. Спомни си великолепния разказ на Чехов „Хамелеонът“. Но хамелеонството си съществува. На хамелеоните им е добре. Те мислят, че не се отнася до тях, пък и да мислят, гледат си удобството. У тях е притъпено това голямо чувство за социален срам. Всяко падение винаги си изработва философия. Свое оправдание.

– Баснята „Конят и мравката“, от 1950, е с цитат от Димитров.

– Тя е за тия, дето все много знаят и не се вслушват. Конят кара голям товар, големи държавни работи. А че някой по-прост човек му направи справедлива бележка — ти ще ме учиш, казва! — Навъдиха се такива едни големци, много знаят! Винаги ги е имало, не само у нас. Щом заеме някакъв пост — мисли, че всичко знае.

Криво разбран престиж: как може един прост човек да знае нещо повече от голямото началство! Ами нали тогава ще излезе, че това началство е по-просто от простия човек!

Отивам си веднъж в Белиш — то беше някъде след 9 септември — и слушам по радиото, тази година сушава и разправят, че трябва шума да се кастри, да се правят листници. И ги учат как да сушат шумата: хубаво е, казват, тя да се изсуши на сянка. — И се смеят селяните. Връщам се тука и питам в радиото: кой завежда тоя селски отдел? Оказа се жена една.

Питам я: — Другарке, вие виждали ли сте как се суши шума? Как се кастри? Как се правят листници? — Да, разбира се, аз съм агроном! — Учите селяните да я сушат на сянка. Че как от един баир шумата ще я окастрите и ще я сушите на сянка? Това в приказките го има: царкините-жаби правят такива палатки за цялата войска.

На такива никаква сатира не им действува. Те съществуват и сега.

– За баснята „Бояджия и бостанджия“ от 1948 има ли конкретен повод?

– Тук има политически подтекст. Звенари и разни други започнаха да дават тон, да командуват на много места, да дават акъл по комунизъм. Особено звенарите много нагло се държаха. Опозиция тогава още нямаше. Те бяха в Отечествения фронт, обаче на много места почнаха да налагат свои становища. После, когато Георги Димитров каза да се гласува за всяка партия с отделен цвят, се видя колко им е силата.

— „Бърборко“ е от 1942 г. Какъв е поводът за възникването на тази басня?

— Тогава много се говореше: „Шпионите дебнат“.

— Дори на плакати го помня разлепено по стените, по кръчмите.

— По този повод я написах. Но хитлеристите казваха „шпионите дебнат“ за чуждите. А то се отнася и за нашите партийци, които често много дрънкаха. Върши конспиративна работа, а вземе, че се хвали на свои приятели. Така много провали са станали. Неопитни хора, които се хвалят, че имат връзки с нелегалните или пък непредпазливо се държат пред полицията. За тях се отнася главно.

— „Самонатоварилото се магаре“.

— Това е след Девети септември. Отнасяше се за тия, които се заемат с много работи. Имаше другари, които бяха навсякъде! Заседания, заседания. Отиват по заседания и нищо не вършат.

— „Слънце и тиква“, от 1949 г.

— Тя е за тия маниаци, които не си знаят мястото в живота, а си въобразяват, че са това, което не са.

Това е и смешно, и същевременно — тъжно. Човек си въобразява, че е нещо, че е слънце.

— „Победоносният“ е написана в народен дух.

— Тя е за тия, които вдигат гюрюлтия, а не работят. И в село съм ги виждал такива, и другаде.

— „Рекламираният заек“ — за заека, който се оплаква на свраката.

— Това е особено често в литературата — че е непризнат, че не знам какво си. А той няма качества. И свраката, разбира се, която иска да бъде като орела, му съчувствува. Халваджията за бозаджията. Тук също така е преплетено трагичното със смешното: нито става от заека лъв, нито от свраката — орел. Но в живота за съжаление много често ги има такива амбиции.

— „Гузното магаре“ е от 1940. Отразява тогавашната атмосфера.

— Има ги такива политически магарета, които смятат, че като критикуваш неговата магария, ти си предател, ти критикуваш родината.

— Да, ето в края:

Помислило ушатото,
че на народа ни правата то
призвано е да съблюдава

и че във нашата държава
е задължителен единствен идеал:
магарешкият му морал!

– Това срещу фашизма ли е?

– Не е.

– Но писано е в 1940?

– Аз имам и няколко басни против култа. Тогава нямаше понятието култ. Но писателят трябва да вижда състоянието на нещата, без да му се посочват отнякъде.

Ще напомня само за една басня — „Слонът-градинар".

Дават на слона да стопанисва една градина и той изпотъпква всичко. После мисли, че има саботаж, че някой пречи, а пречи той със слонските си крака.

– Баснята с любимия ваш цитат от Подвързачов: „Всичко мога да простя в нелепостите на мирозданието, но това, дето са дадени криле на мухата — никога!", „Досадните мухи", 1943?

– Тая басня, да ти кажа ли, ми е навеяна от един наш познат публицист. Той имаше обичай — хване те под ръка ... Минаваше за ляв, а пък постоянно беше в другите среди, постоянно с Владимир Василев. — Вчера бяхме с Владо Василев, пихме ... — Голям фанфарон и досаден, много досаден. Не е той само, но имал съм пред вид него.

– Имате такова съчетание „двукраките мухоперсония". От вас изкована дума.

– Да се разбере, че е за хората.

– Прави ми впечатление този ваш стремеж и в други стихове – да се търсят нови думи.

– Думите могат и да се създадат. Макар че е много трудно и много рядко става това. Разправяше ми чехът Тауфер, преводач на Хлебников и на Маяковски: — Превел съм, казва, един том от Хлебников. — Добре, но там има работи непреводими. Аз на български се опитвам — нямаме такива думи. „Създавам си, казва, речник, кова си думи. Не знам как ще ме ценят утре." Преводната работа между другото и с това е извънредно полезна, защото тя те подтиква да търсиш такъв еквивалент на твоя език, какъвто ти подсказва оригиналът и какъвто често пъти го няма.

– По такъв начин преводачът променя и мисленето.

– Не само мисленето. Ти претърсваш всички ресурси на българския език, за да намериш тая дума, която най-отговаря на оригинала. И това е невероятната полза от преводната работа. Оригиналното творчество не разравя толкова сло-

весния арсенал, словесната почва на езика, на личния език на човека, както преводната работа. Разбира се, когато преводачът се отнася добросъвестно, когато иска наистина да даде точен еквивалент на оригинала, а не гледа занаятчийски на работата си.

— Имате от 1942 една басня по мото от Крилов, „Младежът и смъртта".

— Това е общоморалистична басня. Често пъти и аз така съм се отчайвал, иска ти се да умреш, но когато дойде да мреш, тогава — не! По-хубаво да поживеем още.

— Оптимистична е тая басня.

— Трябва да се утвърждава живота. Минавал съм през много критични моменти в живота си.

— Имал ли сте такива мигове — да мислите за смърт?

— Имал съм. Много. Едно време може би е било в пубертета, като младеж, мислех, че родителите ми не ми обръщат достатъчно внимание, искам нещо, не ми се позволява. Много беше у мен назряло. После имах някакви кризи, идвало ми е до отчаяние. Това са сложни работи.

— От външни обстоятелства ли се поражда то — среща с ограничения, — или отвътре?

— Не можеш да разрешиш дадени въпроси, които пред тебе се поставят. И са неразрешими някак си. Както го казва Маяковски — не го препоръчвам за другите, но за себе си не мога иначе. Важното е да се измъкнеш от кризата.

— Как мислите — дали това е от характера на човека или от трагично стечение на обстоятелства?

— Често трябва да устоява човек, защото, как да ти кажа, всеки минава през такива кризи, но има някои хора, които твърде лекомислено минават покрай трудностите, други пък твърде лекомислено се поддават на трудностите. Не си дават сметка, че трябва да се живее, че има задължения и към други хора, които ще страдат от неговата смърт. Но все пак да надделее това — че трябва да се живее. Животът е подарен един път. Да го направиш като капитал, да го оставиш като завещание на тия, които идат след теб, да направиш нещо в тоя живот. Дето има една шаблонна приказка — дръвче да посадиш, но да оставиш нещо на тая земя. Обикновеният човек, който не се занимава с творчество, гледа да нареди децата си, да им направи къщи, едно време имоти купуваше. Едно продължаване на удобствата на живота. По-богатите личности завещават наука, изкуство. Кой каквото може. Държавниците завещават мъдри държавни решения. Това за съжаление рядко се случва.

– Смятате ли, че самоубийството е признак на слабост?

– И на слабост може да бъде признак. Слабост е да не можеш да се справиш с конфликта, пред който си изправен. Самоубийствата, както всички явления в живота, не са шаблонни. Напротив. И слабост може да бъде. Представи си един влюбен младеж. Това често се случва с влюбените младежи. При някакви домашни обстоятелства, неразбран нещо от родителите си, тегли си куршума, без много-много да му мисли. Или пък защото тя го е напуснала. И не мисли, че утре ще срещне някоя по-добра. Че това ще му бъде смешно утре. Помня едно момче от нашето село. Потресе ме. Имал връзка с момиче. То забременява. Родителите не дават на момчето да се жени. То беше музикант. В селото имаше банда, така се казваше.

– Това става преди Девети септември?

– Да, бях малък аз. Моят чичо беше кмет. Спомням си, като го разправяше. Не му дават и той смята, че е опозорен. С бръснач си прерязва гърлото. Учудвам се на тая смелост.

– Страшна сила иска това.

– Да, с куршум да стреляш — друго. А с бръснача не е било така лесно. Но смятам, че тази постъпка е признак на слабост, не на сила. Ако е един силен мъж, ще отиде, ще вземе момичето, ще се ожени, ще ги венчаят по попските закони и всичкото наред. Но толкова са били еснафските му разбирания. В селото еснафлъкът ще гледа накриво — тя незаконно родила. Но да се изселят, да отидат някъде, ще си намерят работа, ще живеят. Той проявява слабост.

– А кога според вас, самоубийството е признак на сила?

– В нашите революционни движения, както е често пъти, ако ти нямаш сила и чувствуваш, че ще предадеш другарите си, ще направиш пакост, ще въвлечеш повече хора — самоубиваш се тогава. И да не ти се иска. Както го направи Димитър Хаджимитрев, в чиято стая аз живеех едно време, у Митреви. Когато са го биели, изтезавали, изпаднал в делириум и казал нещо. Те после се залавят за това. Той се усетил, че в безсъзнание го е казал и когато го водят втори път на разпит, хвърля се от горния етаж. Детективите не могли да го спрат.

Това е морална сила, това не е слабост. Или при друго някакво стечение на обстоятелства, когато е безсмислено да живее, трябва да освободиш хората от себе си. Спомням си един такъв случай. Недков мисля, че се казваше един другар. Работех в „Наковалня“. Той се самоуби в Борисовата градина, сегашния Парк на свободата. Там му намериха

трупа. И в него сума — 20 ли, 200 лева, партийни пари, събирал членски вноски — и бележка: тия пари са обществени. Туря край на живота си от мизерия. Той търсил работа, търсил, изпаднал в безизходно положение. Възрастен човек. Тия пари той можел да ги изяде и кой ще търси или ще го упрекне? Полянов написа тогава една бележка: „Последният подвиг на другаря . . .“ И го мъмриха от ЦК, макар че беше нелегален ЦК — защо нарича самоубийството подвиг. Самоубийството — това е слабост. Полянов казва: как слабост? Според мене тоя човек няма друг изход, стар човек, няма кой да го гледа и той решава да освободи света от себе си.

Това е една сила вече, не е слабост. Той да е млад, силен човек, ще намери работа. При това с тия партийни пари не е взел да се нахрани, да умре сит, а оставя бележката, парите да се предадат еди-къде си.

Та самоубийството не става по шаблон.

— За самоубийството на Минко Николов мислил ли сте?

— Много пъти съм се чудил на това нещо. Мен ме е учудвало не самоубийството толкова — той си знае, аз с него не съм бил много близък никога и той нямаше към мене особено разположение. Искаше да отиде за Германия, аз тогава бях секретар на Съюза: — Минко, на нас ни трябват критици, иди в Съветския съюз. Ще те пратим, аз ще действувам там да учиш. — Не, аз искам в Германия. — Няма да ти преча, но не съм съгласен да съдействувам за Германия. — И у него може би е останало едно огорчение.

Не знам какви са причините за самоубийството му, той очевидно е изпаднал в тежко състояние. Разправяше ми Фурнаджиев, че пред него говорел за свои разочарования. И ако се е притурила и семейна трагедия. Но мене ме учудва начинът, жестокият начин на самоубийството му.

— Да се върнем към басните, че далече се отплеснахме. „Дяволът и евангелието“, за тия дето цитират Маркс.

— Това е, нека не споменавам имена. Но има ги такива — сблъсквал съм се с тях — все: Маркс, Маркс. А го четат, както дяволът евангелието. Както уйдисва за момента, така го тълкуват. И в миналото, и сега.

— В същност използуват само външни неща от Маркс. Баснята „Двамата и огледалото“ е по руска народна поговорка.

— Това е една украинска поговорка, която Гогол туря пред „Ревизор“: „На зеркало неча пенять, коли рожа крива.“

Баснята се отнася главно за нашите писателски среди. Някой се оплаква от критиката, а често пъти той си е виновен. То е казано и във финала.

— Да, ето го:

У нас такъвиз писатели ще срещнете:
за свойта неграмотност немарлива,
за сушата в словесната им нива
не смятат, че са грешни те,
а критиката крива!

— В следващите издания съм го махнал. Повечето от тия поучения съм ги махнал.

— От 1949 е това. Още тогава ли са се проявили тези нрави? Баснята „Подведеният редактор" е пак с писателски проблеми.

— То е за тия редактори, които слухтят отгоре какво ще им кажат. Такива са мнозина. Свое мнение нямат, или се боят да го кажат.

— „Прехвалено врабче" е пак от тая област.

— Да, за критиците. Има някои, като хванат някого, издигнат го. Едно време се скараха Бадев и Танев, редакторът на вестник „Утро" заради Георги Белев, имаше такъв певец. Танев бил венчал Георги Белев. Вадев написва една рецензия не съвсем отрицателна за певческите му данни. Бадев, макар че беше дилетант, но казал си мнението. Онзи като излезе! Като се почна една патъклама между тях!

— Между „Зора" и „Утро".

— Даже забравиха Георги Белев, почнаха да си вадят кирливите ризи, кой участвувал в убийства. Фашисткото правителство забрани да продължават тази полемика.

— „Косът", стара приказка.

— Тя е писана преди Девети септември.

— 1944, сигурно в началото на годината.

— Тя е за тия, дето искат да опитомяват изкуството, да вкарат певците в кафез. Но те не щат да пеят там. Против дирижирането на изкуството. Да създадеш на певеца условия и той да ти пее, както ти искаш. За тази съмнителна грижа за изкуството. Да стане то казионно. Това е смисълът.

Изкуството си има свои закони. То няма инвеститори. Даже когато му плащаш, то няма да върви по твоята гайда. Иначе престава да бъде изкуство.

— Включил сте и една от първите си работи, „Басня за зверовете" от 1932.

— Тя е първата басня. Тогава се предлагаха разни мер-

ки за борба срещу трудовия печат. Ту арести, ту друго. Та разни предложения имаше за унищожаване, за неутрализиране на революционния печат, но главните мерки бяха, разбира се, терорът и унищожаване на хората. Тук казвам, че в същност те не успяват да ги унищожат, защото се задават дърварите — правя намек, че ще дойде освобождението, което и дойде. Това е баснята.

— „Легенда за лъжеца“ има мото от стар хумористичен вестник: „Унищожете баламите — тарикатите сами ще измрат.“ Това откъде е?

— По едно време излизаха много вестници: „Тарикатски глас“, „Вртокъщник“. Доста пошли вестници. В един от тях, не помня кой, имаше прекрасно мото — това, което съм дал. То се отнася и за техния вестник . . .

— Тя се състои от две части — едната е от 1943, а после добавка от 1955.

— После съм обяснил, че тогава не съм могъл да кажа. За Гьобелс се отнасяше тая басня. За Хитлер и за Гьобелс.

— Ето тука едно обобщение:

И ставал лъжецът все по-уважаван,
все по-легендарен,
все по-обожаван . . .

И в добавката от 1955:

Таз басня бе писана тъкмо тогаз,
когато лъжецът бе властен у нас.

— Следващата басня е „Вълкът. Ловджийски анекдот“.

— Тази е баснята, след която не ми разрешаваха вече да печатам басни в „Дъга“. Казвах ти.

— Не оценяваха ли тези неща вашите другари тогава? Изключен сте, а продължавате да пишете подобни работи?

— Отделни другари са ме срещали, окуражавали са ме. Такъв беше, например Спас Георгиев, който беше интербригадист, в Съветския съюз беше. Сега е в ръководството на Съюза на борците против фашизма. Идваше при мен често. Той беше нелегален. Тежка присъда имаше. Каква ти тежка — осъден на смърт! Пита веднъж — може ли да преспи една-две нощи при мене. Бях излязъл от Вапцарови тогава, че Борис се бе върнал от службата. Живеех на улица „Парчевич“. — Можеш да дойдеш, казвам, но аз не съм чист. — Така се казваше тогава — вече бях замесен, Вапцаров беше ме ангажирал в една работа. Не съм чист значи — занимавам се с нелегална работа. — Няма къде, казва.

Спа две нощи при мене. И тъкмо си отиде, на следната нощ дойдоха и ме арестуваха. Когато ме пуснаха, дълго след това го срещам: — Ти знаеш ли какво щеше да стане! Ти остави мене, че щяха да ми теглят куршума, ами ти никому не можеш доказа, че не си ме предал. Ти си изключен от партията. И тъкмо аз при тебе. Ще кажат — той го е предал. Мен няма да ме има . . .

— Стигнахме до баснята „Ибрикчиите". Тя е от 1943 година. По какъв повод е написана?

— Направи ми много силно впечатление един разказ на покойния Филип Чипев. Художник един, който рисува батални картини, царе от едно време, се хвалил, че Фердинанд му ударил шамар. Мене това ме потресе. И тази случка ме подтикна да напиша баснята. Това е външният подтик, а иначе тя е общо против ибрикчийството, против блюдолизието.

— Значи плесницата, която се споменава, не е случайна.

— Тя е подсказана. Но рекох да го позасиля — с онзи, който се хвали, че шахът е спал с жена му. И другият нямал вече какво да каже, той бил евнух, нямал жена.

— „Постниците" е пак от 1943.

— Тя е за лицемерието на разбойниците. Тя има политически смисъл, но аз използувах един анекдот от разказ на Чехов. Двама бандити светили маслото на старика, а не искат да ядат блажно в петък. Сакън — да бъдат чисти пред бога. Като политически главорези, които ходят на черква, православни християни, а са злодеи. Това е скритият смисъл.

— Това е от 1943, когато са големите убийства на партизани, тормоз на семействата им.

— Това винаги го е имало.

— „Горилата и бомбата" е много популярна. От 1949.

Тя е против войнолюбците, които заплашват да унищожат света. Цялата е много директна, ясна. Конкретният повод: тогава се разрастна много движението за мир. Особено след като Чърчил произнесе във Фултон своята реч: че трябва да се готвят за война срещу Съветския съюз. Правеха се шумни конгреси. Присъствувах на два такива конгреса: във Виена и във Варшава. Ходех много из провинцията да говоря за мира и имаше публика много.

— От Виенския конгрес през 1952 година да си спомняте нещо?

— Беше много тържествен конгрес. Преди откриването дадоха думата на Сартр. Там беше и Арагон.

— Запознахте ли се с Арагон?

— Не, там не съм. Мисля, че в Москва се запознахме,

но на бърза ръка. Тези международни величия често пъти гледат малко от високо. Във Виена Арагон ми направи много неприятно впечатление. Аз разбирам, че човек трябва да говори изящно, но то неговото беше... Жестове... Кълчения... Същият и Амаду. Кълчи се на всички страни. Да му видят мустаците. Една кокетлива дама, първа категория. Иначе са даровити писатели. Стиховете за съпротивата на Арагон винаги са ме опиянявали. Чел съм ги на руски. Много силна поезия.

— Сартр по същия ли начин се държеше?

— Не. Той излезе, доста остро говори. Такива пози у него не съм забелязал.

— Интересно ли говореше?

— Интересно и много силно. Той има малко кривогледо лице.

— Четохте ли книгата му „Думите"?

— Аз на руски съм я чел. Хареса ми. Силен писател. Големият писател за каквото и да пише, има какво да каже. Един косъм да вземе да описва, по повод на косъма — кой знае какви мисли ще му дойдат. Около една прашинка или около една кибритена клечка може да каже важни неща. Както лирическият поет, който е винаги зареден с вътрешни емоции, с образи, с много мисли и по незначителен повод, може да напише прекрасно стихотворение. Не е нужно някакво външно, фрапиращо, грамадно събитие, за да се напише хубаво стихотворение.

— На конгреса във Виена голяма делегация ли бяхте?

— Голяма.

— Вие говорихте ли?

— Не. Патриархът беше.

— Кирил?

— Да. Наджаков беше председател на комитета, той говори. Беше и Тодор Павлов, тогава председател на Академията. Ние с Караславов и Димитър Димов представлявахме писателите.

— А на конгреса във Варшава (1950) да си спомняте някой интересен писател?

— Мнозина. Той беше преди виенския. Назначен беше в Англия, в Шефилд. Извадихме паспорти, обаче обявиха за персона нон грата, нежелателни лица, една част от делегацията. И от други страни — също. В делегацията бяха актрисата Райна Михайлова, академик Методи Попов и други. Те бяха отишли. Върнаха се. Международният комитет на мира решава да пренесе конгреса във Варшава.

Тогава написах стихотворение „Но аз ще дойда там“: обявяват ме за персона нон грата, но аз ще дойда там, когато чърчиловци няма да ги има, в страната на Байрон, Бърнс и Шели. Чисто политическо стихотворение. Препечатвам го в моите книжки.

Ние с Караславов бяхме делегати, Цола Драгойчева, Лальо Ганчев, много народ бяхме. В делегацията беше и Владимир Димитров — Майстора. Също — секретарят на Светия синод поп Йона, Любомир Пипков.

На Варшавския конгрес бяха Жолио-Кюри, Йоханес Бехер, Пабло Неруда, Фадеев, Еренбург.

— Запознахте ли се с тях там?

— Да. Даже взех интервю от Бехер, но не знам печата ли се някъде. Поканих го да посети България. Той каза: — Много ми се иска да дойда, обаче в Германия имаме страшни проблеми. Нас са ни разделили на две и другарите от Западна Германия се сърдят, че не ходим там. — Тогава можеше да се ходи по-свободно. — А аз често съм зает много и не мога да отида. И нямам време да посетя такива страни като вашата, страната на Димитров.

Там беше и държа много силна реч Го Можо, водач на китайската делегация.

Той почина. Мисля, че миналата година. Беше голяма фигура. Срещнах се с него и в Москва по погребението на Сталин. Там ме покани на обед Фадеев. Та Го Можо на Варшавския конгрес говори много остро против американците: те взимат нашите аргументи и като че ли те са нападнатите, а не ние. Много силно и много логично говори.

Но аз не съм си държал бележки, макар че от Виенския конгрес ме задължиха да пращам диктувани по телефона сведения на „Работническо дело“, понеже Георги Бицин, покойният, бил кореспондент от Прага, отишъл във Виена, дали му командировка, купил си подаръци и си заминал.

Така мина за мен Виенският конгрес.

— Бехер интересен ли беше в разговор?

— Той е типичен немец. Немско спокойствие и студенина. Но умен човек, безспорно, голям талант. Сурков ми разправяше: — Той 12 години живя в Съветския съюз като емигрант, една дума руска не научи. — Когато вече се връщал със самолета, след като се освободи Германия, рекъл: — Я, немска земя! — Макар че в Съветския съюз е водил голяма пропаганда между немските пленници. Голям

деятел, след победата беше министър на културата. Почина през 1958.

На конгреса във Варшава говорих и с Пабло Неруда. Той е един бавен, говори като че сънливо. Някаква награда му дадоха там. В една зала писатели главно бяха поканени на връчването. Говориха доста темпераментно един поляк и още един. Пабло Неруда стана и прочете отговора си — напевно. И си викам — как може да няма за две пари темперамент този поет. После обаче, като прочетох речта му — преведоха я в съветски вестник, — то цялото е огън и пламък! — А го чете така, просто ме възмути, като слушах. Представих си един темперамент като Арагон, ако го прочете, как ще прозвучи. Това ми направи силно впечатление у него.

— Интервю ли взимахте или се разговаряхте?

— Интервю. Питах го знае ли, че в България превеждат неговите стихове. — Да, знам, казва. — Той идва после в България. Казах му, че Муратов го превежда и той прати една от своите книжки да му предам. Мисля, че на английски беше.

Ивашкевич покани на обед група писатели в дома си. Багряна беше, Караславов също. Не помня друг писател имаше ли на конгреса от нашите. Покани чешките писатели, от полските не знам кой беше, Ян Дрда от чехите. Във вилата си, която беше доста далече, извън града. Дълго пътувахме с коли.

Той бе председател на полския комитет за защита на мира. И покани колегите си писатели в нещо като имение. Къщата му сред зеленина. Направи ми впечатление — огромната му библиотека. Имаше книги на английски, френски език. Показваше ни разни стари книги. И куче имаше, което приличаше на лъв. Огромнейшо куче.

Беше любезен много, разговаряше. По пътя през цялото време ни разправяше вицове.

— Споменахте, че сте бил в делегацията за погребението на Сталин, март 1953. Кои други бяха, какво си спомняте?

— Никола Ланков беше тогава партиен секретар при Писателския съюз. Той писал писмо в ЦК, че трябва да бъде включен в делегацията и един писател. Знаеш какво беше Сталин тогава. И включват мене като главен секретар на Съюза. Така че случайно попаднах.

— Голяма делегация ли беше?

— Неголяма. Рада Тодорова, Наджаков, Николай Ге-

оргиев от земеделците, един от секретарите на профсъюзите, забравих другите.

— А церемонията там как премина?

— Настаниха ни в хотел. На другия ден ни взеха с коли. Народ! Задръстени улиците. В колонната зала мисля, че беше. Стояхме на почетна стража.

Там Толиати видях. Всички ръководители на западните партии бяха.

— Видяхте ли отблизо държавниците?

— На такова официално място — минеш край някого, за миг го видиш. Молотов съм го виждал по-отблизо по приеми, когато бях в Москва на работа. Будьони съм виждал там, запознавал съм се с него. Други — само по лице.

Минахме ние по реда. След това го положиха в мавзолея и имаше речи.

В това време Фадеев ми оставил едно писмо, че ме кани на обяд с други писатели, които са били на погребението, в хотел Москва. На този обед беше и Ив. Фарж.[144] Също — Го Можо.[145] Другите не помня. Бяха десетина-петнадесет души. Го Можо стана да говори и се разплака, това ми направи впечатление. Фадеев, тогава генерален секретар на Писателския съюз, беше много бледен, цяла нощ беше писал статия. Мина като траурен обед, разбира се, не бяха веселби.

И сега като си помисля: от две свои творби се срамувам. Другите — хайде, грешки на растежа. И двете са за Сталин.

— Да се върнем пак към басните. Между приятели четяхте ли ги?

— Не.

— И при събиране на приятели в компания не им ги четяхте?

— Аз нямам обичай да чета.

— А някой друг от компанията ви?

— Не. На мен Вапцаров ми четеше своите стихове, но аз не си спомням да съм му чел.

— Не го ли смятате за полезно това — чрез доверен човек да провериш написаното?

— Полезно е, разбира се. Мен дори не ме е напътвал някакъв редактор. Едно време Полянов, дадеш му стихове — или го помести, или не ги одобри. Но не вземе да те повика, да ти каже какво трябва да се направи.

— Разбирате ползата от такова приятелско обсъждане, а все пак не го правите, защо?

— Смущавам се да ангажирам някого да слуша.

— А да сте давал да си ги прочете приятел?

— Не си спомням. Случайно, ако някой каже — прочети, както вие оная вечер, само тогава. Но като система — не.

— И с Фурнаджиев?

— Не. Той често настояваше. Но аз викам — какво ще ти чета сега.

— Вапцаров пред компания ли четеше или ви ги даваше насаме?

— В къщи, като сме бивали ми ги е давал. В компания не.

— А да си спомняте кои сте чели? Имаха ли по-късно друг вид при отпечатването?

— Много спорихме по едно стихотворение „Майка", за майката на революционера, за национал-революционера, на интернационалиста. Доста разточено стихотворение. Някои уточнения дадох. Защото имаше намеци за национално-освободителна борба, за пролетарска борба. То е доста — бих казал — литературно стихотворение. Нещо поправи, но точно какво, какво взе от моите препоръки, не мога да кажа. Не съм мислил тогава, че това един ден някого ще интересува, иначе аз бих записал всяка една дума. Де да знае човек! Можеше да стане една дебела книга. *(Усмихва се с ирония към подобни произведения.)*

— Баснята „Вълкът и еленът" е от класическия вид. Тя е от 1945.

— Тя е против теорията за непротивенето на злото: всеки угнетен и всеки, който търпи върху гърба си нещо, може да се съпротивлява. Но много от тия, които търпят, просто не се сещат, нямат самочувствие за силата си. Те биха могли да се справят с врага си, но така по традиция върви — подчиняват се.

— „Слонът и еснафът" от 1952 година.

— Слушал съм такъв анекдот. Един американски еснаф отишъл на цирк, дето видял слон и казал — такова животно не съществува! Тя е за тия, дето не признаваха Съветския съюз. Тя е изобщо за тези, които не виждат големите факти в историята.

— Една по изключение съвсем кратка — „Вълча помощ" — от 1955 година.

— Има такива явления — защищават този, който дири помощ, но самите те се отнасят после с него, както врагът му. Изяждат го.

— Съвсем кратка — 7 стиха.

— Сега имам една почти готова такава книга, но искам още да напиша такива басни — кратки — по един-два куплета.

— „Разбойникът и съдиите му“ от 1954. Някакви подробности около нея?

— В ООН ставаха разправии. Казваха за хитлеристките престъпници, че не ги знаят къде са.

— „Търговец на барут“ от 1955.

— И тази, и няколко други басни са все на антивоенна тема.

— Те са печатани тогава вероятно в „Стършел“?

— Навярно.

— Вие тогава сътрудничехте в „Стършел“?

— Много редовно. Радой Ралин беше по едно време там и той за всеки брой ме гонеше. Благодарение на него съм написал много стихотворения.

— Той как се проявяваше като редактор? Имаше ли у него разбиране, търпимост — главните качества на истинския редактор?

— Много добър редактор. Понякога подсказваше и теми. Но той главно настояваше, звъни: — Броят чака! — Това разбирам аз редактор! Разбира се, и Челкаш. Той постоянно ме ядеше по партийни и съюзни събрания, но се държеше много внимателно към мене като сътрудник. Дори имаше такъв случай. Написах по своя инициатива едно стихотворение, когато почина Дълес: „Дълес на оня свят“, хумористично стихотворение. Предложих им го. Челкаш ми се обажда по телефона: — Стихотворението много ми харесва. После си го включих в книгата.

— С Челкаш отпреди Девети знаехте ли се?

— Знаехме се. Той сътрудничеше в „Жупел“. Жендов го направи писател. Разправяше: пише безпомощни фейлетони, дойде в редакцията, казвам му: не става. Влиза като съдба какво да го правя? Безпомощно гледа и аз просто му ги пишех наново.

— Отиде си и Челкаш.

— Там е работата. Челкаш стана добър фейлетонист. Той си доби своя физиономия. Нищо нямаше да му струва да кажеше нещо за тая помощ на Жендов, едно благодаря. Рядко са откровените хора.

— Като че ли повечето от басните са писани по ваша инициатива, не са искани от редакция.

— Да, не са ми поръчвани. Много малко. Казвали са

ми някои — на тая тема може да стане. За да напишеш басня, темата не стига. Трябва да намериш подходяща случка, скелет. Да направиш нещо правдоподобно и приемливо за читателя. Да е интересно. При някои мои басни не се чувствува естественост, търсил съм го. Например — „Сър Долар и другарят Лев“ — за инфлацията. Изкуствено е. Мисля, че не действува тая басня сега. Тогава бе като политически фейлетон. Само Обретенов ми искаше за първия брой на „Народна култура“, той беше назначен за редактор.

— Вестникът започна от 1957.

— И аз тогава написах тая басня. Имаше такъв въпрос — за стабилизацията на нашия лев. Но баснята не е убедителна. Правена.

— Басните бързо ли ви се удават или зреят с месеци?

— Точно както и другите стихотворения. При някои хрумването се запалва от някакъв стих или от някаква завързана случка, а понякога трябва дълго време да ѝ търсиш правдоподобността, естествеността на разказвания сюжет. Да не се усеща като съчинявано. Често имаш дадена идея, а не можеш да намериш сюжета. Пушкин много духовито е казал — то е за голямо произведение, но се отнася и за малкото, — че самият подбор на сюжета вече говори за голяма творческа интуиция. Както например „Божествена комедия“ на Данте. Самият замисъл — да разделиш на Ад, Чистилище и Рай, а след това да разпределиш ада на кръгове, според степени за наказание и да натикаш там своите политически противници. Да създадеш един свят, който живее в съзнанието на хората. Като замисъл, това е вече грандиозно нещо, независимо от изпълнението. Това се отнася и за малкото произведение.

— Качествата му до известна степен се предопределят още при зараждането му.

— Хубавите басни са винаги така написани. Чувствува се някакси — като че ли това си става в живота. И стават поговорки.

— Дали спонтанно идват?

— Всякак. Имам стихотворения, над които съм се мъчил, дълго време съм ги работил, а съм чувал отзив, че е много непосредствено, че спонтанно са създадени, което не е вярно. А има и такива, които наистина спонтанно са се родили, пък не съм чувал отзив за тях. Понякога спонтанността се постига чрез бавно узряване. Нещо ти е дошло на ум, мъчило те е. Забравяш го. После пак изплава при

даден случай, при дадени обстоятелства в твоя живот.

— „Разбойниците“ е басня от 1952, както и предишните — по международни проблеми.

— Това е при тези спорове, когато е нападната една държава. Чуват се гласове — няма защо да се месим. Така беше в Испанската война, така е и сега. Всяка нападателка си има своя защитница.

— „Ежът и лисицата“ от 1950.

— Тази басня ми е подсказана от архитект Христо Берберов. Той беше много интересен човек. Беше първият директор на проектантската организация, ЦАПО се казваше. С Берберов бяхме приятели.

Вече казах, че неговото бюро беше на улица „Левски“, ние правехме заседанията на Съюза на трудово-борческите писатели. Беше много културен човек. Той е женен за вдовицата на художника Иван Милев. Много деца имаше. Даваше пари за партията, помагаше. Когато беше заможен. Преди Девети.

Та ми рече един път: — Ти пишеш басни. Да ти кажа една тема. — И ми разправя — лисицата говори на таралежа: свали си бодлите, защо ти са тия бодли? А таралежът отговаря: ще ги сваля, когато ти си свалиш зъбите.

— Духовит човек ли беше?

— Да. Тогава той не беше партиец, но комунист се смяташе. И казваше често: — Мене ме е направил комунист „Броненосецът Потемкин“. — В Берлин гледал филма. Там е учил.

— „Врабчов концерт“ от 1948.

— Това е за някои писатели, дето ги надуват, поставят ги в неестествена среда и те не могат да се развият. Явят се критици, които напакостяват на такъв писател, вместо да му помогнат. Не му посочат отначало несполуките, поскромно да се държи. Той се вманиачва. Тази е темата. Подсказана ми е от нашата литературна практика, от всекидневието.

— Басня от 1956, „Отрепката“. С цитат от статия или реч: „Официалните лица от САЩ, за които става дума, угаждат на неколцина отрепки на българския народ, които омитат праговете на техните канцелории.“

— Повод беше Иван Генчев. Той почна да ни ругае. Помня го от Москва. Говореше на Мила преди да тръгнем насам: — като се върнеш в България, ще отидеш в Югославия, ще видиш една прекрасна страна. — Много хвалеше Югославия. Аз го знаех от работническия печат, Ге-

орги Бакалов имаше спор с него. Но се запознахме в Москва. После разбрах, че си дошъл тука, заминал за чужбина. Оттам почнал да ни ругае. И по тоя повод е написано.

— Той какво е търсел в Москва?

— Беше емигрант в Съветския съюз. Девети септември там го заварва.

— Книгата завършва с басня „Лъвът“ от 1947.

— Това е за Съветския съюз. Как възмъжава в борбата срещу враговете си. Такава ми е била идеята.

— Това е по случай годишнината на революцията, изглежда.

— Сигурно. Нали знаеш таз вълна на Запад срещу Русия — често пъти затихва, после се усилва.

— Интересно ми е защо по такъв повод, по който обикновено се пише тържествено стихотворение, вие сте се заловил с басня?

— По едно време доста пишех басни и човек като свикне по такъв начин да пише... Едно събитие може по всякакъв начин да се отрази. Известно е как Крилов пише в баснята „Волк в псарне“ за Наполеон.

— Дали в тези периоди, когато пишете басни, другите неща не ви вървят?

— И това е вярно. Като се настроиш на една вълна, малко трудно се минава на друга. С мене поне е така. Като напишеш стихотворение в амфибрахий или ямб, или анапест, после не можеш да се откачиш от тоя ритъм, от тоя размер. Душата ти така се настроила. Ако наскоро пишеш стихотворение.

— А забелязахте ли нещо подобно през времето, когато пишехте спомените — стиховете да не вървят?

— Стиховете — то е както свирнята на музикален инструмент. Трябва постоянно да поддържаш един тонус на настроението си, на душата си. Не може винаги да се пишат стихове, разбира се. Не идват. Както е казвал Блок на Чуковски: „Няма музика.“

— Прозата е много по-трудоемка. Когато пишехте трите тома със спомените — говоря и за третия, независимо че не е издаден, — стихове явяваха ли се?

— Спомените не съм ги писал непрекъснато. Те са от различни времена. В същия момент съм писал и стихове, превеждал съм.

РЕДАКТОР НА СПИСАНИЕ „СЕПТЕМВРИ“ 1958—1963)

— Преди да отидете в „Септември“, на друго място работехте ли?

— Като ме освободиха от Съюза, ме вика Иван Башев. Той беше заместник-министър на просветата и културата. Два часа ме кандардисва да стана директор на Народния театър. Отказах: — Другарю Башев, ако имам театрални амбиции, ще се мъча да напиша пиеса.

На Кинематографията ме караха да стана началник. Отказах и за там. Тогава друго: ще станеш председател на художествения съвет в Кинематографията. Ти си член на ЦК, не можеш така без никаква отговорна работа. — Аз не исках. — Там ме натътрузиха.

— След това вие ставате редактор на „Септември“.

След като ме освободиха от Съюза на писателите, исках да се занимавам само с писателска работа. Не исках да ставам редактор на „Септември“.

А после разбрах, че в същност за един писател — ако трябва да се заеме с обществена работа, — да бъде редактор на списание е най-подходяща работа. Най-благодарната работа е, няма административни неща. Там Методиев се занимаваше с администрацията. А после — Кольо Фурнаджиев, той ги разбираше тия работи. Аз не се занимавах.

— Редакторството дори стимулира писателския труд.

— Разбира се. Обаче не можахме да виреем и там.

— Чувал съм от колеги, че при разглеждането и приемането на материалите в „Септември“ е имало пълен демократизъм. Как беше организирано това?

— Нищо на своя глава не съм пускал. Да си призная — освен една пиеса на Лозан Стрелков, която само със съгласието на Фурнаджиев пуснах. Всичко минаваше през отделите, решаваше се от редакторите, от целия колектив.

По онова време в отдела за проза бяха Любен Дилов и Станка Пенчева, в поезия — Ел. Багряна, Вътьо Раковски и Найден Вълчев, в критическия отдел преминаха до-

ста хора — Тодор Абазов, Цветан Стоянов, Тончо Жечев, Кръстьо Куюмджиев, Стефан Продев, Здравко Петров, Антоанета Войникова.

Учредихме награда за най-хубави произведения. Помня, че я давахме на Радичков, на Първан Стефанов, на Владимир Башев. Даваше се всяка година по жанрове.

— През този период „Септември“ даде място на няколко интересни обобщителни и проблемни статии.

— Да, почнахме да правим обсъждания. Исках да организирам реабилитация на всички тези автори, които несправедливо бяха пренебрегвани — Йовков, Подвързачов, Траянов. За тях имаше мнение, че са реакционни. Исках да се изтъкне у тях прогресивното. Спряхме се в началото на Траянов. Поканихме Розалия Лилкова да напише доклад. Да се съберем в редакцията. Поканихме маса народ — да се изкажат, след това да се публикува разговорът и редакцията да даде заключителна статия.

Обаждаха ми се от радиото тогава — като редактор на „Септември“, значи отговорен човек — могат ли да направят едно предаване за Траянов. Викам: не само може, а трябва. Те обаче решиха да чакат, да видят Писателският съюз какво ще рече.

Трябва да ти кажа, че никой не дойде на това обсъждане.

— Вие го уредихте, поканихте и — никой критик или писател?

Разпратихме покани, звъняхме. Чакахме и Людмил Стоянов. И той не се отзова.

— А Розалия Ликова с доклада?

Розалия беше, тя дойде. Обаче обсъждане не можа да стане. Така мислехме и за Йовков да направим.

Но и това обсъждане не се осъществи. Освободиха ни.

На едно събиране ми направи впечатление Цветан Стоянов и аз го поканих да дойде да работи в редакцията.

— Така сте се запознали значи с Цветан?

— Той дойде, говори. Не съм го виждал дотогава. И ми направи впечатление, че говори много критично, много ерудирано.

— Какво беше това обсъждане?

— Не помня. Антоанета Войникова дойде от „Пламък“, други още.[146]

— Разказвал сте ми за посещение на Владимир Василев при вас в редакцията.

Решихме с Никола Фурнаджиев, който беше заместник-главен редактор, да привлечем Василева за сътрудник.

И веднъж го поканих в редакцията. Бяхме само двама и ме потресе това, което се случи. След като му казах, че искаме да сътрудничи на списанието, той се разплака.

— А защо ви освободиха през 1963? Тогава сте на 60 години точно.

— Живеехме, редакцията, много дружно. Всяка сряда след заседанията вечеряхме заедно, отивахме някъде. Тая работа никак не се харесваше на някои.

— Смятате, че от писателските среди излезе инициативата за промяна на редакцията?

— От писателските среди главно. Мен ми донасяха, че се говори против „Септември". Аз казах: — Който има нещо да пише, да излезе. — Но решили, че списанието върви по неправилен път и ни освободиха. Станахме с Кольо пенсионери. Въпросът всъщност е много сложен, но нейсе.

— Сега да се спрем на една друга ваша дейност по времето, когато сте редактор на „Септември". Вие сте редактирал, мисля, повече от 60 книги на библиотека „Съветски поети"?

— Повече от сто са.

— Никъде не са изброени и аз ги търсих по каталога. Кои от тези сбирки цените като превод?

Сега не мога да си спомня всичките. Добри преводачи се оказаха Андрей Германов, Марко Ганчев. Николай Христозов преведе добре Кайсън Кулиев. Германов и Марко Ганчев преведоха от Твардовски „Тьоркин на оня свят" добре. Димитър Методиев преведе не лошо „За далью даль".

Понякога за голям поет се залавя преводач, който не може да го представи. Такъв труден поет е Пастернак.

— Фурнаджиев искаше да превежда Пастернак.

— Пастернак е много труден поет, защото той има много скрити тонове на руския език, много алитерации, много подтекст. Това допадаше на Фурнаджиев, обаче той самият нямаше достатъчно стихотворна виртуозност. А тя е нужна за всичките тия гънки и извивки, за музикалните особености на Пастернак. Андрей Германов преведе добре някои негови стихове.

— Книгата на Блок, смятате ли, че стана добре?

— Част — добре, друга — не. Отделни стихотворения в

тия книжки има преведени добре. Много разчитах на Валери Петров и му дадох „Незнакомка“. Знае се Валери какъв майстор на стиха е. Не излезе. И не знам кой може да го преведе това нещо у нас. Не го виждам на български.

У Блок има и бели стихове. Ахматова също е написала такъв цикъл под негово въздействие. И едно време, когато раздавах за превеждане Блок, Фурнаджиев се хвана за тези бели стихове. После иде изпотен: — Аз просто се излъгах. Мислех, че бял стих ще е по-лесно. А това ме съсипа. *(Избухнахме двамата в смях.)*

— Спомняте ли си на Владимир Башев преводите?

— Не струват. Той преведе Вознесенски и Евтушенко. Понеже бе приятел на Евтушенко. Трябва да се каже направо — несполучливи преводи.

— На Булат Окуджава излезе също една книжка.

— Хубаво му преведоха стихове Валери, Марко Ганчев и Иван Николов. Тя е хубаво преведена книга.

„Пулковски меридиан“ на Вера Инбер е добре преведена.

— Пак през този период във „Войнишка библиотека“ излиза ваша сбирка „Извоювана родина“ — 1961 година.

Да, това са избрани стихове. Във военното издателство.

— Те си ги подбраха, така ли?

— Не, аз ги подбирах. Мисля, че един от редакторите ми препоръчваше нещо, но аз главно съм ги избирал.

— Разгръщах скоро една книга за Димитровските награди и си записах да ви питам: вие сте получил два пъти награда — през 1950 и през 1951. За какво бяха дадени?

— Едната е за целокупно творчество. Другата — за „Басни“.

— Спомняте ли си в коя година ви удостоиха със звание заслужил деятел на културата?

— Не мога да си спомня. Бях редактор на „Септември“.

— През 1963 — на 24 май. Изненадващо ли беше за вас?

— Не. След като други мои колеги и връстници ги бяха направили народни деятели, дойде и моя ред за „заслужил“. Мен винаги така със закъснение... Аз изобщо със закъснение се развивам. Та не ме изненада.

— Народен деятел — 1969.

— Герой на социалистическия труд ме направиха, когато навърших 70 години, преди шест години, а народен деятел — преди това.

— Казвам „направиха ме“, аз самият не съм герой.

„ТЕ ОЩЕ ЖИВЕЯТ“ (1959)

— Книгата „Те още живеят“ е съставена от сатирични стихотворения.

— Мисля, че тя беше наградена от Писателския съюз. По предложение на Багряна. Тя, която не е сатирик, обърнала внимание. После на събрание един събрат питаше — кой е наградил тая книга? Понеже там има стихотворение, в което се е познал един негов приятел.

— За тази книга имаше няколко отзива.

— Положителни?

— Само положителни. В пресата поне не е имало отрицателни.

— Разделът с басните започва с „Отговор на една анкета“. Във финала има точно разграничение между изкуството и обществената действителност, задачите им, възможностите им:

Целта на баснописеца е да ги покаже.
А обществото нека да ги смаже
под своята пета!

— Художникът не може да осъществява наказанието, той само показва.

— Баснята „За славея и свраката“ дали няма конкретна подбуда?

— Да. Мисля, че по повод изказване на Младен Стоянов пред Априлския пленум.

— Възможно е, писана е на 15 юни 1956.

— Той каза — има едни свраки, които само грачат, а зад тях другите птички си пеят. Мен ми хареса тая идея. Навеяна ми е от тая реч.

— На самия Априлски пленум вие присъствувахте, нали?

— Бях кандидат-член на ЦК и присъствувах през цялото време. И знам какво се говори там. Който не е бил и знае за пленума само по слухове, той не може да си даде сметка какви високи принципи се издигнаха там, как се говореше.

— Каква беше атмосферата?

— Свободно обсъждане. Много се говореше. Каза се, че е свършено с тези методи, че не може нашата партия да понася такива работи, да ѝ се налага един човек, че трябва да има свобода на мненията.

— В същия дял на книгата има триптих „Облаци".

— То не е триптих, те са десет стихотворения, само че тук са печатани една част. Когато бяха публикувани, получих доста писма от читатели, възхвалителни. Че съм успял в облаци да въплътя личности.

— Сполуката, според мен иде, защото няма никакъв пряк намек за хора. Силно действува така.

— Имах една идея за друг такъв цикъл — „Кучета", защото и те са такива, разни характери. Може би ще ги напиша. Има, знам от село, едни кучета, които ходят по полозите и крадат яйца, кучета-мародери. Има други, на които казват „мълкохапи". То си лежи уж кротко и като минеш, скочи и те ухапе, без да лае. Има едни кучета, които цяла нощ лаят от страх, без да виждат никого. Също като хората са.

— А някои прототипове за облаците имахте ли или е събирателно?

— Събирателно. В едно има определен намек — за един бивш политически ръководител, буреносния облак. „Яловият" има предвид главно политически лица, оратори, които гърмят, заканват се и нищо повече. Нищо от тях не можеш да очакваш. Ако им дадеш възможност да се проявят, те нищо не правят. Абсолютно ялови хора. Но много гърмят. В село ми е правило впечатление, като се чака дъжд — гърми, гърми, капнат няколко капки и премине. Става след това по-горещо.

— За „Капелмайсторът петел" вече стана дума.

— Да, казах ти, че съм имал пред вид един обществен деец. Бяхме с парламентарна делегация в Съветския съюз. Той навсякъде взима думата и говори.

— Ставало е дума, че сте пътували в няколко страни из Далечния Изток пак с такава делегация. Мисля, че сте били мнозина. В Китай, Корея, Виетнам.

— Много. Към двадесет и няколко души. Имаше помощен персонал. Беше Минчо Минчев, секретар на Народното събрание, Славчо Трънски, Кимон Георгиев, Христо Калайджиев, покойният професор Рада Балевска, Али Рафиев, имаше и един стар другар — комунист от Пазарджик.

— Не ви ли се поиска да напишете впечатления от далечните страни след това пътуване?

— Имах такова желние и дори си водех записки. Почнах дори да пиша такава книга. Обаче не я написах. Когато бяхме в Китай, там се говореше за големия скок, стопанския скок. По всички китайски полета беше плъзнал народът. В най-примитивни пещи лееха стомана. Мао Цзедун държа реч на една среща: — Ние сме решили да надминем англичаните с не знам колко тона. — Китайците боравят все с астрономически цифри. — За един язовир казаха, че са го направили за пет-шест дни. После се оказа цялата тая работа едно блъфьорство. Мао Цзедун говореше: — Масите ни го подсказваха това. — Уж де. Водиха ни в едно опитно оризово поле, където сеят с много тор, с много химия. Толкова нагъсто, че мушнали някакви тръбички, за да може да диша растението. И наистина ние стъпвахме по него — то не се огъва. Толкова нагъсто. От квадратен метър не знам колко урожай получавали. Обаче това може да бъде едно опитно поле. Навсякъде не може да се осъществи. Също блъфьорство се оказа.

— Та тогава аз си държах бележки и мислех да напиша книга за Китай. Но като разбрах, че много неща са показни, а други неразгадаеми, се отказах.

— Тогава усещаше ли се в Китай начало на раздразнение спрямо нас? Някакво недоверие?

— Не. Нямаше тогава. Но усетихме една сдържаност. Не можеш да влезеш в китайска къща. Всички, които имаха допир с нас, бяха много предпазливи, но и много любезни.

— А срещи с писатели, с културни дейци имахте ли?

— Не. Само парламентарни срещи, приеми. На приема в Пекин бях на една маса с поет, който се оказа 80-годишен. Подари ми своя книга — ръкописна, като албум. И досега седи в къщи, няма кой да я прочете.

— Какви писателски срещи — само аз бях писател в делегацията. В Корея ходих в Писателския съюз. Във Виетнам питах Хо Шимин: — в Съветския съюз, казвам, сега се води борба с писатели-космополити, при вас има ли такива? — Имаше, казва, но народът ги прати в провинцията.

— В Корея имах среща с писателите. Те пожелаха. Говорихме даже да издадем тука една антология на корейската поезия. Обаче не стана това, поради нашите неуредици.

— Това беше след края на тяхната война?

— Тъкмо, когато бяхме ние там, имаше тържествена вечеря: прощаваха се с китайските части. Войната беше свършила.

— Отблизо видяхте ли Мао Цзедун, какво впечатление ви направи?

— Да. Той покани всички членове на ЦК на голям прием по случай 1 октомври, националния им празник. Ние се случихме тъкмо тогава в Пекин. Дойде и се ръкува с всички. Много весело приказваше. Пихме мао-тай — имат те една ракия 90 градуса. Без тая ракия, казва, ние не можем победи империалистите. Ние Тайван ще си го вземем, но не бързаме.

— А как изглеждаше — висок, нисък?

Среден ръст, към ниския. Пълен малко. Голямо самочувствие показваше. То се знае — шеф на милиони хора.

— Хо Шимин какво впечатление ви направи?

— Той е съвършено друго нещо. Прие ни в своята резиденция. В Ханой са строили французите. Има много хубави сгради, квартали, улици. Много красив град. Ние малко стояхме там. Покани ни Хо Шимин. Облечен в една куртка, простичко. Обут със сандали на бос крак. Дрехите му измачкани. Куртката му разкопчана, отдолу една мрежеста риза. — Горещо ли ви е, казва тук? — Топло е. — Зима иде при вас, раздаваме безплатно горещина, взимайте!

Извади един лист — имената на тия, които са го посрещали, когато е идвал тука — секретари и други. Пита за всекиго как е. Учтивост — той не им запомнил имената, но на ред за всички пита.

Прие цялата делегация, задаваха му се разни въпроси. Аз попитах за писателите. Нали и той пише стихове. След това отделно членовете на ЦК ни приеха в техния ЦК. И той беше. Разговаряше се по партийни въпроси. Той никакви протоколи не спазваше. Още като влизахме, рече: — Протоколът не знам къде е, някъде е изчезнал, загубил се е, тъй че сядайте, кой където иска. — Много просто се държеше. Така се случи, че бе седнал до мене. Би трябвало до водача на делегацията.

Там пихме много хубаво кафе, гъсто, студено. Никъде не съм пил такова кафе.

Преди да си тръгнем, нашето посолство даде прием на делегацията и Хо Шимин из един път, не знам откъде дойде, никой не го видя откъде влезе. Незабелязано. То беше в една зала с градина. Горещо. Начоколиха го разни чужди дипломати, както обикновено става. Той разговаря с този,

с онзи. По едно време изчезна. Червенков рече: — Какво го оскърбихме тоя човек? Някой нещо да му е казал?

На другия ден си заминаваме. В 5 часа сутринта той идва в резиденцията, където бяхме настанени, и на всекиго дава по една негова книжка с автограф. Речите му. И каза: — Това ми е обичаят — да се измъквам по английски, не мога да седя докрая. Вие да не сте се обидили нещо? — Той така си правел. На приема дойде със същите сандали и същата куртка. Никакво преобличане. Бос, както си е.

— Да се върнем пак към книгата. На известния американски коментатор Липман е посветено стихотворението „Остарелият Джон", от 20 май 1958. За него, в бележката под заглавието, вие пишете „реакционния американски журналист".

— Така го наричахме тогава. Оказа се, че той бил дори социалист по едно време. Той е един от крупните американски журналисти. Даваше акъл и на американското правителство. Обаче пишеше и против Съветския съюз и го наричаше реакционен.

— Баснята „Свой своего познаша" е според мен, една от най-сполучливите ви работи. Написана е на връх нова година — 1 януари 1959. Меца организирала училище за танци.

— Тя е за назначаването на хората по приятелство, без да имат някакви качества. Това е практика, която си продължава. Тази тема винаги ме е занимавала.

— Около „Напъните на гнидата" има ли някаква предварителна история?

— Имам пред вид хора, които са с големи претенции, а в същност нищо не представляват. И мои събратя попадат в тая категория. Все говорят — моите възможности не са използувани, мога на литературния фронт да дам повече, но не ми се дава възможност. Постове! Много бяха мераклии да заемат някакви постове. И други такива претенденти за високи постове има. Та написах — от гнидата не може да излезе нищо друго освен въшка.

— Баснята „Свинска фамилия" има ли конкретни подбуди?

— Откровено казано, тя е написана за фамилията на един събрат писател.

— Той не се ли усети?

— Усетил се е, но нищо не ми е казвал.

— Но тя се отнася и за други такива фамилии, иначе няма смисъл да се пише.

— На тая книга, „Те още живеят“, редактор е Фурнаджиев. Да си спомняте нещо около общата ви работа?

— Не. Фурнаджиев нямаше вкус към сатирата. В смисъл, не че не разбираше, а влечение нямаше. И самият не можеше да пише сатири. Опита се да пише в списание „Лов и риболов“, те са включени в съчиненията му, но са безпомощни. Колкото и дълбок поет да е иначе и силен в своите лирически работи, сатира не умееше. А в разговорите си, особено като пийнеше, беше много духовит човек. Но то е много особено нещо подадинѐто на човека в една област, пък безпомощността му в друга. Той се възхищаваше от Алеко Константинов. Не сме разговаряли, но предполагам, че не са му харесвали тия работи, тая моя публицистичност. Своите социални въжделения той изкарваше повече чрез природните явления в стиховете си. Особено в „Пролетен вятър“.

„САТИРА“ (1961)

— В „Народна култура“ издавате книгата „Сатира“ през 1961. Добрев е редактор. Има уводно стихотворение.

— Специално за книгата е писано. Като предговор.

— Като арс поетика на сатирика.

— Такъв предговор имам и към „100 басни“, мисля. Питаха ме защо пиша басни и аз отговорих с басня. Тя е печатана в „Работническо дело“.

— Книгата „Сатира“ започва с мото от Некрасов: „То сердце не научится любить, которое устало ненавидеть.“ Знам, че обичате Некрасов. Откога се появи у вас това отношение към него?

— Некрасов го помня от ученическите години, от читанките: „Укажи мне такую обитель, я такого угла не встречал...“ Там се даваше само откъс от една поема, която той не е написал, казва се „Рицар за час“. Една от най-силните и трогателни работи на Некрасов. Когато го чествуваха — преди няколко години — едно томче приготвих за „Народна култура“. Никой критик, никъде с нищо не отбеляза тия преводи. На тях аз държа. Там е печатана тази поема.

— Този интерес към Некрасов променяше ли се с нещо в различни периоди?

— Не, напротив. Колкото повече съм чел за него, толкова повече ме е привличал. Той е един от величайшите поети според мене. Той е много врастнал в своето време. Пушкин е някак си по-чист и универсален поет, а Некрасов е доста публицистичен. На всички злободневни въпроси се е отзовавал. Чуковски има книга за него, която получи Ленинска награда. Той се е занимавал цял живот с Некрасов, възстановил е много изопачени работи, с преклонение говори за него.[147]

Пушкин наистина е слънцето на руската поезия, Лермонтов е голям също. Но Некрасов стои наравно с тях. В предговора към сборника с мои преводи споменавам — Достоевски говори на погребението му! Плеханов отбелязва това в свои спомени. Когато Достоевски казал, че Некрасов стои наравно с Пушкин, студентите извикали: „Выше Пушкина!“ Това са били революционни студенти.[148] Те знаели критиките, отправяни към Пушкин — писал е за царя. Той е правил такива компромиси. Лермонтов има стихотворение против Пушкин — не ти прилича на тебе такава хвалба...

— Вие май сте издирвал книги за Некрасов?

— Не че съм се занимавал толкова. Аз не съм изследовател на Некрасов, поезията му е интересна за мен. Той има стихове, които мисля ги няма в световната поезия. Например в поемата „Мороз красный нос“ има един пасаж — селянка, овдовяла, отива в гората за дърва. Стои под едно дърво и замръзва. Как цар Мраз я съблазнява, как ѝ говори любовни слова. Това е величайша поезия. И не само това. Много силни неща има и в „Железная дорога“, която е превеждана още от Алеко Константинов. Там има дактилични рими, които за онова време са били несвойствени, новаторски, но Алеко ги запазва.[149]

— Трудно ли ви се отдаваше превеждането на Некрасов?

— Не е лек за превеждане. Той много връзва публицистиката с лириката. Има и силна сатирична струя в него. Вмъква в стиха публицистичен израз, понякога груб, но попаднал в поетична атмосфера, той престава да бъде публицистика, превръща го в поезия. Да се направи това на български е трудно. Това го имаме у Гео Милев, в „Септември“. Стихията там повлича всичко. У Смирненски има също такива неща. Па и у Вазова, и у други наши поети.

Няма друг поет с такова дълбоко влияние върху съветската поезия, както Некрасов. Пушкиновото влияние помалко се забелязва. Блок например извънредно високо е ценял Некрасов и се влияе от него.

— Кои съветски поети бихте посочил като негови приемници?

— Например Твардовски. Това е некрасовата линия. Исаковски, Сурков, много силно влияние има у Смеляков.

— Да се върнем към книгата „Сатира". Първият цикъл се нарича „Бодлив букет". Открива се с мото от Смирненски: „Да бъдем зли..." Тези думи като камертон ви дават тона.

— Смятам, че е подходящо това четиристишие за мото. На всички цикли съм турил мото, а от Некрасов — на цялата книга: „То сердце не научится любить, которое устало ненавидеть." Много е силно това. То е от стихотворението „О муза и на мъст, и на печали".

— Първото стихотворение, „Недоразумение", от 1947, изобличава тия, които се пребоядисват. Преди фашисти, а днес викат „С Димитров напред!".

— Не са един или двама. Сноши приказвахме тука и някой напомни за професор Арнаудов. Той се произнесъл някъде, че ценното в българската поезия са П. Р. Славейков, Ботйов, Вазов, Яворов, Дебелянов, Смирненски. Турил е Смирненски, разбира се, за да угоди. Хитрец. Само затова. Той никак не уважаваше Смирненски. Аз му знам отношението към тия неща. Но Арнаудов е човек със заслуги, а има такива, които нищо освен приспособлението нямат.

— Да сте говорили с Арнаудов някога по-задълго?

— Много пъти сме говорили, но подробно — не. Идваше той в Съюза при мене. Правило ми е неприятно впечатление, че винаги казваше: „Четох последното ваше стихотворение..." И го прочел наистина. Един път за Димитров: — Много хубаво! Само една дума не ми хареса. — Дошел подготвен. Защото идваше при мене за някои свои работи.

— За битови неща ли ви посещаваше или за литературни?

— За свои книги да се издават. Разговаряли сме за литература. Казвам веднъж, че сме честували Балан, 95 години от рождението му. Той се обади: — Какво е Балан! Това е една трева. Той не се е вълнувал цял живот. Разбира се, че ще доживее такава възраст. — Пък самият Арнаудов доживя колкото Балан. Искало ми се е да ми пад-

не да му кажа: — Другарю Арнаудов, вие се смеехте на Балан пък, изглежда, че и вие сте трева като него.

— Той е идвал вероятно през годините, когато още не го издаваха?

— Ако не се лъжа, още не бяха му върнали библиотеката. За нея май се поставяше въпрос. Не помня точно. Няколко пъти е идвал.

— Вие сте сътрудничил в неговото списание „Българска мисъл".

— Един или два пъти печатах стихове. Това беше.

— Как стана? Той ли ви покани?

— Поканиха ме. Там Бурмов беше или Гео Крънзов. Дадох стихове. Арнаудов казал: — Той май е комунист. — Отговорили му: — Но е член на Писателския съюз. — Добре, щом е член на писателския съюз.[150]

— Това е било в навечерието на войната?

— Да. Имаше вече на Изток сражения. Тогава излизаха позивите на Ромен Ролан: — Дръжте разбойниците! — Той издаваше позиви срещу японските разбойничества. Имаше сблъсквания, но голямата война не беше почнала. Не знам по това време ли беше — в Средиземно море се потопяваха параходи. Бяха едни такива събития предвоенни.

(За това тревожно време разговаряме в спокойна лятна отпуснатост, през август 1979 във Варна, пред широко разтворената към морето балконска врата. В главата ми настойчиво се е загнездил един въпрос и аз подсещам.)

— Веднъж на разходка казахте нещо интересно: че три телесни удоволствия признавате най-вече. Бихте ли ги изброил пак?

— *(Смее се)*. Какво ще го пишем това?

— Все пак.

— Добре. Това са: къпането, смехът и женската ласка.

— Къпането в море или изобщо?

— Къпането на открито, в река, в море.

— И смехът слагате между удоволствията.

— Смехът е велико нещо.

— Вие сте му посветил доста внимание. И доста стихове. Онзи ден второто стихотворение от книгата „Сатира", „Най-опасният порок", много се хареса и на млади, и на стари на плажа. Взимаха няколко души от мене книжката. Кога е написано, повод има ли?

— Датата говори. Поводите са много и във всички времена.

(Засмиваме се от сърце на писателската хитрина — единствена защита срещу редакторските предпазвания.)

Като излезе, мнозина ми казваха: — Това не е тогава писано...

— Какви неща имахте пред вид?

— Това, което ставаше. Простащината на властващи хора.

— Голяма част от стихотворенията в книгата „Сатира" са писани между 1958 и 1960. Явно в този период много активно сте писали сатири.

— Тогава Радой работеше в „Стършел" и ме гонеше за ръкописи.

— Тук забелязвам нещо, което иначе много рядко правите — поставяне под стихотворението не само година, но цяла дата. Има ли причина?

Имам обичай, като пиша стихотворение или статия да турям дата отдолу. И на черновата слагам.

— Обаче в други книги не помествате датите.

Понеже това са събрани сатири — от няколко книги. Много обичам книги — разкази или стихове — с дата под произведението. Тя говори — кога е писано. Не знам защо авторите не го правят.

— Още от 1952 година имате стихотворение, в което бичувате еснафското изолиране сред вещите, страха от свое мнение: „Ти имаш".

Това е за хората, които се занимават с уреждане на бита си, но които винаги се нагаждат и не смеят да кажат собствено мнение, защото то носи рискове. Може да ги лишат от удобствата. Аз споменавам там елементарни неща, които всеки ги има. А собствено мнение хората нямат. Както елементарно имаш тези битови принадлежности, така трябва да имаш и собствено мнение.

— От 29 януари 1957 година е едно стихотворение за хората, които се кичат с марксизъм, а едва ли са го чели: „Разменени понятия". Имате ли пред вид определени лица?

Имам пред вид Людмил Стоянов, който много пъти на събрания говореше: — Аз марксизма съм го чел още...

За такива хора, които само се хвалят, е написано.

— Стихотворението „Заклинание" е по В. Иванов, „свободен превод от руски". Кой е този В. Иванов?

Не го знам. В „Крокодил" е печатано. Хареса ми този мотив.

— То е актуално:

Аз призовавам те отново
да сапунисваш всеки ден
тогова
оногова!
Но не и мен, но не и мен!

То е много характерно. Дето Георги Трайков беше се пошегувал: — Запази ме от критика, аз от самокритика ще се запазя сам.

— Имате стар спор с д-р Киселков за съществуването на поп Богомил — „Съдба“, от 16 юни 1958.

Той написа статия в „Исторически преглед“. Казва, че поп Богомил не съществувал. И сега мисля, че има спорове. По тоя повод написах. То е повече шега. Моята мисъл е тази, че една голяма идея, независимо от това дали има конкретен носител, може да е народно творчество, тя съществува. „Беседата“ на Презвитер Козма е много силно нещо, силна публицистика. Кой я е писал не е важно. Тя характеризира онова време. Имало е поп Богомил вероятно. Там има автор един, това е безспорно. А такива като нашего събрата воюваме с нокти и зъби за популярност. И я няма сега тая популярност, а камо ли един ден, когато мине толкова време, колкото от поп Богомил до наши дни...

— Десет века.

Хайде иди ме търси ти мене след 1000 години.

— Имате тука едно много интересно хрумване — с избрани шаблони от вестниците построена „Самокритика“ — 12 юли 1958. Много точно са подбрани: „успеваемост“, „завишение“, „спускане на планиране“, „заделяне на средства“ и т. н.

Може, ама няма файда. С лирика, с поезия, със стих да потресеш някого! Никой никого със сатира не е сандардисал. Написани са такива велики сатирични произведения и с нищо не са изменили света. Ето шаблонът в езика толкова пъти е осмиван, а той си вирее и се развива.

— В тая книга се забелязва и атакуване по чисто битови въпроси. Явно ви бодат тия неща: за транспорта, за мръсотията в града.

Всичко ме интересува. Повечето от стиховете ми, особено сатиричните — това е публицистика. Поместваш го във вестник и то има злободневен характер. Към това, което днес занимава хората, реагираш със статия или с фейлетон или със стихотворение. То може да не е сатирично. Ако има някаква обобщеност, обемност по-голяма, толкоз по-добре.

— В същност с всичко, което публикувате, вие сте един постоянен пряк участник в обществения живот. От младини това ви е възпитанието.

— Така го разбирам. И смятам, че всеки поет — ще или не ще — реагира на външния свят и взима участие. Само че различни хора по различен начин правят това. Някои — по много дълбок художествен начин, не се намесват пряко, обобщават. Но тях не могат да не ги плискат вълните на живота и това да не им влияе, да не ги настройва в определена насока. Няма такова изкуство, което да не го интересува живота. Поетът е по свой начин философ. Той има свой мироглед, свои възгледи, независимо от това, дали принадлежи към някаква доктрина или не.

— И в тази книга още веднъж показвате почитта си към Смирненски — посветил сте му стихотворението „Още живи са!“ от 19 август 1958.

Смирненски ме е занимавал много. Доста съм писал за него по разни поводи.

— Сатирата „Крилатият“, от 4 януари 1959, има ли конкретен повод и обект?

Тя е посветена на една категория хора, които и сега ги има: те говорят непрекъсанто утре какво ще има, говорят за бъдещето, а до сегашните проблеми не се докосват. Защото така е по-лесно.

— „Канцеларски вопли“ е от 13 януари 1959. Този януари ви е бил плодотворен.

„Канцеларски вопли“ е по повод изпращането на специалисти по ТКЗС-тата, в провинцията. А всичко иска да бъде в София. Завърши висше образование и става някакъв дребен чиновник, но тука, в София да бъде! Това, разбира се, говори че не е добър битът там. Хората търсят все пак по-големи удобства. Към село никой не бяга, всички към градовете бягат.

— Една от най-въздействуващите ви сатири е според мен „Героят на търпението“ от 24 май 1959.

Тя е против бюрокрацията. Човек подал заявление за нещо на младини. И му казват елате утре, елате утре. И така върви, най-после той забравил за какво е подал заявлението, но ходи, по навик.

— За тия сатирични стихотворения нямахте ли отзвук, писма да са ви писали?

Получавал съм.

— А не ви ли досаждаха някои хора — да търсят помощ чрез вас?

Разбира се. В писма са ми предлагали: — Напиши басня на такава и такава тема. И лично са ми казвали. Не ми досаждат, но не винаги мога да бъда полезен.

— Сатирата „Работната", от 28 юли 1959 е за служебната лека кола.

Тогава Данчо Димитров беше министър на железниците и ме среща някъде в града. Аз отивах някъде далече и той ми предложи: — Заповядай да те закарам, макар че ти писа против държавните коли, използувай я сега ... — Тъкмо за тебе, викам, не се отнася това! — Той пък интересно винаги съм го срещал отива на работа пеша. Него в кола не съм го зървал. Но иначе това е масово явление — с обществените коли, служебните, жените ходят по пазар, децата карат на училище.

— Сатирата „Проблема", от 8 март 1960, е с посвещение „По и на Веселин Ценов". Кой е този човек?

Той е вуйчо на критичката Наташа Манолова. Бяхме с него много добри приятели, познавахме се още от студентските години. Той пишеше много духовити сатирични стихове в списание „Звънар". Тук в София се запознахме, като студенти дружахме много. Бяхме една компания — той, Антон Измирлиев (брат на Смирненски), Стефан Станчев (сега професор по немска литература), Катя имаше една и Ванчето, две студентки, Тодор Харманджиев, Емил Коралов. Голяма компания. Между нас биваше често синът на Хаджиев от „Хемус", Здравко Хаджиев.

Веселин беше много етичен човек, много музикален. Дойде в квартирата ми, седне унесен. Едни сини очи имаше. Цяла опера може да ти изсвири наизуст. С него един път бяхме решили да издаваме сатирично списание. На друго място говоря за това. Събитията и работата ни разделиха. Но след Девети септември пак се намерихме. Той беше на работа в Министерството на земеделието. Често ходехме из парка на разходка. Беше с доста разклатено здраве. Даваше в „Стършел" стихове, но не му ги поместваха. Някои от тях — хубави стихове, духовити. Разбира се, понеже не беше писал дълго време, малко се чувствуваше вече отпаднал, нямаше тая сила както по-рано. И веднъж ми казва: — Сега какво излиза — като напишеш сатира пртоив ходатайството, трябва да намериш ходатай, за да ти я поместят! — Веселине, казвам му, ще го използувам това. — И понеже той ми е дал идеята, отбелязах го и му я посветих.

Той почина преди няколко години. Отиде на екскурзия

в Съветския съюз и там почина. Докараха му праха в урна. Това е Веселин Ценов.

— А „Примерният кестен“ от 6 април 1960, сигурно е прочутият кестен пред турската легация, до вас?

Да, но от една-две години тоя кестен не го виждам така рано да цъфти. Нещо не мога да го позная вече.

За туй стихотворение много писма съм получавал.

— Тоя кестен е любимец на софиянци.

(По неразгадаемите закони на асоциациите разговорът изведнъж се плъзва в друга посока. Поетът си спомня за някои свои творби, които са му донесли тревоги. Но за тревогите той не говори.)

Писал съм приказки. Иска ми се още да напиша. Имам една за старите дрехи, дълга история. Среща ме Фердинанд Козовски и ме пита: — Защо си я поместил тая прекрасна приказка в „Стършел“, а не в „Работническо дело“? — Те в „Стършел“ не я харесват някои, камо ли — в „Работническо дело“!

— Става дума за „Приказка за старите дрехи“?

За нея. Когато обсъждали работата на Челкаш в „Стършел“, се споменали и две мои стихотворения: приказката и „Пожарът“. В едно село избухнал пожар. Събира се управата на селото и почват да спорят — как да постъпят. Младежите казват: трябва да се привлекат комсомолците. Земеделският съюз казва: да се извикат и земеделците. Един стар партиец казва: тук партията трябва да ръководи. В това време канцеларията се задимява и те едва се спасили. Селото, казвам, изгоря, но колективният метод беше осъществен. Всички организации са привлечени.

Обвиняваха ме, че се подигравам с нашите организации, а аз се подигравам с начина на работа на някои хора, не с организациите им. Както и да е. Та и това стихотворение се споменавало. В последния момент го задраскали, не се появи в печата.

— А защо се смята, че като отговор сте написал „Примерният кестен“?

Не знам.

— В стихотворението „Критика или реклама“ се споменават любимците ви от театъра: Хамлет, Бержерак, Чацки, вуйчо Ваньо.

И сега това важи. Пишат за някой спектакъл. Гледаш го — нищо подобно няма от това, което си прочел в статия-

та. Че не знам какъв си метод, че тоя артист не знам как си играел. А в спектакъла нищо подобно няма.

— Каква е историята на „Отговор на анонима“ — по повод писмо за стихотворението „Есента“?

Публикувах в „Литературен фронт“ това стихотворение, което ми харесва. Знаеш, че не съм от самовлюбените. Получих много писма за него, няколко десетки. До мене и до вестника. От редакцията ми ги препращаха. Една част от тези хора ме ругаят ужасно за стихотворението. Наричат го пошло. Други казват, че това е класика, че е невероятно стихотворение. Две коренно противоположни мнения. Това ме е учудвало много.

— Я да го прочетем. В избраните стихотворения от 1973 то е на 264-та страница. Написано е в 1960. Ето го:

ЕСЕНТА

Кой земята сега ще прелъсти?
Тя е морна, с отпусната плът.
Нагъл вятър с неласкави пръсти
я съблича.
Но те не кипят —
прекипелите страстни копнежи.
Той не е ни любим, ни желан,
той съблича я да я предреши
с погребалния бял саван.
Тази ласка е тъжна и вяла.
не случайно не пеят сега,
както пяха през май на провала,
ни щурци, нито птици. Тъга.
И къде от скръбта да избяга,
от какво да е весела тя —
щом безброй пеперуди измряха,
и умират безбройни цветя?

Но земята не иска да бъде
нито тъжна, ни грозна.
Пъстрей
и разлива багрилки навсякъде,
сякаш младост тя втора живей.
Сякаш шествуват с факли горите.
Есента е красивата смърт
на красивото лято.

Зарити
са надеждите в земната гръд.
И тя, морна от толкова бременност,
от родилни тегла и кърма,
тихо-тихо въздиша и дреме —
всеотдайната наша земя.
И спокойното слънце я гали
като нежен и ласкав съпруг,
у когото сега са заспали
всички страсти — той сякаш е друг.
Но обича я той и такава
и притиска я в своите обятия,
и целува я и обещава
нова пролет
и нови зачатия.

В стихотворението се съчетават младежка поривност и зряла мъдрост. То като че обобщава мотиви, които преминават през други творби, варират и стигат до този образ на земята-жена, създателка на живота. Вие как виждате вложения проблемен заряд?

Смисълът е, че в природата всичко се мени — постоянна смърт и постоянно обновяване. Една учителка ми се обажда: — Другарю Радевски, как ще го поднеса това стихотворение на децата? — Казвам: — Аз не съм го писал да го поднасяте на децата. — Там има, вика, такива работи... — То не е писано за филистери. — Аз значи съм филистер? — Не казвам това. Но то не е писано за тия, които се смущават от него. Вие не го четете, не го поднасяйте на децата. Има много стихотворения в литературата, които не са разбираеми от децата.

Друга жена ми пише — и адреса си посочила, работи в Народното събрание, дори в стихове: понеже ти си немощен вече, приписваш и на природата своите качества. Имам цял плик с писма около това стихотворение. Мисля, че съм ги запазил.

И тогава аз написах стихотворение-отговор на едно анонимно от тези писма. Мнозина ми се сърдеха: защо отговаряш! Те смятат, че не бива да се обръща внимание на подобни неща. Аз смятам, че бива.

Във всичките си избрани работи го включвам това стихотворение.

Два полюса, това беше интересното. А иди сега на тази читателска публика да ѝ угодиш, де!

— Със стихотворението „За какво?“ от 26 октомври 1960, вие ставате един от първите борци срещу шума у нас. Тогава по тоя проблем още не се говореше.

Но — както виждаш — това стихотворение не спря шума.

— Той си се увеличава, това е отделно. Имате и за модата стихотворение от 26 ноември 1960.

Едно време се носеха едни такива дрехи, които ме дразнеха. Не съм против модата, но много ме дразнят тия, които плащат данък на модата, особено жените. Като бяха тръгнали с едни колани — ей такива широки, с едни поли като абажури. Вървя веднъж по площад Славейков и пред мен едно девойче — краката му като на щъркел, криви, сухи. И разголени тия крака... Разбирам да имаш хубави крака — показвай ги, ама това — защото такава модата.

— Едно от най-силните ви сатирични стихотворения според мен е „Заслужилият“ от 12 февруари 1961.

Много поводи и много хора има такива, но то е написано при назначаването на един писател за главен редактор на един културен вестник. А той беше неграмотен човек.

— „Самоотреченият“ от 1956. За разлика от вашия герой, аз никога не се отказвам да си хапна фасул.

Това е за тия предвзети интелигенти, които постоянно ходят в село и доят родителите си, но ги е срам от селото. Сега вече не чак толкова, едно време беше така: селото загубена работа. Дошъл в София, станал някакъв чиновник и мисли, че е кой знае какво.

— Вярно, че това се поизживя.

Демократизира се вече. И в селата живее интелигенция. После, при тия коли, при тия съобщения се загуби разликата. Иначе селото си е пак село, но няма сега такова нещо. Едно време имаше срам от селото.

— От селския произход. Наистина, че е станала промяна в социалното съзнание.

Голямо разместване на пластовете стана и то се отрази.

— Стигнахме до друг раздел от книгата — „Фейлетони“. И тук има мото — откъс от писмо на Бай Ганьо до Константин Величков. През кой период Алеко Константинов ви е станал близък?

От ученик още. Едно време Шишманов като четеше лекции, винаги цитираше Алеко Константинов. Те са и бра-

товчеди. Много обичаше да повтаря тая Алекова мисъл: „Дума дупка не прави."

— Вие за Алеко Константинов май не сте писал статия?

Не съм.

— Чудно — при вашия интерес към сатирици и хумористи.

Не се е случило. Бих написал. Ако отнякъде ми поръчат. Но да седна да ида да предлагам . . .

— Цикълът с фейлетони в книгата се открива със стихотворението „Босия Иван" от 12 февруари 1960.

Те са един вид утвърдителни фейлетони. Някои от тях са такива. Не ги помня всичките.

— Следващият цикъл е „Приказки" с мото от Пушкин:

Сказка ложь, да в ней намек!
Добрым молодцам урок.

Тези „добрые молодци", тези бабаджани, които вършат пакости, на тях приказките дават урок.

— Откъде е взето това в Пушкин?

От неговата приказка за Златния петел.

— Първото е „Приказка за старите дрехи", която е вдигнала при появата си доста шум.

Един цар умирал и решил да повери царството си в по-добри ръце. Спрял се на един момък — млад, неопитен. Онзи се уплашил. Как така той, неукият младеж, ще ръководи царство. Посъветвал се с дядо си. — Добре, приеми, но знай, че си син на народа и не си хвърляй старите дрехи. Може би един ден ще ти дотрябват. Облечи ги, като видиш зор и слез между народа, ще чуеш истината. Народът ще ти бъде съветник. — Започнал той и управлявал в началото много добре. Народът го обичал. А той не развратничел, не пиянствувал. Обаче минава време, той се обиколил с разни кариеристи, роднини и приятели. Почнал да се самозабравя. Ропот до трона му почнал да достига. Той се сепнал и си спомнил за дядовия си съвет. Облякъл старите дрехи. Дали е изцерил язвата, приказката не казва, но завършва така:

този, който управлява,
трябва често да надява

без парадност и без шум
своя стар, изтрит костюм.

Някои продължиха да ровят около тая приказка, но тя си излиза в книги, не я спират.

— Във вашата биография атаките по служебна линия често са се прехвърляли и върху произведенията ви. Към „Приказка за дявола и сатаната“ е сложено мото от Яворов. Има ли някаква история около тази приказка?

Тя е писана по повод на една развихрила се тогава дама, която имаше връзки с хитлеристите, а при нас почна да дава акъл по литературни въпроси, да интригува в научни среди.

Написах тази приказка и я поместих. Трябва да ти кажа, че голям отзвук имаше. Почнах да получавам писма. Почнаха да ме питат — коя е тая? От Съюза се обаждат — тук има една сатана. От младежкия театър ме питат — не се ли отнася това за жена от нашия театър? Същата такава сатана има в нашия театър.

— Явно сатирата е докоснала разпространен тип на поведение.

Михаил Кремен идва и ме пита — подозирам коя е. — Не, казвам, аз общо съм го написал.

— Какво е мнението ви по това рязане на Яворов на части?

Защо казваш рязане? Периоди има. Няма поет, който е писал по-сложно, да няма периоди в живота си.

— Но с отрицателен знак върху втория период винаги?

Това Бакалов го каза — първият период се отделя рязко от втория. Бакалов само социологически подхождаше. И сега навиват това. Вторият период, разбира се, че има други интонации. Това е ясно като бял ден. Той е претърпял едно крушение във връзка с Илинденското въстание. После заявявал — ще напиша такава драма, че и духът на Маркс ще бъде доволен. Може. Но това са декларации. Пък творчеството го няма. В прозата обаче не е станало това, което в поезията. А Яворов е главно лирик. И, разбира се, че има втори период. Той сам си го казва.

Това негово стихотворение „Нощ“ — то е ясно. Не, „Песен на песента ми“, собствено не „Нощ“.

— А към втория му период вие какво отношение имате, харесват ли ви стиховете му?

Абсолютно същото отношение, каквото и към първия. Аз го знам наизуст. И какво страшно има в това, че съществуват периоди! Зависи какво влагаш в тая дума.

— През 30-те години Бакалов променя своите оценки.

Бях в редакционната колегия на „Звезда“. Той беше написал статия за Михайловски. Говори за икономиката, за чорбаджийската идеология. За реакционността на Михай-

ловски. Иван Стефанов, който е сега академик, и Жак Натан му направиха бележка. Той поправи статията. Много се вслушваше той.

А за поезията... Беше духовит понякога. Написа за шовинистичните работи на Кирил Христов — „муза в мундир". Но за Яворов не е прав. Самият Бакалов поместваше и интимни, индивидуалистични стихове. Нямаше отрицателно отношение към тая поезия. Обаче имаше едни такива общоидеологически постановки и често пъти мери грубо по тях. Той например публикува за пръв път в „Нов път" две от най-хубавите стихотворения на Дебелянов: „Разяжда гърдите ми кървава рана, отпускат се в немощ ръце..." Даде бележка — някога му ги пращал Дебелянов. Не каза, че тия стихове са такива и такива. Не, просто ги публикува.

— А при разговори да е ставало дума с него, да е чувствувал, че към Яворов е бил несправедлив?

Не помня такова нещо. Не сме говорили за това. В моя спомен съм писал — веднъж го подканях да напише история на българската литература. Той отвърна: — Там има много работи неясни, неизучени, това е опасна работа. — Ще сбъркаш, ще се поправяш. — Лесно ти е на тебе, ти си млад, имаш време и да се поправиш. А аз кога ще се поправям? — Той усещаше, че не е за неговата уста лъжица — да се напише история на българската литература.

Беше добър полемист. Но линия да му се даде. Знаеше много. Беше осведомен — справочник му викаха. Беше темпераментен човек, умееше да организира. Той веднага си създаде издателство около списанието. Започна да издава книжки, своите главно. Ако имаше възможност, би организирал и по-широко издателство. Беше много инициативен. Все ми викаше: — Защо не издадеш книжка? — Не съм набрал още стихове. — Колкото са, издай ги! Това е един хвърлен камък, да ти се освободят ръцете.

— Това е било преди да излезе „Към Партията".

Да, преди.

И много умееше да събира сътрудници, да ги приласкае. Винаги, като ме срещнеше на улицата, насочваше така ръката, като че държи пистолет: — Стих, че убих! — Нямам, не съм написал. — Какъв си ти такъв поет, да нямаш една тетрадка стихове винаги готови?

— Изглежда, той е умеел бързо да пише.

Да. И мисля, че не вадеше черновки, направо си пишеше статиите. Имаше четлив почерк. Много нещо е написал. Обиграно перо имаше.

— Като говорим за черновки — при тия сатири кой пореден вариант вече ви задоволява и го давате за печат? Втори, трети?

Имам стихотворения, които много съм поправял, а има някои — почти от първо написване. Има някои, в които отделни строфи по много пъти съм преработвал. Или отделна дума не ми харесва и се връщам. А има някои, които изцяло съм преработвал.

— Ако направите съпоставка между лириката и сатирата — кое по-лесно ви се удава?

Не мога да кажа, че в едната област ми е по-лесно.

— А в началните години дали не пишехте по-бързо и повече?

Напротив, тогава по-мъчно пишех. Макар че — според мене — пишех по-калпави стихове. После по-лесно.

— Последният цикъл е назован „форесталия". Да си призная — не знам какво значи това.

То е от американския министър на войната — Форестал. Той се хвърли от една болница и се самоуби с вик „Болшевиките идат!". От неговото име съм направил дума: форесталия.

— Повечето от тези стихотворения са по цитати от вестници, по конкретни международни събития.

Да, политически. Това е полемичен дял — политически фейлетони.

— Едно от тях е за посещение на бившия цар Симеон в Атина.

При това посещение той беше посрещнат от гръцкия крал Павел на летището.

— И вие пожелавате на гръцкия крал подобен трон.

Сбъдна се моето пожелание. И аз един път да стана пророк.

— Стихотворението „Мирната политика на САЩ" е написано по цитат от послание на Айзенхауер до Хрушчов. Интересно е сега да четеш имената на политици от минало време. Така фейлетонът напомня за една отминала епоха.

Подобни политически стихотворения винаги напомнят личности, които ги няма вече.

— Те имат и един обратен ефект. Политиците, когато не са на власт, умират бързо за паметта на народите. Кой го знае сега вече бившия президент Айзенхауер! А споменаването му в една книга го съживява дори когато е отрицателен герой.

Да, произведението може да е някакво фейлетонче, но

един ден хората разбират, че такъв човек е съществувал, пресата се е занимавала с него.

— Така Смирненски е запазил за потомството имената на безброй политици.

Не само той. Вазов е пълен с такива работи. Пушкин — също. Некрасов.

— Много приятна е и на тая книга корицата — пак Ангелушев.

Може ли Ангелушев да не направи корица! Той беше художник със замах, с вкус.

— За тая книга помните ли някакви отзиви да са ви направили впечатление?

Не знам дали изобщо има отзиви.

(При несъмнената почтителност в отношението на нашата общественост към фигурата на Христо Радевски, трябва да се види, че критиката не го е твърде разгалила. Тя често отминава без внимание новите му книги, особено сатиричните. Но това в същност се отнася и за останалите му събратя сатирици.)

ЛИРИЧЕСКИ ПРЕОБРАЖЕНИЯ (1964—1979)

(От есента на 1962 година за Христо Радевски започва един твърде плодотворен творчески период. Може в началото да е имало и огорчения, и униние — пенсионирането му става малко преди да навърши 60 години, когато се усеща пълен с енергия и сили. След време вече го нападат и болести. Не само радикулит, но и по-сериозни премеждия, прекарва сърдечно страдание, после операция. Но той се вдава в непрестанен труд.

И при него, както може да се забележи от биографията на мнозина писатели, периодите на усилена и резултатна литературна работа са отбелязани предимно със заглавия и са относително бедни откъм житейски случки.

През една мартенска вечер на 1979 сме седнали край софрата в дома на поета и разговорът скача от тема на тема. Коментираме представяната на няколко пъти по телевизията пиеса „Майка на всички" от Георги Караславов, някогашен другар на Радевски от пролетарския печат и от работата на Съюза на писателите след Девети септември. Поетът е удивен от някои постъпки на героите в пиесата.)

— Рядко сядам пред телевизора, не съм гледал и тази постановка.

— Сюжетът е взет от годините след Септемврийското въстание. Баща и син, комунисти, избягали след разгрома, се завръщат в родината, но са заловени и арестувани. Хитрият и жесток полицейски началник нарежда да арестуват и другия член на семейството: съпругата и майката. И предлага й да отрови своя племенник, който ръководи нелегалната организация в града. Иначе ще убие мъжа и сина й. Ако тя изпълни неговото желание — ще ги освободи. Майката след тежки колебания изпълнява искането му. И той освобождава сина и бащата. Но след като се връщат вкъщи и бащата разбира на каква цена са освободени, застрелва майката, тоест жена си. И казва на сина си, който стои безучастен при тази екзекуция, че те имат друга майка — партията. Излиза, че тези хора имат твърди комунистически убеждения, но човешки качества нямат. Как може един нормален син така безучастно да гледа убийството на майка си, па каквото ще престъпление да е извършила? И мо-

жеш ли да вярваш на хуманизма на такива хора?

— Прав сте. Конфликтът е остър, драматургичен, драматичен, но не издържа човешка присъда, представя тези борци в несимпатична светлина. Исках да ви питам друго — видяхте ли новите стихове на Миряна Башева в „Пламък“?

— Четох ги. Оригинални стихове. Харесва ми дързостта ѝ. Но казва: от поетите не се гръмна нито един. Това малко ме раздразни. Поетите са се гърмели: Димитър Бояджиев, Яворов, Пеньо Пенев, а десетина други ги гръмнаха. Нека и една жена да се гръмне. Казах на Станка Пенчева: съберете се жените, решете, коя от вас да се гръмне. А пък аз ще напиша стихотворение, че се е гръмнала. На мен, да ти кажа ли, макар че съм към края на живота си, не ми се ще да се гърмя. Много сме се гърмели и сме мрели в стихотворения, всички сме мрели.

Иначе Миряна Башева е оригинален поет, дума да не става. Аз съм възхитен от нея, но ме подразни това прекалено интимничене с Маяковски и Есенин. Вовка Маяковски, Серьожа Есенин. Премината е границата. Последното стихотворение от цикъла е много хубаво.[151]

(Докато разговаряме, съпругата на поета е приготвила трапезата и ни приканва. Мила е подредила примамни лакомства, салати. Както обичайно, не липсва шишето с хубава стъклена запушалка и искряща жълта течност от троянски произход.

Разговорът вече се е насочил към театъра. Отбелязал съм в някакви записки, че на 9 юли 1976 сме били на представление в стария театър „София“ — „Луна за несретници“ от Юджин О'Нийл. Една от ролите се изпълнява от Бела Цонева, съпруга на поета Иван Динков. След завършването на представлението цяла група посетители се озоваваме в клуба на театъра в мазето. Помещението е съвсем тясно, масите недостатъчни. Директорката на театъра Николина Томанова побърза да направи разместванията, за да освободи маса за такъв уважаван гост. Покрай него и другите се намърдахме. Обсъждаше се пиесата и играта на актьорите. Те бяха още под възбудата от напрежението на премиерния спектакъл. Над компанията обаче надвисна тягост — някой известно, че същия ден е починал Иван Пейчев.

И в разговора около трапезата тази вечер, 20 март 1979, се коментират нови постановки. Поетът изразява своите преценки по обичая си — остро и лаконично.)

— Неотдавна гледахме и „Щастливецът се завръща“ от Руси Божанов. Също силна пиеса. Макар че Алеко Константинов е смазан. Когато разговаря той с Бай Ганю, с царя, трябва да има морално превъзходство, те да бъдат като мишки в ръцете на котката, макар че те го убиват. Обаче той ги убива морално, той ги унищожи.

— Този образ е плах.

— Мек. Макар че той е дал разобличението.

— Напоследък често споменавате за превода на „Горе от ума“. За вас това не беше възложена работа, а ви погълна изцяло.

— Не, не! Аз поисках. Още едно време, като гледах в театъра тази пиеса — по превода на Подвързачов — винаги ме хващаше много силно.

— Кога беше това?

— През 30-те години, не помня коя година. На всяко представление ходех. Един път даже си излязох — така анемично беше представлението, така неинтересно.

— Актьорите или преводът?

— Не, преводът не. Сега му виждам слабостите, но тогава не съм сверявал с оригинала. Преводът ми харесваше. Спектакълът вяло вървеше. То е и поради това, че съм го гледал, гледал . . .

Бяхме приятели с Оля Кирчева. Аз там живеех, в съседство с тях.

— На сегашната „Елин Пелин“.

— Тогава „Журналист“ се казваше. Елена Снѣжина — майката на Оля — играеше в тази пиеса. Каква роля — не помня. Викам й: — Защо така, дори си излязох от залата. — Знаете ли, — каза тя — омръзна ни тоя спектакъл, той се разпадна. Трябва някакво обновяване да стане.

— Той дълги години ли беше игран?

— Да.

— Публиката го приемаше?

— Разбира се!

И винаги съм мечтал да преведа тая пиеса. Обаче не се решавах да се заема с такова нещо, защото ми се вижда, че там има работи, които не могат да се преведат. Много труден стих. Покойният Далчев разправяше, че „Евгений Онегин“ е непреводим. Дантевата „Божествена комедия“ е по-лесна от „Евгений Онегин“. Не съм заговорвал с него за Грибоедов, но не виждам да е по-лесен.

— Откривате ли някакво стилистично сходство между Крилов и Грибоедов?

— Абсолютно. Разговорната реч у Грибоедова напълно прилича на Криловата баснописна. Криловският стих така се и нарича — „грибоедовски“. И го превеждах не поред, от началото, а на парчета, дето най ми се удаде в момента.

— Кога горе-долу тия първи откъси почнахте да ги правите?

— Преди няколко години. А преди много години — ня-

кои отделни стихове, които са ми правили впечатление. После се заех малко по-системно, обаче се разболях преди две години. Бях стигнал към една трета. И след това, като се върнах от болницата и седнах — полека, полека я преведох.

Интересно е, че заедно с нея възпламна у мене много голям интерес към баснite на Крилова — да ги преведа. Тях между другото покрай Грибоедов съм ги превел.

— Тая обща стилистична вълна ви е повела...

— Стиховете са еднакви. Грибоедовски стих... Ту къси, ту дълги стихове.

— Не ви ли пречи това прекъсване зарад баснite? Как го правехте това — за седмица-две прекъсвахте или повече?

— Някъде като видя зор или се нещо уморя, взема да ги чета. Някоя басня, като ме хване, хрумне ми как може да стане и аз — като се увлека, почна. Докато не я преведа, не я оставям.

— И чак тогава се връщате към Грибоедов.

— Едно такова нещо, непонятно дори за самия мене... Аз много се включих в двамата автори. Крилов някакси между редовете на Грибоедов излезе.

— Спомням си, че преди година ви беше на мисъл — как да преведете заглавието.

— А, да. Заглавието дълго мислих. Аз не съм съгласен с Подвързачовото заглавие — „От ума си тегли". Преди това има един превод, много отдавна, от Георги Бакалов. В проза. Преведено е „От много ум". Съвсем далече от Грибоедовото.

— То е информативно всъщност.

— „От много ум" е иронично. Срещу самия главен, единствения положителен герой — Чацки, който не може да понася тая среда и тя не може да го понася. На руски е „Горе от ума".Мъка, скръб, тегло, страдание от ума. Подвързачов го е превел „От ума си тегли", което също така има един ироничен оттенък, иронична оценка към героя.

— Това насочва в обратен смисъл.

— Да, дава едно малко двусмислено тълкуване. А като първоначално заглавие — чел съм литература за Грибоедов — той е написал „Горе уму", „Тежко на ума". После го е поправил „Горе от ума". И Майерхолд след революцията поставя тая пиеса с това заглавие — „Горе уму". Възстановил е първото.

Дълго мислих: „Горест от ума"... После се спрях на това — „Горко на умния". Това е трагедията на умния човек.

Иска ми се тоя превод да е... Така за себе си — мисля, че тия са последните ми преводи, които правя — баснite на Крилов и Грибоедов.

„РАЗОКОВЕНА СТРАНА“ (1966)

(На листчето с „важни печатни грешки“ върху подарения екземпляр той е написал: „Боже мой! Ще издам ли някога книжка без печатарски грешки?“)

— Ударението къде поставяте в „разоковена“?

— На второто „о“.

— Блага ви е редактор. Разбрахте ли се лесно с нея?

— Не е имало никакви особени разговори. Като че ли казваше за едно стихотворение: — За това ще ни изпоуволнят. — Но не съм сигурен. Дали го махнах? Не съм имал неприятности.

— Тази книга е разделена на седем части, но те не са цикли.

— Разделил съм ги по мотиви. Да кажем — любовни, стихове за поезията, за природата.

— Първият раздел е по обществени въпроси.

— Да, граждански.

— В книгата влизат стихове, писани между 1960 и 1966. Открива се с едно стихотворение-напомняне — „Не забравяй“.

— Политическо стихотворение. Тогава много шумеше в печата един американски сенатор, Голдуотър.

— Дали включването на такива мимолетни политически личности не влияе отрицателно върху творбата. Този въпрос вече веднаж го разисквахме, но не довършихме. Сега никой не го знае този Голдуотър.

— Много от моите стихове ги смятам като публицистика. Трябва да е гениално стихотворение, за да остане. Тогава към подобно име се прилага коментар. В големи автори има такива случаи. В Байроновите стихотворения например има споменати имена, които никой не помни сега. Под линия е обяснено какъв е тоя човек. Той е спорел с тях навремето. И в Пушкин има.

Понеже съм до голяма степен публицист, много от стихотворенията ми, особено сатиричните, ги смятам като стихотворна публицистика. Не си правя илюзиите, че са голямо художествено дело. Привърженик съм и на такова писане. Ако вземеш поезията като изкуство, малко трудно е

да направиш разлика — докъде свършва публицистиката, откъде почва чисто художественото, голямото. Зависи от автора. Вземи Ботевите стихотворения. Това: „Свети владико, пастир народен, днес тебе песни...“ То е за търновския владика. Кой ти го знае? Трябва днес да се обясни с кого е спорил Ботев. И Вазов вземи — пълен е с такива работи. Със съвременни личности той спори. Голяма част от Вазовото творчество е публицистика. Не искам да се сравнявам с тях, но е така.

— Става дума за една традиция.

— Смирненски е пълен с такива неща. И, разбира се, че тия работи умират. Мотивите на тия стихотворения умират. Има поети, които искат да живеят вечно. Такъв поет смятат у нас Далчев. Аз не споделям това. Не смятам, че Атанас Далчев е по-безсмъртен от Смирненски. Историята ще докаже. Всеки си е поет за себе си. Но аз не мога да си представя един поет, когото събитията никак да не засягат. Да не пожертвува малко своята муза, да я пази от вълните на живота. Пък и муза ли е това, което бяга от живота?

— Но не смятате ли, че Далчев е значителен поет?

— Смятам, разбира се. Смятам го за много добър поет. Но тъй като правят от него култ сега... Едва ли не го слагат в центъра на поезията, това е невярна представа за ролята на нашата поезия. Ако вземеш да му анализираш поезията, майсторлъка, ще видиш. Един Фурнаджиев е много по-голям поет от Далчев. Без всякакво съмнение. Не можеш да сравняваш стиховете му с „Пролетен вятър“ и с „Дъга“ на Фурнаджиев. Това са едни от върховете на нашата лирика. У Далчев има много големи стихотворения. У Вапцаров — също. Но Фурнаджиев е все пак по-голям поет. Това малко трудно се доказва. То е въпрос на вкус. Защото изкуството не се доказва.

— Стихотворенията „Неумолимият закон“ и „Туй са нашите дела“ съпоставят някогашната, както напомняте, „страшна действителност“ и днешния живот на нашата страна.

— Аз съм писал много стихотворения за нашия нов живот, за строителството. В първите години имаше много ентусиазъм, свежа вяра. Нямаше понижаване на критериите. Нямаше различаване на думите от делата. Пък и аз на много неща гледах по инерция. Смятам, че у нас се върши много голяма работа, строи се, но всичко това има много — както се казва — сенчести страни. Много трудно е да се

отдели едното от другото и да се пише само с ентусиазъм. Да се възхитиш от един завод — това е хубаво, техниката. Но като знаеш колко нередности стават вътре. И вън от него...

— Имате възторжено стихотворение за Кремиковци.

— Едно голямо дело е, строителството. Това е човешко дело. Инженери, работници си хвърлят там майсторлъка. Един такъв завод е химн на труда. Поетът трябва да го възпее. Но има други неща, които омрачняват тоя възторг.

— В стихотворението „Плът от плътта ти" забелязвам удовлетворение, че сте нарушил правописа и сте изписал една глаголна форма така, както трябва да се произнася: „летйът", а не „летят".

— Не се отказвам от това стихотворение. Държа на него.

— „Есенните листи" докосва вашата любима тема — за природата.

— Да, за безсмъртието в природата. Листите падат, стават тор на корените, те смучат. Вечен кръговрат.

— „Първият сняг" е свежа картина, която завършва с игрив намек:

Аз съм веселата изненада,
моят остър дъх скрежи
и тревожи с предсмъртна досада
ревматичните стари души.

— Тук в това стихотворение съм искал да пиша не за снега, а за тая свежест в живота, която плаши недъгавите хора — недъгавите душевно, а не физически. Всеки нов повей плаши такива хора, които живеят в запарена атмосфера.

— Забелязал съм, че, общо взето, рядко посвещавате някому стихотворения.

— Да, нямам тоя обичай.

— Но тука имате едно стихотворение, посветено на бащи ви: „Погребение". То е написано при неговата смърт навярно?

— Просто ми хрумна една благодарност към този старец, който беше много добър човек. И за майка си може би ще напиша един ден, но трябва да го намеря. Една майка има човек! Тя понася толкова грижи, тревоги, неприятности. Потресе ме това у Караславов, дето така е обругал майка си в анкетата,[152] една жена, която е в гроба вече. Това е невероятно нещо. Това един писател да го говори!

— Във финала на стихотворението „Погребение“ има остро хрумване: единственият орден на този трудов човек е месецът, който свети над гроба му.

— Моят баща е един от тия милиони обикновени хора. То така се и случи. Когато го погребвахме, се зададе един дъжд. Лято беше. Гръмотевици, но дъждът, слава богу, не дойде. Кой знае как, спря. Погребахме го и след това заваля. И месецът изгря.

— Вие не сте бил млад тогава, но смъртта на родителите винаги потриса.

— Разбира се. Баща ми беше дълго време болен. Често го сънувах. Както и майка си. Кошмарни мои сънища са свързани с тях от това време. При това у нас, в семейството, винаги — както вече казах — е имало сговор. Най-големите неприятности съм създавал аз на родителите си — като ме разкарваха по участъците. Майка ми много се тревожеше. Вървях по свой път, смятах, че те не са прави.

— Те изразяваха ли някак желание да ви отклонят?

— Да: — Защо се занимаваш с тази работа? — Макар че ми и съчувствуваха. Баща ми казваше: — Разбирам те, ама не може бе, не видиш ли? Не става тая работа така!

— Посветил сте и стихотворение на Антон — „На моя син“.

— То е за приемствеността, за това минаване на кръвта от единия в другия човек. По тоя начин се обезсилва смъртта. Тържествува животът.

— И тук сте успели да наложите свой правопис на глаголите: „спйът“, „шептйът“.

— Да, в тази книжка поисках да се спази.

— Чудесно е, защото така трябва да звучи. А сега и някои актьори дори произнасят, както е написано и звучи грубо, неточно.

— Имаше една буква — ѫ — която изхвърлиха. Смятам, че трябва да се възстановят някои букви — е двойно. Западняците произнасят млеко, ние мляко. Да се пише млѣко, а кой както ще да го изговаря. И „ь“ трябва да си дойде на мястото. Обаче филолозите-граматици създадоха един осакатен правопис.

— Имате едно доверително обръщение „Към старостта“: „Аз чувствувам те, приближаваш вече.“ Малко рано е — преди 1966 е писано. Едно мъдро стихотворение. „Въздухът“ също е интересно.

— Да, аз съм искал да вложа в него друго нещо. Въздухът не търпи празно пространство.

(Спомням си тревогите около боледуванията на поета. На 2 февруари 1972 съм отбелязал първата вест: получил е лек инфаркт, закаран е в болница. Там престоя дълго време — отначало в пълна неподвижност, после вече с достъп за гости. При посещение в болничната стая на 5 март ми е направила силно впечатление неговата жизненост и непресъхващо бликане на хумора. В стаята бяха Магда и Тодор Абазови, Банчо Банов. Ако някой слушаше отдалеч, не би предположил, че има болен човек. Непрекъснати смехове, подбуждани от болника. Когато след малко идват други посетители — Тончо Жечев, Антоанета Войникова, — те влизат изненадани от ведрата атмосфера около постелята. На възрастта, както и на болестта, поетът гледа трезво, без вайкане. По-скоро с готовност за ирония към малодушните.)

— Когато боледувахте, идваха ли ви хрумвания? Опитвахте ли се в болницата да записвате нещо?

— Два пъти съм лежал в болницата. Когато бях с инфаркта, написах много стихове в болницата. Имах едно тефтерче и всеки ден пишех стихотворение, епиграма.

— И хрумвания за хумор дори идваха?

— Да, всичко. Някои от стихотворенията съм публикувал. Помня едно — за цветята, за кокичетата.

Имаше една сестра Манчева. Тя забеляза тая работа и като дойде, откъсне листа. Много от стиховете са останали у нея. Какво ги правеше, не знам.

Когато втория път боледувах, операцията ми много лесно излезе, но иначе ми беше някак си мъчително. При това само първите дни бях сам, после имаше хора и ми беше неудобно. Там написах едно-две стихотворения, сатирични. Не съм ги публикувал. Пратих шеговито стихотворение на двете дъщери на една от сестрите. Тя ми разказваше за тях как едната не ще да чете. И аз написах стихотворение, после й го дадох. Да види, че трябва да се чете.

— Значи и при вас, както при мнозина писатели, болестта действува стимулиращо, а не подтискащо.

— Зависи то, зависи. Цял ден лежиш, ако нямаш тежки болки, които да не ти дават възможност да мислиш, разбира се, че създават се условия. Понякога човек не може да чете, но да пише може. Когато първия път лежах в болницата, понеже бях и сам в стаята, а ме държаха дълго време — сутрин много рано се будя, вечер рано оставаш сам, това те подтиква. После — никакви болки нямах. Лежа по гръб и нищо не ме боли. Какво друго ми оставаше, освен да мисля, мечтая и пиша?

— След болничните окови, да се включим отново в сбирката „Разоковена страна“. За месец април сте написал стихотворение. Той е вдъхновявал не един български поет.

— Април е много хубав месец според мене. Пролетта

още не е съвсем дошла, но това е месец на надеждата.

— Има и за май. С дактилични рими, които много му отиват.

— Аз ги обичам. Употребявам и съставни. Те са хубави, когато са сполучливи, разбира се.

— Като завършек на първия дял стои малко стихотворение без заглавие: „Критиците не ме обичат".

— С критиците никога не съм бил добре. За много мои книжки не са обелвали зъб. И досега те ме държат в 30-те години. Написал съм едно стихотворение „Към партията", което някои от тях оспорват, но понеже го декламират навсякъде, станало е официално, христоматийно, не могат да го анатемосат. Излиза според критиката, че аз след Девети септември нищо не съм написал.

— Като отворихме дума, да ви попитам: от критиците кои цените? Ако не е неделикатен такъв въпрос към един писател?

— Харесвали са ми някои много тънки и дълбоки преценки на Иван Мешеков. Обаче винаги ме е смущавала тая негова омотаност. Той сам се намира като в нещо оплетено, някакво вълмо и не може да излезе от него. Но той има много солидни наблюдения. Негови работи за Пенчо Славейков съм чел, засяга важни въпроси, и то социално ги засяга, не само естетически. Обяснява много неща от неговото творчество.

Мешеков и когато говореше — много омотано, спънато говореше. И когато пише, често пъти не можеш да го разбереш. Това беше нещастието на тоя човек.

— А Бакалов като критик?

— Бакалов като публицист беше силен. Той беше полемист. А в оценки за художествена литература той понякога грешеше. Спомням си, когато излезе романът на Крум Велков „Село Борово", отидохме с Караславов у тях. — Как виждаш романа, как ти харесва? — Пълен провал! — Има там една сцена в гората. Игнат говори — както християните някога са били преследвани, така и ние сега, комунистите. — Каква е тая религия, тая набожност! — Слушай, това е един прийом. Че нашите тесняци едно време, поп Русинов — той постоянно с евангелието си служеше като говори. Ами Георги Кирков вземи. Какво има в това? — Той постепенно, постепенно се разколеба и след това написа възторжена статия за романа.

Балабанов беше писал едно време за него в „Развигор". Питат го какво мисли за „Нов път": „Не знам нито

списанието, нито бакалина му.“ Бакалов пише една бележка: „Господин професорът очевидно прави капитал от фамилното ни име. В такъв случай трябва да му напомня приказката за Караманчо, Балабанчо и сивата кучка.“ *(Смеем се.)* Майстор беше в полемиката. Владимир Василев, когато критикува Смирненски, че си позволявал да възпява Везувий, без да го е видял, Бакалов го съсипва: „И Гьоте не е видял Прометей как са го разпънали, но е написал великолепно стихотворение за него.“

Бакалов знаеше много. Той е добър популяризатор. Написа цяла книга за бай Ганя въз основа на едно изречение от Димитър Благоев: „Бай Ганьо е тип социален, а не национален.“ Което се оказа между прочем според мене и не съвсем вярно. Към статията на Боян Пенев може да има човек възражения за някои неща, но тя е много дълбока. Никой не е писал така за бай Ганя. Във всеки случай някога всички държахме за тая преценка на Благоев. Аз исках да пиша в „Септември“ статия, че формулировката на Димитър Благоев се нуждае от допълнение. Обаче Колю Фурнаджиев ме спря: — Ще кажат — сега и Благоев поправя.

— Харесваха ли ви критическите статии на Фурнаджиев? Той има много интересни работи в „Нов път“.

— Бакалов му е казал: от теб поет може да не стане, но критик ще станеш. Между другото Бакалов не е разбирал стиховете на Фурнаджиев. Той е харесвал такива, които са повече в руслото на Смирненски. Като на Разцветников, да речем. А стиховете на Фурнаджиев ги е помествал, защото тримата са били около него, съветвал се е с тях. Бакалов беше редактор с голяма търпимост. Той не си позволяваше да поправя. Каже ти — поправи го. Аз съм му давал статии и така е било. Той беше идеален редактор.

Знам статиите на Фурнаджиев, подписани К. Йорданов, чел съм ги. Много тънки. Той хапва на няколко места Владимир Василев, когато се изказва ласкаво за превода на Гео Милев. Излиза в „Златорог“ някаква бележка — аз не съм я чел — за преводи някакви на Гео Милев. Фурнаджиев, който тогава се подиграва със „Златорог“, казва: „Господин Гео Милев, вашите преводи вече имат право на гражданственост.“[153]

— Ирония към „Златорог“, че там се дава това право?

— Да, много тънки. Имаше и рецензия за „Тоз, който получава плесници“. Една прекрасна постановка в Народния театър беше, аз си я спомням. Зорка Йорданова играе-

ше, Борис Ганчев. Даже музиката на тая постановка помня. Колю Фурнаджиев написа рецензия.[154] Не съм я чел сега, но оттогава я помня — навлиза в същината на работата. Колю беше умен човек, аналитичен.

— А от следващото поколение критици, които се оформят около „Релеф", кого бихте посочил? Там всъщност пишете критика вие, а също Иван Руж, Борис Делчев праща от провинцията.

— Статиите на Борис Делчев не ги помня. Ризор пишеше.

— Хубаво ли пишеше?

— Ризор пишеше добре. Той знаеше немски. Даваше главно анотации из чуждите литератури. Как се преценява дадена книга, спорове разни.

— А Иван Руж?

— Пишеше. И сега пише. И бих му пожелал да бъде по-сочен. Той тогава отговаряше на получените в редакцията материали. Една много хубава традиция — да се печатат отговори до сътрудниците, — която я имаше особено в хумористичните списания. Тоя отдел отзад, където се отговаря на сътрудниците, особено на глупостите, беше най-интересният отдел. Обаче сега нашите — сакън, да не обиждаш младите, начинаещите. Какво ще го обиждаш! Той маниак, праща ти стихове... И ние в „Релеф", макар че не беше хумористичен вестник, отговаряхме. Нашите сътрудници често пъти не си и даваха адресите, беше такова положението и затова — чрез вестника.

— А от критиците от Девети септември досега кои смятате, че имат усет и вършат полезна работа?

— Не знам. Между младите има някои. Лошото е това, че те почват оригинално, дързостно и след това вече избледняват. Според мене това не е критика. Това са хора, които доста владеят перото, едни заоблени фрази, но не можеш да разбереш — кое според тях е живецът в развитието на нашата литература, трайното, което ще бъде. И което ще бъде подето от утрешната литература. И кое ще отпадне. Един критик трябва да вижда тия неща. Почти за всичко се пише сега в одически тон. И критиците се нагаждат, защото те искат да вируят в тази литература. Затова не може според мене да се създаде критика.

Препрочитам и сега някои статии на Гео Милев, с които дълбоко съм несъгласен. Виждаш сега, че някъде го е опровергавал животът, обаче един човек с ярки, смели и остри позиции. И когато се сблъскват такива хора, от това

се раждат светкавици, ражда се голямото нещо. Критик сега трудно може да се прояви, дори и да иска. Виж белетрист, все пак може. Поет все пак може. Критикът не може.

— Всички трябва да бъдат доволни, никой да не е засегнат, така излиза.

— Критикът може да се прояви до известна степен само в разглеждане на миналото.

— Като литературен историк всъщност.

— Да, да каже някои нови неща, да разкрие — у Яворов, у Славейков, у Вазов неща, които не са ги видели досега.

— Нов прочит да направи.

— Нови пластове. Много е трагична според мене съдбата на младите критици. Не знам дали те съзнават това.

— Минко Николов харесваше ли ви като критик?

— Минко ми харесваше като ум, като култура. На мене не ми харесваше тая негова плахост. И той не смееше много неща да каже.

— А на Цветан Стоянов работите следяхте ли ги?

— Цветан аз го привлякох в „Септември". „Невидимият салон", „Броселиандовата гора" ми харесаха. Той виждаше остро. И културен човек беше!

— С широк поглед върху изкуството. Сега новите му неща видяхте ли, които излязоха след смъртта му?

— Имам ги тука и се каня, ако остане време, да седна и да ги чета. А все с текуща работа. Обичам да седна и докрай да прочета една книга.

— Книгата за Достоевски е много силна според мен.

— Казват всички. Дано във Варна... Или пък човек да се разболее нещо...

— Не дай боже!

— Иначе все така дните изминават. Аз чета малко бавно.

— Вторият раздел на сбирката „Разоковена страна" включва стихове за Съветския съюз: „Ленинското слово", за космическия полет от 1960, за Гагарин, за Терешкова и др. Завършва с „Мяра според мяра".

— То е срещу антисъветската пропаганда.

— Третият дял на сбирката съдържа предимно стихове за самата поезия. Особено сполучливо е „Смехът".

— В „Български писател" има поредица „Български пи-

сатели“„ включва избрани работи. Поискаха и от мене. В редакционната колегия влизаше Караславов. Той шкартирал няколко стихотворения от моя ръкопис. И това между тях: „нездраво стихотворение“ било. Любен Георгиев ми разказа. Мислех да му пиша писмо — на Караславов. Оттогава престанах да му се обаждам.

(Раздялата между двамата дългогодишни съратници е предизвикала мъка, но поетът сдържано съобщава мотивите за своето решение — без лоша дума. Спомних си думите, произнесени по същия повод от Караславов в анкетата с него: „С Христо Радевски тихомълком се разделихме, макар че дълги години дружахме заедно.“ Намерих в запис от 17 май 1971 пресните следи от тази тягостна случка. Разхождахме се с Радевски вечерта от осем докъм единадесет часа и той не можеше да се сдържи да не излее мъката си от тази постъпка на своя стар другар. — Всички тези стихотворения са печатани безброй пъти, защо трябва да се изваждат от том с избрани работи! — говореше той. Припомняше си срещи с Караславов през тежките години на Втората световна война . . .

Продължаваме разговора за това пострадало стихотворение „Смехът“.)

— В това стихотворение има една звукова игра, която е съвсем на място: „той лукав ликува над страха“.

— Не съм го търсил това. Случило се е. Смехът е такъв — лукав и ликува. Думата е на място, но не съм го търсил.

— По-надолу сравнявате смеха с Левски, неуловим като него.

— Смехът не можеш по никой начин да го уловиш и да го съдиш. Можеш да съдиш само отделен хуморист. Хората си пускат вицове, подиграват се.

— „Твой верен войник“ ми звучи като продължение на стихотворението „Към партията“.

— Да, то е вярност на идеята. Партията — като идея, като понятие, като организирана сила, която трябва да обнови живота. Винаги съм се възхищавал и се възхищавам от тази сила — въпреки отрицателните явления, които я съпътствуват.

— И следващото, без заглавие — „Мен вятърът не ме огъна“, звучи в същата гама.

— Така е. Аз не съм се отказал от своето вярване, от своята надежда, че това, за което съм мечтал и съм страдал, ще се осъществи. Но това е въпрос на бъдеще. То не е така близко, както съм го виждал по-рано. Оказа се, хората трудно се променят. А обществото не може да се промени според мене без една организирана сила. На самотек не може. Създаването на такава организирана сила — пар-

тията — е велика идея. Трябва да се гледа диалектически на промените в живота. — Самите създатели на учението — Маркс и Енгелс — подсказват, че на него трябва да се гледа критически. Те не са владеели днешните научни открития. Марксизмът не е достатъчен да се обясни всичко, освен като метод. Да се обогати основата, дадена от Маркс. Във всеки случай — една широка, научна, истинска основа. Нашата партия ще бъде основата на тази голяма сила, няма да бъде друга. Защото всички други организации са компрометирани в историята.

— А от кое време е това стихотворение? Няма година отдолу. В него говорите за „Тя“ с главна буква.

— Те са три: или родината, или партията, или любимата. И смъртта. Може майката да бъде. Димчо Дебелянов казва: „И дебне в мрака, дебне Тя.“ Той за смъртта говори. Не помня точно кога съм го писал.

— Стихотворението „Паметникът“ е посветено на някой поет?

— Имал съм предвид главно Смирненски, но и изобщо за поета, който е закован там и винаги е един и същ в тоя метал. Неговото творчество се оценява по различен начин, различни поколения го приемат. Всяко — по свой начин. А металът си стои един и същ, неподвижен, мъртъв. Изобщо това понятие „паметник“ ме гнети. Като си представя един кипящ човек — вземи Ботев, Яворов или Смирненски, — а това е метал, студена, мъртва материя.

— „Силата на песента“ как е възникнало?

— И то е за Смирненски. Свързано е с легендата за Орфей.

— Щом стана дума за него. В края на 20-те и през 30-те години имаше ли някакво колебание в отношението към него — приливи или отливи на интереса?

— Трудно мога да отговоря на този въпрос. Не съм следил и специално не съм се интересувал. В нашите, революционните среди, винаги е имало голям интерес към Смирненски. Макар че сме го разбирали по различен начин. Особено колкото се отнася за формата на неговите стихове. Той винаги е бил моралният и естетическият критерий. Специално за мене, за моята работа. За всички мои другари и съратници е било така. Имаше различни оценки в буржоазния печат.

— Имах предвид главно революционните кръгове. Нямаше ли спадане на интереса, да се смята, че това е преодоляна поетика?

— Кратко време беше минало. Той почина в 1923 година. Като дойдох тука, в София, стана атентатът в „Света Неделя“. Страшна потиснатост имаше в работническото движение. След това почна постепенно подемът. Духовете почнаха да се оправят. И в основата на духовния живот беше, разбира се, Смирненски. Той се възраждаше заедно с движението. Не е имало дълъг период, за да се разгърне около него дискусия, както сега би могло, да се види има ли нещо остаряло в него, можем ли да го следваме във всяко едно отношение. Сега има дистанция. Пък и кадри нямаше тогава, естетически подготвени. И проблемите не бяха поставени в такава широта.

— Споменахте за различия в отношението. Какво имахте предвид.

— Един Никола Фурнаджиев например винаги спотаено е смятал, че формата на Смирненски е остаряла.

Той смяташе, че това са средствата на символистите главно. Че Смирненски е риторичен. В това, разбира се, има доля правды, както казват русите. Но това бяха разговори в последно време, не преди Девети септември.

Вапцаров също казваше за „Червените ескадрони“, че той би го написал другояче. Разбира се, че той би го написал иначе. Сега Радой Ралин разправя, че това било подражание на Едгар По, на „Гарванът“. Това е и така, и не е така. Тази строфика я има в българската поезия. Хорей в дълги стихове. Всеки би го написал по своему. Самият Смирненски, особено в стихотворението „Прометей“ показва, че разчупва до известна степен своята строфа и след известно време навярно щеше да мине в друга, по-нова форма. Щеше да преодолее някои неща от своите стихотворни похвати. Но той почина много рано. В „Зимни вечери“, макар да е написано в традиционен стих, се чувствува тая пестеливост, точност. Там няма риторичност, както по-рано. Но това е сложен въпрос. Един голям майстор, едно много голямо явление и заслужава повече разговори. За съжаление ние за това не спорим, за това не се приказва.

После, какво значи това — нова форма. И досега се пише в четиристишие. Едни го римуват, други не. Въпросът е да го има голямото нещо, което крие една поезия. Дълбочина — и гражданска, и психологическа. Каквато у Смирненски има. Но дълбоки спорове около творчеството на Смирненски у нас не е имало. В „Релеф“ правихме дискусия около фашистката идеология. Върху употребата на „аз“ в пролетарската поезия. Наивни спорове бяха те. Пи-

сах и аз статия. Това бяха наченки на нещо сериозно. Много добре е отговорил Маяковски на този въпрос — за „аз“: император Николай, който пише винаги „ние“, колективист ли е?

Спомням си, в „Наковалня“ едно време като бях. Полянов написа една статия, че трябва да се учим от Смирненски. Макар че той го ревнуваше. Но любовта към Смирненски беше голяма, сред работничеството особено, сред революционната интелигенция. И говорихме тогава с Ами Бакалов, с Ангел Тодоров, с Ланков ли — не помня точно с кои — и реших да напиша едно възражение на Полянов. Смятах, че формата на Смирненски е остаряла, че ние трябва да пишем с по-друга форма. И дадох на Полянов такава статия. Той я държа дълго време и не я помести. Когато му напомних, защото обеща да я печата, той се ядоса: — Мина годишнината! — Аз — казах — не съм я писал за годишнината.

И, слава богу, че не я помести. Ако беше излязла, сега може би щяха да ми търкат сол на главата — ето, Радевски е отричал Смирненски. А аз голяма любов винаги съм имал към него, но така мислех. И сега, ако се заема, мога да кажа, че тая революционна стихия у един Гео Милев, се излива в по-друга форма. Но това е също така много сложен въпрос. Формата и съдържанието — то е една доста „тъмна Индия“. Всяко голямо вдъхновение си намира своята форма. Бъдещите поети да пишат по друг начин.

— Стихотворението „Към младите поети“ идва тъкмо като продължение на нашия разговор. То е изпълнено със симпатия към младежката дързост. Но във финала има като че противоречие:

Умеете вий смело да рушите,
а тук е нужно мощно съзидание.

Какво искате да кажете?

— Моята мисъл е тази: мнозина от младите поети отричат всичко, създадено преди тях. Трябва да се руши, но върху разрушеното да се създаде нещо. На старото, което отричаш, трябва да противопоставиш нещо ново на същата висота. Едно време Каралийчев беше казал: ако пишем като Вазов, по-хубаво да не пишем. А то — като не можем по-хубаво, поне като Вазов.

Много говорят сега за свободен стих. Ханчев преди време шумеше с това. Канех се да пиша статия и да му възра-

зя. Но той се разболя и стана неудобно. Свободният стих трябва да се защити с творчество, което да се противопостави, да се изравни с творчеството на тия, които ти отричаш — заради тяхната форма, заради техните римувани стихове. Според мене на голямата ни класическа поезия римите не са й пречили. Римата може да е излишна. Едни от най-хубавите неща в нашата поезия са написани без рима. Най-хубавата поема — „Изворът на белоногата“ — е без рими. И втората — не знам дали по степен е веднага след нея — „Ралица“ — на Пенчо Славейков, също така. Ботевата „Хайдути“, която не е завършена — величайшо произведение — също без рими. „На прощаване“ — също. Като народната песен. Но те не са по-хубави от тия, които са написани с рими. Да кажем, от „Хаджи Димитър“.

Не е римата, която прави стихотворението хубаво или лошо.

— Сега пак има едно възвръщане към римата в много поети от разни страни. Това са вълни — приииждат и се отдръпват.

— Музиката изобщо в езика е важно нещо. Зависи как я разбираш. Какви тонове ще извадиш от езика. Всеки поет по свой начин го прави. И всеки обикновено теоретизира това, което нему е удобно. Никола Фурнаджиев, например, разправяше, че дългото стихотворение не е стихотворение. Защо? Защото той не може да пише дълги стихотворения. Макар че той има и дълги стихотворения. Но за него е характерно късото, четири-пет строфи. Неговата „Сватба“ — величайшо произведение — се състои от четири стихотворения по четири строфи. При това елементи от първата се повтарят в последната. — Кольо, викам, ти си го теоретизирай, ама това не е вярно. Ще ти посоча дълги стихотворения, които са прекрасни.

Атанас Далчев теоретизираше, че римата била за хумористични стихотворения. Защото Далчев не можеше виртуозно да римува. Той не е виртуоз на стиха. Той е голям поет, но това е друга работа. Както и Фурнаджиев не можеше добре да римува. А един Смирненски беше виртуоз на римата. Яворов, Дебелянов, Лилиев, Подвързачов — също. Бива ли да упрекваме Яворова и Дебелянова затова, че не можем да римуваме като тях?

— Стихотворението ви „Високият закон“ е самонаблюдение и изповед от името на поета изобщо. В него казвате:

Който веднаж е опитал
на свещената правда солта —
нима може след туй да търпи той
и зловония, и суета?

Това „на свещената правда солта“ е за вас същностен елемент. Да не говорим за чудесната рима — „опитал-търпи той“. Но вие намеквате, че това е принцип, валиден за цялата поезия. Бих казал — за цялата литература.

— Поетът трябва да говори открито и да говори истината. Да не лъже.

— В края допълвате:

За писателя няма закони
по-високи от съвестта.

Това звучи като кредо.

— Нашите събратя, като говоря с тях — казват едно, а после пишат в стиха друго. Има хора с разтеглива съвест. Но съвестта значи нещо за хората. Да се водиш от истината е трудно, много рисковано.

Оная вечер например гледахме по телевизията един филм по сценарий от Любен Станев. Засяга се една много остра проблема — за един мерзавец, който изнасилва жена, а в края на краищата го оправдават. Прокурорката, една млада жена, се заема да разнищва, но загубва делото. Подава обаче протест до по-висшите инстанции, тоест борбата продължава. Езикът не е на висота, но много доблестно е това, гражданско, макар да не е с пълен глас.

— Това се отнася за всеки гражданин, но за писателите особено много — те трябва да бъдат чисти, съвестни хора. Това е смисълът на моето стихотворение.

— Има писатели, които теоретизират и се позовават на примера на големи имена: че писателят като гражданска фигура може да прави компромиси, да се огъва, а когато седне да пише, той може да създава високо нравствени произведения. Смятате ли, че това е възможно? И че това няма да се отрази в текста?

— Слушал съм такива теории. Един път Сергей Михалков разправяше, че Сервантес е бил мошеник, а написва такова произведение. Аз не мога да си представя това нещо. Писателят, разбира се, прави компромиси. Но това ще го потресе и той не може да не го изповяда по някакъв начин.

— В едно малко стихотворение без заглавие защищавате правото за употреба на всякакви думи в стиха, дори

и груби: „Не ме упреквай, че си служа с ония, грубите слова."

— Има хора, които смятат, че поезията си има специален език. Аз мисля, че всичко може да се сложи в стих, зависи как ще го употребиш.

— Това е твърде съществен въпрос. Мисля, че не случайно е възникнал и при вас. Тъкмо в края на 20-те години, когато вие навлизате в литературата, става това нахлуване на обикновената реч в българския стих. Аз смятам, че вие сте един от тия неколцина, които смело я въвеждат.

— Мисля, че не е вярно това. Грубият език винаги го е имало. Ботев казва: „Аз веч нямам мило драго, а вий... вий сте идиоти!" Това какво е? Вземи Яворов: „Почешеш ли се тъй — на еднъжки, пари да падат наместо въшки!" Едно време като ученик си спомням много критикуваха този израз на Ботев: „лежи и пъшка". Как може тая дума — „пъшка"! А цялата стихия на стихотворението включва и думата. Тъй че аз може би съм употребил термини, които сега се употребяват. Някои смятат, че политическите термини нямат място в стиха. Думите са като войници в казармата. Зависи от командира — къде кой войник ще тури и какво ще атакуват, за да бъде атаката ефикасна. Има думи бракувани. Например римата „младост-радост", използувана от нашите класици. Сега малко не върви. Но при един добър поет, който би я използувал и сега в силно стихотворение, няма да я усетят. В едно стихотворение на Блок, „О доблестях, о подвигах, о славе", има на края едно такова шаблонно повторение, невъзможно. Никой обаче не го забелязва.[155]

— В едно кратко стихотворение от сбирката вие сочите, струва ми се, важен за вас принцип:

Обичам аз
и ясен поглед,
и ясен ден,
и ясен стих!

— Големи философии тук не съм влагал. Моята мисъл е: да не се замъгляват нещата там, където не е нужно. В едно стихотворение може да има големи дълбочини, които не всеки може да види, в които не всеки може да проникне. Но има стихотворения, има и статии, в които мислите са замъглени от самия автор. На него самия не му е ясно какво иска да каже. Аз обичам ясните неща. Обичам яснотата и в отношенията с хората.

— Напълно съм съгласен за яснотата в човешките отношения, но в стиха... Не мислите ли, че известна недоизказаност, дори известна мъглявина придава очарование, възможност за по-обхватно внушение?

— То не е неяснота. Това е асоциация, подтекст. На автора му е ясно или има някакви догадки. Той загатва: сетете се!

Аз говоря за принципиалното отношение към литературата, към поезията. Трябва да са ясни позициите. А иначе — ако всичко е казано в поезията като формула, тя престава да бъде поезия.

— Цяла поредица от малки стихотворения в сбирката са размисъл за съдбата на поета, за творчеството. В края на едно от тях се казва:

От всичко песен сътвори:
от радостта и от скръбта си...
...И не оплаквай своя жребий
жесток —
когато е дори
бездушие край тебе!

— Има моменти, когато се усещаш заобиколен от бездушие. Смятам, че не само поетът, но изобщо човекът трябва да намери сили да ги изживее. Дори от скръбта си, от огорчението си да изкове оръжие, да създаде в себе си сила. Голяма част от поезията е рожба на такива неща: на несправедливости, на огорчения.

— Следващото стихотворение води в противоположна посока:

Не се насилва песента.
Тя в мрачно време не вирее.

Това е като че донякъде опровержение.

— Не, не е. Тука има социален намек: не можеш да караш поетите да пишат по предписание. За изкуството трябва да се създава климат, за да може то да вирее. Имам друго стихотворение, в което се казва, че когато е лошо времето, птиците не пеят.

Може поетът да живее в реакционен режим. Но той има съчувственици. Той усеща, че хората му стискат ръцете. Това е опора, това е климат. Някакви сокове трябва да пие отнякъде. Подгряване да има.

— И отново в същото стихотворение се явява мотивът за поезията:

Сестра е тя на съвестта
и свидна рожба на сърцето.

— Това са мои такива размисли . . .

— Постоянни.

— Сега съм запланирал в „Народна младеж“ една книга „Лиричен бележник.“ Там има много такива неща. Тя от това се състои — разсъждения по разни поводи.

— В друго от тия малки стихотворения има рязък финал с решителна нравствена позиция:

Невежеството им прости,
но низостта им не прощавай!

— Невежеството е недостатък, беда, а низостта е порок. Невежеството може да се преодолява, онова е страшното.

— Четвъртият дял от сбирката е посветен на любовта.

— Събрал съм някои от стиховете си на тая тема.

— „Не я вини“ е насочено към поет, напуснат от любимата жена. Към него отправяте съвет — страданието да превърне в песен.

— Много хора са ми се оплаквали от такива любовни катастрофи. И написах това стихотворение — любовта си съществува, не те е огряла тебе, но някъде я има.

— Казвате го така:

Несподелената е адски тежка.
Но ти не я вини,
а своето страдание човешко
на песен превърни!

На поета му е лесно — в песен. Ами непоетът? Критикът, да речем?

— Тук поезията трябва да се разбира в много широк смисъл. Независимо от това, че във всеки човек дреме един поет, неразвит поет, който може би никога няма да се развие, всеки прави нещо в живота си и е поет в своята област — един произвежда стихове, друг картини, трети машини. Всички хора имат поетични зачатъци в себе си, затова разбират поезията. Иначе поетите няма да могат да съществуват, никой няма да ги разбира. Вдъхновение има във всяка една работа. Да си спомним този разказ на Йовков, „Песента на колелетата“, за Сали Яшар.

Срещал съм занаятчии, така направили обущата, че виждаш — вложил е нещо като поезия, макар че занаятът

не е изкуство. Може да си машинописец. Но когато знаеш, че ти добре го правиш, че си го овладял, то те тегли. Този е смисълът — превърни страданието в труд творчески, изобретателен, поетичен.

— Във завършека на едно от малките любовни стихотворения се споменава Шекспир. От кое време ви привлича той?

— Винаги ме е опиянявал „Хамлет". „Ромео и Жулиета" също така. „Хамлет" съм гледал и чел. Не знам колко пъти съм я гледал. И досега си спомням един невероятен спектакъл.

— Кой играеше Хамлет?

— Самойлов, един много посредствен артист. Мисля, че е баща на Татяна Самойлова. Той почина. Но постановката беше изключителна. Сцената беше направена като врата на затвор. Нали Шекспир казва, че Дания е затвор, тоест светът е затвор. Има един монолог на Хамлет, помня го на руски:

Век расшатался и скверней всего,
что я рожден восстановить его.

Валери ми казваше, това означавало — времето се е разглобило, векът се е разклатил. Това е самочувствието на ренесансовия човек. Писал съм и стихотворение за Хамлет.

А сонетите на Шекспир чета с упоение — по преводите на Маршак.

— Не по българския превод на Владимир Свинтила?

— Не съм ги чел. Много от сонетите зная наизуст. Силна поезия.

— Да си спомняте български постановки на „Хамлет"?

— Иван Димов и Борис Михайлов съм гледал като Хамлет.

— Как го играха?

— Димов малко истерично, Михайлов — суховато. Запомнил съм образа на Фалстаф, представен от Сарафов. През фашистко време тук идва един английски театър, „Дъблин гейт". Аз не зная английски, но понеже знам пиесата, схващах какво говорят. Те го играха условно, без декори. Съвсем обикновени завеси. Много силно беше. Спомням си отделни фрази на английски оттогава — думите на Лаерт след като Хамлет пробожда зад завесата Полоний.

Казват, че Хамлет бил колеблив. Хамлет не е никак колеблив! Така казвам и в моето стихотворение за него. Той е един гений на своето време, той е всъщност Ренесансът. Размишлява — вижда си и трагедията. Сам знае, че е обречен, това му е ясно.

— Кои български актьори от по-ранно време, а също и напоследък, са ви направили впечатление?

— Гледал съм с удоволствие Сарафов, Огнянов, Петко Атанасов, Гено Киров. Един-единствен път съм гледал голямата актриса . . .

— Будевска.

— Будевска. Играеше Нора. Гласът ѝ беше приглушен малко, беше възрастна. Тя беше леля на моята хазяйка, Маринова. Идваше на гости у нея. Веднъж каза: — Написала съм стихове и ги дадох на Д. Б. Митов да ги помести в „Литературен глас". Но не помня тия стихове излязоха ли, или не.

Зорка Йорданова беше очарователна актриса, но едноличейна. Оля Кирчева в някои роли ми е правила впечатление — в Мадам Сан Жен, например. Марта Стаматова-Попова.

— А от по-ново време?

— Много добри артисти имаме ние сега, макар че театър добър нямаме. Има нещо в организацията на театъра и в режисурата. Да кажем, Калоянчев е много даровит артист. Гецов също.

— А от по-възрастните Кисимов харесваше ли ви?

— Не съм толкова възхитен от него, колкото от другите. Но голям артист беше той. Трандафилов, въпреки своята риторичност, също беше даровит артист.

— Карамитев, Спас Джонев, допадаха ли ви?

— Как! Разбира се. — Казвах веднъж на Карамитев: — Кога ще изиграете Чацки? — Това, другарю Радевски, е моята мечта. — Бързайте, казвам, защото ще остареете! Той можеше.

— Без време си отиде.

— Георги Парцалев е много даровит актьор. Ако съм театрален деец, режисьор, или да пиша пиеси, както Валери много се занимава с театър, бих написал за Парцалев мимическа роля, да не изговаря нито една дума. Ще скъса публиката от смях, уверявам те.

Но у нас не се използува това разнообразие от артисти. Да се експериментира.

— В последната премиера — бяхме заедно — на пиеса-

та на Валери Петров „Меко казано“ имаше тоя елемент на експериментаторство. Ицко Финци беше използуван с всички възможности — не само като актьор, но и като музикант, като пародист.

— Да, вярно.

— Да се върнем пак към сбирката „Разоковена страна“. В първия стих на „Като дъжд“ има едно многозначително „още“: „Животът още много зъл и груб е...“ Това е и надежда, и яд. Чакаме го да се поправи, а той не ще.

Не ще и няма да се поправи скоро. Това е стихотворение за отношенията между двама души, влюбени или оженени. Често пъти се сдърпваш с жена си, а скоро виждаш, че не е трябвало, замисляш се: защо трябваше това да стане? И като че ли всичко е ново.

— Това е много лично, но струва ми се присъствува и социалният план.

В едно любовно стихотворение, ако няма общожитейски простори, то не е действено. Винаги са ме вълнували тия стихове у Дебелянов:

— О Морна, Морна, в буря скръшен злак,
укрий молбите, вярвай — пролетта ни
недосънуван сън не ще остане,
и ти при мене ше се върнеш пак!

Това е надеждата, че любимата ще се върне, но то има много по-широк план. Не е само за любовна среща. Ще стане нещо, щастието ще дойде.

Стихотворението „Само ти!“ съчетава трагизъм — мисълта за смъртта — с иронични нотки, дори хумор. Започва с такива стихове: „Знам, някой ден и аз ще се простя със тоя хубав празник на живота“, а завършва с шега. Нарича смъртта „вещица непоправима“.

Смъртта за мене е колкото страшно, антижизнено нещо, толкова и най-големият съюзник на живота. Всичко негодно тя прибира. Не говоря за такива бедствия като войните. Тя проправя път на живота. Колкото да ни е неприятно на нас, старците, че ще си отидем, така трябва да бъде!

— Любовният цикъл завършва с бодро, оптимистично настроение: „Няма птица с едно крило, нито пролет без слънце бушува.“

Любовта има и трагични моменти, и бодри. Тя е най-драматичното явление според мене.

— Петият дял на сбирката включва стихотворения за природата. Открива се с „Копнежът на реките“.

Мотивът е да се впрегнат да служат на човека. Така ги впрегнахме, че ги унищожихме.

— „Пладне в планината“ е жизнерадостна картина и природен покой:

Нейде птичи глас ще звънне,
на пчела звъна
и отново ще потъне
всичко в тишина.

Това стихотворение съм писал в Ситняково. Там ходехме лятно време. Много обичах да бродя из гората. Спомням си този миг — тишина абсолютна, чува се бръмченето на пчелите. Треволак около тебе.

— „Гората“ е едно от многобройните ваши проникванията в душата на гората.

— Ти виждал ли си как в буря гората се защищава яростно? Усукват се дърветата, но не се дават.

— Гората за вас е символ на устойчивостта, този мотив неведнъж преминава през стиховете ви.

Гледал съм това — страшен спор с вятъра водят дърветата.

— И още едно горско стихотворение — „Зимна гора“.

И то е писано в Ситняково. Такава тишина. Така всъщност се раждат приказките. Дори страх да те съземе, просто чакаш — сега ще излезе пред тебе някакъв дух! Нищо няма наоколо, пълна тишина, само от боровете се срути някоя буца сняг. Тая самота на човека в природата, тия тайнствени, необясними неща са породили приказките.

— Шестият дял на сбирката е съставен от къси стихотворения без заглавие.

— Във всяка книжка имам такива.

— Едно стихотворение отново споменава булеварда с кестените.

— Аз живея на този булевард.

— Не е само това. Още от идването ви тук, от 20-те години, софийската улица ви занимава. Обикновено местата, където човек живее, стават привични и неподатливи за поезия. При вас е обратното.

— Имам едно стихотворение отпреди Девети септември „Обичам летните софийски вечери“. Особено след дъжд. Страшно много обичам някои улици, например „Солунска“, сега „Коларов“. Също — „Оборище“. Винаги са ме омагьосвали тези улици.

— „Солунска“ е улица с характер.

— Има по нея кичести дървета. Те ме привличат. А има улици, които са ми просто неприятни. И квартали. Например този, където беше едно време театър „Одеон“, от „Мария Луиза“ надолу. Едно време там ставаха убийства, криминални истории.

— Това е кварталът около улица „Сердика“.

— Неприятно място. И сега не ми се минава там.

— За жалост там е и на Кирил и Методий улицата, и на Поп Богомил.

— Не могат да си избират улиците. Ти иди в градинката пред банята! Там някакви сделки, ми се струва, стават. Едно нечистоплътно място.

— Имате стихотворение за подранилата вишна.

— Това е много характерно за пролетно време. Някои овошки бързат да нацъфтят и след това ги попари сланата. За съдбата на хората се отнася, разбира се.

— Някаква среща със стар познат ви е дала повод за стихотворението „Срещнах те случайно“. То завършва:

Вглеждах се във тебе —
побелял и
попрегърбен, и почти унил.
И видях се като в огледало —
колко много съм се състарил!

— А-а! Това винаги ми е правило много силно впечатление. Някой приятел, не си го виждал пет-шест или десет години и отведнъж го срещаш — старец! Той не се вижда сигурно така. Както ти всяка сутрин, бръснеш се и не можеш да забележиш тези процеси. С Любо Пипков не бяхме се виждали две-три години, така се случи. И дойде тука. Той беше енергичен. А като го видях — лицето му изменено. Ти стареш, със своето лице свикваш и не забелязваш.

Имам едно стихотворение — от трамвая виждам бабичка. И отведнъж познавам — бях влюбен в тая жена! Това е страшно нещо.

— Има едно кратко стихотворение за санаториума Барвиха край Москва. Как е възникнало?

— Там бях на почивка. Петдесет и втора година ли беше. Казвах ти — у Мила се появи една носталгия по Москва, тя е живяла там. И аз направих постъпки да отида. Някаква умора изпитвах постоянна. И болка. Казвам на един професор там: — Рак ще търсите. — Така си бях вну-

шил тука. Преглежда ме той внимателно и накрая рече: — Никаких раков нет! *(Смеем се от сърце.)*

Тогава Мила не щя да дойде в Барвиха, тя стоя в Москва. С Чуковски често се разхождахме в парка на санаториума. И той беше там.

— За какво си говорехте с него?

— Той не ме познаваше, разбира се. Едно време, като бях на работа в Москва, на няколко пъти се опитах да се срещна с него, но не можах. Той все в Переделкино. С Маршак няколко пъти се виждах, а с него не успях. И един ден в Барвиха му се представих: така и така, аз съм от България, превеждал съм ваши работи. — А, знам, казва. Вие в коя стая сте? Аз ще ви посетя. — На втория ден чука, идва. Два-три пъти идва при мене, разговаряхме. После се разхождахме. Бяха ми изпратили от легацията книги, една от Камен Калчев. Направи ми впечатление: — Аз знам български език, вика. Аз съм филолог. — Прочете няколко страници. Чете малко завалено, но превежда. Само няколко думи: — Тия не ги разбирам. За съжаление и аз не можах да му ги кажа, някакви местни думи. Тогава се заговорихме за това — има ли писателят право да употребява думи от местно наречие. — Писателят има право всичко да употребява, казва, зависи от мярката.

— Да направим завой към сбирката. Мечтата за бъдещето на света ви съпътствува от най-ранните прояви.

— Аз мисля, че тя всекиго съпътствува. И си остава мечта. Едно време си мислех: като вземем властта, веднага ще се уреди пълна справедливост. Абсолютна справедливост не може да има. Оказывается, както казваше Младен Стоянов, нет.

— В едно беззаглавно стихотворение отново се мярка темата за смъртта, придружена от обичайната при вас оптимистична струна. Много доверителна размисъл.

... Дохожда всекиму поред дена
да погребе една надежда,
един човек любим,
любов една
или една мечта гореща.

В какво настроение ви дойде това стихотворение? Много е хубаво.

— С мене това се е случвало много пъти. Отчаеш се, чувствуваш се изчерпан. От село знам, лятно време, когато се засуши, всички тичат на кладенеца, той се изчерпва, тряб-

ва да го оставиш да се завири наново. И с човека е така. Като се изчерпи, докато се завири с нова вода, жизнени сокове да навлязат и в тялото, и в душата му, мине време и тогава той се ободри. Само идиотите не преживяват такива кризи, всеки човек ги преживява. Отчаяние от живота си.

— В друго споменавате река Осъм, спомняте си как в нея сте се къпали на младини. Рядко се връщате в стиховете си към нашия край. Повече големият град ви поглъща вниманието.

— Иска ми се сега да напиша стихове за селото, за майка ми. Някаква струна топла трябва да уловиш за такова стихотворение. Не е само да седнеш да пишеш.

— Изповедно звучи друго малко стихотворение:

Ний победихме хидрата зловеща.
Звучи победният ни химн.
Но ето: виждаш —
днес най-трудно нещо
е себе си да победим.

Изправя се страната обновена.
Но в тоя марш на пролетта
студената учтивост често сменя
другарската ни топлота.

Е, да. Много трудно е човек да преодолее собствените си настроения. Да преодолее това, което му пречи да намери истински контакт с хората. Усещал съм го в себе си, виждал съм го и у други хора. Има стара поговорка: победи себе си!

— Съдя по себе си, но ми се струва, че с напредването на възрастта все по-трудно става сближаването с нови хора. На младини това ставаше за миг.

Така е. Като стане по-възрастен, човек е и по-взискателен. Едно. И второ — на възрастния човек много шум не му е приятен. Сега не бих могъл да бъда дълго в компания от 17—18-годишни младежи. Може малко да постоя, но ще се уморя и ще си отида. Това е друг свят, вълнуват ги други неща. Димо Казасов беше писал някъде — в интервю ли, в статия ли, — че старостта е страшна със самотата. Старикът преди всичко става неинтересен за другите. А и него го дразни външният свят, навиците на другите хора. Не всичко може да търпи. Старите хора стават много капризни.

Стария човек уподобявам на пашкул, който постоянно

се свива, свива. Но от пашкулите излизат пеперуди, а от стария човек нищо няма да излезе. Той се затваря от света. Той и физиологически се отдалечава — зрението му отслабва, слухът — също. Контактите му с външния свят намаляват. Имай предвид тая работа — това ще бъде!

Топенчаров беше писал преди години, че между поколенията няма конфликт. Хайде де! Конфликт и какъв страшен конфликт има. Това е конфликт биологичен. Младият човек мисли по друг начин. Остави големите социални проблеми. Той има друга виталност. Възрастният винаги е склонен да чете морал на младия човек, което младият не приема. Той е съвсем друга натура. Нали гледам с Антон — моя син. И го разбирам, и аз съм правил същото с баща си. Ама ме е срам сега да призная. И аз така отговарях на баща си. Грабна кош с мамули и го метна. — Чакай бе, ще се изсипеш! — Я си гледай работата! — Беше ми морето до коляно.

(Привечер на 20 октомври 1973 отивам по някаква работа у Радевски. Заварвам там две редакторки от телевизията и Тончо Жечев. Подготвят предаване по случай годишнината му. Незабелязано и неусетно той е навършил 70 години. Но пак продължава да си прави шеги с възрастта. Духът му е бодър по младежки.)

— Едно малко стихотворение ми изглежда като отговор на ваши критици: „Не бързай да ми казваш черногледец".

— Някои смятат, че този, който критикува, е черногледец. А аз критикувам просто черните неща, не критикувам светлите. Искам да изчезнат черните, казано съвсем примитивно.

— В друго от малките стихотворения виждате много точно социално-психологическо наблюдение:

Как милички и добросърдни
са хората към унижения!
Ала достойнството ги сърди,
към гордостта са зли и твърди
и я посрещат с раздразнение.

Разбира се, достойнството не се търпи. Много малко са тези, които го имат. Другите не го понасят. Разваля им се атмосферата.

— Седмият раздел започва със „Страшния съд" по Джек Алтаузен. В бележка пояснявате, че е писано преди падането на фашизма по поема на съветския поет. Аз не го зная кой е той?

— Той е добър съветски поет, убит през войната. Един от комсомолските поети — Жаров, Безименски, Уткин, Светлов, Голодний. От едно поколение са. Мойта възраст хора.

Тази поемка е писана след кормиловската история. Много отдавна.

— И излиза след 30 години.

— После намерих ръкописа в книжата си. Поправих го малко. Обвиниха ни тогава, че сме изменили. И аз сънувам, че ме съдят. Питам се — кои са тези хора, които ме съдят? Аз си мисля, че оставам верен. Като дете са ми правили впечатление иконите със страшния съд в Троянския манастир. И с това започвам. Това е един вътрешен разговор със себе си, изживяване на тази история. Тогава не знам защо не съм го публикувал.

— Втората поема е „Лунна балада". Как възникна тя?

— Във Варна при летуване, вечерно време ме поразява лунната пътека, когато изгрява месецът. Зная някои неща, станали във Варна през септемврийските събития. На моя приятел Никола Медникаров, с когото пишехме стихове, брат му е убит. Връзвали са им камъни и са ги давили в морето. Отначало беше малко стихотворение. После се доразви като поема. Как един убит през 1923 се явява по лунната пътека като Исус Христос и слиза на брега. Какво заварва той? Каква Варна е оставил и какъв град вижда? Съвършено нови къщи. Къщурката с асма я няма. Сега там е голяма кооперация, играят деца и спорят за някакъв мач. На възпоменателна плоча — неговото име. Спомня си за своята любима и пита за нея. Едно дете казва: — Това е мама. — Той се сконфузва и отминава. Върви из града, възхищава се. Чува музика съвсем друга. Пътува по автобуса, но няма билет. Стига до „Златните пясъци". Той помни това място като пустош. И младежът вижда, че е участвувал в една приказка, която сега се завършва. Тия дворци не ги е и мечтал едно време. И всичко това сега е на разположение на младежта. Отронил сълзи.

— Финалът възвръща към лунната пътека:

Луната блестеше.
Полека
вървеше той в чудния град.

...А златната лунна пътека
го мамеше сякаш назад.

— Тази балада е съпоставка с миналото. Да се види за какво се е борил един революционер.

„ХОРА“ (1970)

— Стихосбирката ви „Хора“ е издадена в любимия ваш малък формат — една тридесет и втора — от издателство „Народна младеж“ през 1970. Тя е посветена на Мила. Има ли някакъв повод — да ви е дала тя идеи?

— Не, просто исках да ѝ посветя една книжка. И най-безшумната книжка ѝ посветих. За тая книга една буква не се писа в печата.

— В нея няма циклово построение, стихотворенията вървят едно след друго. В стихотворението „История“ се споменават две имена — цар Шишман и Димитров. С какво ви привлича цар Шашман?

— Той е свързан, съвпада с трагедията на България. Не като цар, като някакъв държавник. После винаги ме е привличало това стихотворение „Откога се е, мила моя, майно льо, зора зазорила“. Няма в народната песен друг български цар споменат, освен цар Шишман. В своята студия за народната песен Пенчо Славейков говори лото за царете. Народът е създал, казва, песни за чудовища, за змейове, за цар никаква песен няма. Той им е платил много добре.

Не съм историк, но това усилие да се спаси България, загиването на самия Шишман е много трагично. Аз го взимам емоционално само.

Винаги ме е потрисало това наше патриотично пъчене, а същевременно нихилистично отношение към много наши неща, а и преклонение пред чужденците. Две неща, които са много отрицателни. Не знам дали това може да се нарече български характер. Някои хора имат обичай да говорят за българина. За мен е трудно това нещо — народовед да се пиша. Тия два полюса, за които споменах, винаги са ме възмущавали. И единият, и другият са отвратителни.

— В стихотворението „Нима не стига?“ забелязвам пак вашите любими дактилични рими и особено една, характерна ваша дума: история-просторие. „Исполинът“ е стихотворение за човека в историята.

— Искал съм да посоча обикновения човек. Пише се за царе, за войводи, пък тоя човек прави историята. Той гине, той е осеял цялата ни земя с костите си.

— Мнозина са писали за Левски. Търсени са за него различни определения. Във вашето стихотворение е наречен „стопанина“. Струва ми се, че сте стигнал до някаква вътрешна, същностна връзка на Апостола с народа ни. Беш-

ков има друго едно спонтанно откритие: Левски брани каузата на българката, защото тъкмо тя е, която не се поддава ни на съблазни, ни на заплахи от страна на поробителя и запазва нравствените устои на нацията ни.

Аз мисля, че той е стопанин в пълния смисъл на думата. Той е пълно олицетворение на България. Не знам друг българин, който с такава сила да изразява страната и народа ни. Подробности в неговия живот сигурно има и сенчести, няма идеален човек. Но той е най-чистото, най-голямото нещо. И смятам, че с право може да бъде наречен стопанин на тази страна. Той е мислел стопански за България. Искал е тя да бъде уредена. Виждал я е като свое дело. Толкова свое, че по никой начин не може да се отдели, да се обективизира извън него. Това се отнася за много дейци, но при Левски има пълно покритие на идеала, на въжделенията с живота му.

Това стихотворение е, разбира се, безпомощно, като се има предвид каква фигура е Левски. След Ботйова и Вазова е мъчно да се напише стихотворение за Левски.

— На Вазов това не са от най-силните му стихове.

— Да, но той така го е характеризирал, че много трудно е да се откъснеш и да кажеш нещо друго за Левски. Никой не е написал досега. Макар и Смирненски да има.

— За Левски изобщо е трудно да се пише.

— Още през фашистко време съм се опитвал да пиша за него. Мислех да направя нещо като поема, но после видях, че поема не може. Ламар нали написа една дебела, но това са празни куплети. После замислях цикъл стихотворения за Левски в лирически аспект. Обаче не съм се чувствувал така силен, че да ги напиша. Дори за Ботев, като че ли е по-лесно. Много страшна тема в Левски. Особено след това трагично стихотворение на Ботйова, „Обесването на Левски“, което е най-трагичното и най-страшното стихотворение в българската литература, много трудно е.

Старци се молят богу горещо,
жените плачат, пищят децата.

Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръни в полето.
И студ, и мраз, и плач без надежда
навяват на теб скръб на сърцето.

Това е страшно нещо. Ботйов го е усетил като национална трагедия, трагедия на цял един народ. Той е усетил какво значи Левски.

— Интересно и при вас, както при Блок, се явява образът на Христос.

— Това е един символ вече не на божие страдание, а на изкупление, на страдание за общото, за човечеството. Христовите страдания не са по силите на един човек. Макар да има много борци от нашето движение, които загинаха достойно, без да се огънат. Според легендата Христос напълно съзнателно върши всичко. Има тук и хумористична страна. Христос е знаел, че е Божи син, че ще възкръсне и му е било по-лесно да понесе мъките. После пак си е Бог. Но простолюдието това не го знае. Христос го възприемат като мъченик, апостол, който понася, не изрича хула срещу тоя, който го е пратил. Нито ропот, нито упрек срещу някого. Жертва се, за да изкупи греховете на човечеството.

— В това вие виждате хуманистичния заряд.

— Разбира се, голямото страдание за човечеството.

— В стиховете ви сравнително често се мяркат библейски мотиви. Ето и в третото стихотворение за революцията — „ковчега на Ной". Каква е причината? Като ви знам колко сте антицърковен, какъв сте враг на попщината...

— Аз обичам много Библията. Сравненията там са невероятни, толкова силни, непоклатими в историята. Толкова правдиви, че не можеш да ги анулираш. Нашата журналистика не ги използува, не ги цитира. Едно време Владко Найденов, на Димитър Найденов сина, ми даде една статия по тия въпроси за „Септември". Аз не я поместих.

— Тя излезе по-късно в „Народна култура".

— Да. Това, че Сталин употребявал библейски изрази, че са признак на култа, не е вярно, че те значат култовщина. Вземи Христовите мъдрости: нека хвърли камък пръв оня, който се смята за безгрешен. Какво културно има тука? Или: горко вам, книжници и фарисеи, лицемери, вие приличате на гробници, които отвън са варосани, а отвътре — гной. Или — по делата им ще ги познаете. И още колко гениални работи. Те са мисли на историята, на една епоха, вековете са го създавали това.

— Или пророк Варлаам в Библията, който зинал да произнесе проклятие към евреите и се уплашил, произнесъл благословия. Защо ще ги избягвам тия неповторими образи и мъдрости? Изобщо към Библията ние имаме подозрително отношение, а тя е едно съчинение с легенди. Мистичният елемент няма защо да го подчертаваме. Но там има много хубави литературни образци. Ако зависи от мене, аз бих направил едно издание — подбор на поетичните места

от Библията. Би станала много хубава книга. Това е един културен паметник. Само че е противоречива книга. Писали са много векове в нея.

— След стихотворенията за личности започват творби, които имат споменен елемент.

— Това е цикъл за нелегални борци. За „Среща“, поточно, за детайли в него има повод. През 1944 година ние се срещнахме с Марин Грашнов в Белиш на едно място, „Дълга поляна“ се казва. Той беше партизанин.

— Стихотворението „Като знаме“ представя края на един млад човек, нелегален, в града. Напомня за стражарските свирки, тропота на подковани ботуши.

— Много такива случаи има. Но поводът е убийството на Борис Новански на улица „Оборище“. Бях у Пипков тогава, привечер. Чу се из един път: — Стой! Стой! — И гърмежи. Ние скочихме при прозореца. Тълпа от полицаи и граждани хукнаха. Той бягаше пред тях. Видя, че отсреща го засякоха. Огледа се, огледа, извади пистолета и са самоуби. Сега там има паметна плоча. Той е бил един от ръководителите на НОВА, на партизанската армия.

— То е било малко преди Девети септември.

— Да.

(Паметната плоча, поставена върху къщата на „Оборище“ 89 определя точната дата — 18 юли 1943.)

— „Признание“ е пак за същото тежко време.

— Имаше тогава циклостилни вестници. Много героизъм проявиха хората, които работеха с циклостила. Създаваха нелегални печатници.

— „Легенда“ възкресява характерни настроения от същото време.

— Да, носеха се легенди. Като бях в село, слушах за Славчо Трънски например. Народът ги разправяше. Как се преоблякъл като бабичка и влязъл в участъка, как на мотоциклет, как не знам какво си... После, като дойдох тук, го питах. Нищо подобно, казва, няма.

— А какво ви подтикна към тая тема отново в края на 60-те години, за да създадете цял цикъл?

— Аз мисля такива стихове пак да напиша за нелегални срещи, за онова време. Влязох в тая тема, написах еднодве стихотворения и от тях се запалих. Не че нещо ми е поръчано. Дойде такава вълна, такова желание. Това ме увлича. С каква чистота се работеше тогава! Христо Ганев има едно стихотворение за човек, който тогава е бил безстрашен, а сега станал бюрократ...

— „Непрестанен двубой“ е стихотворение за революцията, ваша основна и постоянна тема.

— Да, тя и в мирно време продължава. Аз мисля, че революционните настроения на народа, това желание за промени съществува. Дълбоко в душите е желанието да се осъществи това, заради което са мрели хиляди. В тоя смисъл смятам, че двубоят продължава.

— „Новият герой“ ми звучи като отглас от редица литературни дискусии.

— Ние търсим герои някъде, а те са между нас. Ние ги срещаме всеки ден, но често не се забелязват.

— Едно малко стихотворение без заглавие е посветено на родината и казва важни неща:

Голяма е планетата Земя
с безкрайните си територии,
в които океаните шумят
и отразяват звездното просторие.

Но би била душата ми сама
и тесен би ми бил светът, прастария,
ако не беше малката земя
под името България.

Това е патриотично настроение. Колкото да си недоволен от живота, от реда на някои неща, тая страна ми е най-любимата. Аз не мога да си представя, че ще ида да живея в друга много красива страна някъде, при много благоприятни условия и безгрижие. Винаги си мечтая за нашия троянски край. Всичко там е свързано с детинството ми. Моето село, баирите. Най-интимни мисли за България оттам ми идват. Винаги с умиление си спомням за тия места, където съм се родил, където съм отраснал. Така е с всекиго.

— „Душата на народа“ е за езика. И статии имате много. Тоя проблем ви вълнува постоянно.

— Много ме занимава. Иска ми се пак да напиша статия. Някои наши журналисти чули, че в чужбина се употребява думата „диалог“ и я вкараха навсякъде. Тя измести напълно думата „разговор“. Това е безпределна ограниченост, маймунство. И национален нихилизъм. Да изхвърлиш своята хубава дума от подражателство на чужденците.

Искам да напиша статия — как някои понятия, някои

думи изчезват и никой не може да ги спаси. Понеже те си отиват с бита. Например — принадлежностите на една селска къща. Да кажем, „котилки“ — на камината горе, напречни лостове, на които се закачват веригите за менците. Те са високо, опушени, но пламъка не ги стига. Има един железен инструмент, върху който се слага тенджера на огън — „пиростия“. Изчезват. Също — „огрибки“. Кой сега меси в нощви? Те са стотици думи. Само в музеите ще са. Никой не може да възстанови тия думи. И никой не плаче за тях. И да ги употреби някой поет или белетрист, няма почти никой да ги разбере. Ами вземи една селска кола, тя се състои от невероятно много части. Названията им изчезват завинаги, защото селската кола изчезва. Сега младежите знаят съставките на автомобилите. И да плачем, и да не плачем, този бит си отива. И езикът се мени. Но защо да изгонваме думи, които са живи, български, хубави — зарад купешките, чути от западния печат?

Трябва в „Септември“, в „Литературен фронт“ да има постоянна рубрика за чистотата на езика. Там да бъде позволено да се подиграват с вестниците, които пишат неграмотно. Когато бях редактор на „Септември“, исках да поддържаме такава постоянна рубрика за езика. Не можах да намеря автори. Не щат да пишат.

— Списание „София“ поддържа такава рубрика. Там сигурно с удоволствие биха отпечатали статия по тоя въпрос. Споменавах на редакторките, но те се смущават да се обадят.

— Защо? Аз бих им я дал, стига да я напиша.

— Имате едно малко стихотворение без заглавие — за думите.

— Да, как се раждат. Те идат от нуждата, но точно как се раждат, никой не може да ти каже.

— Имате стихотворение „Поет“ в съседство, за съдбата на поета.

— Името на поета, на писателя трябва да бъде авторитетно. Самият той да си знае призванието и да държи за висотата на своето дело. За съжаление това не винаги е така.

— Написал сте стихотворение „Пред паметника на Димчо Дебелянов“. Изглежда, че се спирате пред него в Парка?

— Често минавам там. Много тъжно ми става.

Между другото според някаква чиновническа номенклатура, според това, какъв е човекът, се слага паметник —

до кръста, бюст или целия. За Димчо не са забелязали, иначе няма да му дадат такъв ранг. Другите всичките са до пояса.

Хубав е паметникът — тая замисленост, тоя балтон с вдигната яка. И вейките над него. Много интимно.

— Много сърдечни са стиховете от цикъла за Никола Фурнаджиев.

— След смъртта на Колю е писан. В „Септември" го публикувах. Искаха да съкратя стиховете — „И злобно плутовете плюха по твоя млад и смел пегас". Това се отнася за Людмил Стоянов. Знаеш ли как посрещна Людмил Стоянов поезията на Фурнаджиев?

— „Тумба лумба шикалка, няма сватба никаква."

— Какво ли не писа. Той и до смъртта си, Бог да ги прости и двамата, това име Никола Фурнаджиев не можеше да го търпи. Ние с Людмил Стоянов между другото и зарад това си развалихме отношенията. Аз винаги съм реагирал на нападките му срещу Фурнаджиев.

Когато станах главен редактор на „Септември" и поканих Фурнаджиев за заместник главен редактор, веднага някои замърмориха: тая комбинация не е хубава... Почна вятърът срещу нас. Защото единомислие има между двамата.

(За Фурнаджев много често става дума в разговор. Той бе главна тема и при първото гостуване у Радевски след завръщането му от болницата — 19 април 1972. Поетът размишляваше на глас за нереалните оценки на критиката, за неточните и съобразени с конюнктурата изтъквания. На Фурнаджиев той отрежда предно място в българската поезия. „Фурнаджиев беше дълбок човек, философски настроен" — заключи той.

И друг път сме разговаряли за Фурнаджиев. Неговата памет е била повод за срещи на редакторите, които са работили в списание „Септември" заедно с Радевски и Фурнаджиев. Надя Фурнаджиева събира в дома си приятели при годишнините от смъртта на поета. Тогава там се озовават хора от различни кръгове и поколения. Идваха някогашни автори около списание „Изкуство и критика" от 40-те години: редакторът Георги Цанев с Бленика, Валери Петров, Блага Димитрова; редактори от „Септември" в началото на 60-те години: Любен Дилов, Тончо Жечев, Цветан Стоянов с Антоанета Войникова, Вътьо Раковски, Найден Вълчев, както и познайници, които не са работили заедно с него, но са го почитали: Багряна, Вера Мутафчиева, Снежина Панова, Милена Цанева, Константин Павлов, Кръстьо Куюмджиев, Здравко Петров и др. Паметта на Фурнаджиев и личността на Христо Радевски са обединителното звено между тези хора от различни поколения.)

— В тая книга пишете за различни хора, но търсите общи измерения за човека изобщо, за настроенията му, за съдбата му. Заглавието е точно намерено.

— Всички книги са за човека, за хората, в края на краищата. Не знам дали е намерено. Много мъчно измислям заглавия. Ако не дойде преди да съм написал стихотворението, след това — много трудно.

— Вие говорите за отделните стихотворения.

— И за стихотворения, и за книги се отнася. За статия дори.

— От всичките ви книги най-много ми допада заглавието на „Въздух не достигаше". То е образец за хубаво название. В него има нещо и недоизказано, и много точно.

— В него се отразява тоя задух... Много трудно го намерих това заглавие. Взех го от една поема, включена в сбирката.

— Последното стихотворение в „Хора", преди поемата, е „Желание". Често сме си говорили с вас за тоя неизбежен ден, „последния ми земен ден". Желанието ви е да получите признание от трудовия човек, а не „шумни некролози".

— Рядко съм писал така изведнъж стихотворение, както това.

— Поемата „Приказка за човека и смъртта" има мото от Маяковски: „Смерть — не сметь!"

— Да: „Смърт — не смей!" Това е поемка за безсмъртието на делата човешки.

— В началото на поемата отново се явява Богородица. Пак библейска личност.

— Такава е обстановката — селска къща, бедна. Една жена, на която мъжът е убит през войната. Детенцето е последната й надежда. Тя не е комунистка, тя е проста жена, вярва в Богородица и я моли да й спаси чедото.

— Като споменахте за войната, да ви попитам — във вашето село имаше ли някакви реквизиции?

— Разбира се. Реквизираха добитък, овце, говеда. Специални комисии идваха.

— Стълкновения с населението?

— Не, бунтове не са ставали. Не можеха и да станат — нашето село е пръснато по баирите на махали. Минаваха от общината — кметът и други, — гледат колко животни има и кажат: ще дадеш едно добиче. И взимаха. Дойдоха веднъж и войници. Говореха малко завалено, гагаузи ли бяха, какви ли?

— От това време да имате някакви спомени, случка някоя да ви се е запечатала? За заложници, за убити на фронта.

— Имаше много избити. Наш съсед, най-хубавият момък. И други.

„ПРЕМЪДРАТА КНИГА“ (1971)

(Края на август и началото на септември 1979 прекарахме заедно в почивната станция на писателите във Варна. Анкетата беше напреднала. Аз преписвах от касетофона подготвеното в София, в следобедните часове сядахме с Радевски да продължим разговорите. Тъкмо тук бе мястото да говорим за сбирката „Премъдрата книга“. Не само защото е издадена от Варненското издателство, но и защото в нея има много впечатления, навеяни от предишни морски лета, от природата.)

— „Премъдрата книга“ ви е една от най-хубавите творби. И струва ми се, че тук е най-сгодно да говорим за нея.

— Да, тук съм писал някои от стихотворенията.

— По време на почивките в станцията?

— Да.

— Не знам дали сте забелязал колко е различен стихът ви в тая сбирка. Преродил се е. Как се стигна до това?

— Аз не мога да кажа това. Не съм го правил съзнателно. Не е моя работа аз да го казвам. Не съм го дори и забелязал. Търсил съм как да го кажа по-хубаво, по-изразително, по-оригинално. Човек, когато пише, винаги си въобразява, че разговаря с читателя. Това ще излезе утре, аз го давам на хората да го четат и искам да бъде по-внушително и по-убедително. А дали то е по-хубаво от друго, което съм писал, не мога да кажа.

— Интересува ме — търсил ли сте различния подход към стиха? Вие най-често използувате четиристишията. За дълго време. А тук не само че правите разбиване на строфата, но стигате до един стих гъвкав, прилягащ на тия настроения. Атмосферата на сбирката е цялостна — едновременно тъжна и оптимистична.

— Разбиване на строфата винаги съм правил в стиховете си. И в първата ми книга, „Към партията“, има такива разкъсани стихове, и по-после. А тук не знам. Може би, защото природата е нещо много спокойно. Сатиричните и публицистичните стихове са писани с гняв, със страст, макар че са злободневни, сега нямат значение, а природата настройва философски. Става дума за едно по-трайно отношение и към това, което възпяваш и изобщо за едно по-дълбоко

вникване в живота. Може би и на това се дължи.

У мене винаги е имало пантеистични чувства, винаги ме е очаровала и е била таинство невероятно природата, още от детинство. Но моята биография така се сложи, че аз се политизирах, много рано навлязох в политическите борби. Така съм го вярвал, смятал съм, че другото е по-важно, макар че природата винаги присъствува в моите стихове, даже още в най-ранните. Сега обаче в последните години все повече ме занимава тя. Едно време съм я използувал като средство за писане на революционна поезия. А сега тя е за мен проблем на човешкото битие. Въпросите за живота и смъртта, за космоса, за човека, за съдбата му и за отношенията му с природата.

— Сбирката не изглежда като механичен сбор на отделни стихотворения. Замисляхте ли я като книга или тя отразява един етап, през който са ви вълнували мисли от един кръг?

— Писал съм отделни стихотворения, но после реших да съставя такава книга. И сега дори мисля да издам още една книга за природата — „Нашата прамайка". След няколко години ще бъде. Пиша такива стихотворения, но трябва да видя дали ще стане книга.

— Да си спомняте — тези стихове дали са ви хрумвали тука, в стаята, като гледате морето през тази широко разтворена врата или при разходки навън?

— При разходките. В стаята по-рядко. Но не всичките са писани тук, във Варна. Една авлига винаги пееше долу на ореха. И сега я чувам. Онзи ден я видях пак като слизах.

— Есенното настроение тука е дошло.

— Да, как умира лятото... И щурците вечерно време — имам едно стихотворение, в което се казва, че те унило предат на прощалната своя седянка. Всичките тия работи са ми хрумвали тука. Някои съм дописвал в София.

(Разговаряме пред широко разтворената балконска врата. Морето е пред нас. Върху неговото платно се открояват върховете на дърветата от полегатия двор на станцията и на крайпътните тополи. Пред нас са чашките с кафе. Съпругата на поета е успяла за един ден да преобрази стандартната стая, да й придаде уют с малко разместване на мебелите, с донесените от София насъщни прибори, между които, разбира се, на първо място стои кафеникът.)

Много от моите стихотворения са ми хрумвали при разходка из Парка на свободата. На тоя парк аз много дължа.

— Запомняте ли определени мисли, стихове или остава само настроението в паметта?

— Остава като стих. Някога си го записвам, като вървя из парка.

— В първото стихотворение — „Светлите безчинства“ — има много силен порив. Находките, думите са странни и интересни. Думата „безчинства“ и преди сте употребявал, но в сатирични, изобличителни стихове. А тук отведнъж — „безчинствата на пролетта“ — и действува силно, с неясен, разколебан смисъл и с противоречива оценка. Това приковава вниманието и задържа мисълта.

— Пролетта приемам винаги като нещо много силно биологично, разюздано и същевременно съвършено невинно и творческо. Това е пролетта в същност. Това е оплождането, любовта, възраждането, неща за които хората говорят със стеснение, а в природата всичко е открито. Онзи ден гледам — едни цветчета цъфнали, така пикантно цъфнали. Явно това цвете се е разтворило така, за да кацне там една пчела и да го оплоди. То е едно желание. Всичко е така нагодено — да съблазнява, да се разпложда, да се развива. Кой го е планирал това нещо, дали е мислил да го прави красиво, но това във всеки случай не е направено за човека.

— В това стихотворение ми се струва, че има нещо от разбиранията на древните елини?

— Така я виждам природата. Никакъв срам, никакъв морал, никаква милост няма в нея.

— „Лудува разбунтувана мъзга“ казвате по-долу. Този стих е находка между другото и със звуковото си изграждане — това четирикратно „у“, редувано със „з“ има дял за ефектността. Също — употребата на твърди гласни — „у“, „а“, „ъ“. Няма ни едно „е“ или „и“.

Това е кипежът на кръвта на дърветата. Например върбите. Едно време си правехме пищялки. Като отрежеш, отдолу под кората има течност, мъзга. Тя пролетно време тръгва. То е същото, както при животните — овцете се размърлюват, кравите се развождат, кобилите се разпасват. Едно желание за оплождане.

— И една друга находка ми направи впечатление — „тучни облаци“. Съчетаване на неприсъщи понятия и това води до изненада. „Тучни“ обикновено се употребява за растителност по земята: ливади, нивя. Пренасянето на епитета върху облаците им придава плодороден оттенък. Тук има и нещо от фолклора.

— Наситени с дъжд облаци. Те са чакани.

— Има по-нататък няколко беззаглавни лирически ми-

ниатюри. Те допълват, уплътняват общото, единното настроение. За въздуха, за всичко това, което ни заобикаля, как гълъбите се целуват, обновяващото „таинствено горение".

— Подготвям сега една книга „Лиричен бележник" и в нея има за природата. Това са малки неща — четиристишия, двустишия, осмостишия. Запланирана е в издателство „Народна младеж". Като се върна в София трябва да я препиша и да я дам. Те са към 600 стихотворения. Не съм печатал нито едно от тях. Като ги подбера, смятам да оставя 400 до 500. Ще видя колко да влязат.

— Сигурно са без заглавия.

— Номерирани са само. И са на най-различни теми. Разсъждения за човека, за живота, за смъртта, за природата. За всичкото, каквото ми е хрумнало. Те са наистина бележник.

— В едно от малките стихотворения ми направи впечатление образът на дървото на пролет:

И вместо на скелет зловещ —
заприлича
на къдрава детска глава.

Да си спомняте откъде ви е дошъл тоя образ?

— От дърветата. Аз постоянно ги наблюдавам през моя прозорец на „Руски".

— Кестените пред вас.

— И кестените. И има едни други, които ги подстригват и заприличват на глави. Много хубави. Дори през фашистко време съм крил позиви там. Получа ги към седем, а трябва да ги предам чак към един часа. На „Граф Игнатиев" срещу черквата има такива дървета. Там много пъти като мина и няма никой, спра се до дървото, скрия горе позивите и после мина и ги взема пак. А като ходя, може случайно за тия два-три часа нещо да стане. Да не ги нося в себе си. Все си мисля да напиша някакво такова стихотворение, да благодаря на тия дървета, но не мога да му намеря жилката.

— Само едно стихотворение от първия раздел се отделя по настроение. В него се споменава за някакъв гроб, казва се „дали пролетта за друга пролет плаче". Навярно има навеи от някакво събитие във вашия живот?

— Задавам си въпроси. За какво плаче дъждът? Дали просто чака друга пролет или плаче за някаква жертва. Няма някакъв конкретен повод.

— А тоя гроб — да не би да сте зърнал някъде по-особен гроб?

— Винаги ми е правело силно впечатление, когато видя самотен гроб. А гробища не ми правят впечатление. Има много стихотворения писани на тая тема — за самотен гроб. И аз съм писал. То е нещо много загадъчно и страшно за мене. Един човек е загинал там. И никой няма при него, никой не се сеща за него. Не говоря за паметниците. Хайде — там има паметник. Но в природата гледаш — самотен гроб.

(Произнася го с шепот.)

Много поетично и тъжно и безнадеждно има в това нещо.

— Под общото заглавие „Геният на пролетта" са обединени две стихотворения.

— Да, пролетта. Тая огромна лаборатория. Човекът не може да го постигне това. Погледни тия цветя. Цъфтят едно до друго. Едното една форма, краски, другото — съвършено различни. А от същата почва.

— В това стихотворение се срещат доста думи, изковани от вас. Съзнателно ли ги търсите?

— Не знам дали съм ги изковал аз.

— Ето: чудотвория, неотволена, възкръсния.

— Да, чудотвория, то си е мое. Не знам дали пък не е употребявано някъде. Не мога да твърдя, че са оригинални. Така съм го почувствувал и така съм казал. Най-важното — мисля, че може да се каже така. Често употребя някоя дума и после я търся из речниците да видя употребена ли е някъде. Някои намирам употребявани, други не намирам.

— Значи при вас това не е изковаване, търсене на дума, а по-скоро убеждение, че тя може би съществува?

— Да. Нямам манията да кова думи. Сега ми хрумна, като ме питаш — постоянно ако гледаш навън и те питам: — Какво гледаш навън, бе Данчо? Ти ще ми кажеш: — Зеленината. — И аз бих ти казал: — Каква е тая твоя зеленомания?

Тази дума я няма, аз в момента си правя шега и тя изскача. Тя не е сполучлива, тя е съчинена, но така се коват думите. А не че имам желание да измислям нови думи.

— Казвал сте ми, че баща ви е обичал да си прави шеги. Той имаше ли обичай да употреби необичайна, нова дума?

— Да, той често употребяваше думи, които никъде не съм ги чул.

— Вторият цикъл започва с едно от най-хубавите стихотворения в сбирката — „Бе нужен дъжд“. Много енергично. И с характерно софийско усещане:

Последните дъждовни капки капят,
изтегли се към изгрева дъждът.
Останалите облаци на запад
в библейска светлина горят.

Как чист е въздухът подир пороя,
из улиците сякаш няма смет!
И сякаш Витоша израства в своя
просторен, тъмен силует.

И зазвуча градът в по-друга гама,
и промени се сякаш изведнъж.
Какво е станало?
Тук тайна няма —
а на града бе нужен дъжд.

И градът е измит, но като че и човешките души са окъпани от дъжда.

— Да, това е за сушата над София.

— Много интересно е определението на отминаващите към Витоша и Люлин облаци — „в библейска светлина горят“.

— Тези облаци винаги съм ги сравнявал с картини от библията, когато рисуват облаците, посребрени от единия край, господ се явява сред тях. И когато слънцето ги озари, напомня ми за тия библейски картини, които съм виждал из черквите. Бяхме с Мила в Италия, имам дори един цикъл стихове, но не съм ги печатал. Там има. едни дървета, високи, пинии им казват, горе като кръгове. Виждал съм ги на рисунки от старите художници. И като гледам в природата такива картини, често така ми звучи — библейско. И тия пинии — това е илюстрация на Библията.

— Третият цикъл започва със силно стихотворение, „Във Варна“. Всички цикли в тая сбирка започват с ярки стихотворения. Третият цикъл въвежда в есенно, тъжно настроение.

— Тука щурците вечерно време... И сега ги слушах. Прекрасна музика са тия щурци.

— Финалът му е изграден върху парадокс: „И е весела тая тъга, тая смърт на обилното лято“.

— В онова стихотворение, за което ти казвах, че ме ру-

гаха — „Есента“ — казвам, че „есента е красивата смърт на красивото лято“.

— Да, тоя мотив тука се явява във вариация. „Смъртта на листите“ е пак есенна картина.

— В София има едно дъбче пред моя прозорец. Есенно време го наблюдавам как листата му стават ярки, ярки. Чувствуваш, че това е една оргия преди да умрат. Красиво умират листата.

— С тая книга се включвате в една линия на българската поезия. С досегашните — в ярко политическата, макар в тях също да се забелязват разнообразни мотиви. Тука има стремеж към тънкия нюанс, особено характерен у Лилиев.

— Не съм мислил, разбира се, теоретически — да се включвам в друга линия. Просто разширявам своята работа. Това ме занимава и искам да напиша за него стихове. И сатирични имам, и други, проблемите за живота, стихове за природата. Не съм прочел някой да е казал, че разширявам своята тематика, че тия големи социални въпроси, които ме вълнуват, ги поставям на малко по-широка основа. За тая книга например един отзив не съм прочел.

— Нямаше.

— Нито съм оскърбен, нито засегнат, но мисля, че това говори лошо за нашата критика. И за други неща.

— В нашата критика владее една инерция.

В тая книга вие умело използувате похвати и понятия от сатирата в лириката. Ето например „обнагление“. Мъртвите листа роптаят, когато нагазим върху тях: „Вашто обнагление покоя ни отне.“ Думата е запазила една лека иронична жилка, а същевременно се включва в лиричния поток.

— Есенно време, когато ходя из парка, много обичам да минавам не по пътеките, а през шумата. Чувствувам как тя шуми под краката ми и дори понякога си викам — ами аз газя по трупове, тия листи протестират, че газя през тях.

— Но как се стига до находката — да се включи една дума в привидно чужда за нея стилистика?

— Не знам — това листите го казват. *(Смеем се двамата.)* И те са прави. На какви основания ще ги газим?

— Четвъртият цикъл започва с една миниатюра — зимна картина.

— Как завършваше то?

— Ето:

В нейното таинство свято.
дето дреме пролетта,
се синеят небесата
и са жлътнали жита.

Това ми напомня за някои от наблюденията на Пенчо Славейков — вглъбено и проникващо, а не само природна картинка.

— Не съм търсил тука социални мотиви. Това е обновяване на живота. То си е социално само по себе си.

— А харесват ли ви миниатюрите на Пенчо Славейков от „Сън за щастие"?

— Харесват ми. Аз съм голям поклонник на Пенчо Славейков, въпреки че стихът му в сравнение с Яворов, Дебелянов и дори с Вазов е по-тромав. У Пенчо Славейков например никъде няма дактилична рима. Той не умее така да борави, да си играе със стиха, както Яворов, Дебелянов, както вече Лилиев стига до съвършенство. Обаче той е дълбок мислител. И природата чувствува невероятно дълбоко. И в живота е по-сериозен и дълбок от всички останали български поети. В българската литература според мен има двама философи — Пенчо Славейков и Стоян Михайловски. В края на краищата всеки поет е мислител. И Дебелянов е мислител. Но при тия има големи проблеми.

— Лириката на Лилиев допада ли ви?

— Едно време като ученик го знаех наизуст. И досега помня много стихотворения от него наизуст. И съм писал в онния години много стихове по подражание на Лилиев.

— А в сектантското време не влизаше ли това в противоречие с разбиранията ви?

— Там е работата, че в сектантското време едно пишем, едно е редакторската ни работа, а друго — стиховете. Декламирах си ги. Лилиев винаги ми е бил любим поет. Траянова не съм обичал никога и не съм се увличал по него. Помня и от него някои стихове, пасажи от „Песен на песните":

Дошла бе нощ безумна и аз ломех бълнуващ...

(Отгърнах у дома тома с „Избрани стихотворения" на Теодор Траянов от 1966. В послеслова от съставителя е отбелязано, че са „включени стихове от всичките книги на Т. Т. с изключение на една — „Песен на песните", книгоизд. „Хиперион", 1924, 23 с. Някои критици смятат тази книга за най-символистичната творба на поета. В нашето издание не поместваме нищо от нея не само поради липса на място, но и защото предполагаме, че едва ли ще привлече вниманието на читателите." Очевидно младите поети в онния години са били привлечени тъкмо от тези стихове, щом Радевски ги помни наизуст след половин век.)

Има силни стихове у него, макар че и доста гръмотолевици има.

— Стиховете от „Български балади“ — „Тайната на Струма“, „Смърт в равнините“ — харесваха ли ви?

— Харесвали са ми, но трябва да ти кажа, не зная цяло стихотворение от Траянов наизуст. Кирил Христов повече ме е хващал. Макар че и той не ми е любим поет. Но от Лилиев винаги съм се възхищавал.

Един път той ми казваше в разговор: — Аз знам, че един ден ще се върнат пак към моята лирика. — И как няма! Та това е самият живот. Самото битие, възпяване на битието. Няма място за отричане. Какъвто ще строй да дойде, каквито щат хора да дойдат, ако те разбират от слово, от художествено слово, от човешко слово, ще ги харесват тия стихове и ще си служат с тях.

— Странно, и аз през ученическите си години в Троян случайно открих Лилиев. Тогава името му не се споменаваше — 1951—1952. Попадна ми сбирката му от 1932. Научих наизуст много от тях. Какви открития има у него! Да речем това:

Кръгозори надвесени
и сплътени тъми.
Ръми,
есен е.

Като с чук са заковани думите. И казват всичко. Но след това дълго отклонение да се върнем към сбирката „Премъдрата книга“. Петият цикъл започва с „Тополата“. То завършва с някаква загадка, някаква тайна.

— Тази топола не е тукашна, морска, а софийска. Мислил съм за тая самостоятелност, тая съдба на дървото, което си говори само с вятъра.

— Има сполучен парадокс тука: „вечността еднообразна“. Това е уловен миг от природния кръговъртеж. А стихотворението „Моята съседка“ сигурно е за брезата в София?

— Да, там при нас. Пред прозорците ни.

— В стихотворението „В гората“ има характерно за вас съчетание: „волното безбожие“. В същност вие избягвате от завършека „-ност“, който е признак на абстрактност: „безбожност“.

— Гората така я чувствувам — като храм. Само че не такъв, в който се палят свещи, а храм на волното безбожие. Вътре живеят милиарди насекоми, пеперуди, животни. Какви ли не оргии стават там. И все пак гората си е стройна като храм.

Гората винаги ми е правила впечатление. Спомням си едно преминаване с кола от Варна през Слънчев бряг за София. Има там едни гори много хубави. Там се зароди това стихотворение, настроението за него. И в нашето село има гори, и много други гори съм виждал, но тази ми се набива в съзнанието.

— Може би тъкмо непривичната, тази, която ви е изненадала с нещо. Горите в село са ви свойски. „Разсъмване" започва с една живописна картина: „Нощта жестоко деформира / гори, балкани и поля." Много интересно е вкаран в стиха един научен термин — „деформира".

— И в село, като съм пътувал нощем — виждаш я дърво, я храст, а ти изглежда съвсем друго нещо. И оттам започват разни видения. Храстът можеш да го видиш като някакво чудовище. Или като животно. Всичко е деформирано.

— Но самата дума „деформира" е съвсем студена, нелирична, а вкарана в стиха, придобива в съчетанието неподозиран заряд. Поетите от XIX век не могат да си позволят такова нещо.

— Мисля, че за огромната част от думата важи това — зависи как ще ги употребиш. Сами по себе си те не са мъртви.

— Тука има една миниатюра, която ми звучи като ваше кредо:

Ти дай ми своя благороден нрав,
гора!
Да бъда като тебе
щедър и корав.
в мълчанието свое величав,
и като твоите дървета прав
да мога да умра!

— Аз изобщо имам преклонение, пиетет пред гората. Гората ми се е налагала като нещо устойчиво, вечно, непреклонно. Дърветата са образци, примери за подражание, за устойчивост срещу живота, срещу сложното битие на земята.

— Тези две нравствени понятия „щедър" и „корав" явно при вас стоят на голяма висота?

— Така трябва да бъде за човека. В гората се въдят милиарди животинки. И какъв уют има. То птиците си знаят дали е уют... Но там си вият гнездата. Нещо таинствено има в гората, в короната на дървото.

— А какво мислите за обратното на коравината — за нуждата от гъвкавост? Това се налага като необходимост за човека — и в обществото, и в по-тесния му кръг?

— И най-праволинейният човек винаги проявява гъвкавост, ако иска да живее сред хората. Когато кажат за някого — безкомпромисен човек, това значи, че не се унижава, но без никакви компромиси не може. Срещаш на улицата мерзавец — можеш ли да му зашлевиш шамар? Не. Правиш компромис, минаваш по същата улица. И той диша същия въздух. Ако ти е познат, поздравиш го. Сега има един израз — трябва да се съсъществува. Човек всеки ден е принуден да прави компромиси. Големи или малки. Въпросът е тия компромиси да не отиват до унищожаване на човешката личност, както става у някои хора. И за тях няма вече нищо свято, нито принципно. Често такива хора създават теория на своето падение.

— Доколкото познавам характера, а и биографията ви — ако смея да претендирам за това, — по вашия път трудно може да се намери компромис.

— А, не е вярно това. Как да не съм правил! Има случки в живота ми, от които после се срамувам. Защо в даденя момент не съм реагирал така и така.

Аз дори имам едно такова стихотворение — нощен разговор със съвестта си. Тя казва: когато всички мълчаха и ти мълча. Това е едно мое терзание. Човек в даден момент не може да съобрази точно как да реагира. Хората са свикнали да премълчават.

— Да се върнем пак към гората. Цял цикъл има за нея в сбирката. Струва ми се, вие на различните гори гледате като на хора — със свой характер, с биография. Има едно за „Самоотверженатa".

— Не е точно така. То е събирателно при мене. А това за самоотверженатa е за едно дърво, граница. Тъжно впечатление ми правят самотните дървета. И в нашето село съм ги виждал. На някакъв баир или в края на гората, където е най-голям натискът на бурята. Това дърво е винаги уродливо. От нищо не е защитено, никакъв завет. Клоните му увиснали, наведени, което е неестествено. В гората, колкото по-нагоре се отива, дърветата са все по-уродливи. Защото те посрещат натиска — сняг, бури, виелици, жега. Всичко по тях най-силно бие. За такова едно дърво съм го написал. Тополите я гледат отдолу с надменност. В същност не е дума за дървото, пак е за човешката съдба. Има хора — така се случва — отиват на най-трудните

места. Никой не ги съжалява. Ударите на съдбата падат върху тях. Не знам защо, това стихотворение си го обичам като трагична съдба на едно същество, което посреща ударите на съдбата безропотно. Върши си работата, не се оплаква.

— Бихте ли могъл да посочите някой такъв човек?

— Такъв човек беше Димитър Найденов. Той никога не бягаше от никаква работа. Посрещаше ударите, не се стъписваше. И в село познавам такива хора. Мошениците ги използуват обикновено.

— В стихотворението „Скалата", в края, има употребена една много хубава дума — „досет". От троянския говор ли е или вие сте си я измислил?

— Не знам де съм я чувал. Едва ли съм я измислил аз. В това стихотворение моята мисъл е тази: в природата нищо няма вечно. Тая скала, която хиляди години живее, стотици хиляди вероятно, но времето все пак я руши. В едно друго стихотворение, което не е влизало в книга, казвам, че моята реч, която ще има приемственост в други речи, ще надживее скалата. Не моята лична, човешката реч.

— Стихотворението на съседната страница рисува един залез над Люлин. Това е гледката оттук, от вашия прозорец?

— Залезът кара да се замислиш. Като че потъва в други светове слънцето. Свършва денят.

— И едно напомняне: че другаде е започнал ден.

— Да, денят не се свършва. Нашият ден залязва, но денят продължава.

— Досегът с природата ви влива оптимизъм?

— Природата е най-оптимистичното нещо. Вземи животинския свят — няма човешките трагедии. Там едно дърво или едно животно си загива естествено. Едно растение заглушава друго, едно животно изяжда друго. В природата всичко е стихийно. В човешкото общество има някакъв разум, някакво чувство за справедливост. Да са всички равни уж. В природата силното се налага. Има там някаква стихийна хармония, която няма нищо общо с човешкото общество.

Човешкият разум, най-чудотворното нещо, изобщо човекът, не е извън природата. Той е продукт на тая сложна лаборатория. И има връзка с Космоса. Един ден може би ще се установи точно връзката. И как се е дошло до това — ние да си правим анализ на себе си. Човекът търси начини да урегулира живота си на разумни начала, но виждаш какво става и днеска — най-страшни зверства. Варварство-

то е в най-пълната си сила. И кога ще дойде тая хармония в човешкото общество, не знам. Ние проявяваме варварство и спрямо себе си, и спрямо околния свят — унищожаваме го. Уреждат си богатия живот чрез унищожаване на природата. Оказа се, че и в нашия, социалистически свят, също унищожаваме природата. Гледай в България какво става. Това е варварство и спрямо поколенията, които идат след нас.

Науката предрича катастрофа и въпреки това човечеството върви към нея. Тъй че — проявяват се законите на стихията, които съществуват в растителния и в животинския свят.

— Има едно четиристишие, озаглавено „Из Маршак". Превод ли е или само тематична заемка?

— Превод. Малко променено, но превод. Включил съм го тука, понеже се говори за природата. Маршак има и други работи на тая тема, но това ми е харесало, защото е много хубаво хрумване: „Само нощем виждаме вселената..." Сега небето е пълно със същите звезди, но ние не ги виждаме. Трябва да настъпи мрак. Има тук и един много възвишен еротизъм. Вселената се разбулва само при тъмното, като жена. Много нежно и много деликатно е.

— Във финала на стихотворението „Вятърът" е намерен въздействен финал: след едно поетично проследяване на идването на вятъра и на разразяването му в буря, отведнъж се въвежда напълно прозаично, научно-равнодушно обяснение, иронизирано с „казват":

И това е то бурята!
Отде се заражда тя?
Казват, че има
неравенство в температурата.

Много приятна шега, която загатва и за други неща.

Да, искал съм да му придам социален смисъл. Неравенство в температурата, неравенство между хората — то ражда революциите. Това е подтекстът. Той е дори много ясен, открит.

— В прочитането на един текст всеки открива нещо за себе си, щом са заложени повече заряди. Освен мисловни, тук има и стилови напрежения — между две нетърпящи се стилистики: образно-поетичната и сухо-научната.

— Много хубаво е нарисувана появата на вятъра у Йовков, в „Жетварят". Има една сцена през нощта — първо леко се усеща един тласък, после постепенно, постепенно

набира сили и почва бурята. Когато Тачката откradва иконата.

— Заключението в малкото стихотворение „Море, море“ не звучи ли в противоречие с вашата оптимистична нагласа:

Но твоите безумства са напразни —
пред тебе винаги ще има бряг.

— Човек както и да се блъска, винаги пред него има бряг. Уж мисълта безкрайна, а има някакъв бряг — по-нататък не може. Не че е пестимистично. Но да се знае, че не всичко става. Океанът е океан, но и той не може да се разлива където ще. И с човека е така. Той дори сам се самоограничава — в мислите си, в действията си. Ако той не го прави, другите го ограничават. И самата му мисъл... Хайде опитай се сега да надникнеш в тайнственото! Засега поне, не може.

(Тези думи идат като отглас от разговора, който се завърза днес, 21 август 1979, на масата в столовата на почивната станция. Дали Донка и Васил Акьови повдигнаха някаква подобна тема? Или Радой Ралин се втурна с внезапна своя идея? Сега е вече трудно да се възстановят дори приблизително тези безкрайни беседи на обед или след вечеря през седмиците на лятната почивка край морето.

Около голямата маса в ъгъла, където сяда Радевски, често се събират на приказка млади и по-стари писатели. В други лета сме прекарвали заедно с Домна и Валери Петрови. Около крайморската маса в едно от тези лета Радевски и Валери Петров водеха „ожесточен“ диспут в стилистиката на вестниците от едно време: „нашият опонент твърди, че ние...“, „не, господинчо, вие се заблуждавате“ и т. н. Тогава за всички присъствуващи настъпваха минути на смехове и истинска отмора. Наслаждавахме се на изобретателността на двамата поети, на блиращи остроумия, на изскочили изненадващи рими. Тези експромти внасяха нещо лятно, лекомислено почти, карнавално в иначе доста еднообразното и скучно прекарване в обичайния ритъм — храна, плаж, храна, почерпка.)

— Заключителното стихотворение на книгата е апотеоз на природата. Последните три стиха твърдят:

Такъв художник пантеист,
такъв новатор модернист
в човешката култура няма.

Освен другото, това е и признание на модерното изкуство.

— Ходиш на изложби, виждаш разни работи. А тръгни из природата като почне есента — това са едни цветове невероятни! Тук при нас има едно дъбче, често го наблюдавам:

лността му по-нататък първо бледо жълти, след това стават тъмни-тъмни. После как си играе вятърът с него при различни осветления. При дъжд като накапят оние капки, като се вдигне пъстър прах — то е нещо невъзобразимо. Трудно може да се нарисува.

— Това е било амбиция на мнозина от големите художници, особено между импресионистите — да постигнат тия промени, тия нюанси на цветовете при различно осветление, в различните часове на деня.

— А не може. Защото природата не може да влезе в човека с цялото си разнообразие. Той е само една част от нейното разнообразие. Гледал съм в село как се мени цветът на небето, особено след дъжд. То са неизразими багри. Неясна музика. Всеки художник хваща само отделни тонове.

— Като се отплеснахме натам, да ви попитам: кои от модерните художници ви допадат? Наши и чужди.

— Опиянявал ме е Ван Гог. Всичко, каквото съм виждал от него, ми е харесвало.

— А от нашите художници? От 30-те години или от по-късно време, сегашни?

— Не мога да кажа кой.

— Жендов? Зная колко го цените като човек. А като художник?

— Като карикатурист главно. Като живописец рядко се проявяваше, както и Борис Ангелушев. Две картини има, които показват, че е голям живописец, обаче не работеше в тази област. Аз ги харесвам като графици. Кирил Цонев. Не знам защо съм усещал у него, че е малко умозрителен и сух.

— Той има сякаш нещо общо със Светослав Миков и му е направил много сполучлив портрет.

— Харесва ми тази свобода и наивност и цветистост на Стоян Венев, който е доста примитивен, има някаква първичност в него. Непосредственост голяма, която няма у другите художници. Това е и негов недостатък, недостатъчна образованост. Бенков е ходил и по Франция, това има значение. Борис Ангелушев също се е учил от чужди художници. Венев е едно самородно цвете, но е много непосредствен.

От живописците ми харесва Владимир Димитров — Майстора. В него нещо не ме удовлетворява — твърде еднообразен е. Имам една статия за Венев. В нея казвам, че Венев е обратната страна на Майстора. Майстора му е учител. Майстора рисува идеала в живота, човешката красо-

та, изведена в неговите мечти. А Венев рисува мечтата за тази. О красота.

— Идеализация?

— Да. Това стилизиране на живота. Но в края на краищата, в изкуството какъв няма? Въпросът е, че имаш едно голямо изкуство, една концепция, един строен мироглед на човек, който защищава своите възгледи, своите въжделения с бои.

— С Майстора имахте ли познанство?

Познавах се, но приятел не съм бил. Той доста самотно според мене е живеел. Срещал съм се и съм размянял мисли по улиците, но то рядко е бивало.

— Преди Девети септември ли беше това?

Не, след. На конгреса за защита на мира във Варшава бяхме заедно. Там фотографите се въртяха много около нашата делегация. Особено около секретаря на Светия синод поп Йона — един мастит човек с гъста голяма брада. И Майстора. Постоянно тях щракаха, разбира се. Майстора каза: — Аз го разбирам това защо е — заради брадите. Но щом е за мира — кой с каквото може!

— Във Ван Гог колоритът ли ви привлича или друга вътрешна стихия?

Колоритът и това дълбоко виждане на природата. Той я оживява по един свой начин. Една природа, създадена от него, и същевременно влязла дълбоко в другата природа. Това е магията на изкуството. Не може да се обясни защо.

— А имате ли любими картини от Ван Гог, които да сте слагал някога по стаите, където сте живял?

Не. Не са ми попадали такива репродукции. Обичах едно време неговите „Слънчогледи". Като че се движат и ти говорят.

— Да караме по изкуствата, щом сме почнали. От музикантите, кои ви привличат, кои ви допадат?

В музиката съм примитивен човек, не съм музикален. Музикалното ми възпитание са народните песни. В село съм слушал по сватби как хубаво пеят момите. Или по жътва. Слушал съм овчари как свирят на кавали. Едно време и аз свирех. С музиката на големите световни композитори много малко съм се възпитавал. Но ако е въпрсът за харесване, едно време ме опияняваше Бизе — „Кармен". Гледал съм я може би 30 пъти в Народния театър, и операта беше там.

— Това е още по студентско време.

Да, в началото, като дойдох тука. Първата опера, на

която попаднах, беше „Кармен“. После си купих една книга „За музиката“ от Евгени Браудо. Голям музиколог. Стана ми приятно като прочетох — той изтъква „Кармен“ като една от най-революционните опери, при която между формата и съдържанието има единност. Разбира се, всичкото това — през моите примитивни представи, аз не съм специалист по музикалните въпроси.

Писателите, когато ги питат за композитори, винаги казват: Бетовен! И на мене наистина той много силно винаги ми е действувал. Но сега, трябва да ти кажа, че с такова удоволствие слушам и Шостакович. Много музиканти ми харесват.

— На Бетовен симфониите?

Симфониите, разбира се. Целият ми харесва. Той е величествено нещо. Какво да изреждам много композитори.

— Може би през различни периоди склонностите са се променяли?

Много ми е допадало и сега е така — „Пролетно тайнство“ на Стравински. Интересно е, че аз като го слушам, си го разбирам по свой начин. Виждам руската история, чувам в него настъплението на тия източни народи, едни тълпи. Така някак си ми действува. А четох в една програма тълкуване съвършено друго, съвсем не съвпада с моята представа.

— Стравински е враснал много в руската история.

Аз съм убеден, че такива мотиви има. За Бетовен нали казват, че част от мотивите му са от славянската музика. Големият музикант навсякъде намира нещо за себе си. От българските композитори ми харесва Пипков, макар че той е по-модерен. Аз не съм дорасъл до тая музика.

— Не сте бил дорасъл, пък харесвате Стравински и Шостакович.

Когато съм се възхищавал пред Пипков от някои работи на Чайковски, той се усмихваше и казваше, че по-голям и по-оригинален музикант е Мусоргски, от когото той се учеше. А Чайковски е по-традиционен. Но музикантът гледа на музиката с други очи.

— Да, професионално.

Харесват ми и на Добри Христов песните по народни мотиви. Но това е моето примитивно отношение към музиката. Един висок музикален вкус може би няма да ги хареса. Споделих веднъж с Константин Илиев: — Другарю Илиев, аз съм човек примитивен в музиката и можете да ми се смеете, но моя любима опера е „Кармен“. — Той от-

върна: — Знаете ли, моя мечта е била да дирижирам „Кармен“. — Стана ми драго.

— Така се срещат професионалният и непрофесионалният вкус.

Не случайно всички помнят мотиви от класическите опери. Това е голяма музика.

— А на Петко Стайнов харесвате ли нещата?

Да, „Тракийски танци“. Той има и един цикъл по стихове на Никола Фурнаджиев — „Тракия“. По това стихотворение на Колю:

Под чист и златен месец виждам Тракия...
В безкрайните полета сняг вали,
снегът блести и бавно идат в мрака
из друмищата тежките коли.

Да се развея в твойта шир загубена...

и тъй нататък. На Колю ли бяха пратили билети, общо ли бяхме... То цяла симфония. До средата слушахме, слушахме. Колю ме погледна и пошепна: — Какво общо има тук с „Тракия“? — Но във втората част той почувствува: — Да, това е вече друго нещо.

Но Фурнаджиев беше като мене в музиката... — Като отида на концерт, вика, те свирят, а аз мисля за друго нещо.

Но има музикални произведения, от които настръхваш. Например, това на Стравински „Пролетно тайнство“.

— Знаете ли, в това, което е казал Фурнаджиев на шега, ми се струва, че има доза истина. Музиката е много плодотворна за човек, който работи в друго изкуство. Някои казват, че музиката им пречела. Но на концерт — с мнозина съм говорил — ти се раждат идеи.

Колю не го е казвал на шега. И с мене често става така. То е като на сказка, скучно ти е и си мислиш за свои неща. Колю не беше музикален. Жендов, Ангелушев, много чувствуваха музиката. А Колю — като мене. В неговите стихове има тъпани, кавали, гайди. „Високи“ инструменти няма. (Засмива се.)

И сега се опиянявам, като слушам кавал. Ама истинско изсвирване, не дилетантско. Той е невероятен инструмент. Гайдата е по-писклива. Всички народни инструменти са хубави, но кавалът... Не случайно Ботев казва: „Меден им кавал приглаша...“ Меден кавал.

Но сега идват други поколения. По телевизията и по радиото трябва да се култивира у младежта вкус към на-

родното творчество чрез най-хубавите творби. Тя да върви наред с модерната музика.

Вие все повтаряте примитивен вкус в музиката. Че Шостакович и Стравински и досега са непонятни за част от нашата публика. А вие ги харесвате.

Това е голямо изкуство, не може да не хване човека. Например обичам да слушам „Танц със сабя" от Хачатурян. Невероятна енергия. То е почти такава Бесовска музика малко. Модерно и силно.

— А Моцарт не сте ли слушал? Не ви ли допада неговата жизненост?

Допада ми, разбира се. Не мога да изреждам всички. Всяка голяма музика не може да не хване и най-примитивната душа. И на най-простия селянин в кръчмата танцът с кастанетите от „Кармен" ще се хареса. Или арията от „Риголето". Колкото и да са шаблонизирани вече тези работи, толкова са те и големи. Най-популярните работи често се банализират и предизвикват усмивка. Колко шеги са правени с това „Жив е той, жив е". Какви фейлетони сме писали — фашистите студенти отиват някъде, напили се: „Аз искам, сестро, тук да загина." Като изтъркано звучи и все пак си остава.

МЕМОАРИСТИКА И КРИТИЧЕСКА ПУБЛИЦИСТИКА (1970—1979)

„ЖИВИ КАТО ЖИВИТЕ“ (т. 1 — 1970, т. 2 — 1972)

— Как дойде при вас хрумването да напишете първия спомен? Вие не сте мислил за книга?

— Не, разбира се. Написах спомен за Пеляновци или за Бакалов. Или за Димитър Найденов. Или пък първият беше статия-спомен за Вапцаров. От някакъв вестник ми поискаха нещо. Написах го без всякакви амбиции да бъде това мемоари. Никога не съм мислил да пиша такива работи. После вече — бях в „Септември“ — ми се поиска да разкажа повече за тези хора. Прочетли спомена в Партиздат и рекли на Ивана Динков: — Защо не го накараш да напише една книга за културни дейци комунисти?

Видя ми се интересно. За редица хора имах какво да кажа. В този първи том не можа да влезе споменът за Никола Фурнаджиев. Не бях го доизработил. Пък и той не беше партиец през онова време, за което говоря. Та във втората книга го поместих. Макар че и Борис Ангелушев не беше, но влезе в първата книга.

После се запалих. Събуди се в мене някакъв пласт мемоаристичен.

Първата книга се хареса. Чували похвали. Взех, че написах и втора книга — за безпартийни културни дейци. А след това и трета, която догодина вече, 1981, обещавах — ще излезе.

— А това запалване за спомените дали не е желание у човека да възкреси чрез словото тия близки хора?

— И това се, разбира се. Искам тия хора да ги видят, така както аз съм ги видял.

— За втората книга на „Живи като живите“ сте ми казвали, че сте я писал главно в Унгария.

— Да, като водих моя син Антон на операция. В хотела. Сутрин и след обед ходех в болницата при него. Видим се и след това се върна. Няма какво да правя. Разходя се из града, но често беше и лошо времето, студено — есента. Цял ден стоя в стаята. Там написах по-голямата част от

втората книга. На ръка, разбира се. На листчета. Тука, като се върнах, ги поправих. Там преведох и голяма част от Некрасов. Направих това томче с преводи в хотел „Арани бика", Златен бик. В Дебрецен.

— За втората книга вече нямахте уговорка с издателство? Като я приготвихте, сам я предложихте?

Не, не съм имал. Дадох я в „Български писател". Излезе.

— Третата?

Много възторжено я приеха. Но после...

— Тя се състои от два дяла — спомени за български автори и за съветски?

Да. Има за Иван Шишманов, Георги Михайлов — преводача, Владимир Василев, Рачо Стоянов, Антон Страшимиров, Любомир Пипков.

— Пипков би влизал във втората книга, той ви е близък приятел. Но почина по-късно. А останалите са ви подалечни, дори някои — идеологически противници.

Споменът за Пипков не е печатан никъде.

— А от съветските автори, кои влизат?

Ана Ахматова, Маршак, Чуковски, Исаковски, Твардовски, Кирсанов, Еренбург.

— Симонов?

Не, той по-късно почина, книгата отдавна е готова. Има и нещо друго при тия спомени. Какво излиза — чакаш да умре някой, за да напишеш спомен. Има нещо не в ред...

— Напротив. Когато почина Цветан Стоянов се канех да запиша всичко, каквото си спомням от него. Но се поддадох на това настроение и сега усещам как изчезват факти, случки. Наистина образът му остава, помним го. Но като отмине време, точността се губи.

Има и това. Ето с Цветан много сме дружили, идваха често у дома. Вечеряли сме, разговаряли сме. Той беше много интересен. Но не мога да си спомня какво да извадя важно, да кажа за него. И за Пеньо Пенев се затруднявам. Но от него имам няколко писма, спомням си разговори за поезията около редактирането на книжката му.

А за Цветан — не мога. Тука беше масата. Толкова пъти сме вечеряли. Той говореше за разни неща. Знаеше много той, беше ерудит. Спомням си един път говори за един филм за вампирите. Много интересен, страшен филм. И Цветан казва: — На Запад има цяла литература по вампирология. Чел дори и това. Споменаваше имена, разни теории.

— Та да се върна — според мен неоправдано е това

гледище: да мине време. Ако си обичал истински приятеля, веднага трябва да запишеш дори когато още е прясна болката. За да се запази нещо от образа му.

И Еренбург някъде казваше, че е записвал. В неговите спомени има и много своеволни неща, но очевидно, че той си е държал бележки. Иначе е много трудно. Забравя се. Паметта е много коварно нещо. С Цветан е ставало дума за Пенчо Славейков. Той смяташе, че Славейков е преситен от европейска култура. Имаше интересни съждения за българския писател. Да се види как е мислил той по нашия литературен процес, по историята на българската литература. Но не помня точно всичко и не знам какво ще излезе.

— Какво са за вас мемоарите — предимно документ или произведение на литературата?

Виждам предназначението им като документ за хората. Колкото до мене, мъчил съм се да предам това, което зная по един културен, литературен начин. Това си е обикновена публицистика. Е, да речем, едно време съм писал плоски, шаблонни статии. Смятам, че спомените трябва да се стремят към яснота и истина. Но те са публицистика.

А ме е блазнело да напиша проза. В село, през 1944 година, когато бях евакуиран, написах една тетрадка — случки, разкази, слушани от съселяните ми. Но там си остана, не съм я търсил тази тетрадка.

— А вие обичате ли да четете спомени — от български писатели, от политици?

Когато са интересни, разбира се, обичам. Виждаш жив човека. Но когато усещаш, че не те лъжат. В много от спомените съчиняват. Чувствува се фалшът.

— Кои от нашите мемоаристи ви допадат?

Повече вярвам на старите автори. Да кажем — на Вазов, на Захари Стоянов. Макар и те да са субективни. Вазов не е виждал Левски, но по спомени от съвременници. Усещаш го, че с голяма любов е събирал тия остатъци от биографията на Левски и със своето писателско майсторство е създал един образ. Не говоря за стихотворението.

Едно време ме увличаше книгата „Миналото“ на Стоян Заимов. Но сега мисля, че там има много измислици. Сега не ме влече да я чета.

А от съвременните — те всички пишат сега спомени... Климент Цачев ми прати една книга. Сигурно това е вярно, обаче много подробности има. Претрупано. Борис Делчев издаде няколко книги. Не съм ги чел всичките. Те са

навярно интересни. Той е разговарял с хората интимно.

— „Път през годините“ на Константинов?

Знам я. Имам към нея много възражения по оценките му. Но тя също е интересна. На Балабанов „И аз на тоя свят“ я помня от едно време. Той малко прескача. Но всичко, което говори, е непосредствено. Той не се мъчи да отделя главното от това, което няма значение.

— В спомените на Младен Исаев се говори за някаква ваша „куртка на чекист“ през 30-те години. Каква е тя?

Винаги съм обичал полушубки. И тази беше такава — кожена, с колан. Ушиха ми я на „Алабин“ в един кожарски магазин. Ходех с нея, тя ми беше зимното палто. Никакъв чекист. Даже снимки имаме с нея, с Жендов. Дълго време ходих с нея, после я подарих на брат си в село.

— Във вашия спомен за Константинов срещнах такава фраза: „Имаше хора, които правеха всичко възможно да отровят живота му.“ От какви среди излизаха тези хора, защо постъпваха така?

Знам, че с квартирата си имаше големи неприятности. Даже имам писма от него. После в печата се явиха някакви критики срещу него. Сега не мога да ти кажа точно, но знам, че ми се е оплаквал. Даже със съда се разправяше нещо за квартирата.

— Разправиите му са били предимно от битов характер, така ли?

И от битов, и от писателски характер. Викам си — тоя горд човек да ми пише на мене с надежда, че ще се намеся, значи му е било много тежко.

Някои неща в „Път през годините“ не ми харесваха тогава, а сега — де да знам дали ще бъде така, ако пак я прочета.

— В спомена си за Кирил Шонев разказвате как сте отишъл при него за картина, когато той е бил подгонен. Защо така брутално го изхвърлят от професорската му катедра? Защо се стигна до това гонение?

Започна се срещу него „травля“, както се казва на руски — че е формалист, че учел студентите на формалистични работи. Понеже говореше за технологията на боите. Че не е това най-важното и прочие. Кирил много боледуваше от тази работа.

— Тогава вашето отношение към тези несправедливости спрямо такъв художник какво беше?

Отрицателно, разбира се. Но какво можеш да направиш?

Имам един прях към Кирила. Той няколко пъти ме подканяше да ме рисува, аз все отлагам. И един път рече: — Ти не искаш, защото съм анатемосан. — Няма такова нещо, казвам. Аз изобщо не съм се подлагал да ме рисуват. Едно време Вера Лукова искаше да ме рисува. Веднъж само позирах и рекох: — Не е за мен тая работа. Избягах. Но обидих някак си Кирила.

Иван Табаков по едно време много ме гонеше да ме рисува.

— На едно място в спомените си пишете: „Очарователни хора като Никола Михов." Познавахте ли се добре с него?

— Разбира се, Бачо Колю! Спомням си, един път в Народната библиотека го заварих. Вижда ме, че нещо търся и се приближи. Започна подробно да ми обяснява как трябва да постъпя. Упъти ме.

Тогава даваха съветски филми и силно впечатление ми правеше, че го виждах често на първия сеанс. Ние знаехме, че ако силно реагира и се радва публиката, ги спират и затова винаги бързахме за първия сеанс. Или ако не го спрат — изрязват местата, които се харесват и на които се ръкопляска.

Дружба с Михов аз не съм имал, но при срещите ни винаги ми е правел най-хубаво впечатление.

— В един от спомените си пишете, че през лятото на 1944 в Белиш сте получавал писма от Кюлявков чрез Николай Стайков. За какво се отнася това — някакви нелегални поръчения ли? Пазите ли ги?

Не съм получавал писма от Кюлявков, а Николай Стайков ми пишеше от името на Кюлявков. По партийни работи. Тогава ръководех тука, в София, една група от по-млади хора — Николай Стайков, Валери Петров, Богомил Райнов, дали не беше и Муратов. Давах им позиви да разпространяват, разни други поръчения.

В тия писма Стайков ми пишеше доста законспирирано. Дори не споменаваше бай Крум. Не знам дали съм ги запазил. Трябва да разровя.

През време на бомбардировките имам писма от Валери. Той беше в Хасково или Харманли. От други, от много хора.

— В първия том на „Живи като живите" става дума за ваш другар с Нансенов паспорт. Как го е получил?

Той беше Валентин Арсениев.

— Преводачът или друг?

Същият. И преди Девети септември той беше преводач. Въртеше се из нашите среди, а после работеше при съветския кореспондент на ТАСС. Той почина наскоро.

(В послесловието към „Антология на съвременната руска поезия" от 1938 Христо Радевски благодари на свои другари, които са му помогнали в работата, и споменава името на Арсениев.)

Мисля, че Караславов ме запозна с този Валентин. Ние го използувахме, защото знаеше руски. Но после се оказа, че неговият руски е твърде остарял. Той беше увлечен, съветски патриот. Написал една книга, като извадил из пресата какво пише за Русия, за Съветския съюз. Отрицателни и положителни работи — от буржоазната преса. Една изобличителна за пресата книга. Дал я на Найден Николов или на някой друг от адвокатите — те бяха наши другари, — да си каже мнението. Найден Николов беше юрисконсулт на съветското посолство. Внезапно идва полиция, прави обиск и намира тази книга. Арестуват го. А в полицията имаше един Голубев, много свиреп белогвардеец. Ходили бяха там да се застъпят разни хора — на Кира Пехливанова хазаинът, генерал един и др. Онзи не му обърнал никакво внимание. Изпращат го Валентин през турската граница, изхвърлят го. Той обаче се връща пак. Дойде в нашата квартира с Ангелушев. Кри се на тавана известно време, докато му намерят място. След това отиде из провинцията.

И когато си бях вече на село иде при мене Кира Пехливанова: — Дали може тук да направим нещо, Валентин да се крие и да се легализира?

— Това е вече лятото на 1944.

Да. И аз отидох у сестра ми Рада в Троян. В старата ѝ къща имаше една стаичка — забутана. Питам: — Един приятел може ли да живее тук? Той няма да излиза никъде и ти няма да разправяш, че живее у вас. — Тя се съгласи. Кира дойде. Но през това време той намерил връзка и отива при партизаните. И Кира отиде после. Та стоя той няколко седмици и се върна като партизанин. Говоря за Кира, защото тя беше тогава негова жена.

— Третият том от „Живи като живите" беше готов през 1975, нали?

Да. Изтеглих го от издателството, след като отказаха да включат спомена за Владимир Василев.

С него ние спорехме. Но дето разправят за него, че не знам какъв си бил... Владимир Василев има статии пре-

красни, защищава реализма в българската литература. И кога да е те ще излязат.

(Няколко години преди този анкетен разговор имахме случай да обсъждаме фигурата на Владимир Василев. Поетът подготвяше третата книга от своите очерци „Живи като живите". В нея проектираше и спомен за Владимир Василев. Уговорихме се да го даде първо за отпечатване в списание „Литературна мисъл", където работех тогава. При няколко разходки и срещи с Радевски през януари 1975 той споделяше впечатления от критика, явно под въздействието на „творческата треска": как са водили идейни полемики и битки от страниците на своите издания в началото на 30-те години, как Владимир Василев въпреки това запазил колегиално отношение, дори е давал на редакцията на „Релеф" гратиси за представления на Народния театър като негов директор и т. н.)

„СЛОВО ЗА ПОЕТИТЕ" (1970)

(Времето, когато се появи „Слово за поетите" и я четях, е свързано в паметта ми с посещението на Булат Окуджава в София. Поетът-певец беше за пръв път у нас, мнозина искаха да го чуят. По някакво стечение на обстоятелствата той не можа да даде концерт. Поканихме го у дома. Когато прие да ни гостува, започнахме да звъним на приятелите. Тази нощ на 10 септември 1970 остана наистина незаличима за всички присъствуващи: Мила Иванова и Христо Радевски, Багряна, Петър Динеков, Домна и Валери Петрови, Снежина Панова и Тончо Жечев, Мими и Константин Павлови, Любен Георгиев. Булат Окуджава бе естествен, прям — и когато разговаряше, и когато го помолихме да пее. След четири дни, 14 септември, излизаме на разходка с Мила и Христо Радевски и почти през цялото време говорим само за този интересен човек с щедра душа, не можем да излезем от неговото обаяние. Чак при изхода на парка, преди да се приберем, попитах за някои подробности около статиите в книгата „Слово за поетите".)

— Сега искам да поговорим за една книга, която много харесвам, както и „Живи като живите". И си го казах в статия преди време. Тя е съставена от доклади, слова, но е цялостна въпреки това — подчинена е на единно виждане и на единна позиция.

Тя е съставена от работи, писани по различни поводи. Само статията за Гео Милев е приготвена специално за книгата.

— Първата е за Ботев. Вече говорихме за Ботев на няколко пъти. Включил сте и словото си за Вазов, произнесено в Сопот през 1965 година.

Сега съм го разширил. Имаше една анкета в „Литературна мисъл". Прибавил съм казаното там в новата ми книга със статии.

— За тази анкета в „Литературна мисъл", ако си спом-

няте, аз идвах да ви кандардисвам. В разговора тогава ми направи впечатление, че към Вазов вие проявявате продължителен интерес, през различни периоди неговото дело ви занимава. Една вечер говорихме дълго. Зная, че по времето, когато се формирате като автор, отношението на комунистическите среди към него не е твърде положително. А вие запазвате от ученически години почит и интерес към него.

И Караславов го разправя това за себе си, и с мене беше така. Мене ме смая Вазов още през ученическите години. Читанките бяха пълни с негови стихотворения. Като ученик в първи или втори клас прочетох „Под игото". Беше я подарил на баща ми един учител. Много ми е мъчно за тоя екземпляр. Това беше първото издание в кожена подвързия. Много хубаво. Дадох го на мой приятел в Троян, Васил Хасъмски. Не ми го върна.

— Той почина.

Да. Идваше преди това тука и винаги съм го упреквал. Един път ми носи — купил ново издание на „Под игото". Казвам му: — Аз имам сто издания, ако искаш... Той ми обясни: — Тогава я дадох на един войник в казармата и не ми я върна.

Още ме боли за този екземпляр. После три пъти още четох романа. Към Вазов винаги съм имал голямо преклонение. Зная много стихотворения от него наизуст. Направи ми много приятно впечатление, като четох книгата на актрисата Пенка Икономова, леля на Геров. Изпрати ми я. Таман бях се върнал от болницата. Радикулитът ме болеше, по цели нощи не спях. Преди две години и половина беше. Много интересна. Понеже познавам там всичките хора, за които разказва. И ми направи впечатление — тя говори за Димчо Дебелянов как я извадил на сцената да декламира и как той декламирал „Пребитото псе" от Вазов. Аз също го зная наизуст. *(Казва го цялото.)*

По-сетне вече, когато граждански почнах да се осъзнавам, още като ученик имаше срещу Вазов настроение в революционните среди — като патриотар и прочие. Разпространяваше се в ръкопис една поема, в която имаше такава строфа:

Три години да се миеш
на реката Стрема,
ти грехът си да измиеш
нема, Вазов, нема!

— От кого беше тази поема?

Не помня. Някакъв анонимен автор ли...

— Вие сте един от малкото в наше време почитатели на Стоян Михайловски, несправедливо пренебрегван според мене. Написал сте статия за него през 1966 година.

И аз мисля, че несправедливо. Михайловски е много голяма фигура на сатирик. Според мене — мисля го казах вече — двама поети мислители има в българската литература: Пенчо Славейков и Михайловски. Михайловски е страшен бич. Той за съжаление свърши зле. Болести го съсипаха, остаря, склони глава и това е.

— Той умира в 1927 година. Помните ли как се проявяваше през последните си години?

Помня. Издаваше вестник „Лъча". Умря като реакционер просто. Пишеше реакционни статии. Подробно не съм го следил. Младите фашистки организации го аклamираха, като знаме го подемаха. Той остарял човек вече, болен. А беше водил борба срещу монархията. И го съсипват. Трагична фигура е той. И самотен е бил. Колю Фурнаджиев разправяше, гледал го из градската градина как се разхожда сам. Аз не си го спомням, като че не съм го виждал. Или някой ми го показа... Колю ми казваше, много странно му се виждало — имаше един писател Иван Бунарджиев, автор на булевардни романи. Ходеше и сам си ги продаваше. И, казва, много често ги виждах с Бунарджиев си говорят.

Михайловски не дружеше с интелигенцията. Бил е приятел с Вазов. Вазов почина. Нали написа Вазов „Люлека ми замириса". И рекъл пред Михайловски: — Неудобно ми е, стар човек... — Михайловски казал: — Пиши „Из старите тетрадки". *(Смее се.)*

— В кое време у вас се събуди интерес към Михайловски?

Аз помня още като ученик поемата „Стражари". Тя ми е правила потресно впечатление. Винаги ми е харесвал.

— Значи тогава той се е четял?

А, четял се... Не се е четял много. Може би сред интелигенцията. За Михайловски не се говореше например в Троян при литературни разговори, спорове. Аз по свой път го обикнах. „Върви, народе, възродени" се пееше. „Лама Сабахтани" е силно стихотворение.

Михайловски има и злободневни, и философски работи. На едно място прави характеристики — на евреина, на турчина, а за нас: „от неграмотност българинът страда". Тро-

мав е стихът му малко, обаче — остър страшно. Не е майстор на стиха, но голяма фигура, създал е „Книга за българския народ". Две такива книги има — „Бай Ганьо" и неговата.

— Кой ви предложи през 1966 да пишете доклад за Пенчо Славейков?

Не знам къде бях, Мила ми каза: — Димитър Димов те търси по телефона, иска доклад да правиш за Пенчо Славейков. — Останах изненадан. Откъде накъде — аз? Не съм говорил с Димов за него. Обажда се Димов пак. Той ме накара, а за съжаление не можа да чуе доклада. Почина междувременно.

— На тържественото събрание аз не можах да вляза. Но чувах след това, че имало приказки из кулоарите — прекалено сте го бил прехвалил. Някой възрази ли ви?

Получих много поздравления за тоя доклад. Направи ми впечатление, че със затаено внимание се слушаше. Залата забеляза, че аз го хваля. Дотогава не беше говорено така. После Гетман ми каза: — Искам да го издадем и да го разпространим в армията. — Посъветвай се първо с по-горните, пък тогава — отговорих.

От публиката при мене дойдоха тогава маса хора, искаха да им го дам да го прочетат. А преди събранието, чакаме там за президиума, Тодор Павлов казва: — Не смяташ ли, че ние Славейков във вестниците малко го попрехвалихме? — Бачо Тодоре, аз смятам, че недостатъчно сме писали за него. — Ти си изнеси доклада, а аз може после да се изкажа по него. Публично. — Аз много ще се радвам, казвам, но ще ми позволиш, ако има нещо, да ти възразя и аз, нали!

Четох си аз доклада. Той излиза и рече: — Хубаво. Има някои възражения, ама ти си поет, имаш право да ги кажеш тия работи.

С това мина. Не го отпечатаха никъде. Обикновено за такива неща някоя редакция се обади и иска. Този не.

— Някой все пак да ви се е обаждал?

Мнозина. И по телефона ми звъниха, и писма получавах. Криво или право, но ми казваха — сега Славейков по нов начин го виждаме, съвсем друга представа имахме за него.

Константин Константинов ми се обади да ме поздрави. Славейков на времето си е бил вожд на нашата интелигенция. Димчо Дебелянов, такъв непосредствен лирик, му посвещава едно от най-хубавите си стихотворения при смъртта му:

На рабска нощ под свода черен,
за участ царствена роден
кат слънце тръгна ти — уверен
към подвига на своя ден.

И хвърли зрак в предел безплоден,
де гаснат болно лъч по лъч,
де всеки трепет благороден
замира в кипналата злъч.

(Радевски продължава и го казва докрай. При сравнение на записа с текста в книгата със стиховете на Дебелянов се оказа, че поетът е запомнил безпогрешно шестте четиристишия.)

Димчо Дебелянов има и един доклад за Пенчо Славейков, още като ученик. Наивен. Но интересно, тоя лирик на когото Яворов е учител в поезията, се възхищава от Пенчо Славейков. Мощна фигура и оригинална е бил той.

— За Яворов сте произнесъл слово през 1968 година в Чирпан. В отношението ви към Яворов имало ли е колебания?

Никога. Като ученик, спомням си Калчо Калчев в Троян повика Нено Дамянов, шурея на Ламар, да декламира „Арменци". Да видим какво значи поезия. Тогава взех от библиотеката стихотворенията на Яворов и научих „Калиопа" наизуст. Винаги ми е бил любим поет Яворов.

— Прозата на Яворов харесва ли ви? „Гоце Делчев" и „Хайдушки копнения".

Чел съм ги, разбира се, харесват ми. Над всичко у Яворов тежи поезията му, това е Яворов. Драмите му не са големи произведения. За Яворов те са слаби. Но добър публицист е той. „Гоце Делчев" е темпераметно написана. „Хайдушки копнения" са написани от поетична ръка, но бледнеят пред лириката му.

— „Глухият гений" сте назовал статията си за Подвързачов.

Това е статия в „Литературен фронт", а сега написах предговора в по-разширен вид. За тая статия също ме поздрави Константинов. Каза, че някъде не е съгласен — че аз признавам сатирата за поезия. Няма сатира, казва, има поезия.

— Тази статия по ваша инициатива ли е написана?

Не, вестникът ми я поиска.

— За Дебелянов сте произнесъл слово в Копривщица през 1967 година

Писал съм и предисловие към стихотворенията му в

„Български писател“. Писал съм няколко пъти статии за него. Едно време във „Вестник на жената“. Не знам по какъв повод. Бях поместил в „Народна младеж“ статия и после — в „Литературен фронт“, по-голяма. И ми препращат от редакцията на „Народна младеж“ писмо — група ученици от Враца, от техническо училище пишат: „Радевски публикува една и съща статия за Дебелянов, защото му трябват пари.“ — И споменават там някакъв бар. Аз нито съм влизал, нито имам понятие от барове. Едно нечисто писмо. Отговорих им: трябва да ви кажа, че четох писмото ви с голям срам. Вие, разбира се, имате право да възразите, да не сте съгласни със статията ми, но в писмото ви няма такова нещо. Срам ме е за вас, че сте ученици. Първо, вие не знаете дали съм получил хонорар. От „Народна младеж“ аз не съм взимал хонорар. Не ми платиха и не съм търсил. И говорите за някакъв бар, за който аз не съм чувал. Вие очевидно по-добре ги знаете тия работи. Аз мисля, че някой ви е подшушнал това писмо. — Не ми отговориха.

А пък аз трябва да ти кажа, че в бар не съм влизал. След Девети септември сме вечеряли с приятели и те след това казват — хайде да идем на бар. Не отивах. Преди Девети септември съм ходил два пъти. Един път — моят братовчед Райко, който беше учител, идва тука от провинцията. Спа при мене. Казва: — Да отидем на кабаре. — Тогава не се казваше бар, а кабаре. — Райко, аз не съм ходил. И после, ти знаеш ли какво е това, колко пари струва? Чувал съм, че една чаша кафе има баснословна цена. — Аз съм спестил пари, дошъл съм сега в София, искам да видя какво е туй кабаре. — Отидохме с него, изпихме една бутилка вино. Това беше. И втори път — с Аврам Стоянов, покойния, когато беше депутат.

— На Лъчезар Аврамов баща му?

Да. Той беше много ларж човек, много добър човек. Бяхме няколко души и той предлага: — Хайде да ви водя в кабаре. Отидохме някъде, където е сега Партийният дом.

— Бар „Етоал“, на уличката със стълбите?

Там някъде. Не помня какво пихме. Това беше. Канели сме се няколко пъти с приятели но все отлагахме. Имаше едно „Циганското кабаре“ из Коньовица. То беше много известно, с циганка танцьорка. Но не съм ходил. И ме обвиняват, че съм вземал пари, за да ги пия из баровете.

Аз не си култивирах вкус към тия неща. Иначе из кръчмите съм ходил — в „Славянска беседа“, в „Луката“ и другаде съм стоял до късно. В компания с Дечко Узунов, Беш-

ков, Пенчо Георгиев Колю Фурнаджиев, Никола Маринов. Той беше прекрасен човек, за когото всички с преклонение говореха.

— Художникът?

Той. Професор и със своите студенти ходеше. Невероятен човек, добряк.

— „Старият ковач“ е надгробно слово при погребението на Полянов, 1953 година.

В новата книга, която съм предал, съм поместил не това, а доклад, четен в Карнобат по-миналата година. За стогодишнината от рождението му. „Предтечата“ го нарекох. А това слово произнесох на митинг пред Народния театър.

— Не смятате ли, че тогава Полянов беше твърде много надценяван?

Според мен — не. Той създаде публицистична поезия, която днес не можем да одобрим, тя не задоволява естетическите изисквания на днешния читател. Пък и тогава. Обаче Полянов е наистина предтеча. Той пръв почна да пише за работничеството, да пише стихове от гледището на социализма и е свързан с комунистическата партия. Той подготви идейната и гражданската почва за Смирненски. Независимо от слабостите на поезията му, която не се чете сега, той има няколко стихотворения прекрасни. Една антология на българската поезия, която не е направена преднамерено, трябва да представи образа на Полянов: „Стрелочникът“ и „Дървото на смъртта“.

После — той има интересни фейлетони. Беше темпераментен публицист, независимо от сектантските му позиции по литературните въпроси. Струва ми се, че някои хора с голямо пренебрежение говорят за него и не си дават сметка, че такива фигури проправят пътя. Няколко десетилетия той е подхранвал климат за създаване на една революционна поезия.

Сега ще честват стогодишнината от рождението на Петко Тодоров. Той беше един забравен писател у нас. В потока на нашата класика — като вземеш Вазов, Алеко Константинов, Захари Стоянов, Пенчо Славейков, Яворов — той е от това поколение, макар че някак си не може да стои на едно равнище до тях. Но не можеш да го изхвърлиш по никой начин от литературата.

— Мисля, че съпоставката ви е много уместна. И при него навремето си има едно голямо надценяване. След това почва отлив, който несправедливо го хвърля в забвение.

Сега се говори за чистота на езика. Петко Тодоров е

автор, който трябва да се взема като образец на радетел за чистотата на езика. Той се е мъчил страшно много над словото. Може би оттук иде и неговият малко дестилиран език. Но прави усилие. Това е поучително нещо. Бих желал да има сега един такъв писател. Мисля, че ние нихилистично гледаме на някои явления, макар да говорим за национални особености. Оставяме други явления да ги засенчват. А литературата е колективно дело. В този смисъл, че всеки дава по нещо и големите таланти идват въз основа на всичките тия дреболии.

— Кръстевият кръг много раздува качествата на Петко Тодоров.

Всяко едно литературно сдружение прави това нещо. Вземи Димитър Митов едно време. За него някои писатели и артисти не съществуваха. Той беше просто вулгарен в своята едностранчивост. За него няма Зорка Йорданова, няма Иван Димов, няма Фурнаджиев, Каралийчев, Разцветников. За него има Владимир Полянов, Елин Пелин, разбира се, Кирил Христов. Само тия, които са около него. И си го казваше: — Аз си защищавам приятелите.

— У нас трудно се създава критик с широк поглед и обективни преценки. Но да ви попитам нещо друго: според вас публицистиката влиза ли в понятието „литература“? Или е от някаква друга зона?

Смятам, че рязка граница между публицистика и художествена литература няма. Има публицистика, която е художествена. Фейлетонът според мен напълно влиза в художествената литература. Фейлетоните на Алеко Константинов са едно звено, което съединява публицистиката и художествената литература. Зависи от таланта. Дори в една статия художникът влага силата си. Вземи статиите на Пенчо Славейков, четеш ги като художествени произведения.

Разбира се, като кажем публицистика се разбира определена сфера, в която се разглеждат определени въпроси. Но тя може да бъде художествено произведение. Херцен например какво е?

— Забелязвате ли, че у нас досега нямаме не само история на българската публицистика, но и изследвания върху големите ни публицисти.

Нашата критика страда от много естетически предубеждения. Нашите критици, като говорят за баладата например няма да вземат български пример, а ние имаме. Непременно ще вземат нещо от чуждите върхове на литературата. Какъв е този критик, който борави с понятия и произведе-

ния, отдавна вече използувани от световните критици? Според мен той не може да мисли. Ако той има концепции, ще ги приложи към българската литература. Той пише за нашия читател и него трябва да ориентира.

— За Смирненски в книгата е поместено едно слово, произнесено в Стара Загора. В него има такава фраза: „Трябва с прискърбие да подчертаем, че поезията на Смирненски и до ден днешен среща възражения не вече поради политически или идеологически съображения, а върху чисто естетическа основа." Какво имате пред вид?

И досега има някои, които настояват, че Смирненски не можал да създаде своя форма, че е остарял. Слушал съм такива разговори между поети и други. Обаче никой не се заема да каже — в какво Смирненски е оригинален, в какво се е влиял от символистите. Защото той безспорно се е влиял от символистическата поезия. Смирненски е говорил пред Георги Цанев, че трябва с по-други средства да се създава новата поезия. Навярно е щял да потърси други средства, но това не намалява въздействието на неговата поезия според мене. Смирненски е постигнал своето. Той сигурно щеше да се освободи и от остарялото в изразните средства. И от един Подвързачов, там дето е остаряло.

— За вас това е несъмнено?

Подвързачов му е учителят според мене. Особено в дактиличните рими, които са много обилни и много силни. Точно както у Подвързачов. Също — съставните рими. Нямаме изповеди от самия Смирненски. Той почти не е писал литературни статии като нас. Бележници само е оставил.

Обаче Полянов на мене ми е казвал, че го е заварвал в редакцията на „Червен смях" с молив в ръка над стихотворенията на Яворов.

Подвързачов в много отношения е учител и на Дебелянов, и на Лилиев. Името му стои в сянка поради политическите му позиции, не се издават събрани негови съчинения. Има работи в тях против комунистите. Обаче в творчеството си, особено в сатиричните си работи, той беше наш съюзник. Той така безпощадно разобличаваше всичко това, срещу което ние се борехме, че дай боже повече такива „реакционери".

— За това влияние върху Смирненски от страна на Дебелянов и на Лилиев. Не смятате ли, че то може да се погледне и от друга страна — просто, че той е взел от тях много хубави неща?

Аз туй казвам. И изобщо символистите, аз сега вече

казвам: „тъй наречените символисти“. Трябва да престанем да делим на парчета като в аптека да туряме етикети. Един Лилиев има стихотворения напълно реалистични. Има, разбира се, и типични символистични работи — например поемата на Дебелянов „Легенда за разблудната царкиня“. По принципите на символизма е написана. Обаче там има такива поетични, хубави неща. Какво значи — символизъм? Въпросът е да е хубава поезия. А всички тези школи — сантиментализъм, символизъм, реализъм, романтизъм и прочие — са външни обвивки, които времето налага. Явяват се теоретици, по които някои поети се заблуждават, дори изменят на творческата си природа само за да бъдат верни на школата. Обаче никой голям поет на никаква школа не е бил верен. Неговото изкуство разчупва всякакви школи. Неговата школа е животът. Виж у Лилиев:

Съмна в сънните градини,
всяка капчица роса
отразява ведросини,
ведросини небеса.

Какъв символизъм е това? Прекрасна картина. На голямата поезия това ѝ е силата — във всяко време може да бъде съвременна. И всякакви настроения могат да се включат в нея. Във всяка поезия има мъгляви работи. Поезията не е ли малко отвлечена, не е ли малко недоизказана, тя в същност не е поезия. Както е казал Маяковски:„Тот, кто постоянно ясен, он по моему просто глуп.“

Ето една тема за нашите критици, ама дълго време никой не смееше да се хване за това нещо, защото нямат и ерудиция — да разчепкат тия въпроси. Да кажат — недейте да се отнасяте с предубеждение към тия поети — към Лилиев, към символизма и прочие. Много трудно е да наречеш Дебелянова символист.

— В статията за Смирненски има едно интересно твърдение: „Дяволът е и положителен, и отрицателен герой.“ Какво имате пред вид?

Дяволът е според мене едно от най-интересните изобретения на човешката фантазия, на философията. Той шества из световната литература, в големи произведения. У Смирненски той е и положително, и отрицателно явление. Той го е взел от Полянов, от фейлетоните му. Той има дори „червеният дявол“. Полянов взима дявола като пролетариата, като идеята, пред която буржоазията е безсилна.

В „Приказка за стълбата“ дяволът е отрицателен тип.

Това изкушение, което тласка хората, отнема им всички човешки качества. А вземи „На гости у дявола“ — Мефистофел е друг. Той е положителен трагичен тип. Чрез него авторът критикува. Такъв е Демонът на Лермонтов, един бич срещу човечеството, което той критикува.

— Статията за Гео Милев е написана специално за книгата. Какво ви накара да се спрете на него, да го отделите от толкова други поети, за които не сте писал?

Мислех, че ще бъде с празнина книгата без една такава статия. Аз пиша за големите наши революционни поети. Гео Милев не може да се отмине. За мене той е невероятна личност. Не само като поет, като явление. Както е и Пенчо Славейков за мене. Гео Милев е и литературен, и художествен, и театрален критик, и публицист. Списание „Пламък“, като вземеш, там е Гео Милев, целият. Макар необуздан темперамент — той твърде много прилича на Пенчо Славейков. По широката си ерудиция, по това че докосва всички страни на живота. Пенчо Славейков уж малко парнасист, но се е занимавал с най-грубите явления на живота и в статиите, па и в стиховете си. Има такива епиграми! Теорията му е едно — подиграва се със социалистите, със социалната поезия, че била „спукана цигулка“, — в стиховете му — друго. Пише и той самият такива стихове. При това и слаби стихове, по-слаби от тия, с които той се подиграва. Но той бичува обществени недъзи и това му е средството на него, това му е оръжието.

— Статията ви за Фурнаджиев е предговор към съчиненията му.

Сега в избраните ми статии съм я разширил, вмъкнал съм и неща от други мои статии за Фурнаджиев. Особено за „Пролетен вятър“, за „Конници“. Питали са ме, особено ученици, какви са тези конници. Революционерите ли, преследвачите ли? И едните, и другите. Ужасът на онова време.

— Защо сте избрал за заглавие „Тъмният жених“? Взето е от него, но защо тъкмо това?

В най-хубавите му стихове — от „Пролетен вятър“, от „Дъга“ — той много често употребява думата „тъмно“. А „жених“ — това е революционерът, който кани на сватба. „Сватба“ е химна на революцията. Тука можеш да търсиш също така символизъм, ако искаш. Нелогично свързани едно с друго понятия, асоциации. Чувал съм дори от интелигентни хора за „Сватба“: — Каква е тая глупост?

Аз смятам, че в стиховете му не трябва да се търси

строга логика. Те трябва да се възприемат като музиката, както природните явления — слънцето, вятъра, дъжда. Ако не можеш да ги усетиш, излишно е да търсиш по-нататък.

— Говорили ли сте с Фурнаджиев — откъде му идат впечатленията от въстанието, той не е участвувал в него?

Мисля, че на някаква гара е гледал нещо. Той не е участвувал. Обаче той е съвременник.

— Много силно го е усетил.

Това е поетът. Всички тия ужаси в страната... Той е човек с активни граждански възприятия. Веднага след Септемврийското въстание един свеж вятър нахлу. То беше една репетиция за революцията. Неуспешна, обаче много освежителна. Тогава почна да излиза „Нов път". Каралийчев, Разцветников, Фурнаджиев подеха тоя свеж вятър, който съществуваше в революционното движение. Априлските събития го потиснаха, удавиха го в кръв. След това вече беше друго настроението. Много хора ренегираха.

Кръв много се проля, без да може движението да реагира. След това бавно вече се съвзе, повдигна се настроението. А след Септемврийското въстание аз си спомням как вестниците остро пишеха, макар да ги спираха един след друг. Чувствуваше се дъхът на революцията, на големи събития. Тогава по улиците всеки ден ставаха убийства. Имаше негласна гражданска война. Но въпреки това подем имаше голям. Това изрази в поезия Никола Фурнаджиев главно.

Тия събития са отминали. За днешната младеж те са вече история. Обаче в стиховете на Фурнаджиев това е останало като злободневие. Макар злободневие, в което се чувствуват просторите на историята. И сега много неща могат да се почувствуват в поезията му. За тая тежка задуха тогава след събитията, за тая безнадеждност и отчаяние. Не се пропагандира тази поезия. А се оказа, че пропагандата играе голяма роля. Като почнат един поет да го надуват...

— Вие смятате, че неговата книга „Дъга" е отражение на този спад в революционното движение след 1925 година? Или повече на неговото лично терзание?

И едното и другото. И разочарования, но и увереност. Фурнаджиев беше умен човек. Поемата „Дете" според мен е продължение на „Сватба". Там се говори за дъжда, това възродително явление. Детето, което там се явява, също е обновител на света. Цялото чувство в нея е бодро.

— Фурнаджиев говореше ли за преживяванията си по

онова време, за взаимоотношенията си, за стиховете си от този период?

Не. Аз съм го питал за някои работи в стиховете му. Той сам не знае как са станали. Например за това — „Ракията е бяла като гибел". Де да знам, вика, така съм го написал. И наистина как да го обясни. Той не го е мислил предварително. Дали е пил мастика и е влял вода? Оттам това бяло?

И в „Дъжд" има — логически погледнато — безсмисли-ци. С Минко Николов веднъж бяхме у Георги Цанев и говорихме за поемата „Петима старци" на Константин Павлов. Трябва коментар към нея, казвам. Това става като ребус. Минко взе да цитира, обяснява всяка една дума какво значи. Това вече е извън поезията, думам. Ако в стихотворението има един такъз образ, между другото се възприема. Но ако цялото е така написано... Това е за забава: ха сега познайте какво е.

— Последната статия в книгата е предговор към произведенията на Вапцаров.

Аз писах предисловието към най-първото издание на стихотворенията на Вапцаров. Скоро го четох. Нямам я тая книга, някой ми я донесе. Там има неща, с които и сега съм съгласен.

Когато сравнявам всичките свои приятели, отделям трима по тяхната чистота и непосредственост: Димитър Найденов, Борис Ангелушев и Вапцаров. Те си приличаха по човешка и гражданска чистота.

— Обикновено, когато поет пише статии за свои колеги...

Те не са ми колеги! Тия, за които съм писал са мои учители.

— Както искате — за други поети, когато пише, неусетно привнася нещо от своето разбиране за поезията върху тяхното творчество, не намирате ли?

Абсолютно така е. Няма нужда да е поет. И критикът тълкува поезията така, както той я разбира, според неговата естетика. Аз съм защитник на римата и на звуковата страна на стиха. Далчев, да речем, теоретизира обратното.

— При подбора на авторите, за които сте писал, се насочвате предимно към революционери и сатирици. Но ето, че се заемате и с Пенчо Славейков, и с Дебелянов. И проявявате към тях същото разбиране. С какво ви допада Дебелянов? Той е далече от революционната поезия. Има малко хумористични стихове.

Лилиев казал някъде: — Радевски изкара Дебелянов сатирик. — Прекрасен сатирик е Дебелянов! Десетина-петнадесет стихотворения има. Те са достатъчни. Ботев е написал 20 стихотворения всичко. Представи си, че нямаше друго от Дебелянов. Той пак щеше да живее с тия работи. Сега мога да ти издекламирам някои от тях, ще се смееш, ще видиш какви стихове са! Разбира се, голямото име на Дебелянов е в лириката.

Дебелянова винаги съм го обичал. Голяма част от поезията му зная и досега наизуст. Сатирите по-късно открих.

В предисловието към тази книга, „Слово за поетите", обяснявам своите предпочитания. Но в моя екземпляр, който съм нашарил, имам отбелязано, имам наум да напиша за още няколко души поети. Обаче трябва повод. Така да седна да пиша, без да ми се е наложило, не става. Иска ми се да напиша статия за Ясенов. За Петко Рачев Славейков. Ясенов не е централна фигура в нашата поезия, обаче има великолепен стих! Той има особено място в нашата лирика. Макар че сега не го тачат и може би не го разбират. Петко Славейков е фигура невероятна в историята на нашата литература и в историята ни. Също така бих написал статия за Димитър Бояджиев, един прекрасен лирик.

— За Лилиев?

Също. Аз имам и спомен за него. Там малко съм казал за поезията му. И за Разцветников бих искал да напиша.

— Ще се върна пак към Дебелянов. Неговите настроения са меланхолични, напълно противоположни, далечни спрямо вашите разбирания за поезията. Много рядко при поетите се среща подобно разбиране към друг вид лирическа нагласа. Как става това при вас?

Не е далечно. Стиховете му винаги са ми харесвали с дълбочината на чувството. Където се докосне до природата, у него блика светло чувство. И тоя осезаем до болка лиризъм, особено в стиховете му за войната. С тях у Дебелянов почва нов етап. Ако беше останал жив, не знам как щеше да се развие, много силно нещо.

Неговите стихове са ми любов още от ученическите години и аз не съм могъл да преодолея тая любов. Тия интимни струни винаги са звучали у мене, но аз съм прекарал младините си, когато не се пишат такива стихове, в едно време на потискане, пъдехме ги тия чувства. Това може би е във вреда на моята работа като поет, като стихотворец.

— Сега не съжалявате ли за това потискане?

Не. Ако тогава, по времето на „Релеф", имах сегаш-

ните разбирания, си мисля какво би било? Щяха да ме изключат от партията навярно за такива стихове. Нямаше да мога за природата така да пиша, както искам, нямаше да мога да вирея. Аз ти казах — през четиридесет и някоя година написах стихове. То беше и цензурно време, не можеше да се говори открито. Стихове за село — за кукурузите как шумят, че песента от пенсен се ражда. Така завършвах. За превръщенията в природата, свързано с космоса, със звездите. Напечатах в „Изкуство и критика" тия стихове. В тях навсякъде имаше и бодро чувство, една нота, че човекът се ражда на земята, за да се бори.

Тогава не можеше да се пише: „Да живее революцията!" Та искам да ти кажа — хем това не беше през сектантско време. А през времето на „Релеф" да пишеш така...

Ако имах по-широки разбирания за поезията — че трябва и любовната поезия да се застъпи, — навярно бих писал. Но аз бях зает повече с, тъй да се каже, пропагандни настроения.

В книгата ми със статии, която ще излезе, включвам една статия от онова време. В нея говоря за слабостите на нашите произведения, че ние твърде ограничено разбираме партийността в литературата и че много лесно нашите герои стават класосъзнателни, че ние се ограничаваме само с това да говорим за клубовете. Един работник прочете позив и веднага стане комунист. В отвъдния фронт, сред буржоазията, стават такива интересни процеси, хората мислят, чувствуват, развиват се, едни отиват наляво, други — понадясно. Става поляризация. А в нашата литература това го няма, казвам. Сега, като я чета тая статия, намирам го за правилно и затова съм я включил. Тя е от един цикъл, както го бях намислил, пак по такива въпроси, но другите статии не съм написал. Като прочетеш, ще видиш, че не са ми били толкова неясни тия въпроси, обаче такова беше времето.

— А статиите в онова време бързо ли ги пишехте?

Има често статия — и сега даже — зная горе долу какво ще напиша, а просто ми е трудно да почна. Винаги така става, че една мисъл се запалва в друга мисъл и в процеса на работата хрумват някои неща, които по-рано не съм и мислил, не съм и подозирал. Във всяка работа е така и при стиховете между другото.

— Както мнозина прозаици признават, в хода на работата нещата коренно се променят.

И при статиите е така.

— План правите ли преди да почнете статията?

За някои съм нахвърлял. Но за малки, вестникарски, какъв план да правиш? Сядам на машината, натраквам я и след това почвам да поправям. Тогава ми е най-приятно. Задрасквам цели пасажи, заменям с нови. Търся по-сполучлива дума. Когато пишеш, гониш главната мисъл, туриш някоя дежурна дума само за да минеш нататък.

— Но за по-големите приготвяте предварително някаква конструкция?

А, да!

— За Пенчо Славейков например?

Разбира се. За Пенчо Славейков ние имахме доста предубеждения. Тодор Павлов беше ги наслоил. Пък и не само той. Че е ницшеанец. Четох много неща, които са писани за него.

— Още от статиите на д-р Кръстев ли?

От тях. Мешеков има статия, Цанев има статии. И главно — самия Славейков препрочетох. Иван Мешеков интересни въпроси засяга.

(За писатели и критици от миналото или от днешния ден разговаряме често, да не река постоянно, при всяка среща. Ако всички преценки ,спомени, разсъждения се включат в тази книга, тя би набъбнала до няколко тома...)

РАЗГОВОРЪТ ПРОДЪЛЖАВА

(Дали това внезапно прерязване на нишката на разговора не дразни? Читателят е навикнал на плавен преход към някакъв финален акорд — ако не тържествено-патетичен, поне оценъчно заключителен. За да усети, че краят на произведението приближава.

Но книги от този род всъщност изобщо не могат да имат край. Те могат да се продължават и наставят, и разклоняват, и да лъкатушат, където и колкото си щат. След като записът на разговорите бе приготвен, подреден някак си и прочетен, анкетьорът веднага забеляза, че въпреки внушителната цифра от машинописни страници, липсват още редица интересни епизоди, изказвания по любопитни и съществени въпроси и т. н. Наложиха се добавки. След това още. Те отидоха по местата си. Последните допълнения обаче датират от юни 1980, когато основната част от ръкописа бе вече в своя завършен вид — също относително — и затова останаха като заключителна прибавка. Нека приемем, че получават задача да бъдат финал. Има обаче още една причина — и по-важна, — поради която подобна книга не може да получи окончателна редакция. Изобретателността и неизчерпаемостта на живота като че ли съвсем ясно се проявяват тук и показват колко е безсилно съдружието от човешки разум и хартия в желанието си да заключи нещо от житейската пълнота в точен отрязък — от главна буква до точка. Животът признава само многоточието. Колкото и да се стремим да поберем всичко важно в текста, то непрекъснато се мени, изплъзва, преобразява и оставаме измамени в авторското си усилие. Човешкото време е неуловимо. Що се отнася до бъдещето, това поне ни е вече ясно. Но ние самоуверено посягаме към миналото, смятайки, че то е разположено като географска карта — гледай и описвай. И то се мени. И то е в движение. Иначе как всяка епоха ще го вижда различно.

Докато се опитвах с помощта на Радевски да натрупам факти от изминатия негов път, докато след това си ги изяснявах, докато ги подреждах, правех варианти и попълнения, времето прибавяше нови неща, изменяше стари, смятани за установени. На няколко пъти в анкетата ставаше дума за подготвяна книга със статии. После за нея вече се говореше като за ръкопис, предаден в издателството. А ето, че на 1 февр. 1980 съм получил от Радевски готов, отпечатан екземпляр от нея с надпис, в който отново се прокрадва самоиронията на поета, вероятно забелязана от внимателния читател: „На Блага и Йордана — почетна доза прозаична скука. Но с най-другарски пожелания.“ Замисленото междувременно е станало факт.

В тази книга, назована „Битки за утре“, са включени статии на Радевски от различни години. Отделни цикли побират изказвания за поезията, за детската литература, за сатирата, за мемоарите, за пре-

водачеството, за езика, за няколко ярки личности на публицисти и художници. След това са поместени познатите ни от „Слово за поетите" статии, но с много допълнения, изменения и прибавки. В края са поставени няколко от най-ранните статии на Радевски. Както той вече ни обясни в анкетата — да се види какви са били неговите позиции и схващания в началото на пътя му.

Споменаваше се в разговорите за намерението на поета да подготви нова книга от кратки стихотворения — размисъл за човешката съдба. Ето, че във в. „Литературен фронт" и в сп. „София" се появиха първите предвестници за тази сбирка. Те бяха посрещнати с интерес. Едно от публикуваните стихотворения започва така:

Дали се уморихме от презиране,
или се изтощихме от любов?
Но въздухът жадува озониране,
сърцата гладни са за порив нов.

Освен млада енергия, тези думи показват усет за социално-психологическите движения.

Страниците на анкетата се трупаха, а през това време някои явления от миналото получаваха нова, вероятно по-близка до обективността, преценка. Партийният стаж на поета за периода 1936—1944 е възстановен и с това е възстановена една справедливост. За някои хора в текста се говори като за живи, а междувременно те починаха.

Досетих се и за споменавани в разговор книги, подарени на Радевски от техните автори.)

— Веднъж стана дума за интересни автографи. Дали нямате посвещения от Димов, от Талев?

От Талев нямам. Писма имам от него. Когато беше в Луковит. Много ласкави. Аз наистина тичах доста по неговото връщане тука.

— Бихте ли дал да публикуваме в анкетата някое от писмата на Талев?

— Не. Не бива да се показва човек — какво направил или помагал.

— Все пак, вие сте поел един риск тогава.

— Не, риск не бих казал. Аз бях официален човек. И други са се отнасяли до мене, когато бях секретар. Но не смятам, че съм поемал някакви рискове кой знае какви. Това беше мое задължение.

Едно време, когато бях студент, съм разпространявал една книжка на Талев. Той тогава още беше ляв. 1926 година трябва да е било[156].

Между другото преди Девети септември Талев беше един безпомощен писател. Книгите му никакво впечатление не правеха. Той после се съвзе. Стана нещо с него.

— Значи вие се познавате с Талев още от 1926 година!

— Да, аз бях студент, а той стажант ли, какъв ли, в сла-

вянския семинар на „Московска“. Аз го знаех като сътрудник на „Нов път“, списанието на Бакалов. Разпространявах книжката му в село. После, разбира се, когато той се свърза с македонствуващите среди, не съм го виждал. Той вече в съвсем други сфери отиде. Станахме врагове, дето се казва.

— Бихте ли ми показал автографите от Димов. А и някои други.

— Остави тая работа. Колеги, разменяме си книги... То не е за показ.

(Седим в просторния хол, „тапициран“ само с библиотечни шкафове, натъпкани с томове. При отказа на поета да покаже посвещенията — явно изпитва неудобство — у мен се надига старата журналистическа стръв — да преодолееш на всяка цена пречките към интересните за читателя факти. Започвам да шаря припряно по гръбчетата на книгите и бързо съзирам надписа „Тютюн“. Произнасям уж равнодушно, небрежно:)

— А, ето го „Тютюн“. Нали мога да видя какво е написал Димов?

(И докато домакинът да измисли как да отклони, ставам и измъквам дебелия том. Касетофонът работи, слава богу, и записва.)

— Датата също е важна за анкета като тази. Дори само за това си струва да се види надписа: „На Мила и Христо Радевски — с приятелски чувства. Дим. Димов. 25 март 1954.“

— Това е второто издание, затова е 1954.

(Журналистическата ми настойчивост не може да бъде спряна. Аз протягам ръка към други книги и продължавам да разпитвам:)

— Ето и от Полянов автограф: „На Христо Радевски, редакторът на някогашния си редактор. Д. Полянов. София, 1 януари 1953 г.“

(Посвещението е върху том от съчиненията на стария пролетарски поет, издадени малко преди смъртта му. Радевски пояснява:)

— Нали той някога ми беше редактор в „Наковалня“.

(Съглеждам един том, подвързан с кожа, явно специално подготвен от автора за близък човек: „На живот и смърт“, романа на Димитър Ангелов. Чета:)

— „На др. Христо Радевски — с чувство на уважение и благодарност. 25 ноември 1953. Д. Ангелов.“

(Изваждам друга книга — „Д-р Петър Берон“ от Фани Попова-Мутафова и с изненада виждам, че тя също е надписана).

— Зная, че с тази писателка не сте били близки, дори напротив, а тя ви е изпратила книгата си: „На арх. Мила Иванова и Христо Радевски — за добър спомен. 21 февруари 1972. Ф. Попова—Мутафова.“ Тя особено държи на архитектите и ето, че го изтъква в надписа. Нали съпругът ѝ, Чавдар Мутафов, е бил архитект.

(Ровенето ми из библиотеката преминава направо в недискретност, но не мога да сдържа репортера, който се е събудил у мен след две десетилетия прекъсване:)

— И все пак, не казахте, по какъв повод е изпратена тази книга?

— Тя се отнасяше с голяма благодарност към мене. Смътно си спомням — дала преди доста години в „Народна младеж“ книга с разкази. И те ми ги изпратили. Аз съм написал рецензия, че трябва да ѝ се даде път на тая жена. Че трябва да се публикуват, че са интересни исторически разкази. И Фани Попова не забравила това нещо, припомни ми го.

(Междувременно аз съм измъкнал и друга книга.)

— Изпратила ви е „Солунският чудотворец“, изданието от 1969: „На арх. Иванова—Радевска и на Христо Радевски — за добър спомен. Ф. П. Мутафова. Юли 1969.“

(Поетът мълчи, стъписан от моето безцеремонно шарене по рафтовете. Аз продължавам да вадя книги и да чета:)

— А това е от Крум Кюлявков — „Избрани произведения“, том I: „На др. Христо Радевски — сърдечен приятелски спомен. Кр. Кюлявков. 7 декември 1953.“ Ето и от Радой Ралин — „Всичко ми говори“: „На другаря Христо Радевски с възхищение и обич. Радой. София, 9 юли 1975.“ И от по-младите имате — от Константин Павлов — „Стихове“: „На Христо Радевски — с дълбоко уважение. 4 октомври 1965.“

(Усещам, че съм прекалил и сядам. Но все пак съм доволен, че донякъде съм представил отношението на други поети от различни поколения към техния колега. И това може би ме извинява. А. Радевски, като всеки деликатен човек, е безсилен срещу наглостта и не му остава нищо друго, освен да се прави, че не я забелязва.)

(Обикновено на поетите и на писателите не се предлага да се произнасят върху преценките на своите критици. Реших се и на тази безтактност.)

— Оказа се, че за вас са излезли доста критически статии и рецензии. Да са ви останали от тях впечатления — някаква находка?

— Не. Не съм срещал досега у никой критик да ми открие нещо, което да не съм видял у себе си.

— Спомняте ли си, че има рецензия за „Към партията“ от Димитър Панов в „Мисъл и воля“, анархистичното издание?

— Не, не я помня. С този автор спорехме. Не зная сега дали е жив. Той пишеше от страниците на „Мисъл и воля“ против партийността. Имахме престрелки.

Млад човек беше, във вегетарианската гостилница съм го виждал. А каква е съдбата му после нямам представа.

— Бакалов се отзовава за „Към партията“ със статия „На по-висок етап“ в „Звезда“ през 1933.

— Помня я тая статия. Той ми каза и преди това, че пише. Към това, което се пише за мене, доколкото се е писало, винаги съм имал отношение на неудобство. Ако ме похвали много — чувствувам се неловко. Ако ме наругае несправедливо — пак. Като видя някъде статия за мене, просто не ми се чете. Има статии, които не съм ги чел до ден днешен.

Не че не се интересувам какво ще кажат хората за мене, но се чувствувам неудобно. С някакво особено вълнение никога не съм чел или очаквал статия.

— От статията на Бакалов някакво хрумване да ви е дошло?

— Не. Той на едно място ме упреква, че се наричам стихоплет. Може и да е прав, но аз и сега бих се нарекъл така.

— Това е симпатична според мен самокритичност, макар и попрекалена. Излязла е статия за „Към партията“ и във в. „Щит“ от С. Боновски. Това дали е псевдоним?

— Не. Имаше такъв — Сава Боновски. Не я помня тая статия. А той беше, струва ми се, вегетарианец, един благороден, рус, висок. Той трябва да е покойник вече.[157]

— Има още една рецензия за „Към партията“ — от Емил Коралов в „Прожектор“. Спомняте ли си я?

— Не. Сигурно съм я чел тогава...

— Оказа се, че Бакалов е писал и за „Ний сме правова страна“ в сп. „Звезда“ — 1933, кн. 15.

— Не помня.

— А знаете ли, че за „Пулс“ е писал и Ст. Ц. Даскалов в „Светлоструй“?

— Казвали са ми, че е писал рецензия, но къде, кога... За една моя детска книжка по-късно — „Наопаки“ — Радой Ралин беше писал в „Заря“. В нашето село правехме

вечеринки с интелигенцията, доколкото я имаше. И веднъж гледам едни девойчета — четат нещо и се подсмихват. Взели „Заря“ и рецензия за моята книжка четат.

— Тогава вие не познавате още Радой Ралин?

— Чак после се видяхме тука в София.

— Но преди Девети септември?

— Да, отдавна. Той дойде тука — да следва ли, какво ли. Даже пред сладкарница „Цар Освободител“, за която с такова умиление си спомням сега, сме приказвали.

— За антологията на съветската поезия излизат няколко рецензии. Една има от Васил Александров в „Дъга“.

— Помня две рецензии. Едната беше от Георги Константинов в „Златорог“. Другата — от Петко Росен, но къде беше, не знам. Две-три думи бяха и завършваше така: „Хвала му!“ Той си беше официален човек. Учуди ме, като се изказа тъй за антологията. „Но, изглежда, е бил незлоблив. Виж с Георги Константинов се срещахме, бяхме приятели. Спорили сме.

— Има още една рецензия — от Стойко Божков във „Вестник на жената“. След Девети септември излиза второ издание на „Пулс“ с прибавени стихове от „Към партията“. Тогава Динеков пише рецензия в „Литературен фронт“ — 1 септември 1945.

— Тогава съм бил вече в Москва и затова не съм я видял.

— През 1945 излиза и статия от Борис Делчев „Творческият път на Христо Радевски“.

— Помня, че имаше такава статия. Някой ми казваше, че ме упреквал: защо се занимава със социална поезия, когато той е лирик? Едно време пък ми викаха: — Ти не си никакъв лирик, ти си сатирик. — Друг ми казваше: — Ти не си лирик, ти си преводач.

Всички са ми разправяли различно, че съм ... Имам едно стихотворение — кой как ми казва. А аз пиша, както Господ дал. Всеки ти дава акъл.

— За „Въздух не достигаше“ намерих рецензия от Николай Янков в списание „Славяни“.

— За пръв път чувам.

Ще ти кажа, че има мои книги, за които в печата една буква не е излизала. Мисля, че когато пише един критик, той дава атестация не за писателя, а за себе си. И когато се занимават с мене и само за „Към партията“, пишат а да речем поемка като „Приказка за човека и смъртта“ не забелязват, това според мене не е критика. Върви се по инер-

ция — каквото чул, че преди него някои критици са отбелязали, това и той повтаря.

— Статията на Пенчо Данчев в „Септември", разбира се, я помните.

— Да. Имах неприятности с нея.

— Пантелей Зарев е написал отзив: „За басните на Христо Радевски", „Литературен фронт", 1951.

— За басните ми и Стефан Попвасилев писа.

— За вашите книги за деца, общо взето, много не е писано.

— Преди време бях секретар на Съюза, в „Работническо дело" излезе статия от Петър Димитров—Рудар, в която той казва, че аз и Багряна пишем безидейни детски стихове.

— На Державин статията за вас в „Литературен фронт" през 1952 направи ли ви впечатление?

— Сега чувам за нея.

— През 1953, по случай 50-годишнината ви, Младен Исаев пише статия в „Работническо дело".

— Той писа по случай 70-годишнината ми. Другата не я помня. От Колю Фурнаджиев имаше за някаква годишнина.

— Да, тя е във „Вечерни новини" — „Пламенен партиен поет". Пак 1953. От Тодор Павлов — „Забележителен български поет и общественик".

— Той доклад прави на събрание в салона на Академията. Сигурно го е публикувал. Това беше единственото мое честуване. От него мен ме е срам. Бях някъде из провинцията като депутат по работа. Връщам се и ми звъни Веселин Андреев. Той беше един от секретарите на Съюза, заедно с Колю Фурнаджиев, Камен Калчев и Петър Динеков. — Това е, казва, решение на ЦК. — На мен не ми се ще, отвръщам. — Не! Всичко е уредено.

— Как мина това честуване?

— След доклада на Тодор Павлов мисля, че Караславов разправи спомени. Харманджиев говори. Вечеря имаше тържествена. Там вече — шеги.

— Вие говорихте ли?

— Да, на събранието отговорих на приветствията. След това дойде при мен Кюлявков и ме упрекна: — Ти нищо не каза за партията, как ти е помогнала. — Ами аз през цялото време говоря за моята идейност, това е партията! — Защо не съм подчертал ролята на партията в моя живот.

— И Георги Цанев е писал тогава, през 1953, в „Лите-

ратурен фронт“. Веселин Йосифов е отбелязал сатиричната книга: „Те по-трудно ще живеят“.

— Да, помня, макар какво точно пишеше, не мога да ти кажа.

— И Божидар Божилов е писал през 1961 в „Литературен фронт“, „Поезия оръжие“.

— Не я помня и нея. Както виждаш, нямам ни злопаметство, ни добропаметство.

— От Димитър Методиев има статия за вас, по случай 60-годишнината.

— Да. Нещо за 30-те години беше писал.

— Банчо Банов е писал статия в „Литературен фронт“ през 1966. Също и Емилия Прохаскова, и Иван Попиванов са печатали.

— Да, той и по радиото беше говорил.

— Вътьо Раковски е също автор на статия.

— Той писа за „Разоковена страна“.

— През 1969 излиза статията на Тончо Жечев „Христо Радевски и неговата стихосбирка „Към партията“, в „Литературна мисъл“.

— Той завчера говори по телевизията. Умно говори. Обясняваше за своята книга „Българския Великден“, че това са онеправдани от историята хора. Смятат ги за попове, а те са борци за национално самосъзнание. Изобщо добре беше.

— Статията му за вас не ви ли направи впечатление — че познава поколението и идейния климат?

— Тя е сериозна статия. Той се е мъчил да покаже, да види какво съм се опитал да уловя от нашето време. Какво ме отличава. Това е според мен задачата на един критик, когато пише за даден писател. Всеки автор е различен, нещо е уловил от живота, и то по начин, по какъвто другите не са го хванали. Открил е някаква черта. Точно в тази посока е направил нещо.

— Светлозар Игов е написал статията „Поетът като критик“.

— Да, спомням си я. Топло написана е.

— След това иде моята статия за спомените и статиите. За нея не мога да ви питам. Иван Цветков е написал статия „През погледа на поета“ в „Родна реч“. Иван Бурин — „Лиричната бодрост на ветераните“, за 70-годишнината ви.

— Тя беше обща статия за няколко души. Помня една статия на Симеон Владимиров — „Челичена лира“. Бях

си я изрязал". Тогава ми направи впечатление, но да ти кажа какво точно бе казано, не мога.

— Пантелей Зарев има голяма студия „Една класова муза" в „Литературна мисъл". Тя е аналитично разглеждане.

— Да, имаше такова нещо. От Караславов имаше спомен — как съм написал стихотворението „Трети март". По случай 60-годишнината ми.

— Милена Цанева има една статия, струва ми се с точни наблюдения, в книгата „Петима поети".

— Да, знам я. Тя е една от статиите, които ми харесват, уловила е някои неща. С вникване ги е казала.

— В „Септември" през 1975 е излязла статия от Й. Палежев „Особености в баснята на Христо Радевски".

— Той ми говореше, че пише статия. Тя излязла ли е? Той е от Русе. Като студент преди време беше организирал едно сатирично четене в университета и го емнаха, изкараха го враг и не знам какво си. Пострада много. Един възторжен човек.

— За статията нещо му възразявали, и аз не знаех, че е излязла.

— Георги Цанев има в книгата си „Художествени образи и идеи" статия за вас, доста подробна. Вие сте близки в продължение на десетилетия. Това дали не се е отразило, дали не ви е опознал по-добре от други критици?

— Тя вероятно е предисловието към изданието за ученици.

— Светлозар Игов има статия за вас „Непримиримият".

— Тя е по случай моята 70-годишнина. Игов идва тука за някакво предаване за Вапцаров, но после не се яви. Поговорихме, благодарих му. Има едни съждения — какъв съм бил, какъв съм щял да стана — оригинално и интересно. Но не мога нито да опровергавам, нито да потвърждавам вашите предвиждания, казвам.

(И тъй, разговорът продължава . . .)

София — Варна
1975 — 1980

БЕЛЕЖКИ

[1] С. 10. Литературно-научното сп. *„Наковалня“* излиза веднъж седмично под редакцията на Димитър Полянов като едно от първите легални издания на комунистическата партия след атентата от 16 април 1925 г. и последвалите го убийства и арести. Първият брой се появява на 10 декември 1925 г. Списанието спира със своя № 235 на 25 февруари 1933 г., след като при основаването на *„Релеф“* голямата част от сътрудниците му го напускат и то престава да бъде главно средище на прогресивната обществена мисъл. Радевски започва да печата в *„Наковалня“* от № 10, 11 февруари 1926 г. — стихотворението „Предпролет“, подписано Хр. Р-ски. Сътрудничеството му се прекратява след като възниква *„РЛФ“*.

[2] С. 10. Работническата партия е основана на 20 февруари 1927 г. като легална проява на БКП през време на фашистката диктатура. През 1931 г. тя получава около 170 000 гласа в парламентарните избори и 31 места в Народното събрание. През 1938—1939 г. тя се обединява с БКП в Българска работническа партия.

[3] С. 12. Седмичният вестник *„Кормило“* е легално издание на БКП, което обединява прогресивни автори след спирането на *„РЛА“*. Първият брой излиза в края на септември 1935 г., а последният на 23 юли 1936 г., след като редакторите и сътрудниците се разделят на два лагера и водят ожесточена полемика. Вж. съответната глава от настоящата анкета както и бележките към нея.

[4] С. 13. „Дикисвам“ — диалектна дума, произлизаща от гръцки — дарявам, подарявам.

[5] С. 15. „Подадинé“ — народно — способност, дарба, талант.

[6] С. 16. *„Черен арап и хайдут Сидер“* — поема от Никола Козлев (1824—1902), създадена през 1868 г.

[7] С. 17. Низами Ганджеви, Илияс Юсифоглу (ок. 1141—1203) — азърбайджански поет и мислител, писал на персийски език.

[8] С. 21. Вестник *„Зора“* (18 май 1919—7 септември 1944) е един от най-големите и дълголетни всекидневници. Издаван е от акционерно дружество „Български печат“. Редактор Данаил Крапчев. Близък до ВМРО, поддържа Демократическия сговор след преврата на 9 юни 1923 г. Воюва с комунистическите идеи и БКП, подкрепя правителстве-

ната политика по време на Втората световна война. В него сътрудничат видни писатели като Йовков, Чудомир, Димитър Талев, Симеон Радев, Илия Волен, Ангел Каралийчев и др.

[9] С. 29. *„Дивата гора“* е отпечатана през 1935 г. Тя е пета по ред книга на Орлин Василев.

[10] С. 34. Големият презокеански параход „Титаник“ потъва при своя първи курс към Америка на 14 април 1912 г. след сблъскване с айсберг. Загиват към 1500 души. Коментариите по това нещастие не стихват с години — както във вестниците, така и по кафенетата из провинцията. Потъването на „Титаник“ дава сюжет и на няколко филма.

[11] С. 38. Александър Паскалев (1879—1946) е между най-видните книгоиздатели през първата четвърт на XX в. у нас. Той пръв предприема издания на съчиненията на големи български писатели — Ботев, Л. Каравелов, Ал. Константинов, Вазов, Пенчо Славейков, Яворов. Издава също популярни библиотечни поредици с произведения на световната литература. От „Всемирна библиотека“ са излезли около 300 книги

[12] С. 38. Камил Фламарион (1842—1925) — френски астроном, особено популярен у нас в края на XIX и началото на XX в. Излезли са многобройни преводи на негови книги на български: „В небесата. (Урания).“ Астрономически роман (1892, 1905)), „Бог в природата“ (1896), „Многочисленост на населените небесни светове“ (1897) и др., общо 19 книги в 24 издания, последното от които в 1947!

В мемоарите си за 90-те години от миналото столетие Петър Нейков споменава за увлечението на българската интелигенция по „астрономическите фантазии на К. Фламарион“ („Завчера и вчера“. 1959, с. 56). Багряна също сочи името на Фламарион между авторите, четени на младини, около 1910 г. (Бл. Димитрова и И. Василев. Младостта на Багряна. Пловдив. 1975, с. 86). Радевски има пред вид периода на Първата световна война. Очевидно Фламарион не е загубил своята привлекателност за българските читатели в продължение на повече от три десетилетия, въпреки мощното въздействие на автори като Толстой, Чехов, Анатол Франс, Мопасан, Горки или модните задълго Хамсун, Тетмайер, Леонид Андреев, Арцибашев, Пшибишевски и др.

[13] С. 39. Статията на Горки е озаглавена „По поводу“. Отпечатана е във в. *„Новая жизнь“*, № 23, 27 ноември 1905 г. Включена е в *„Собрание сочинений в 30 томах“*, том 23, 1953, с. 368—372.

[14] С. 41. Статията на Радевски „Нови стихосбирки“ е поместена в сп. *„Изкуство и критика“*, септември 1940, № 7, с. 343—347. Разгледани са сбирки от Вишневин, Невена Милошева, Александър Елин, Лозан Стрелков и Алеко Пламенов.

[15] С. 41. Рецензията за „Звън над равнините“ от Алеко Пламенов е отпечатана в сп. *„Изкуство и критика“* — вж. бел. 14.

[16] С. 43. Иван Дренски (1891—1925) е първият троянски драматург.

Завършил е семинария и след това — историко-филологическия факултет в София.

[17] С. 43. Д-р Минко Мондешки (1901—1969) е завършил медицина в София през 1929 г. През 1930—1931 е доброволен асистент на проф. Алексиев и в същото време укрива нелегалния член на ЦК на комунистическата партия Андрей Георгиев (брат на поета Веселин Андреев). Интерниран в Троян „завинаги", както е формулирано в полицейското нареждане. Работи като лекар в Троян, в санаториума Искрец, в Плевен и подпомага дейци на БКП, концлагеристи, партизани, като им доставя медикаменти. След Девети септември 1944 г. постъпва като доцент в Медицинската академия в София. Дълги години е професор и завеждащ катедрата по гръдни болести. Сега санаториумът в Троян носи неговото име.

[18] С. 43. Андрей Шипковенски (1903—1958) е виден общественик от Троян. По негова инициатива се строят редица сгради в Троян, създава се воден синдикат (1925), което довежда до електрифицирането на града в 1929 г. и до разгръщане на промишлеността. Бил е директор на Популярната банка в Троян, а след това се премества на работа в София.

[19] С. 43. Димитър Гимиджийски (1893—1966) е дълги години една от най-ярките фигури в Троян: председател на читалище „Наука", редактор на в. *„Хемус"*. Автор е на драмата *„Бойка"*, играна в различни градове из страната, вкл. в София, както и на други произведения. Работи като адвокат, но едновременно с това е деен организатор на културния живот в родния си град. Превел е произведения от Пушкин, Лермонтов и др. Сътрудничил е в „Златорог" и няколко от значителните български списания през 30-те години.

[20] С. 43. Симеон Гатев (1898—1969) е дългогодишен библиотекар в читалище „Наука" — Троян. Издал е пет стихотворни книги. Превел е произведения от Пушкин, Гогол, Чехов и Блок.

[21] С. 43. Христо Урчев (1905—1980) — адвокат от 1931 г., активен участник в антифашистката борба. Секретар на нелегалния околийски комитет на БКП в Троян (1932—1940). Изпратен в концлагер (1941—1943). След Девети септември е съдия до пенсионирането си, а след това — адвокат.

[22] С. 43. Петър Хаджиев (1905) е художник и дългогодишен учител по рисуване в гимназията — Троян. Автор е на много картини и публикации за миналото и за занаятите в този край.

[23] С. 45. Вероятно става дума за единствената сбирка на Сирак Скитник *„Изповеди"* (1910).

[24] С. 48. Вестник *„Развигор"* е основан от Александър Балабанов на 6 януари 1921 г. От № 68 съредактор е Елин Пелин, а уредник Тодор Боров. Очевидно Хр. Радевски има пред вид този период — 1922—1923 г.

[25] С. 49. Всекидневникът *„Новини“* (29 януари 1926—4 септември 1928) е легално издание на БКП, но е обявен като „всекидневен независим вестник“.

[26] С. 50. Седмичникът *„Работнически литературен фронт“ („РЛФ“, „Релеф“)* излиза от 6 декември 1929 до 22 юни 1934 г. Фактически редактор почти през цялото време е Хр. Радевски. Вж. съответната глава от анкетата.

[27] С. 50. Антон Прудкин е шумна личност през 20-те години в София. Анархист, избягал от царския режим в Русия, той се настанява в България. Вестниците и обществото се занимават с него във връзка с експлозията в театър „Одеон“ на 3 март 1920 г., когато там е било насрочено събрание на опозиционните партии. (Вж. Димо Казасов. Видяно и преживяно 1891—1944, С., 1969, с. 228.) През Втората световна война той е осъден като съветски разузнавач и обесен във Варна. (Вж. Стефан Коларов. *Младен Исаев. Литературна анкета,* С., 1980, с. 76.)

[28] С. 50. В. *„Работническо дело“* се появява на 5 март 1927 г. като орган на Работническата партия (вж. бел. 2) и подема традициите на *„Работнически вестник“*. Хр. Радевски е бил редактор за пред полицията и един път през третата годишнина (името му е отпечатвано Хр. Василев), 1929, № 58—59 и № 103—107. Арестите често прекъсват работата и на другите фактически или отговорни редактори — около 36 души за период от седем години. Снарядът, за който се споменава, е паднал върху едното крило на затвора на 17 ноември 1927 г., към 19,30 ч.

[29] С. 50. Кутьо Панчев (1901) е активен участник в левия печат през 20-те и 30-те години. След Девети септември 1944 г. е директор на издателство „Наука и изкуство“.

[30] С. 52. Сп. *„Звънар“* (№ 1—44, май 1924—пролетта, 1925) е антифашистко хумористично издание. Помества сатира и карикатури. Придобива голяма популярност. Спряно от властта. От спомена на Радевски може да се заключи, че забраната за издаването му е дошла след атентата през април. В справочниците е посочено с въпрос: „февруари 1925“.

[31] С. 56. За участието си в *„Звънар“*, за запознанството си с Жендов и Кюлявков поетът е разказал подробно в мемоарната книга *„Живи като живите“*, том 1, 1970. Споменът за последния брой на *„Звънар“* е фрагмент от очерка за Кюлявков, с. 116.

[32] С. 56. Стихотворението „Настъпи зимният сезон“ е отпечатано в № 30 на *„Звънар“* (броевете нямат дати). По всяка вероятност поетът е забравил различното от него „Настъпи“ (№ 13), което е наистина първата му отпечатана творба — навярно август 1924 г.

[33] С. 57. В. *„Пладне“* (2 ноември 1928—30 юни 1934) е обществено-политически всекидневник, близък до БЗНС. При разцепленията на партията мени ориентацията си към различните крила. Ратува за сближение с Югославия. Поддържа добра рубрика за култура и изкуство. Подлаган е на преследване и конфискации. Спрян от властта, въпреки

че одобрява превратa на 19 май като „обективно неизбежна“ промяна.

[34] С. 58. Никола Медникаров е псевдоним на Николай Иванов Велчев (1903) от Ботевград. Завършва славянска филология през 1928 г. в София. По време на следването си става коректор и сътрудник на *„Звънар“*. Като отговорен редактор на списанието за 20 броя е интерниран в гр. Свети Врач (сега Сандански) за една година. Сътрудничил е също в *„Наковалня“*, *„Жупел“* и др. леви издания. След това учителствува в различни градове и в столичните I и V мъжки гимназии до пенсионирането си.

[35] С. 58. Вероятно Радевски има пред вид статията на Йордан Бадев „Жертвени клади“ от А. Разцветников“. — *Слово*, № 634, 7 юли 1924.

[36] С. 61. В № 2, 1925, с. 6 на *„Нови дни“* е отпечатано стихотворението на Радевски „Градът“.

[37] С. 61. Марко Темнялов (1899—1969) е роден в с. Гложене, Тетевенско. Като учител в родния си край става един от ръководителите на Септемврийското въстание в 1923 г. Следва агрономство, но е изключен заради участието му в революционния печат — редактира в. *„Студентска трибуна“*. По-късно завършва и се дипломира. До Девети септември 1944 г. многократно е арестуван и интерниран. Установява властта на ОФ в Казанлък, важен военен център в онова време. След това работи в Окръжния комитет на БКП в София. Бил е пълномощен министър и посланик в Будапеща, Белград, Стокхолм, директор на ДЗС в София и Попово. Автор е на статии по обществено-политически и селскостопански въпроси, превеждал е от френски.

[38] С. 62. Андрей Каменградов е псевдоним на Андрей Манев (1905) — журналист и литературен деец в печата на БКП. След Девети септември 1944 г. е директор на социалните грижи.

[39] С. 65. Смирненски излиза с антрефилето „Една литературна разправия“ (*„Българан“*, 7, № 3, 14 януари 1922, с псевдоним В-л). В тази къса бележка той разобличава Бобевски и го приканва да даде обяснение. След опита на Бобевски да се оправдае, Смирненски отпечатва втори материал — „Сава Злъчкин — Л. Бобевски“ (*„Българан*, 7, № 4, 21 януари 1922, подпис „От редакцията“). Този път Смирненски препечатва стихотворение, публикувано преди това от Бобевски, в което чрез акростих истинският му създател сочи: „С. Злачкин е мой автор“ (вж. Хр. Смирненски. *„Събрани съчинения“*, том 4, 1960, с. 265—266 и 661—662). Името Злачкин се изписва с „а“ вм. „ъ“, тъй като няма дума, започваща с „ъ“.

[40] С. 65. Записки на Паничков са публикувани от Михаил Димитров в *„Неизвестни произведения“* от Христо Ботев (1924). Това издание е излязло обаче преди споровете, за които става дума. Други сведения за дневник на печатаря не ми е известно да са обнародвани.

[41] С. 66. Д-р Никола Сакаров (1881—1943) е роден в София, завършва Търговската гимназия в Свищов и икономика в Берлинския

университет. След завръщането си се включва в борбите на БКП, става един от изтъкнатите публицисти и оратори. Избран е за депутат. След поражението на Септемврийското въстание 1923 г. става противник на революционната дейност, откъсва се от партията и позицията му е оценена като „ликвидаторска". Бил е управител на Българската земеделска банка. Автор е на трудове върху българските финанси.

[42] С. 66. Възпоменателният лист *„Смирненски—Гео Милев—Христо Ясенов"* излиза през 1929 г. Редактор е Вл. Борисов. В листа Ив. Клинчаров участвува със статията „Тримата", с. 2—3. Отпечатано е също стихотворение от Д. Полянов. Хр. Радевски помества откъс от поемата „Арестант". Клинчаров участвува и в следващия подобен лист — *„Христо Смирненски"*, отпечатан на 18 юни 1930 г. Отговорен редактор е съгражданинът на Радевски — Иван Керешки (вж. бел. 123). Статията на Клинчаров е „Пристъпите на буржоазната литературна критика". Хр. Радевски печата статия „Неговият хумор". В листа участвуват и А. Бакалов, Л. Ортов, Н. Доронски, Ризор, Н. Хрелков, Дамян Калинов.

[43] С. 66. Покушението срещу цар Борис III в Арабаконашкия проход става на 14 април 1925 г., а атентатът в църквата „Св. Неделя" — на 16 април 1925 г. Вж. подробности по обстановката около тези две събития в книгите: *„Повеля на дълга"* (1972) от Цола Драгойчева, с. 483 и сл.; *„Кискиновата чета"* (1964) от Г. Башикаров, с. 72. В тях се сочи и името на Васил Героят, когото и Хр. Радевски споменава по-нататък в своя разказ като познайник от Ловеч. Вж. също и *„Град Троян"*. Юбилеен сборник, 1968, с. 342—346. За Васил Героят стари троянци и до днес разказват легендарни истории, в които се примесват истината и преданието.

[44] С. 67. Седмичният в. *„Единство"* се появява на 9 август 1925 г. по решение на ЦК на БКП като независим вестник, а по-късно става орган на Независимите работнически професионални съюзи. Той има сравнително дълготраен живот — излизат девет годишнини — до 19 май 1934 г., а след това няколко нелегални броя до 1937 г.

[45] С. 68. Седмичният вестник *„Изток"* (15 октомври 1925—16 юли 1927) е литературно издание, около което се групира кръгът *„Стрелец"* (през втората годишнина). Активни сътрудници, освен д-р К. Гълъбов, са Атанас Далчев, Чавдар Мутафов, Людмил Стоянов, Ст. Чилингиров, Ф. Попова—Мутафова, Св. Минков, големият руски учен Пьотр Бицили и др. В справочниците погрешно се сочи 1926 г. като начало на изданието.

[46] С. 68. Статията на д-р К. Гълъбов „На един златорожки сътрудник", насочена срещу Георги Цанев, излиза в № 24, 27 март 1926 г. В нея се казва: „Н. Фурнаджиев заслужава кръгло отрицание като най-характерен представител на днешното ни литературно разпътство. Той е лишен от чувство, стиховете му са пълни с приумици и чудатости, написани са с оглед оня вкус у някои наши четци, който признава за ху-

баво само фрапантното. Фурнаджиев гледа на нещата през напуканото стъкло на една груба гротесковост и затова всичко у него се явява разкривено. Но това гротесково отношение към външния свят не е негова плът и кръв — то е заучено от поети като Есенин. Триста златорожки сътрудници не могат ме убеди, че е хубаво сравнението на Фурнаджиева „като свиня нощта се тръшна", защото тогава би трябвало да провъзгласим за класик румелийския поет Слав Ц. Кесяков, който пише още в 1887 год. — „Ревът, пъкат там гранати. И ся тръшкат като бик." След това се цитира и Рюрик Ивнев, за което споменава Хр. Радевски.

[47] С. 69. Власи Власковски (1883—1959) е колоритна и позната фигура не само в родния си троянски край, но и между всички по-възрастни дейци на БКП. Той е един от основателите на партията в Троян и района. През 1911 г. е единствен депутат на тесните социалисти във Великото народно събрание в Търново и произнася реч, с която привлича вниманието на народните представители и на пресата. Участник в борбите на БКП в продължение на десетилетия, след 9 септември 1944 г. е член на Президиума на народното събрание.

[48] С. 70. „Барон" Гендович е ексцентричен софийски богаташ. За него може да се прочете в книгата „То беше вчера" (1968) от Михаил Топалов, както и в редица книги, посветени на софийския живот преди десетилетия.

[49] С. 71. Сп. *„Подслон"* (1934—1943) е орган на едноименната строителна кооперация. Тодор Боров е редактор от втората годишнина. Той успява да привлече за сътрудници автори като Елин Пелин, Хр. Радевски, Матвей Вълев и др. По този начин „Подслон" се превръща и в литературно издание.

[50] С. 71. Бъдещата съпруга на поета Мила Антон Иванова заминава в Москва при баща си през 30-те години, учи там гимназия и следва архитектура. Завръща се в родината през 1949 г., вече омъжена за Хр. Радевски.

[51] С. 75. Антон Страшимиров влиза в полемика с печата на БКП в края на 1927 г. В статията „Отговор" (*„Ведрина"*, 1, № 47, 16 ноември 1927, с. 1) той твърди, че акцията на работническото движение „е предприета или след постигнато помирение с Ляпчев, или с опозицията", допуска, че предложенията да се изпратят ученици и учители на посещение в СССР е провокация, внушена от фашисти. В края на статията той обяснява своя отказ да се включи в тази делегация: „Ето, след като така схванах скритата същност на нещата, излязох във *„Ведрина"* с изявлението си, че не ще се отзова на официалната покана от Москва да присъствувам на тържествата. А направих това, защото се чувствувам трогнат от тази покана и при по-други обстоятелства бих я приел с дълбока благодарност."

Само след два дни партийният вестник реагира остро: „Фантазията на един писател" (*„Новини"*, 3, № 93, 19 ноември 1927, с. 4, без под-

пис). В този отговор се казва: „Повод за тая атака г. Страшимиров взел от движението за изпращане на една трудова делегация в Съветска Русия. Предварително той обяви изпращането на делегацията „погрешна стъпка“ и сам отказал на „официалната покана“... И работническият конгрес, и делегацията били работа на фашистите. Всичко това е чудовищно.“ В края на статията от *„Новини“* се иронизира позицията, която е заел писателят: „Той гледа отвисоко, с аристократически поглед към „тълпата“, а от нея иска да слуша и да се кланя.“ Дали Радевски има предвид тази статия не е ясно.

[52] С. 76. Всекидневникът „Ехо“ (1930—1934) е легален информационен вестник на комунистическата партия, който придобива масово разпространение сред работничеството. В литературния му отдел, освен Хр. Радевски, участвуват Г. Караславов, Мл. Исаев, Н. Ланков и др.

[53] С. 77. Енчо Стайков (1901—1975). Завършил право в София. Влиза в БКП през 1919 г. От 1928 г. е член на ЦК на Работническата партия и главен редактор на *„Работническо дело“*. От 1936 г. е член на Политбюро. През 1941 г. е изпратен в концлагер. От 1948 до 1971 г. е член на ЦК на БКП. През 1954—1966 г. е член на Политбюро. През 1957—1967 г. е председател на Изпълнителния комитет на Националния съвет на ОФ.

[54] С. 77. Цветан Стефанов (1901—1977) — активен участник в профсъюзния и левия печат през 20-те и 30-те години. Редактира в. „Младежка дума“. След 9 септември 1944 г. работи в редакциите на вестниците *„Работническо дело“* и *„Труд“*. Автор е на книга със спомени *„Перо и дълг“* (1976).

[55] С. 78. Хр. Радевски редактира хумористичната страница „Под прожектора на Новини“ от № 111 до 251, юли 1927—юли 1928, когато го арестуват.

[56] С. 78. Йордан Грънчаров (1901—1978) участвува в изданията на БКП до 1929 г., когато е изключен от партията. След време той заболява тежко и загубва трудоспособност.

[57] С. 78. Михаил Григоров Пенджерков (1895—1969) е роден в Битоля. Завършва класическа гимназия в София (1912), следва славянска филология. Получава образование като инженер-химик в Прага (1924), където участвува в Нарстуд. Завръща се в България през 1927 г. и се включва в революционното движение. Като редактор на „Новини“ е арестуван 14 пъти и инквизиран в полицията. Заболява при процеса на 52-мата (1929). След освобождаването му емигрира в Чехословакия (1931), където е секретар на партийна група за съдействие. Завръща се в родината през 1932 г. и става член на ЦК на ВМРО (о). Заболява тежко и заминава на лечение в СССР, където после остава на работа като политемигрант (1933—1945). След Девети септември се завръща в България и ръководи стопански предприятия, но скоро се пенсионира поради разклатеното си здраве.

[58] С. 79. Димитър Илиев (1895—1965) — деец на БКП и дипломат. Учи в Инсбрук стопански науки и завършва право в София през 1922 г. Член на БКП от 1919 г. През 1927 г. изпълнява нелегални поръчения във Виена и Париж. Оженва се за Георгица Карастоянова (1897—1944), останала вдовица с три деца. Като отговорен редактор на в. „Новини" през 1927—1928 г. срещу него са заведени 13 съдебни процеса и за известно време е в затвора. През 1929 г. емигрира в Югославия и наскоро след това се прехвърля в Берлин, където работи в съветското търговско представителство. През 1932—1933 г. е изпратен на нелегална политическа работа в Китай. Учи като аспирант в Международната Ленинска школа в Москва (1934) и в Тамбовската военна школа (1937), след което заминава като интербригадист в Испания (1937—1939). Завръща се в България през 1940 г. и се легализира като адвокат, но продължава революционната си дейност до лятото на 1941 г., когато е изпратен в концлагер. Освободен през 1943 г., той отново се включва в съпротивата като връзка между Задграничното бюро на БКП и ЦК в страната. След Девети септември 1944 е назначен за пълномощен министър в Стокхолм (1945—1946). Встъпва във втори брак с художничката Надежда Топенчарова, сестра на Вл. Топенчаров и на Люба Трайчо Костова. Работи в Дирекция на вероизповеданията (1947—1949). Бил е директор на издателството на НСОФ (1950—1951) и редактор в Радио София (1952).

[59] С. 79. Ангел Вълев (1896—1944) е роден в Казълагач (сега Елхово). Като учител в родния си град създава комсомолска организация. Записва се студент в Свободния университет в София. През 1925 г. е осъден на 3 г. затвор заради революционната му дейност. През 1926 г. е амнистиран и записва да учи право. Става един от редакторите на *„Новини"*. Завършва следването и, интерниран в Ямбол, стажува. Като член на околийския комитет на партията е между водачите на стачката във фабрика „Тунджа" (1931). От 1936 до 1939 е секретар на нелегалния околийски комитет на партията в Ямбол. На 3 юли 1941 г. е изпратен в концлагер. Освободен на 14 февруари 1942, той активно се включва в съпротивителната борба и едновременно работи като адвокат в Ямбол. Зверски изтезаван и разстрелян на 2 юни 1944 г.

[60] С. 80. Кимон Георгиев (1882—1969) — политически деец, офицер. През 1923 г. е един от ръководителите на Военния съюз, който осъществява превратa на 9 юни. От 19 май 1934 до януари 1935 г. е министър-председател на правителството, установено с преврат от военни среди и кръга „Звено". През Втората световна война се противопоставя на прогерманската политика и се свързва с Отечествения фронт. От 9 септември 1944 до ноември 1946 г. е министър-председател на правителството на Отечествения фронт. След това е министър на електрификацията (до 1959), заместник-председател на Министерския съвет (до 1962), член на Президиума на Народното събрание (от 1962).

[61] С. 80. Дамян Велчев (1883—1954) — политически деец, генерал-полковник о. з. Организатор на Военния съюз. Взима ръководно участие в превратите на 9 юни 1923, на 19 май 1934 г. и 9 септември 1944 г. През 1943 г. влиза в Националния комитет на ОФ като представител на кръга „Звено". От 9 септември 1944 до ноември 1946 г. е министър на войната, а след това е пълномощен министър в Швейцария до 1947 г., когато е снет от този пост. Остава в чужбина и умира във Франция.

[62] С. 81. Андрей Ляпчев (1866—1933) от гр. Ресен в Македония е министър-председател от януари 1926 до 29 юни 1931 г.

[63] С. 82. Георги Попов заминава за Съветския съюз през 1925 г. и става член на КПСС. Репресиран по време на култа на личността, по-късно той е освободен, реабилитиран и през 1957 г. се завръща в родината. Настанява се в с. Борима, Троянско. Не желае никакви контакти с БКП, отказва орден.

[64] С. 85. Организирането на „Релеф" става една година по-късно, през есента на 1929 г. и първият брой излиза през декември.

[65] С. 89. В. *„Светлина"* (29 октомври 1924—1 март 1925) излиза веднъж седмично. Наречен е „младежки вестник", а фактически е легално издание на ЦК на Комсомола. Подробности за дейноста на Илия Василев (Бойко), Андрей Георгиев и Никола Кофарджиев (Сашо) в левия печат могат да се намерят в книгата на Цветан Стефанов „Периодът". (1976), с. 44—60.

[66] С. 89. До 1931 г. Софийският университет „Св. Климент Охридски" се помещава в сградата на ул. „Московска" 13, където излизат стълбите от ул. „Будапеща". Към университета е била и сградата, която се заемаше от КАТ. Там е била и най-голямата аудитория № 45, използувана често за събрания и сказки.

[67] С. 90. Димитър Найденов. Сектантството в печата. — Български журналист, 1979, № 3, с. 39—51.

[68] С. 90. За Георги Николов — Свинтила е разказано по-подробно в очерка за Полянов — Хр. Радевски. *Живи като живите.* Том I, 1970, с. 24—25.

[69] С. 94. Обстойно изследване за „Релеф" направи Васил Колевски — *„РЛФ — борец за партийна правда"*, С., 1964. Вж. също: Хр. Радевски. *Един литературен ветеран.* — Работническо дело, № 342, 7 декември 1960.

[70] С. 94. Цикълът в „Релеф" се състои от три творби и носи заглавие „Стихотворения". Подписан е с псевдонима Боян Стременов, излиза в № 13 от първата годишнина, без дата, вероятно април 1930. Цикълът „В мъглата", включван в избраните стихотворения на поета, се състои от тези три произведения и още едно, което е поставено като първо. Датировката — 1929 — е погрешна или отразява годината на написването, а не на публикацията.

[71] С. 97. Седмичникът *„Поглед"* (29 юни 1930—15 юли 1934) е илю-

строван вестник, легално издание на БКП. Пропагандира СССР. Димитър Найденов се сочи като негов основател и редактор за един период от съществуването му.

[72] С. 98. Сп. *„Звезда"* (15 август 1932—30 юни 1934) е легален теоретичен орган на БКП, издаван от Георги Бакалов.

[73] С. 99. Хр. Радевски употребява названието на в. *„Независимост"* в множествено число съвсем не на шега, макар и с подигравка. След разцеплението на Национал-либералната партия (приемница на стамболовистката партия) през 1926 г. двете крила — на Боян Смилов и на Димитър Върбенов — продължават да издават два вестника *„Независимост"*. Това става от VI годишнина. От 1933 г. излиза и трета *„Независимост"* — на крилото на Георги Петров. А през 1932 г. дългогодишният журналист П. Н. Даскалов издава 7 броя от четвърта *„Независимост"* като свой личен орган.

[74] С. 100. Седмичният в. *„Жупел"* (1 януари 1931—1 април 1934) е легално хумористично издание на БКП. През първите две годишнини редактор е Александър Жендов, а през последните — Георги Караславов. Хр. Радевски също се сочи в справочниците като участник в редакцията.

[75] С. 102. *„Новис"* (1930—1932) е антифашистко списание с анархокомунистическа насока и задача да стане „трибуна на новото изкуство у нас". Редактор е Ламар.

[76] С. 102. В. *„Мисъл и воля"* (21 септември 1930—24 март 1935) е литературно-обществен седмичник с редактор Георги Жечев. Насоката му е анархо-индивидуалистическа.

[77] С. 102. Димитър Панов (1909—1945) — публицист и критик, сътрудник предимно на анархистични издания.

[78] С. 103. Става дума за сп. *„Просвета"* (1935—1943), редактирано от проф. П. Мутафчиев. То е орган на Просветния съюз в България. Хр. Радевски е бил там на работа като коректор вероятно в края на 1939 и началото на 1940 г., тъй като в № 9 от четвъртата годишнина на списанието (1939) е поместена негова рецензия за романа *„Татул"* от Г. Караславов.

[79] С. 109. Антологията *„Български поети"* от Христо Цанков Дерижан е издадена в 1922 г.

[80] С. 110. Листът *„Йордан Йовков"*, редактиран от Светослав Минков, излиза на 23 ноември 1937 г. Хр. Радевски участвува със статията-спомен „Човекът в куртката", с. 11. Д. Подвързачов е бил приготвил статия, пряко свързана с Йовков, която е обнародвана в листа: *„По повод"*, с. 8. Още приживе на Подвързачов към него са били отправени косвени критични бележки от Александър Балабанов, който посочил много коректорски и правописни грешки в съчиненията на Йовков, издадени от *„Хемус"*. Д. Подвързачов изтъква, че Йовков „нито една книга не е издал, без да я видя аз поне в една коректура". Но Йовков имал свои

„езикови симпатии и антипатии", напр. не можел да търпи пълния член, настоявал на глаголната форма „рекъх" и др.

[81] С. 111. *„Фронт на трудово-борческите писатели"* излиза от юни 1932 до 29 март 1933 г. Издадени са 22 броя.

[82] С. 116. Седмичникът *„Дума"* (11 септември 1929—4 февруари 1931) е литературен вестник, издаван от група бивши членове на БКП, назовани в онази епоха „ликвидатори". Полемизира с в. *„Релеф"* и *„Ехо"*. Редактори са били Г. Ценков, Неделчо Бранев, Ангел Георгиев, Атанас Цветков.

[83] С. 118. Стефан Коларов. Мъжествена вяра и нравствен патос. (В творческия свят на Хр. Радевски.) — *Литературна мисъл,* 1979, № 4, с. 43—55. Интервюто е включено и в книгата на същия автор *„Изстрадано слово"* (1979). Там могат да се намерят подробни данни за участието на Хр. Радевски в различни периодични издания, както и за първите му опити да сътрудничи в някои списания по времето, когато е още ученик в Ловеч.

[84] С. 119. Ана Симеонова (1904—1980) — зъболекарка, съпруга на Лазар Станев.

[85] С. 122. Стихосбирката на Тодор Харманджиев и Емил Коралов има заглавие *„Белият конник"* и е излязла в 1926 г.

[86] С. 124. Георги Василев Шейтанов е убит на 27 май 1925 г.

[87] С. 129. Петър Йорданов (ок. 1917—1944) — литературен критик и есеист. Завършил философия в София, специализирал в Оксфорд и в Италия. Загива при бомбардировките над София на 10 януари 1944 г.

[88] С. 129. Вероятно става дума за статията на Петър Йорданов „Аналогии в съвременната ни поезия" (*„Златорог"*, 21, 1940, № 3). Там има такава фраза: „Значителна в *художествено* отношение творба е „Жертвени клади", без да е близка обаче до тесния партиен дух на тая поезия. В същност едва когато се отчуждава от него, Радевски е способен да даде едно стихотворение като „Море", дето се издига до внушителен, увличащ символ". Вероятно това противопоставяне между художественост и партийност е предизвикало упрека, за който поетът споменава.

[89] С. 136. Вергил Димов (1901—1979) — политически деец от БЗНС — крило Врабча. Заема министерски пост в правителството на Народния блок (от 7 септември 1932). През Втората световна война е един от лидерите на легалната опозиция и става министър на вътрешните работи и народното здраве в кабинета на Константин Муравиев (2—8 септември 1944). Съден от Народния съд. По-късно адвокат в София.

[90] С. 136. Димитър Гичев (1893—1964) — политически деец, един от водачите на БЗНС — крило Врабча. Министър в правителството на Народния блок (1931—1934), в кабинета на Константин Муравиев (2—8 септември 1944). Съден от Народния съд, дълги години в затворите.

[91] С. 136. Максим Литвинов (1876—1951) — съветски държавник и дипломат. Народен комисар на външните работи (1930—1939), представител на СССР в Обществото на народите (1934—1938), посланик в САЩ (1941—1943), заместник-народен комисар на външните работи (1943—1946). От 1934 г. член на ЦК на ВКП (б), а от 1941 г. — кандидат-член на ЦК на ВКП (б). Интересни преценки и спомени за него вж. в книгата *„Хора—години—живот"* от Иля Еренбург (т. 3, 1968, с. 475—477). Литвинов е автор на прочутата лаконична формула, произнесена в Обществото на народите (1933): „Мир неделим!"

[92] С. 136. Георги Йорданов (1878—1950) — политически деец на БЗНС. Министър през 1931—1932 г. в правителството на Народния блок. Проявява симпатии към емигрантите от БЗНС и поради това отстранен от кабинета.

[93] С. 136. Константин Муравиев (1893—1965) — политически деец на БЗНС. Министър на войната в правителството на Стамболийски от 15 април 1923 до преврата на 9 юни, министър на просветата в Народния блок (1931—1934), министър-председател на последното демократично правителство в България (2—8 септември 1944). Подробности вж: Илчо Димитров. *Буржоазната опозиция в България* 1939—1944, С., 1969, с. 189—235; Димо Казасов. *Видяно и преживяно* 1891—1944, С., 1969, с. 677—698.

[94] С. 139. Сп. *„Нова литература"* се появява на 25 януари 1935 г. като легално издание на БКП. През втората си годишнина то се преименува на *„Мисъл"*. Редактори са били Васил Александров, Живко Трънков (Ошавков), Г. Бакалов и Цв. Драгнев.

[95] С. 140. След рецензията на Илия Тодоров (псевдоним на Владимир Топенчаров) (*„Нова литература"*, № 23 и 24) излиза възражение от Георги Караславов в *„Кормило"*. То се печата в четири броя — № 6, 9, 10, 11 в края на 1935 г. Така се слага началото на спора между двете групи около вестника. Разговорите и обсъжданията, за които разказва Радевски, вероятно са продължили през първите месеци на 1936 г., но те не намират място в печата. Редакцията на *„Кормило"*, изглежда, е решила да търси примирително разрешение и помества статиите „Що е художествено качество" от Иван Руж, представител на другата група (№ 18, 29 януари 1936, с. 2), „Значение на художественото произведение" (№ 27) и „Художествено произведение" (№ 28). Тези публикации имат теоретичен характер. В тях се разглеждат редица художествени произведения, без да се разпалва полемика.

Изминава почти половин година, през което време конфликтът вместо да затихне, набира сила. Първият признак в печата е едно колективно открито писмо. То се появява едновременно в няколко вестника (вж. *„Заря"*, № 4432, 17 юни 1936, с. 6). Авторите на писмото заявяват:

„Вестник „Кормило", в ръцете на тази група и при близкото участие на г. Орлин Василев, се превърна в безпринципен лист за самовъз-

хваляване, за задоволяване на индивидуалистичните и кариеристични цели на тази група и за разгонването на мнозинството от писателите, сътрудници на „Кормило“.

В писмото се споменава още едно име: „техния съчувственик г. Пантелей Матеев“. Откритото писмо е подписано от Людмил Стоянов, Георги Бакалов, М. Грубешлиева, Марко Марчевски, Трудин (Сава Гановски), Кръстьо Белев, П. Петков, Гьончо Белев, П. Горянски, Камен Зидаров, Ив. Руж, Ив. Велйов, Илия Тодоров (Вл. Топенчаров), Ангел Тодоров, Л. О. Ризор, Челкаш, Крум Пенев, Д. Хаджиилиев, Н. Хрелков, Ив. Фунев, Виринея Вихра, Крум Велков, П. Вежинов, Г. Костов, Н. Ланков, Пелин Велков, Хр. Руменов, Василе Христу, Гечо Пановски, П. Зарин (Пантелей Зарев), Ат. Смирнов, Бурин, Духов, Федя Рум (Тотю Белчев), Абаджиев.

Само три дни след писмото се появява и статия от Георги Бакалов — „По хлъзгав път. (Спорът около „Кормило“)“ (*„Мисъл“*, 2, 20 юни 1936, № 12, с. 11—12.) В нея се казва:

„Многомесечните опити за съживяване разногласията с групичката Хр. Радевски, Г. Караславов, Мл. Исаев, Орл. Василев и Т. Генов не дадоха резултати и още повече осветлиха *пропастта*, която се е образувала в различните схващания по *същината на изкуството и задачите на литературата.*“

По-нататък Бакалов изтъква откъснатостта на литературата от живота и обобщава: *„Първата задача* е да се (...) създаде една сочна, изпълнена с живот и дълбоко идейно съдържание литература. Разбира се, *такава* литература може да се създаде не от една личност, колкото даровита и да е тя, а от цял един *кадър от единомислещи писатели.*“

След общите постановки Бакалов оценява становищата на Караславов и Жендов, изразени в техни теоретични статии, като се отклонява от текста на Караславов и заключава: „Ала високото качество на изкуството не е и не може да бъде *самоцел*... Караславов величае *формата* за сметка на съдържанието и с това хвърля мост към „чистото“, т. е. безидейното изкуство.“ В статията на Караславов, напротив, се настоява за единство на форма и съдържание. Бакалов е не по-малко рязък и към другия представител на „Кормило“: „Всичкия тоя *идеалистически буламач* Жендов го дава като последна дума на науката.“

За характеристика на своите опоненти Бакалов употребява определенията „дребнобуржоазен индивидуализъм“, „интелигентски индивидуализъм“, „мания за величие“ и др. Статията завършва така: „Маниацината на хора самозабравили се не им позволява да видят пропастта на отстъпничеството, към която летят.“

Бакалов, известен като темпераментен и неукротим полемист, се хвърля в бурна атака. Почти едновременно с тази статия той написва още една (*„Ведрина“*, 21 юни 1936).

В *„Кормило“* (№ 38, 24 юни 1936, с. 2) се появява статията „Нашият отговор“. Редакцията препечатва изцяло отправеното към нея открито писмо с подписите на своите сътрудници, които се отказват от участие във вестника, и след това изразява своите становища:

„Въпросът можеше да се продискутира върху страниците на „Кормило“ (...) Но вместо да предложат това разумно разрешаване на въпроса, група сътрудници на вестника сметнали за свой граждански дълг да излязат в други вестници и да хвърлят върху някои свои другари обвиненията, изложени в горния документ (...) С клеветата, разбира се, не се спори. Под нашето писателско и гражданско достойнство е да опровергаваме, че сме кариеристи, контрабандисти, разколници и прочие.“

След това редакторите се спират на въпроса за сътрудниците: „Каква е моралната стойност на обвинението, че сме разгонили мнозинството от сътрудниците на „Кормило“ (...) се вижда от факта: на *„Кормило“* сътрудничат следните писатели и художници“ (изброяват се към 60 имена). Изтъква се, че 9 души от подписалите всичко 35 души не са печатали нито ред във вестника и поради това не могат да се назоват негови сътрудници. А между действителните участници в *„Кормило“*, които не са подписали писмото, се сочат: А. Златаров, Св. Минков, Матвей Босяка (Вълев), Л. Станчев, Т. Б-в (Тодор Боров), Б. Ангелушев, Вера Лукова, Ст. Сотиров, Ив. Минков (Хаджийски), Т. Генов, Илия Бешков, Николай Шмиргела, В. Александров, Ст. Ц. Даскалов, Ал. Стаменов, Ламар, Мицо Андонов, Кирил Цонев, Вл. Полянов, Н. Йонков (Вапцаров) и др. По-нататък в статията „Нашият отговор“ се казва:

„Не е ли това сектантски фронт срещу по-голямата част от сътрудниците на вестника? Не е ли това рушене на едно дело, което наистина с общи усилия сме градили? (...) Още повече между нас няма принципиални различия по въпросите, в името на които сме се обединили около *„Кормило“*. Въпросът за качеството търпи спорове и доизясняване, но той никакви цепения не търпи.“

Редакторите намекват и за отхвърлени материали: „Ако някои сътрудници са обидени заради непоместването на слабите им работи — за това най-малко може да бъде виновна редакцията, която винаги се е ръководила от уважението си към читателите.“

Заключителните думи изразяват безпокойството и загрижеността на редакторите: „Спирането на „Кормило“ днес би било едно престъпление спрямо новото ни изкуство, престъпление е всяка борба срещу него, още повече борба в името на личните амбиции (...) Страниците на „Кормило“ са широко отворени за всички. Ние протягаме братска ръка към напусналите сътрудници и апелираме за повече разум и такт от тяхна страна (...) Че не сме безгрешни, по това е излишно да се спори (...) Ние апелираме за единение.“

Изминава още една седмица. Какви устни прения и спорове са ста-

нали, какви взаимни обвинения са разменени, не се знае. Но редакторите на *„Кормило“* явно са разбрали, че помирение няма да се постигне и са решили и те да атакуват. Александър Жендов написва статията „Георги Бакалов фалшифицира“ (*„Кормило“*, № 39, 1 юли 1936, с. 2). Цялата четвърта страница на същия брой е заета от статията на Георги Караславов „Така ли е, Георги Бакалов?“ И двете публикации носят отпечатъка на полемична страст и гняв от изопачаванията на изказаните мисли, от неоснователните обвинения в отстъпничество.

Интересно е писмото на неколцина писатели, отпечатано в същия брой на *„Кормило“*: „Едно изяснение около спора между сътрудниците на „Кормило“. В примирителен и разумен тон се отправя укор към двете спорещи страни:

„Има нещо *недомислено* в този акт да се изнасят пред широкото обществено внимание някои отделни, частични спорове, някои лични омрази и недоразумения.“

Авторите на писмото изказват прозорлива прогноза: „Тези частично разгарящи се спорове, които имат стремежа да се задълбочат в неразрешима криза, не намират никакво обществено оправдание, още помалко — историческо.“ Към редакторите на вестника се отправя критика за „нескромна гордост“ (трябва да се отбележи, че те въпреки всичко печатат този текст). В края на писмото се призовава:

„Новата литература и изкуство не са актив и грижа изключително на известна идейна група (...) Ние апелираме да се спре борбата между двете писателски групи, да се канализират всички въпроси и недоволства в колективната писателска среда.“ Автори на писмото са Ламар, Мицо Андонов, Златан Радев, Сл. Васев и Вл. Харизанов.

В същия брой на *„Кормило“* е отпечатано стихотворението на Вапцаров „На Горки“. Поместена е и реклама за новата сбирка на Радевски *„Пулс“*.

През първите дни на юли 1936 г. се появява възпоменателният лист *„Максим Горки“*, редактиран от Георги Бакалов. Той не пропуска възможността да включи нови материали в започналата се престрелка. Ловък полемист, Бакалов използува изказвания на Ленин за творчеството на Горки и написва статията „Поуки от една характеристика за Горки. Към днешните литературни спорове“ (с. 9). В нея се казва:

„Ако сравним поуките от изказванията на Илича за Горки с „теориите“ на господа лъжекачествениците от в. „Кормило“, ще видим, че тука ние имаме две *резки противоположности.“*

Бакалов не се задоволява с една публикация. Той използува части от предишната си статия в *„Мисъл“* и написва още един материал във възпоменателния лист — „Споръ с „Кормило“ (с. 11—12). Тази статия няма никаква връзка с Горки. Заключението има остро обвинителен характер:

„Господата, които заграбиха в. „Кормило“ (групичката на Г. Ка-

раславов, Ал. Жендов, Ор. Василев, Хр. Радевски, Мл. Исаев), се обособяват като лъжекачественици, които хвърлят мост за отвъд с *реакционните* си възгледи, клонящи към *естетизъм, към „чистото" и безидейно изкуство,* отнемащи борческия характер на нашата литература."

С преценката си за „активно вредителство" Бакалов дава тон за отношението към групата леви писатели. Няколко години и при това през най-тежкия период на фашизма, към тях се отправят в партийни среди и дори в печата обвинения в ренегатство, въпреки че никой от тях не дава каквито и да било основания за това.

В същия възпоменателен лист излиза и трети материал срещу редакторите на вестника: „Отговорът на „Кормило" (с. 10). Автори на статията са Илия Тодоров (Вл. Топенчаров), Н. Ланков и Кр. Белев. В тази публикация се засяга въпроса за критериите при приемането на текстове в „Кормило":

„Групата (Караславов, Радевски, Орл. Василев, Мл. Исаев) се опита да постави „високото качество" като *ценз,* без който става невъзможно участието на писателя на кормиловския литературен фронт. Така вратата на „Кормило" биде залостена за един голям брой писатели, които стоят на здравите позиции на реализма или са в процеса на догонването му."

В статията на тримата автори се споменава за „разколническа дейност" и след това се заключава: „А що се отнася до „протегнатата ръка", ние мислим, че ще можем да я приемем само когато те признаят грешките и престъпленията си и ги *разкритикуват публично."*

Редакторите на *„Кормило"* веднага реагират на отправените обвинения и отпечатват редакционната статия „Няколко пункта около спора" (№ 40, 8 юли 1936). Те изразяват своите становища по трите материала, включени във възпоменателния лист *„М. Горки",* и напомнят в послепис, набран с получерен шрифт:

„В желанието си да се избегнат излишни разправии редакцията натоварі Г. Бакалов, Ив. Руж, П. Петков и Трудин да разработят въпроса за качеството в една изчерпателна статия и да я предоставят в редакцията за напечатване. Вместо обаче да разработят този въпрос, те разработили зад гърба на активните наши сътрудници план за превземането на „Кормило", който се и помъчиха да проведат."

Наред с редакционната статия, в „Кормило" са отпечатани писма от читатели. Едни от тях изразяват подкрепа на редакцията. Голямата част са призив за единение, без да взимат страна в спора. Читателите изразяват разочарованието си от тази невъздържана полемика между левите писатели. Борис Делчев е един от авторите на писмо от Пазарджик, изпратено анонимно. Това той изясни в личен разговор.

Отпечатано е и писмо от Атанас Смирнов, който заявява, че не е подписвал откритото писмо срещу редакторите на *„Кормило",* т. е. името му е поставено там без негово знание.

В резултат на тази разгорещена и съвсем неколегиална полемика вестник *„Кормило“* спира.

Без да се спира специално върху спора около *„Кормило“*, Тончо Жечев проследява еволюцията в идеите за литературата у писателите около *„Релеф“*: „Започнали с чисто тематично настъпление и атаки срещу съвременната литература, с чисто идеологически обвинения срещу нея, с наивното убеждение, че лозунгът е достатъчен и главен елемент на литературното произведение, Радевски и хората около „РЛФ“ скоро ще се досетят за най-важното — че литературата трябва да е литература, за да може да проведе един лозунг, и ще заговорят за „качеството“. (*„История и литература“*, 1979, с. 167.) Тази преценка подсказва, че разногласията в *„Кормило“* са се зародили още в средата на авторите около *„Релеф“*.

Един от участниците в работата на *„Кормило“*, Младен Исаев, разказва за развитието на спора около този вестник и през 1978 г. изтъква: „И сега стоя на становището, че мислите изразени от Караславов за висока художествена взискателност на творците на произведения, са съвсем основателни и че той не е подценявал идейната страна. Смятам, че становището на Бакалов и Илия Тодоров води до подценяване на художествената форма — нещо, което не издържа сериозна критика (...). И двете спорещи страни бяха непримирими. При тогавашните тежки нелегални условия ЦК на партията не можеше пряко да вземе отношение по същността на спора. Остротата на Георги Бакалов и квалификациите, че сме тръгнали към „горните десет хиляди“, т. е. към ренегатство, внесе такова раздразнение, че се стигна до лични обиди и злепоставяния, а ние не сме и помисляли за някакво ренегиране (...). Нелегалният ЦК виждаше, че се отива към много сериозен конфликт, който разбива фронта на революционната литература и направи опит да спре конфликта. Предложи на т. н. „качественици“ да предадат „Кормило“ на други редактори. Нашата страна не изпълни това изискване веднага, а продължи спора. И тук аз смятам, че Централният комитет беше прав да наложи санкции на неподчинилите се.“ (Стефан Коларов, *Младен Исаев. Литературна анкета,* 1980, с. 153.)

[96] С. 146. Листът *„Христо Смирненски“* излиза през юли 1935 г. и действително предшествува *„Кормило“*. Редактори са Женя Дюстабанова, Хр. Радевски и Г. Караславов. Участвуват: Т. Боров, Гьончо Белев, Ив. Генадиев, Ат. Далчев, Б. Делчев, Васка Емануилова, Ал. Жендов, Тома Измирлиев, Емил Коралов, Дамян Калфов, Ламар, Св. Минков, Д. Б. Митов, Н. Фол, Филип Чипев, Н. Шмиргела и др. Хр. Радевски е отпечатал статията „Из бележниците на Хр. Смирненски. Непубликувани материали“ (с. 9—10). В нея се съдържат много интересни данни и наблюдения за Смирненски.

[97] С. 147. Стихотворенията, за които се споменава, са „Път“ и „Моят стих“ (*„Изкуство и критика“*, 1, 1938, № 10, с. 513—514). Ето стихотво-

реннето „Път“, което ясно показва настроенията на поета в този тежък момент от неговия живот:

Ти в моя път жестоко издълба
зловонни ями.
С тръне, с кал покрит е той.
Но аз виновен съм за туй, съдба,
защото не държах добре юздите ти.

Аз носих изкупителния кръст,
а ме венчаха с славата на юдите.
И срещу мене съска низка мъст —
мъстта на дребни озлобени люде.

Замервате ме и свои, и врази.
Вразите са врази.
Но де са своите?
Защо отровна, гъста смрад пълзи
там, дето трябва да блестйът героите?

...Понякога затъвам в туй море
от задух и от злост убийствена.
Но никой никога не ще ме спре
да не наричам истината — истина.

Бъди ми верен, мой тревожен стих,
удрй, когато низостта заспори с мен!
Като стоманен остър меч блести
и в скромността,
и в подвига безкористен.
Ще дойде ден, ще видим —
пред съда
на тез, които идат отподире ни —
къде е текла чистата вода,
къде отровни пари са извирали.

[98] С. 147. Не можах да открия статията, в която Г. Караславов си прави самокритика. Възможно е това да е станало на събрание.

[99] С. 147. Младен Исаев е възстановен като член на Компартията само няколко месеца след изключването му, още през 1936 г. Вж. Ст. Коларов, Мл. Исаев, с. 155.

[100] С. 149. *„ЛИК“* (Литература — изкуство — култура) е седмичен вестник на прогресивни позиции. Започва да излиза на 3 октомври 1934 г. и спира на 17 юни 1936 г. Първоначално заглавието му е *„Прожектор“*, от № 7 се променя на *„ЛИК“*. Редактори са били: Емил Коралов, Георги Цанев, Светослав Минков. Втората годишнина се издава от „Хемус“.

[101] С. 153. Кръчмата „Спас“ се е намирала на югозападния ъгъл на улиците „Граф Игнатиев“ и „6-ти септември“ в стара къща. Сега там е построена съвременна сграда. В нея се намира сладкарница „Преспа“.

[102] С. 156. Стихотворението „На един самоубиец“ е поместено в

сборника *„Брод“* (май 1935). Там стои посвещението: „На младия белетрист Атанас Трендафилов, който се самоуби на 21 септември 1934 г.“ В сборника са включени и стихотворенията на Радевски „Автобиография“ и „Книгата“. В своята рецензия за този сборник, с която се слага начало на спора за качеството, т. е. за критериите в изкуството, Вл. Топенчаров се спира само върху последната творба и отминава другите две.

[103] С. 159. Цитирано е началото на стихотворението „Среднощен вихър“ от Яворов:

Среднощен вихър — сякаш някой се оплаква.
В прозореца дъждовни капки, като пръсти.
припряно трескави потракват...

[104] С. 160. В една от най-проникновените статии за ранната поезия и за личността на Хр. Радевски се казва: „Поезията на неговата младост е само социална, в нея отсъствува природата в най-широкия смисъл на думата, в нея отсъствува дори младежката любов. Тя живее само в недействителната реалност на идеята и за идеята, тя произтича от съзнанието за дълг и произхожда само от черно-бялото царство на морала.“ Тончо Жечев. Христо Радевски и неговата стихосбирка „Към партията“. — В кн. *„История и литература,* С., 1979, с. 142.

[105] С. 164. На това стихотворение е посветена статията на Тончо Жечев „Към историята на един мотив в българската поезия.“ (Т. Жечев, *История и литература,* с. 188—211.)

[106] С. 168. По всяка вероятност това е станало при друг случай, защото в предговора е отпечатано „според думите на Тулин“. (Антология на съвременната руска поезия, С., 1938, с. 10.)

[107] С. 169. Споменатите преводи, направени от Хр. Радевски, са издадени съответно: „Поща“ (1934), „Пожар“ (1934), „Мистер Твистер“ (1936) и „Приказки“ (1938) от К. Чуковски.

[108] С. 171. Седмичният в. *„Глобус“* (3 октомври 1926 — 23 юни 1929) е насочен към учениците и младежта. Пропагандира изданията на Ив. Г. Игнатов. Преводите на Хр. Радевски в това издателство се появяват съответно: *„Борис Годунов“* (1937), *„Мъртви души“* (I част, 1937), *„Цигани“* (1938), *„Тарас Булба“* (1938), *„Сорочински панаир“* (1938), *„Вий“* (1940), *„Герой на нашето време“* (1942) излиза в „Хемус“.

[109] С. 173. Мила Иванова — Радевска е професор по архитектура. Антон Радевски, художник, е син на поета.

[110] С. 173. Вероятно се касае за Йо Данаилов, псевдоним на Йосиф Исак Даниел, посочения пастор-издател.

[111] С. 176. Баснята „Вълкът“ излиза в седмичния в. *„Дъга“,* № 550, 1943 г. с подзаглавие „Ловджийски анекдот“. Сътрудничеството на Хр. Радевски в този вестник през 1943 г. е особено активно. Той публикува басни и други сатирични произведения в № 541, 544, 545, 547, 548, 549, 550, 556, 562, 565. В *„Дъга“* през същия период сътрудничат и други леви автори.

[112] С. 179. Георги Кьосеиванов, бивш секретар на Борис III, тогава е министър-председател.

[113] С. 184. Сава Злъчкин (1882—1930) е редактирал или е участвувал и в други хумористични издания: *„Сатър“*, *„Барабан“*, *„Жило“*, *„Шантеклер“*. Колкото до втория *„Папагал“*, Радевски е сътрудничил в него през 1940—1941 г., наред с автори като Чудомир, Г. Караславов, Св. Минков, П. Вежинов и др.

[114] С. 186. Едва ли има по-сигурно потвърждение от постъпката на Вапцаров — той публикува възторжена рецензия за сбирката на Радевски *„Пулс“* непосредствено след кормиловския спор — през февруари 1937 г. Това е очевидна проява на солидарност.

[115] С. 186. Седмичникът за критика *„Литературен критик“* съществува кратко време. Излизат всичко 19 броя — от януари до 22 юли 1941 г. Вапцаров е фактически редактор от № 7 до № 15. Вестникът е спрян от властта.

[116] С. 191. Хумористичният седмичник *„Хоровод“* (27 май 1937 — 3 юни 1939) е пролетарски вестник с фактически редактор Челкаш. Споменатото стихотворение на Никола Ланков има заглавие „Съвременен герой“ (*„Хоровод“*, № 66. Дата няма, но броят е вероятно от края на януари 1939, с. 2. Подпис „Шлус“. Отпечатано е под рубрика „Епиграми и портрети от нашите поети). Стихотворението се състои от 20 четиристишия. В началото се изяснява кой е атакуваният:

Един писач, готов за пристъп,
веднъж написа стих войлик:
„Не съм ни Радевски, ни Христо,
а съм безимен твой войник.“

След туй, разбира се, премина
на другата страна без бой.
И днес марцина той загина,
но все се мисли за герой.

Герой е, да, ругае, храчи
другарите си и насън,
и към Париж той бързо крачи,
плачен от злия звънков звън.

Характерно за тона на нападките — напълно безоснователни — е следното четиристишие във финала:

Да те разстрелят — чест голяма,
не си заслужил ти това.
Главата ти — глава със слама,
защо ни е такваз глава?

[117] С. 191. За работата и сътрудниците на *„Изкуство и критика“* подробности вж. в книгата *„Среща с миналото“* (1977) от Георги Ца-

нев. Там са поместени и интересни писма, разменени между автора и Хр. Радевски през 1944 г., по времето когато поетът е евакуиран в родното си село.

[118] С. 196. Ето хронологията на тази полемика:

Атанас Далчев. Нашата съвременна детска поезия. — *Изкуство и критика,* 4, 1942, № 4, с. 168—169. Авторът изказва такава мисъл: „Може да изглежда странно, но един основен недъг на нашата съвременна детска поезия е, че тя е писана нарочно за деца."

Христо Радевски. За умисъла в детската поезия. — *Изкуство и критика,* 4, 1942, № 5—6, с. 211—216. Авторът оспорва: „Съвършено невярна е основната му теза (...), че нарочното писане на поезията за деца, нейният предварителен умисъл убива стойността ѝ."

Атанас Далчев, поезията и децата. — *Изкуство и критика,* 4, 1942, № 7, с. 291—297. В статията се казва: „Няма поезия за деца, има поезия достъпна за деца." Далчев разграничава развлекателната литература, забавното четиво от художествената литература, като сочи заглавия: *„Пинокио",* романите с д-р Дулитъл, книгите на Буш, *„Ян Бибиян"* и др.

Христо Радевски, Още за поезията и децата. — *Изкуство и критика,* 4, 1942, № 10, с. 389—401. Авторът настоява: „Аз мисля, че нито тенденцията, нито умисълът са недостатъци на поезията." По-нататък Радевски говори за „особен дар (у поета) да възприема света именно като дете."

Атанас Далчев, Умисъл и поезия. — *Изкуство и критика,* 5, 1943, с. 24—33. В тази статия Далчев обстойно мотивира своите схващания, изтъква, че понятията „съзнателен" и „тенденциозен" не са тъждествени, а „нарочното писане за деца внася тенденциозност в поезията". Тя според Далчев „се изражда неизбежно или в забавно, или в дидактивно, поучително четиво."

[119] С. 201. Иван Пастухов (1876—1961) — историк, брат на политическия деец от социалдемократическата партия Кръстьо Пастухов.

[120] С. 201. Марин Грашнов (1919) е роден в Троян. Завършва право (1943) и отива партизанин. След Девети септември е секретар на околийския комитет на БКП в Троян (1944—1949), ръководител на строежи и напоителни системи (1950—1952). Прототип е на героя Марин Баръмов в романа „Сухата равнина" (1952) от Павел Вежинов. Бил е министър на строежите и архитектурата (1952—1970), завеждащ отдел в ЦК на БКП (1970—1972) и посланик в Кайро (1973—1974).

[121] С. 203. Пивницата „Луката" се е намирала на югозападния ъгъл на улиците „Раковска" и „Аксаков", където сега има градинка.

[122] С. 205. Стихотворението „Моят стих" излиза в „Изкуство и критика", 1938, № 10, заедно с „Път". Вж. бел. 97. Датировката 1940 в сбирката *„Въздух не достигаше"* е погрешна. Авторът е забелязал това и е нанесъл поправка още в „Избрани произведения", том I, 1956.

[123] С. 205. Иван Керешки (1907—1959) — син на книжар и печатар от Троян, е активен участник в борбите на БКП. След 9 септември е бил директор на издателство „Наука и изкуство", на Обединението на издателствата и на издателство „Български писател."

[124] С. 207. От писмо на Хр. Радевски, изпратено от с. Белиш до Георги Цанев, се разбира, че сбирката е била дадена в печатницата през 1943 г., защото на 26 януари 1944 г. поетът споменава, че на 17 и 18 януари бил в София и пише: „Не успях да отида към печатницата на издателството. Моята книжка си стои вероятно, както съм я дал и чака бомби" (Г. Цанев. *Среща с миналото,* с. 405).

[125] С. 209. При намесата си в антологията *„Българска лирика"* (1940) цензурата е оставила ясни „пръстови отпечатъци": под името на Хр. Радевски в съдържанието стоят заглавията „В мъглата" и „Писмо", а всъщност са включени „Трети март" и „История". Поетът е запомнил, че е имало разправия, но е разменил допуснатите и отхвърлените стихотворения. Сведенията, които дава Петър Динеков, са поместени в статията-спомен „Петър Динеков — учителят и приятелят" от Блага Димитрова *(„Пламък",* 1980, № 10). Съставителят на антологията си спомня за надхитряването с цензурата: „Най-големи трудности имаше обаче с Христо Радевски. Бях включил две негови стихотворения: „В мъглата" и „Писмо". Занасям ги в цензурата. „Дума да не става!" Втори път нося други — „Не и не!" А вече отпечатана последната кола със съдържанието. Тогава питам Радевски какво да правя. Той, нали опитен в разправиите с цензурата, каза: „Дай им десет-петнадесет стихотворения, те да изберат!" Така и сторих. И те наистина избраха две стихотворения за родината, видяха им се „чисто патриотични," а те — революционни..." (с. 161).

[126] С. 209. Вариантът на „История", отпечатан в антологията *„Българска лирика"* (1940), е без Ленин. Четвъртият стих на предпоследната строфа там гласи: „грейна нашето утро алено," а в сбирката става: „Ленин своето знаме запали." Вероятно това е първоначалният вариант, възстановен на коректура при новите условия.

[127] С. 210. Споменатата статия на Пенчо Данчев излиза в сп. *„Септември"*, 4, 1951, № 7, по времето, когато Хр. Радевски е главен секретар на Съюза на писателите. Включена е и в книгата на същия автор *„Съвременни български поети"* (1951).

[128] С. 213. Отзивът за „Мечта" от Божидар Божилов е озаглавен „Покой на мъртвите — здраве на живите" *(„Завой,"* Варна, 1, № 31, август 1940, с. 6. Подпис „Ахил"). В бележката се казва: „Личат позьорският тон, надменността, самодоволното и празно самочувствие, защото тук говори не един честен поет-борец, не един „човек", а само парадира с изкуството си един калъпчия на рими." И по-нататък: „Няма ония горди стихове от „Пулс" (цитат), а мънкания, по които може да се напише следната пародия например:

Ние бяхме груби тогаз,
бяхме често звероподобни.
Ала нашата обич към вас
бе ни мантията удобна.
Ний почернихме нашите дни,
за да си позлатим джобовете
и за да ни сочат —
сега — официално признат
поет е."

[129] С. 219. Първият брой на в. *„Литературен фронт"* излиза на 27 септември 1944 г. Редактор е бил Орлин Василев. Не е отбелязано чий орган е вестникът. Ангел Тодоров и Андрей Гуляшки са редактори от № 2 до № 14.

[130] С. 220. Промяната става от № 15, 12 януари 1945 г. Отпечатано е: „Редактори — Ана Каменова, д-р Михаил Геновски, Христо Радевски, Цвети Иванов". В № 18, 9 февруари 1945 г. вместо д-р М. Геновски в редакцията влиза Трифон Кунев и съставът придобива вида, който е запомнил Хр. Радевски.

[131] С. 221. Трифон Кунев е избран за председател на Съюза на писателите на 30 септември 1944 г. Подпредседател е Людмил Стоянов, секретар Младен Исаев.

[132] С. 222. Христо Радевски е приет в Съюза на писателите на общо събрание на 31 май 1937 г. едновременно с Теодосий Анастасов, Ран Босилек, Георги Цанев, Д. Б. Митов, Димо Сяров, Лъчезар Станчев, Димитър Талев, Славчо Красински, Иван Мешеков, Змей Горянин и др.

[133] С. 227. Георги Димитров се завръща от Москва в България на 6 ноември 1945 г. след 22 години емиграция.

[134] С. 227. Ръководството, начело с Константин Константинов, е избрано през май 1945 г., след като Трифон Кунев е подал оставка. Управителният съвет на СБП е увеличен от 7 на 11 души. В него е избран и Христо Радевски („Лит. фронт", № 30, 24 май 1945.)

[135] С. 234. Последователността на председателите на СБП след Девети септември е такава: Добри Немиров, Трифон Кунев, Константин Константинов, Людмил Стоянов, Христо Радевски, Георги Караславов, Камен Калчев, Димитър Димов, Георги Джагаров, Пантелей Зарев, Любомир Левчев.

[136] С. 241. В книгата си със спомени *„Бразди във времето"* (1973) дългогодишният главен редактор на издателство „Народна култура" Димитър Добрев отбелязва: „Когато научихме за отхвърлянето на романа от издателство „Български писател", искрено се изненадахме. Пелин Велков реши да настояваме пред Димов да даде ръкописа при нас" (с. 96).

[137] С. 243. Димитър Димов. *Събрани съчинения.* Том 6. 1967, с. 247.

[138] С. 243. Докладът от обсъждането, състояло се на 8, 11 и 13 февруари 1952 г., е поместен като статия на цяла страница във вестника: „За пълна победа над антиреалистичните влияния" от Пантелей Зарев

(*„Литературен фронт“*, № 10, 6 март 1952). Вероятно след разговора на приема, за който Хр. Радевски разказва, редакцията веднага е побързала да реагира и отпечатва статия от Никола Фурнаджиев — „Една вредна критика за романа „Тютюн“ (№ 11, 13 март 1952).

[139] С. 246. Бележката на Радевски по повод рекламите за тези многотомни издания излиза под заглавие „Писмо до редакцията“ (*„Лит. фронт“*, № 50, 13 декември 1956). Тя гласи: „Напоследък по витрините на книжарниците, из трамваите и навярно и на други места са изложени портретите на трима български писатели във връзка с издаването на техни съчинения.

Един от тези изложени писатели съм аз.

Затова се смятам задължен да съобщя на своите читатели, че нямам и не мога да имам нищо общо с тази натрапчива и оскърбителна реклама, от чиито организатори ще подиря по съответен ред отговорност. Христо Радевски.“

[140] С. 247. Сп. *„Македонско дело“* (10 септември 1925 — 25 май 1933) излиза два пъти в месеца в Париж, Берлин и Виена. Води борба срещу ВМРО, застъпва идеите на майския манифест от 1924 г., според който Македония трябва да бъде включена във федерацията на свободните балкански народи. Главен редактор е Владимир Поптомов, в редакцията участвуват Юрдан Анастасов, Димитър Влахов, Дино Кьосев и др.

[141] С. 249. За живота на Пеньо Пенев подробно разказва Любен Георгиев в книгата си *„Пеньо Пенев — поетът с ватенката“* (С., 2 изд. 1970).

[142] С. 253 Димитър Минков Икономов (1883—1945) — общественик от Троян. Учителствува, след това завършва право в Германия, но не практикува, защото се отдава на политическа дейност. Включил се отрано в борбите на БКП, авторитетен гражданин, той е избран за кмет на Троян (1919—1922). По същото време цар Борис III посещава често Троянския манастир, за да ходи на лов из околностите. Чул за дейността на Троянската комуна, той решава да посети общината и отива при „червения кмет“ заедно със сестра си и адютанта си. Д. Икономов посреща гостите седнал зад бюрото си, а те се настаняват на дървената пейка срещу него. Над главата на троянския водач е закачен портрет. — Кой е този човек с брадата? — пита величеството. — Карл Маркс — отговаря невъзмутимо кметът. (По разказ на Марин Грашнов.) Д. Икономов е арестуван няколко пъти през периода 1923—1925. В 1931 г. е избран за народен представител от Троянския район в листата на Работническата партия. През 1932 г. той застава на различна от БКП позиция, отрича наличието на революционен подем и с това влиза в противоречие със становището на тогавашното левосектантско ръководство, като публикува във в. „Пладне“ статия с възраженията си. Някои стари партийни дейци в Троян се солидаризират с

него и също са изключени от партията. (Вж. Град Троян, Юбилеен сборник, С., 1968, с. 250—251.) През годините на съпротивата Д. Икономов се включва в работата на ОФ. Наскоро след Девети септември, в момент когато се обсъжда неговото възстановяване в БКП, той почива от простуда.

Пенчо М. Икономов (1890—1954) — аптекар. Член на БКП от 1919 г. След Септемврийското въстание през 1923 г. с чужд паспорт заминава за Прага, където завършва два факултета — фармация и география. През 1928 г. се завръща в Родината. Подготвя книгата „Die Tabakkultur Bulgariens“ („Тютюневата култура в България“, 1928, преведена на 14 езика), с която защищава докторат в Прага. След 15-годишен труд написва книгата „Лечебни растения“ (1941, издадена съвместно с П. Николов и А. Бойчинов). Близко приятелство го свързва с Иван Хаджийски. След Девети септември П. Икономов е началник на Главното аптечно управление, но поради разклатено здраве се оттегля в Троян, където умира, оставяйки в съгражданите си спомен за изключителна етичност.

Дядо на двамата братя е поп Христо Гадев, представител на Ловешка епархия на църковния събор в Цариград за установяване на българска екзархия. Син на Христо Гадев и чичо на братя Икономови е Димитър Попхристов Икономов — Даскала (1839—1896) от Троян, един от помощник-войводите на Ботев. След разбиването на четата той е заловен, осъден на вечно заточение и изпратен на о. Родос. Освободен през март 1878 г., назначен е за окръжен управител във Варна и е избран за депутат в Учредителното събрание (1879). Като последица от нанесен удар по време на заточението, постепенно ослепява. Забравен от тогавашните управници, умира в мизерия. Брошура със спомените му е издадена от неговия брат Пенчо.

[143] С. 255. Отнася се за сатиричната поема на Блага Димитрова „Хобиада“, част от която междувременно излезе в сп. *„Съвременник“*, 1980, № 2.

[144] С. 273. Ив. Фарж (1899—1953) — френски писател, художник и общественик, активен участник в съпротивата по време на фашизма, юни-ноември 1946 — министър на снабдяването и разобличава спекулантите, председател на националния съвет на мира във Франция. Загинал при автомобилна катастрофа в Тбилиси.

[145] С. 273. Го Можо (1892—1978) — китайски писател и историк. Завършва медицина в Япония. Участник в революцията от 1925—1927 и след това емигрант в Япония (1928—1937). Президент на Китай (1949—1954), зам.-председател на общокитайското народно събрание през 1969. Превел е книги от руски и немски, включително произведения на Маркс, Енгелс, Толстой, Гьоте, Маяковски. Почетен член на БАН (1952—1978).

[146] С. 280. През 1962—1963 в сп. „Септември“ са осъществени ня-

колко дискусии, въвежда се рубриката „Нашият диалог", която после се променя — *„Литературен форум"*. В № 5 (1962) са поканени да се изкажат по въпроси на разказа и повестта Илия Волен, Богомил Райнов и Йордан Радичков. В № 7 (1962) за поезията разговарят Христо Радевски, Веселин Ханчев и Владимир Башев. В № 9 (1962) се води дискусия за романа с участието на Димитър Талев, Стоян Ц. Даскалов, Драгомир Асенов и др. В № 12 (1962) в обсъждане на драмата се изказват Орлин Василев, Лозан Стрелков, Георги Джагаров и Никола Русев. В № 1 (1963) е поместен разговор за сатирата с участието на Светослав Минков, Васил Цонев, Радой Ралин, Челкаш, Константин Павлов, Асен Босев, Банчо Банов, Ангел Тодоров, Александър Миланов, Генчо Узунов и Петър Незнакомов.

[147] С. 289. Книгата на Корней Чуковски е озаглавена „Мастерство Некрасова" (1952). Преиздавана е многократно. Включена е в: Корней Чуковски. *Собрание сочинений,* т. IV, 1966.

[148] С. 289. Подробности по този случай вж. в: Л. Гросман. Достоевский, М., 1965, с. 526—527. Възгласите са дошли от Плеханов и неговите другари.

[149] С. 289. Поемата „Железная дорога" е превеждана у нас преди Алеко Константинов. Откъс от нея се появява още в 1885 г. в сп. „Журнал Съвременний показател". Може да се предположи, че преводът е направен от Вела Живкова, бъдещата съпруга на Димитър Благоев, която заедно с него редактира това списание.

[150] С. 291. В сп. *„Българска мисъл"*, 1939, № 5—6, с. 276—277, са отпечатани стихотворенията на Хр. Радевски „Смут" и „Днес".

[151] С. 306. Стихотворенията на Миряна Башева са отпечатани в сп. *„Пламък"*, 1979, № 2.

[152] С. 311. Става дума за литературната анкета *„Георги Караславов"* от Стефан Коларов (1978).

[153] С. 315. Това е първата статия на Фурнаджиев в *„Нов път"* (1, 1 март 1924, № 7). В нея той пише: „В прегледа редакторът на списанието прави едно закъсняло препоръчване преводите на Гео Милев от Верхарн. Наистина това е само препоръка, която менторът в литературата ни Г. Василев трябва да направи, за да узакони тяхното съществуване. Критикът, който е тъй фамилиарен и нахално-подигравателен с повечето наши писатели, е почувствувал късната нужда за благословия. И той я прави. Г-н Гео Милев, вашите преводи вече имат право на гражданственост!" (Цит. по Никола Фурнаджиев. *Съчинения в четири тома.* Том IV, 1973, с. 14).

В следващата книжка на *„Нов път"* Фурнаджиев разглежда сп. *„Пламък"* на Гео Милев и отбелязва: „Първата книжка на списанието не оправдава, не изпълва програмата му. Онова, що е печатано в нея, почти всичко би могло да влезе в съдържанието на *„Хиперион"*, и на *„Златорог"*, и на *„Яснина"* (пак там, с. 14).

[154] С. 316. Рецензията, за „Този, който получава плесници“ е отпечатана в *„Нов път“* (1, 1 април 1924, № 9.)

[155] С. 324. Стихотворението на Блок е от 1908 г. Поместено е в том I на изданието от 1955, с. 305—306.

[156] С. 386. Става дума за сборника с разкази за деца *„Сълзите на мама“* (1925) от Димитър Талев.

[157] С. 389. Сава Боновски се е подписал и Сава Мак. След Девети септември е сътрудничил в *„Работническо дело“*. Починал е през 1956 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

ДА РАЗГОВАРЯШ С ХРИСТО РАДЕВСКИ . . . 5
ИЗГРАЖДАНЕ НА ЛИЧНОСТТА 9
РОД И УЧЕНИЧЕСТВО.
Село Белиш, Троян, Ловеч (1903—1923) . . . 23
В СОФИЯ.
Студент. Сътрудник на „Звънар“, „Наковалня“, „Новини“, „Работническо дело“ (1924—1928) . . 54
РЕДАКТОР НА „РЛФ“.
Участие в „Ехо“, „Жупел“ и др. Първи книги (1929—1934) 88
„Към партията“ (1932) 112
„Ний сме правова страна“ (1933) 134
СЪТРУДНИЧЕСТВО В „ЛИК“, „КОРМИЛО“ И ДР. ИЗДАНИЯ (1935—1936) 139
„Пулс“ (1936) 155
ПРЕВОДАЧЕСТВО. КНИГИ ЗА ДЕЦА. СТИХОВЕ В СП. „ИЗКУСТВО И КРИТИКА“. „АНТОЛОГИЯ НА СЪВРЕМЕННАТА РУСКА ПОЕЗИЯ“. БАСНИ В „ДЪГА“ (1937—1944) 166
„Въздух не достигаше“ (1945) 204
В РЕДАКЦИИТЕ НА „РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО“ И „ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ“. ДИПЛОМАТ В МОСКВА (1945—1948) 217
ГЛАВЕН СЕКРЕТАР НА СБП (1949—1958) . . . 234
„Басни“ (1956) 254
РЕДАКТОР НА СП. „СЕПТЕМВРИ“ (1958—1963) . 279
„Те още живеят“ (1959) 283
„Сатира“ (1961) 288

ЛИРИЧЕСКИ ПРЕОБРАЖЕНИЯ (1964–1979) . . 305
„Разоковена страна“ (1966) 309
„Хора“ (1970) 336
„Премъдрата книга“ (1971) 344
МЕМОАРИСТИКА И КРИТИЧЕСКА ПУБЛИЦИСТИКА (1970–1979) 363
„Живи като живите“, том 1 – 1970, том 2 – 1972 . 363
„Слово за поетите“ (1970) 369
РАЗГОВОРЪТ ПРОДЪЛЖАВА (1980) 385
БЕЛЕЖКИ 394

Пордан Василев — „ХРИСТО РАДЕВСКИ“
литературна анкета

Редактор Л. Георгиев. Художник А. Радевски.
Художествен редактор Д. Стайкова.
Технически редактор П. Георгиева. Коректор М. Иванова.
Формат 60/84/16. Печатни коли 26,5. Цена [illegible] лв.

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО „ЦВЯТ“, СОФИЯ, 1993
ДЪРЖАВЕН ПОЛИГРАФИЧЕСКИ КОМБИНАТ

През пролетта на 1981 г. ръкописът на тази книга влезе в печатница. През есента, когато очаквахме коректури, секретарката на държавното издателство ни извести, че трябва да си приберем папката с листовете. Обяснения никакви.

Дали дългата ръка на прословутото Шесто управление на Държавна сигурност или пряка намеса на всесилния ЦК на БКП? Все едно. По-интересно е да се запитаме — защо? От какво се бяха уплашили?

От рязка критика към режима на Тодор Живков, каквато Христо Радевски никога не спестяваше? Та нали издателството не би посмяло да я допусне.

Изглежда, от прямотата на разговор между двама души, които искат да надникнат в миналото и се отнасят един към друг с уважение, без да бъдат съидейници. И от факти, които се загатват, но разкриват нежелани от тогавашните властници истини.

Сега книгата излиза така, както бе приготвена преди 12 години. Може би остаряла, както своите автори, но автентична.

Октомври 1993 г.

ЙОРДАН ВАСИЛЕВ

100